

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԵԿՈՒՅՑ 2009

**ՄԻԳՐԱՑԻԱ ԵՎ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ.
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ
2009**

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲ

ՄԱԶԾ ծրագրերի պատասխանատու՝ Վրեժ Զիջյան
Թիմի ղեկավար՝ Վարդան Գևորգյան

Գլուխ 1 Ռուբեն Եզանյան, տ.գ.թ.

Գլուխ 2 Վարդան Գևորգյան, սոցիոլոգ

Գլուխ 3 Զրիստինա Գալստյան, իրավագիտության մագիստրոս, քաղաքագիտության և միջազգային հարաբերությունների մագիստրոս, ՄՄԿ

Գլուխ 4 Իրինա Հակոբյան, տնտեսագիտության մագիստրոս

Գլուխ 5 Ադասի Թադևոսյան, պ.գ.թ.

ՆԵՐՂԻՐՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Արշակ Պապոյան, ՉԻԱՀ-ի կանխարգելման ազգային կենտրոն
Ալլա Բակունց, Մարինա Սոլախյան, ՄԱԶԾ

ՄՁԱԶ պատասխանատու՝ Աննա Գյուրջյան
Ծրագրի օգնական՝ Վարդան Մելիքյան

Թարգմանիչ՝ Խաչատուր Ադունյան

Սրբագրիչներ՝ Սամվել Խաչատրյան (հայերեն), Նազարեթ Սեֆերյան (անգլերեն)

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Կարծում եմ, որ վաղուց հասունացել էր միգրացիոն հիմնախնդիրները ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրի «Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց»-ի նման հեղինակավոր փաստաթղթի թեմա դարձնելու անհրաժեշտությունը:

Միգրացիոն քիչ թե շատ ակտիվ գործընթացներ մշտապես տեղի են ունեցել հայ իրակա-նության մեջ, սակայն վերջին երկու տասնամյակում Հայաստանի հետ առնչվող միգրացիոն հոսքերի աննախադեպ մեծ ծավալներն ու որակական առանձնահատկությունները վերջիններիս դուրս դրեցին բնականոն գործընթացների շարքից՝ վերածելով մեր հասարակության կյանքի տարբեր կողմերի վրա տազնապահարույց ազդեցություններ թողնող մարտահրավերի: Այս նկատառումներով էլ միգրացիոն հիմնախնդիրների լուծումը ոչ միայն դուրս չի գալիս ՀՀ իշխանությունների առջև ծառայած հրատապ լուծման ենթակա հարցերի օրակարգից, այլ ավելի է կարևորվում, որի վառ վկայությունն են 2009թ. ընթացքում միգրացիայի պետական կառավարման համակարգում իրականացված բարեփոխումները, ինչպես նաև մեր պետության կողմից միգրացիայի ոլորտում վարվող քաղաքականության նոր ռազմավարության մշակման նախաձեռնությունը:

Միգրացիոն հիմնախնդիրների պետական կարգավորման գործում մշտապես զգացվել է միգրացիայի՝ որպես երևույթի, հասարակական կյանքի այլ առանցքային երևույթների ու գործընթացների հետ ունեցած փոխազդեցությունների, դրանց հնարավոր հետևանքների համակողմանի, ամբողջական խորը վերլուծությունների ու տեսական լուրջ ընդհանրացումների կարիքը:

Երախտագիտությունս եմ հայտնում ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրին՝ թվարկածս հարցերի տեսական ուսումնասիրությունների ու վերլուծությունների համար պատեհ հնարավորություն ընձեռնելու համար, որի արդյունքում ստեղծվել է ձեր ուշադրությանը ներկայացվող աշխատությունը: Չեկույցում բազմակողմանիորեն ու խորը վերլուծության են ենթարկվել այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են գլոբալացման գործընթացների համատեքստում միգրացիայի առանձնահատկությունների ու հնարավոր հետևանքների, մեր երկրում միգրացիայի, աղքատության ու անհավասարության պատճառահետևանքային կապերի, մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից արդյունավետ միգրացիոն կառավարման հիմնախնդիրների, մարդկային զարգացման գործում միգրանտների դրամական փոխանցումների ու հայկական սփյուռքի ունեցած դերի, ինչպես նաև Հայաստանի ռազմավարական զարգացման տեսանկյունից միգրացիայի ու մարդկային զարգացման համակողմանի փոխազդեցությունների հարցերը:

Շնորհավորում եմ ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրին, փորձագիտական խմբին և բոլոր նրանց, ովքեր աջակցել են այս արժեքավոր զեկույցի ստեղծմանը և հույս հայտնում, որ այն զգալիորեն կնպաստի ինչպես միգրացիայի պետական կարգավորման ուղղությամբ մեր երկրի վարած քաղաքականության կատարելագործմանը, այնպես էլ միգրանտների հիմնախնդիրների նկատմամբ հասարակական ուշադրության մեծացմանը:

Արմեն Գևորգյան
ՀՀ փոխվարչապետ,
ՀՀ տարածքային կառավարման նախարար

ՆԱԽԱԲԱՆ

ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրի (ՄԱՉԾ) գերակա առաքելությունն է մարդկային զարգացումը խթանելու իր կողմից ստանձնած պարտավորությունը՝ արդյունավետության բարձրացման, ազգային մարմինների առավել մեծ մասնակցության և պետության կարողությունների հզորացման միջոցով:

2010 թվականին լրանում է Մարդկային զարգացման զեկույցի (ՄՉՉ) 20-րդ տարեդարձը: 1990 թվականից ի վեր ՄՉՉ-ները փոխել են զարգացման գաղափարախոսության ուղղությունը և ներկայացրել են այլընտրանքային ու նորարար վերլուծություններ այնպիսի հարցերի շուրջ, ինչպիսիք են գենդերային հավասարությունը, աղքատությունը, գլոբալացումը, կլիմայի փոփոխությունը և մարդկանց տեղաշարժվելու հնարավորությունը:

ՄՉՉ-ները խրախուսում են մարդկանց կյանքի որակի բարելավմանն ուղղված քննարկումները: Բոլոր զեկույցներում հիմնարար գաղափար է հանդիսանում մարդկանց շահերին տրվող առաջնայնությունը, ինչպես առաջին անգամ նշվել է 1990 թվականի զեկույցում:

«Մարդկային զարգացումը մի գործընթաց է, որն ուղղված է մարդկանց հնարավորությունների ընդլայնմանը, որոնցից կարևորագույնն են երկար և առողջ կյանք վարելու, կրթություն ստանալու և պատշաճ կենսամակարդակ ունենալու հնարավորությունները: Այս հնարավորությունների շարքին են դասվում նաև քաղաքական ազատությունը, երաշխավորված մարդու իրավունքները և հարգանքը անձի արժանապատվության նկատմամբ...»

20-րդ տարեդարձը հարմար առիթ է նվաճումներն իմաստավորելու, խորհելու և մարդկային զարգացմանն առնչվող գաղափարների, միջոցառումների և առանցքային քննարկումների խթանման համար: Մարդկային զարգացման զեկույցի գրասենյակն աջակցում է աննախադեպ փոփոխությունների աշխարհում մարդկային զարգացման նվաճումների և մարտահրավերների ուսումնասիրմանը և ընկալմանն ուղղված նոր առանցքային ուսումնասիրությունների իրականացմանը: 2010թ. գլոբալ զեկույցը նվիրված է լինելու մարդկային զարգացման բացերի լրացմանը: Ակնկալվում է, որ 2010թ. զեկույցը փոփոխությունների այնպիսի օրակարգ է սահմանելու, որը ծառայելու է մարդկային զարգացման գաղափարախոսության և քաղաքականության առաջընթացին:

Հայաստանի առաջին Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցը հրապարակվել է 1995թ. և այդ պահից ի վեր դարձել քարոզչության և քաղաքականությունների մշակման հզոր գործիք: Այն օգտագործվում է զարգացման հիմնական մարտահրավերների և հնարավորությունների սահմանման և ընդգծման, այդ խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ քաղաքական և ծրագրային քայլեր առաջարկելու և մարդկային զարգացման խթանման համար:

2009թ. Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցի կենտրոնական թեման միգրացիան է, որին անդրադարձել է նաև 2009թ. գլոբալ զեկույցը: Դա վկայում է, որ թեման կարևոր նշանակություն ունի գլոբալ և ազգային կառավարման, ինչպես նաև մարդկային զարգացման համար: Ակնհայտ է, որ ներկա համաշխարհային ճգնաժամն առաջ է բերում նոր մտքեր զարգացման մեջ միգրացիայի դերակատարման, միգրացիայի կառավարման առավել ճկուն մեխանիզմների անհրաժեշտության, ինչպես նաև միգրացիայի կառավարման գործում կառավարության դերի վերաբերյալ: Հայաստանի պարագայում, այս խնդիրներն առանձնակի սրությամբ են դրսևորվում, քանզի ճգնաժամն ուժգին հարված է հասցրել երկրին:

Չարգացման, կայունության և անվտանգության համար գոյություն ունեն մի շարք սպառնալիքներ, որոնք կապված են առկա խորը տնտեսական անկման հետ և որոնք կարող են առավել սրվել Հայաստանում և ԱՊՀ ամբողջ տարածաշրջանում տիրող միգրացիոն իրավիճակում արձանագրվող փոփոխությունների հետևանքով:

Ուստի, միգրացիայի ոլորտում զարգացումների և միտումների հիմքում ընկած պատճառների մանրագին ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը, ինչպես նաև ազգաբնակչության աղքատ և խոցելի խմբերի վրա դրանց անդրադարձը կարևորագույն նշանակություն ունեն: Նման վերլուծության արդյունքում ի հայտ կգան առկա կարողությունների ուժեղ և թույլ կողմերը, ինչպես

նաև կառաջարկվեն պետական հաստատությունների աշխատանքի բարելավմանը և մատուցվող ծառայությունների որակի բարձրացմանն ուղղված քաղաքական և ծրագրային քայլեր:

ՄԱԶԾ հայաստանյան գրասենյակը նպաստավոր դիրքում է միգրացիայի կառավարման ճկուն մեխանիզմների ստեղծման գործում կառավարությանն աջակցելու, ինչպես նաև նպատակային քաղաքականությունների ստեղծման և իրագործման միջոցով ճգնաժամի ազդեցությունը և միգրացիոն փոփոխական միտումների հետևանքները հաղթահարելու պետության կարողությունները հզորացնելու համար:

Հուսով ենք, որ այս զեկույցն ամուր հարթակ կծառայի այս ոլորտում անհրաժեշտ իրավական և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների վերաբերյալ լայն հանրային երկխոսություն և քննարկումներ ծավալելու համար:

ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրի անունից ցանկանում են իմ խորին շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը հայտնել այս զեկույցը հեղինակած թիմին՝ նվիրված, արհեստավարժ և ծանր աշխատանքի համար, ինչպես նաև շնորհակալություն հայտնել այլ արժեքավոր ներդրումների համար: Միրով սպասում ենք ձեր արձագանքին և ակնկալում ենք շարունակական համագործակցություն ապագայում:

Գաֆինա Գերսիմ

ՄԱԿ-ի մշտական համակարգող
ՄԱԶԾ-ի մշտական ներկայացուցիչ

ԽՈՍՔ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցն անհնար կլիներ պատրաստել առանց մի շարք կազմակերպությունների և անհատների գործուն օժանդակության:

Խումբը երախտագիտություն է հայտնում ՀՀ միգրացիոն պետական ծառայությանը զեկույցն ուսումնասիրելու և արժեքավոր լրացումների ու առաջարկությունների համար:

Առանձնակի շնորհակալություն ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայությանը՝ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներ տրամադրելու, ինչպես նաև խորհրդատվության և համաթվերի հաշվարկման համար:

Ծրագիրը ցանկանում է ընդգծել նաև Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի՝ մասնավորապես, Իլոնա Տեր-Մինասյանի և Քրիստինա Գալստյանի կողմից արված գնահատելի ներդրումը:

Հեղինակային քիմը ստացել է օգտակար խորհուրդներ և կառուցողական առաջարկություններ նաև ՄԱԿ-ի աշխատակիցներից և, մասնավորապես, Արմեն Բայբուրբյանից և Նարինե Սահակյանից: Առանձին շնորհակալություն ՄԱԶԾ աշխատակիցներ Վրեժ Զիջյանին և Աննա Գյուրջյանին՝ ՄՁԱԶ պատրաստման ողջ գործընթացը համակարգելու համար:

Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Սամվել Խաչատրյանին՝ հայերեն բնագրի սրբագրման, Նազարեթ Սեֆերյանին՝ անգլերեն տարբերակի սրբագրման համար:

Առանձին շնորհակալություն ՄԱԶԾ-ի մշտական ներկայացուցչի տեղակալ Դիրք Բոբերգին մասնագիտական օժանդակության համար: Հեղինակային խումբը իր խորին երախտագիտությունն է հայտնում Հայաստանում ՄԱԿ-ի մշտական համակարգող, ՄԱԶԾ-ի մշտական ներկայացուցիչ Դաֆինա Գերչևային օգտակար խորհուրդների և օժանդակության պատրաստակամության համար:

Հեղինակային խումբը շնորհակալություն է հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր այս կամ այն չափով նպաստել են զեկույցի պատրաստման աշխատանքներին, և ստանձնում է ներկայացված կարծիքների ողջ պատասխանատվությունը:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԱՌ	ազգային անվտանգության ռազմավարություն
ԱԳՆ	Արտաքին գործերի նախարարություն
ԱԶԲ	Ասիական զարգացման բանկ
ԱԺ	Ազգային Ժողով
ԱՀԿ	Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն
ԱՀՌԾ	Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր
ԱՄԿ	Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն
ԱՄՀ	Արժույթի միջազգային հիմնադրամ
ԱՄՆ	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
ԱՊՀ	Անկախ պետությունների համագործակցություն
ԱՍՀՆ	Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն
ԱՎԾ	Ազգային վիճակագրական ծառայություն
ԱՌԻՄ	ազգային ուղղորդման մեխանիզմ
ԲՈՒՀ	բարձրագույն ուսումնական հաստատություն
ԳԱ	Գիտությունների ակադեմիա
ԳԶՄՀ	Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամ
ԴՓ	դրամական փոխանցումներ
ԵԱՀԿ	Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն
ԵԿԱ	Եվրոպա և Կենտրոնական Ասիա
ԶՊԾ	Զբաղվածության պետական ծառայություն
ԹՊԽ	Թրաֆիքինգի դեմ պայքարի խորհուրդ
ԹՊՄՀ	Թրաֆիքինգի դեմ պայքարի միջգերատեսչական հանձնաժողով
ԽՍՀՄ	Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
ԿԲ	Կենտրոնական բանկ
ԿԶԾ	Կայուն զարգացման ծրագիր
ՀԲ	Համաշխարհային բանկ
ՀԽՍՀ	Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
ՀԿ	հասարակական կազմակերպություն
ՀՀ	Հայաստանի Հանրապետություն,
ՀՀ ԿԱ ԱԱԾ	ՀՀ Կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգության ծառայություն
ՀՆԱ	Համախառն ներքին արդյունք
«ՀՌԿԿ - ՀԱՅԱՍՏԱՆ»	«Հետազոտական Ռեսուրսների Կովկասյան Կենտրոններ – Հայաստան» ծրագիր
ԾԻԱՀ	ձեռքբերովի իմունային անբավարարության համախտանիշ

ՄԱԷ	Միացյալ Արաբական Էմիրություն
ՄԱԶԾ	Միավորված ազգերի Զարգացման ծրագիր
ՄԱԿ	Միավորված ազգերի կազմակերպություն
ՄԱԿ ՓԳՀ	Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների գերագույն հանձնարարակատար
ՄԶ	մարդկային զարգացում
ՄԶԱԶ	Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց
ՄԶԳ	ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալություն
ՄԶՀ	մարդկային զարգացման համաթիվ
ՄԻԱՎ	Մարդու իմունային անբավարարության վիրուս
ՄԻԺԻ	մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ
ՄԿ	մարդկային կապիտալ
ՄՄԿ	Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն
ՆՏԱ	ներքին տեղահանված անձ
Պետականի ՏՊԳՀԻ	Պետական Պլանային Հանձնաժողովի Տնտեսագիտության և պլանավորման գիտա-հետազոտական ինստիտուտ
Ռ-Ռ	Ռուսաստանի Դաշնություն
ՌԻՖՅԱՀ	Ռուսաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն
ՍԿ	սոցիալական կապիտալ
ՏԱԲ	տնտեսապես ակտիվ բնակչություն
ՏԿՆ ՄԳ	Տարածքային կառավարման նախարարության Միգրացիոն գործակալություն
ՏՏ	տնային տնտեսություն
MSIT	Միգրանտների խնայողությունների և փոխանցումների կազմակերպության
TACIS	Տեխնիկական աջակցություն Անկախ Պետությունների Համագործակցությանը
UNFPA	ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան 3
 Նախարան 4
 Խոսք երախտագիտության 6
 Հապավումներ 7
 Ամփոփագիր 13
 Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, 2008 18
 Ներածություն 19

ԳԼՈՒԽ 1. Միգրացիոն միտումներ, գլոբալացում և մարդկային զարգացում

Ներածություն 23
 1.1. Միգրացիոն գործընթացները մինչանցումային շրջանում 29
 1.2. Միգրացիոն գործընթացները անցումային ժամանակաշրջանում՝ 1988-2001թթ 35
 1.2.1. Արտաքին միգրացիա 36
 1.2.2 Սեզոնային/տևական աշխատանքային արտաքին միգրացիա 41
 1.2.3. Ներքին միգրացիա 43
 1.3. Հայաստանի ներկայիս միգրացիոն իրողությունները և դրանց փոփոխման հեռանկարները 45
 1.3.1. Արտաքին միգրացիա 45
 1.3.2. Ներքին միգրացիա 49
 Եզրակացություններ և առաջարկություններ 51

ԳԼՈՒԽ 2. Աղքատություն, անհավասարություն և միգրացիա

2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիան՝ որպես Հայաստանի կարևորագույն սոցիալական հիմնախնդիրներ 55
 2.1.1. Միգրացիոն հոսքերի մասշտաբները և խնդրի կարևորության ընկալումը 55
 2.1.2. «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների սահմանումները, վերջինների նկատմամբ մոտեցումների պատմական զարգացումը 57
 2. 2. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն գործընթացները 60
 2.2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն հոսքերը խորհրդային շրջանի վերջին տասնամյակում 61
 2.2.2. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիոն գործընթացները 1990-ականների առաջին կեսին 64
 2.2.3. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիան 1990-ականների երկրորդ կես-2007թ. կամ տնտեսական աճի շրջանում 69
 2.2.4. Միգրացիան, աղքատությունն ու անհավասարությունը 2008-2009թթ. կամ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի շրջանում 78
 Եզրակացություններ և առաջարկություններ 80

ԳԼՈՒԽ 3. Միգրացիայի կառավարումը և մարդու իրավունքները

3.1. Միգրացիայի կառավարումը	85
3.1.1. Միգրացիայի կառավարան համակարգի նպատակը, խնդիրները, ընդհանուր կառուցվածքը	85
3.1.2. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ օրենսդրությունը	91
3.2. Միգրանտների իրավունքները Հայաստանի Հանրապետությունում	92
3.2.1. ՀՀ միգրացիայի վերաբերյալ քաղաքականությունը	92
3.2.2. Միգրացիայի կառավարման համակարգի վարչական կառույցները	93
3.2.3. Միգրացիայի ոլորտին վերաբերող ներպետական օրենսդրությունը	94
3.2.4. Միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունը Հայաստանում	106
Եզրակացություններ և առաջարկություններ	109

ԳԼՈՒԽ 4. Միգրանտների դրամական փոխանցումները: Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում

Ներածություն	115
4.1. Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես արտաքին ֆինանսական հոսքերի կարևոր աղբյուր	117
4.1.1. Դրամական փոխանցումների դինամիկան վերջին տարիներին և սպասումները հետագա միտումների վերաբերյալ	119
4.1.2. Միգրանտների դրամական փոխանցումների կառուցվածքի վերլուծություն	122
4.2. Միգրանտների դրամական փոխանցումների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա	124
4.2.1. Աղքատության և զարգացման վրա դրամական փոխանցումների ազդեցությունը	124
4.2.2. Աղքատության և զարգացման վրա ազդեցության կայունությունը	129
4.2.3. Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես կրթության և առողջապահության խթան	132
4.3. Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում	134
4.3.1. Սփյուռքի ազդեցությունը զարգացման վրա	134
4.4. Միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող միգրացիոն համալիր պետական քաղաքականության բացակայությունը	136
Եզրակացություններ և առաջարկություններ	139

ԳԼՈՒԽ 5. Միգրացիա. Մարդկային զարգացման արդի միտումները

5.1. Մարդկային զարգացում: Հասկացությունը և հիմնական բնութագիրը	145
5.1.1. Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հիմնախնդիրների ընդհանուր շրջագիծը	145
5.1.2. Մարդկային զարգացման հայեցակարգի հիմնական բնութագիրը	146
5.1.3. Չարգացման տեսությունները մինչև մարդկային զարգացման հայեցակարգը	147
5.1.4. Տնտեսական զարգացումը և մարդկային զարգացման տեսության ծագումը	148
5.1.5. Մարդկային զարգացման տեսության հիմնական բովանդակությունը	149
5.1.6. Մարդկային զարգացման հիմնական բաղադրիչները (կրթություն, առողջապահություն, կենսամակարդակ) ու դրանց չափման գործիքները	150
5.2. Մարդկային զարգացում և մարդկային կապիտալ. իրավիճակը Հայաստանում և ազդեցությունը միգրացիոն գործընթացների վրա	151

5.2.1. Մարդկային կապիտալի ձևավորումը որպես մարդկային զարգացման հիմնարար գործոն կամ նախապայման. իրավիճակը Հայաստանում	151
5.2.2. Մարդկային կապիտալ և սոցիալական կապիտալ. մարդկային զարգացման և արտագաղթի որակական առումները	157
5.2.3. Մարդկային կապիտալի վերարտադրության ու մարդկային զարգացման հնարավորությունների հիմնախնդիրը և միգրացիոն տրամադրությունների ձևավորումը	159
5.3. Միգրացիայի ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա. դրական և բացասական միտումներ	162
5.3.1. Միգրացիոն գործընթացների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա	162
5.3.2. Միգրացիոն գործընթացների արդյունքում ՀՀ-ում մարդկային զարգացման վրա ազդող դրական գործոնները	165
Եզրակացություններ և առաջարկություններ	167

Աղյուսակներ

1.1. Հայաստանի բնակչության 1988-2001թթ. արտաքին միգրացիոն գործընթացների ծավալների փորձագիտական գնահատականները	37
2.1. Մեկ շնչին ընկնող միջին ամսական համախառն եկամուտը	63
2.2. Հայաստանի ՀՆԱ-ի դինամիկան 1990-1995թթ	65
2.3. ՀՀ բնակչության եկամտային աղքատության ու անհավասարության ցուցանիշները	71
2.4. 1999թ. ՀՀ ՀՆԱ-ի բաշխվածությունը բնակչության դեցիլային խմբերում	72
3.1. Միգրացիայի կառավարման համակարգը	88
4.1. Դրամական փոխանցումներ/ուղղակի ներդրումներ հարաբերակցությունը	119
4.2. Դրամական փոխանցումները անվանական և իրական արտահայտությամբ	121
5.1. 2006 թվականին դրամական փոխանցումներ ուղարկողների՝ երկիրը լքելու պատճառները	154
5.2. ՀՆԱ 1 շնչի հաշվով	155
5.3. 2006 թվականի դրամական փոխանցումները ըստ ճյուղերի ու հիմնական երկրների	163
5.4. 2006 թվականին դրամական փոխանցումներ ուղարկողները՝ ըստ կրթության ու զբաղմունքի ոլորտների	164

Նկարներ

1.1. Միջազգային միգրանտների աշխարհագրական բաշխումը	26
1.2. Միգրանտների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվում	26
1.3. 1990-2002թթ. իմիգրացիոն հոսքերի բաշխումն ըստ մուտքի թույլատրման հիմունքների ...	27
1.4. Հայաստանի բնակչության 2002-2007թթ. արտաքին միգրացիոն շարժը ըստ ընթացիկ հաշվառման տվյալների	45
1.5. Հայաստանի քաղաքային և գյուղական բնակչության 2002-2007թթ. ներքին միգրացիոն շարժը ըստ ընթացիկ հաշվառման տվյալների	50
2.1 Բացակայության հիմնական պատճառները	78
2.2 Բացակայության պատճառները ըստ կարիքավորության դեցիլների	79
4.1 ՀՀ-ում դրամական փոխանցումներ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2000-2008թթ	118
4.2 Դրամական փոխանցումների դինամիկան	120
4.3. Դրամական փոխանցումները անվանական և իրական արտահայտությամբ	121
4.4. Եկամտից արվող խնայողությունները	128
4.5. Տնային Տնտեսությունների ներդրումային վարքագիծը	130

4.6. SS խնայողությունն ըստ նպատակների	132
4.7. ԴՓ-ներ ստացող և չստացող SS խնայողությունները կրթության և առողջապահության նպատակներով	134
4.8. Միգրանտների վերադարձի մտադրություն: ԱՄԿ հարցման արդյունքներ	138
4.9. Իրենց միգրանտներին միավորվելու մտադրություն: ՀՀ ԿԲ հարցման արդյունքներ	138

Ներդիրներ

1.1. Միջազգային միգրացիան թվերով	25
1.2. Միջազգային աշխատանքային միգրացիոն հոսքերի ընդհանուր պատկերը	28
1.3. Միգրացիան և ՄԻԱՎ-ի վարակը	33
2.1. «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների հիմնական տեսական ընկալումների պատմական զարգացումը	57
2.2. Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակի հիմնական ցուցանիշները համեմատության մեջ	69
3.1. Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն	86
3.2. ՀՀ-ում հանգրվանած իմիգրացիոն հոսքերը՝ թվերով	96
3.3. ՀՀ քաղաքացիների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը արտերկրում	102
3.4. Միգրացիան և մարդկանց թրաֆիկինգը	103
3.5. ՀՀ-ից այլ երկրներում թրաֆիկինգի ենթարկված և հայտնաբերված զոհերի վիճակագրությունը	105
3.6. Հայաստանում օտարերկրացիներին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու վիճակագրությունը	107
4.1. Գնահատման արդյունքները	126
4.2. ԱՄԿ կողմից հետազոտության գնահատման արդյունքները	127
4.3. Ներդրումներ բիզնեսում/Չեռնարկ. գործունեություն	129
4.4. Բիզնեսում ներդրումների մասնաբաժին	130
4.5. Կրթության ծախսեր	133
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1 Վիճակագրական աղյուսակներ	169
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2 Մարդկային զարգացման ցուցանիշներ	179

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը մշտապես ներքաշված են եղել միգրացիոն գործընթացների մեջ: Վերջին քսան տարիների ընթացքում, սակայն, Հայաստանին առնչվող միգրացիոն հոսքերն իրենց ակնհայտ ինտենսիվության բերումով սկսեցին մեր հասարակական կյանքի և զարգացման վրա թողնել աննախադեպ ազդեցություններ, որոնք դեռևս ամբողջությամբ ու խորությամբ ուսումնասիրված չեն, ուստի և տեղի են տալիս միգրացիոն հոսքերի բնույթի, ուղղվածության, չափերի, ազդեցությունների վերաբերյալ ոչ միաբժեք, հաճախ՝ նույնիսկ իրարամերժ դատողությունների, որոնք էլ իրենց տարաբնույթ արտացոլումն են գտնում ոչ միայն միգրացիոն գործընթացների, դրանց պատճառների ու հետևանքների մասին ձևավորվող հասարակական կարծիքում, այլև այդ գործընթացների պետական կարգավորման իրավասություններ ունեցող հաստատությունների և պաշտոնյաների գործելակերպում:

2009թ. «Միգրացիա և մարդկային զարգացում. հնարավորություններ և մարտահրավերներ» վերնագրով Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցի (ՄՁԱԶ) նպատակն է որոշակի հստակություն մտցնել միգրացիոն գործընթացների և մեր հասարակական կյանքի մի շարք սուր հիմնահարցերի միջև գոյություն ունեցող պատճառահետևանքային կապերի մասին պատկերացումներում: ՄՁԱԶ-ը կազմված է հինգ գլուխներից, որոնցում քննարկվել են Հայաստանին առնչվող միգրացիոն հոսքերին վերաբերող հետևյալ հարցերը՝

- միգրացիոն միտումները գլոբալացման շրջանում՝ մարդկային զարգացման (ՄՁ) տեսանկյունից,
- միգրացիայի, աղքատության ու անհավասարության պատճառահետևանքային կապերը,
- միգրացիոն կառավարման և մարդու իրավունքների (ՄԻ) առնչությունները,
- միգրանտների դրամական փոխանցումների, հայկական սփյուռքի դերը ՄՁ գործընթացում,
- միգրացիայի և ՄՁ արդի միտումների առնչությունները:

Գլուխ 1. Միգրացիոն միտումներ, գլոբալացում և մարդկային զարգացում

Գլխի ներածությունում ներկայացված են գլոբալացման ներկա պայմաններում համաշխարհային միգրացիոն գործընթացների առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները: Արձանագրված է, որ ընդունող երկրների իմիգրացիոն արգելքների բերումով միգրացիայի վրա գլոբալացման ազդեցությունն անհամեմատ ավելի թույլ է, քան մնացած բոլոր առումներով: Ուշադրություն է բևեռված այն բանին, որ զարգացած երկրների ներկայիս ընտրողական իմիգրացիոն քաղաքականությունը խթանելով նրանց զարգացումը, միաժամանակ ոչ միանշանակ ազդեցություն է ունենում ելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական իրողությունների վրա, ընդհուպ նրանց զարգացման ներուժի որոշակի թուլացումը: Միջազգային միգրացիոն գործընթացներն ուղեկցվում են անօրինական միգրացիայի, թրաֆիկինգի երևույթների խորացմամբ:

Նշված է, որ պայմանավորված, մի կողմից, այդ իմիգրացիոն արգելքներով, մյուս կողմից՝ ներկայիս ֆինանսական ճգնաժամով, մոտակա հեռանկարում համաշխարհային միգրացիայի ծավալների աճ հազիվ թե տեղի ունենա: Անդրադարձ է արված ՄՁ տեսակետից միգրացիոն գործընթացների կարևոր կառուցողական դերին, ընդգծելով սակայն, որ ներկայումս դրա ներուժը ոչ լիարժեք է իրացվում: Ներկայացված են վերջին շրջանում համաշխարհային միգրացիոն գործընթացների վիճակագրական տվյալները:

Գլխի հետագա շարադրանքը նվիրված է Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակի զարգացման ընթացքի վերլուծությանը: Նախ ներկայացված են Հայաստանի անկախացմանը նախորդող շուրջ 20-ամյա շրջանի արտաքին և ներքին միգրացիոն իրավիճակները, դրանցում կատարված փոփոխությունները:

Այնուհետև մանրամասն ներկայացված են անկախացմանը նախորդող և հաջորդող տարիների ծավալում և բացառապես արտակարգ գործոններով պայմանավորված միգրացիոն հոսքերը, որոնց արդյունքում 1988-2001թթ. երկրի բնակչության թվաքանակը պակասել է շուրջ 30%-ով: Ընդգծված է, որ արտակարգ իրողությունների ուղղակի հետևանք հանդիսացած այս

արտահոսքը, որոշակի իմաստով կատարելով դրանց շտկման և կայունացման գործոններից մեկի դերը, միաժամանակ ուղեկցվել է հանրության ակտիվ տարրի զգալի մասի երկրի ներքին խնդիրներից օտարումով, որը դարձել է արդի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական համակարգերի բացասական գծերի ի հայտ գալու պատճառներից մեկը:

Գլխի եզրափակիչ մասում քննարկված են Հայաստանի ներկայիս արտաքին և ներքին միգրացիոն իրավիճակները և դրանց զարգացման հեռանկարները: Բացահայտված են ներկայիս արտաքին միգրացիոն իրավիճակի հետևյալ երկու բնորոշ հայտանիշները.

Առաջին, ձևավորվել է ժամանակավոր աշխատանքային միգրանտների կայուն զանգված, որի շարժը ուղեկցվում է տարեկան 15-17 հազար մարդու արտերկրում կուտակվելով:

Երկրորդ, տեղի ունեն ոչ մեծ մշտական արտաքին միգրացիոն հոսքեր, որոնք ևս կայուն կերպով ընթանում են բացասական մնացորդով՝ տարեկան 8-10 հազար մարդ:

Արձանագրված է, որ չնայած 2000-ական թվերի տնտեսական աճի բարձր տեմպերին, ներքին միգրացիոն իրավիճակում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել: Ներքին միգրացիոն հոսքերը շարունակում են մնալ ոչ նշանակալի և նրանցում գրեթե ներկայացված չէ աշխատանքային ենթահոսքը:

Անդրադառնալով երկրի միգրացիոն իրավիճակի փոփոխման հեռանկարներին, մատնանշված է, որ հստակ արտահայտված միտումների բացակայության բերումով անվերապահորեն կարելի է ասել միայն այն, որ մոտակա տարիներին թե արտաքին և թե ներքին միգրացիոն հոսքերի ձևավորման և փոփոխման վճռորոշ գործոն է հանդիսանալու ֆինանսական ճգնաժամի ընթացքը, ընդ որում ոչ միայն բուն Հայաստանում:

Գլուխ 2. Աղքատություն, անհավասարություն և միգրացիա

Այս գլխում քննարկվում են Հայաստանի ու ընդհանրապես ժամանակակից աշխարհի համար շատ արդիական ու սուր խնդիրների՝ միգրացիայի, աղքատության ու անհավասարության երևույթների պատճառահետևանքային կապերն ու փոխազդեցությունները՝ ելնելով Հայաստանի վերջին քսան տարիների սոցիալ-տնտեսական և միգրացիոն իրավիճակներից:

Գլխի *առաջին* բաժնում՝

- ներկայացվել են միգրացիայի, աղքատության ու անհավասարության հիմնախնդիրների սրությունը Հայաստանի համար և դրանց կարևորության ընդունումը մեր հանրապետության իշխանությունների ու միջազգային կառույցների կողմից;
- «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների նկատմամբ եղած պատմական մոտեցումների վերլուծության հիման վրա ընդգծվել է այդ երևույթների նկատմամբ զուտ տնտեսագիտական մոտեցման անթույլատրելիությունը և որպես գործնական կառավարման համար կողմնորոշիչ առաջարկվել են միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների ու առաջավոր երկրների կողմից այսօր ընդունվող աղքատության և անհավասարության այն սահմանումները, որտեղ հաղթահարված է այդ երևույթների նկատմամբ ավանդականորեն դրսևորված էկոնոմիստական մոտեցումը:

Երկրորդ բաժնում որոշակի փուլային բաժանման հիման վրա քննարկվել են միգրացիայի, աղքատության ու անհավասարության երևույթների պատճառահետևանքային կապերը՝ սկսած 1980-ական թվականներից մինչև 2009 թվականը: Յուրաքանչյուր փուլի համար ներկայացվել են այդ փուլի ընթացքում տեղի ունեցած միգրացիոն հոսքերի (այդ թվում՝ արտաքին և ներպետական) բնույթը, առաջացման պատճառները, դրանցում ներքաշված խմբերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, միգրացիայի և այդ վիճակի փոխազդեցությունները:

Այս հարցերի ամփոփման հիման վրա մատնանշվել են մի քանի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ, որոնք մեր երկրի պետական կառավարման համակարգին խանգարում են վարել միգրացիայի կարգավորման, աղքատության և անհավասարության վերացմանն ուղղված արդյունավետ քաղաքականություն:

Գլուխ 3. Միգրացիայի կառավարումը և մարդու իրավունքները

Այս գլխի *առաջին*՝ «Միգրացիայի կառավարումը» բաժնում, քննարկվում են միգրացիայի

կառավարման համակարգի նպատակը, խնդիրները, ընդհանուր կառուցվածքը, միգրացիայի, զարգացման և մարդու իրավունքների (ՄԻ) առնչությունները, պետությունների ակտիվ դերակատարությունն ու ընդհանուր պատասխանատվությունը միգրանտների իրավունքների պաշտպանության հարցերում, ինչպես նաև ՄԻ-ի վերաբերյալ միջազգային օրենսդրությունը, վերջինիս կողմից միգրանտների համար սահմանված հիմնարար իրավունքների ու պարտականությունների շրջանակները: Որպես միգրացիայի կառավարման համակարգի ունիվերսալ մոդել ներկայացվել է Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) առաջադրած **միգրացիայի կառավարման համապարփակ հայեցակարգային մոդելը**:

Երկրորդ՝ «Միգրանտների իրավունքները Հայաստանի Հանրապետությունում» բաժնում քննարկվում են՝

1. միգրացիայի վերաբերյալ ՀՀ-ում վարվող քաղաքականությունը՝ միգրանտների իրավունքների ընդգրկման տեսանկյունից,
2. միգրացիայի կառավարման համակարգի վարչական կառույցները՝ շեշտը դնելով ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարումը համակարգող միասնական պետական մարմնի բացակայության հանգամանքի վրա,
3. միգրացիայի ոլորտին վերաբերող ներպետական օրենսդրությունը՝ ոլորտի կարգավորմանն ուղղված միջազգային իրավական փաստաթղթերի հետ ներդաշնակության տեսանկյունից: Առանձին-առանձին քննարկվել են ՀՀ օրենսդրությունում միգրանտների իրավունքների արտացոլվածությունը հետևյալ բնագավառներում՝ մարդու ընդհանուր իրավունքներ, քաղաքացիություն, ներգաղթ, կացություն, օտարերկրացիների կարգավիճակ, անօրինական միգրացիա, աշխատանքի թույլտվություն, աշխատանքային միգրացիա և արտագնա աշխատանքներ, ապաստան և փախստականներ, միգրանտներին վերաբերող տվյալների պաշտպանություն, ելք, արտագաղթ, արտերկրում ՀՀ քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանություն, քաղաքացիների վերադարձ և ետ ընդունում, հարկադիր աշխատանք, թրաֆիկինգ, միգրանտների անօրինական սահմանահատումներ և այլն,
4. Հայաստանում միգրանտների իրավունքների փաստացի պաշտպանության վիճակը՝ ընդգծելով, որ ՀՀ-ում քաղաքականություն իրականացնողների կողմից միգրանտները (բացառությամբ փախստականների) չեն դիտվում որպես սոցիալապես խոցելի խումբ:

Վերջին՝ «Եզրակացություններ և առաջարկություններ» բաժնում միգրացիոն կառավարման սուբյեկտների ուշադրությունը հրավիրվել է միգրացիայի պետական կարգավորման կատարելագործմանն ուղղված այնպիսի հանգամանքների վրա, ինչպիսիք են զարգացման՝ որպես զուտ տնտեսական երևույթի դիտարկման անթույլատրելիությունը, զարգացման և ՄԻ-ի սերտ փոխկապակցվածությունը, դրական զարգացման համար միգրացիոն գործընթացներում ՄԻ-ի նկատմամբ հարգանքի, միգրանտների՝ որպես սոցիալապես խոցելի խմբի դիտարկման կարևորությունը, Հայաստանի համար՝ որպես հիմնականում միգրացիայի ծագման երկրի, աշխատավոր միգրանտների պաշտպանության վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերին միանալու կարևորությունը, ՀՀ-ում օտարերկրացիներին պահելու համար հատուկ կացարանների բացակայությունը՝ որպես միգրանտների իրավունքների խախտման առումով կարևոր բաց, միգրացիոն քաղաքականության ռազմավարական փաստաթղթերում մարդու իրավունքների հատուկ բաժինների ներառման անհրաժեշտությունը, այդ քաղաքականության հիմքում մարդկային զարգացման նպատակադրումը, միգրացիայի հարցերով զբաղվող վարչական կառույցների գործունեության պատշաճ համակարգման, հայաստանցի աշխատուժի համար արտերկրում օրինական աշխատանքային միգրացիայի հնարավորություններ ստեղծելու տեսանկյունից արտերկրում, մասնավորապես ԵՄ-ում հայաստանցիների ազատ տեղաշարժը դյուրացնելու, արտասահմանում հայաստանցի միգրանտների իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից շահերը պաշտպանող հատուկ կառույցների, մասնավորապես ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններում աշխատանքային կցորդի ինստիտուտի ներդրման, միգրանտների վերաբերյալ համակողմանի տեղեկությունների հավաքման միասնական համակարգի ստեղծման, միգրանտների իրավունք-

ների պաշտպանության ուղղությամբ ՀՀ-ի կողմից ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարման կարևորությունը և այլն:

Գլուխ 4. Միգրանտների դրամական փոխանցումները: Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում

Այս գլխում ներկայացվել է միգրացիայի և դրամական փոխանցումների (ԴՓ) դերը և ազդեցությունը ՄՁ, այդ թվում՝ նաև տնտեսական զարգացման վրա: Խնդիր է դրվել վեր հանել ԴՓ-ների և սփյուռքի ու ՄՁ փոխազդեցությունների հարցը:

Գլխի *առաջին* բաժնում ներկայացվել են ԴՓ-ները՝ որպես արտաքին ֆինանսական հոսքերի կարևոր աղբյուր: Ներկայացվել է ԴՓ-ների դինամիկան վերջին տարիներին և խոսվել է հետագա միտումների սպասումների մասին: Երկու տարբեր մեթոդներով գնահատվել և համեմատվել են ԴՓ-ների հոսքերի միտումները՝ իրական և անվանական արտահայտություններով: Քննարկվել են նաև վերջին ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով արձանագրված ԴՓ-ների հոսքի փոփոխությունները: Ներկայացվել է նաև ԴՓ-ների կառուցվածքի վերլուծությունն ըստ միգրանտների խմբերի, ուղարկման հաճախության, միգրանտներին ընդունող երկրների, ծախսման ուղղությունների և դրանցից արվող խնայողությունների: Գնահատվել է նաև ԴՓ-ներից կատարվող խնայողությունների ներուժը:

Երկրորդ բաժնում խոսվել է ՄՁ, ինչպես նաև աղքատության և զարգացման վրա ԴՓ-ների ունեցած ազդեցության մասին: Ներկայացվել է ԴՓ-ների մասնաբաժինը ՏՏ-ների եկամուտների կազմում: Էկոնոմետրիկ վերլուծության մեթոդով գնահատվել են ՏՏ-ների ծախսերի, խնայողությունների և ներդրումների վրա ԴՓ-ների ազդեցությունները: Գնահատվել են նաև ԴՓ-ների աճի և դրանց օգտագործման ուղղությունների կառուցվածքում ծախսային, ներդրումային ու խնայողության բաղադրիչների մասնաբաժնի փոփոխության միջև կապերը: Բացի ռեզրեսիոն/էկոնոմետրիկ վերլուծությունից, այս կապերի վերաբերյալ իրականացվել է նաև համեմատական վերլուծություն՝ վերահսկիչ խմբի վերլուծության մեթոդով:

Աղքատության և զարգացման վրա ազդեցության կայունությունը դիտարկվել է ԴՓ ստացող ՏՏ-ների ներդրումային վարքագծի և ներդրումների նկատմամբ հակվածության պոտենցիալի իրացման տեսանկյունից. քննարկվել է այդ հակվածության օգտագործման արդյունավետության հարցը:

Գնահատվել է նաև ԴՓ-ների ազդեցությունը կրթության ծախսերի վրա, ինչպես նաև գնահատվել է կրթական և առողջապահական նպատակներով ԴՓ-ներից կատարվող խնայողությունների պոտենցիալը:

Երրորդ բաժնում քննարկվել է սփյուռքի դերը և ազդեցությունը ՀՀ-ում տնտեսական և ՄՁ առումով, ուղղակի ներդրումների ներգրավման հարցում, ինչպես նաև հենց իր՝ սփյուռքի ներգրավվածությունը ուղղակի ներդրումներում:

Գլխի *չորրորդ* բաժինը նվիրված է միգրացիոն հոսքերի և միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող համալիր պետական քաղաքականության բացակայության խնդիրների քննարկմանը:

«Եզրակացություններ և առաջարկություններ» հատվածում արվել են մի շարք առաջարկություններ, որոնք միտված են վեր հանված հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտ ուղղությունների ուրվագծմանը:

Գլուխ 5. Միգրացիա. մարդկային զարգացման արդի միտումները

Այս գլխում քննարկվում են միգրացիայի և ՄՁ հիմնախնդրի փոխադարձ կապերին առնչվող այն տեսանկյունները, որոնք առանցքային ազդեցություն ունեն Հայաստանում միգրացիոն գործընթացների արդի բնույթի ու միտումների վրա:

Գլուխը կազմված է չորս բաժիններից:

Առաջին բաժնում համառոտ և հիմնական գծերով ներկայացվել են ժամանակակից *զարգացման փեսությունները*, դրանց էվոլյուցիան և դրանց ենթատեքստում՝ ՄՁ տեսությունը: Վերջինս համեմատվել է *փնտհասական զարգացման և մարդկային պոտենցիալի կամ կապիտալի* զարգաց-

ման տեսությունների հետ և ցույց է տրվել դրանց հիմնական տարբերությունները: Ի տարբերություն նախորդող երկու տեսությունների, որոնք հիմնված են էկոնոմիստական մոտեցման վրա, ՄՁ տեսությունը տնտեսական աճը և մարդկային կապիտալի զարգացումը դիտարկում է ոչ թե որպես տնտեսության զարգացման, այլ՝ որպես մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների ընդլայնման միջոցներ կամ գործիքներ, իսկ գլխավոր նպատակ է հռչակում ոչ թե տնտեսության, այլ՝ մարդու զարգացումը:

Երկրորդ բաժնում՝

- քննարկվել են Հայաստանում մարդկային կապիտալի զարգացման ու իրացման հնարավորություններին վերաբերող հարցերը: Վերլուծվում և վեր են հանվում վերջին տարիներին Հայաստանում մարդկային կապիտալի զարգացման իրավիճակի ու միգրացիոն գործընթացների միջև առկա կապերը,
- առանձնակի ուշադրություն է դարձվել նաև անցումային շրջանի Հայաստանում ձևավորված *սոցիալական կապիտալի* որակների և միգրացիոն գործընթացների վրա դրանց ազդեցության խնդիրներին: Դիտարկվել են ինչպես Երևանին, այնպես էլ մարզային բնակավայրերին բնորոշ առանձնահատկությունները:

Երրորդ բաժնում՝

- քննարկվում են վերջին քսան տարիների ՀՀ միգրացիոն գործընթացների հետևանքները և դրանց ազդեցությունը ՄՁ ինչպես ներկա վիճակի, այնպես էլ հետագա հնարավոր միտումների վրա: Հատկապես շեշտադրվել են անհատական ու հասարակական մակարդակներում մարդկային որակյալ կապիտալի կուտակման գործընթացների վրա միգրացիայի թողած ազդեցությանը վերաբերող խնդիրները,
- առանձին ենթագլուխներով քննարկվել են ՄՁ վրա միգրացիայի ազդեցության բացասական ու դրական առումները, կատարվել է դրանց համեմատական վերլուծություն ՀՀ ռազմավարական զարգացման խնդիրների տեսանկյունից:

Վերջին՝ **չորրորդ** բաժնում ամփոփվել են վերլուծության հիմնական բացահայտումներն ու հիպոթեզները, ներկայացվել են ՀՀ-ում միգրացիայի ու ՄՁ հիմնախնդիրների միջև ձևավորված փոխադարձ կապերը, հնարավոր միտումները և ՄՁ ոլորտում վարվող քաղաքականության այն հիմնական անելիքները, որոնց լուծումը կարող է դրականորեն ազդել միգրացիոն գործընթացներին օրինական բնույթ հաղորդելու և երկրի զարգացման վրա դրա բացասական ազդեցությունները կանխելու տեսանկյունից: Ներկայացվել են նաև ոլորտի քաղաքականության մշակմանը վերաբերող ռազմավարական բնույթի այլ առաջարկներ:

Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, 2008

Ընդհանուր տվյալներ¹

Տարածքը	29.743 քառ. կմ
Մայրաքաղաքը	Երևան, բնակչ.՝ 1111,3 հազ. մարդ (2008թ.)
Պաշտոնական լեզուն	Հայերեն
Կրոնը	Հայ առաքելական եկեղեցի
Արժույթը	Դրամ
Ֆինանսական տարին	Հունվար-դեկտեմբեր

		2006թ.	2007թ.	2008թ.
Բնակչություն, հազ. մարդ, տարեվերջի դրությամբ		3222.9	3230.1	3238.0
Համախառն ներքին արդյունք (ՀՆԱ)	մլրդ. դրամ	2656.2	3149.3	3646.1
	մլն. ԱՄՆ դոլար	6384.5	9206.3	11916.6
ՀՆԱ-ն մեկ շնչի հաշվով	հազ.դրամ	824.6	976.1	1127.4
	ԱՄՆ դոլար	1982.1	2853.3	3684.8
ՀՆԱ-ի կառուցվածքը, %, ընդհանուրի նկատմամբ	գյուղատնտեսություն	18.7	18.3	15.9
	արդյունաբերություն	17.2	15.0	13.1
	չինարարություն	23.7	24.5	26.9
	ծառայություններ	31.9	32.2	33.0
Արտաքին պետական պարտքը, մլն. ԱՄՆ դոլար		1205.6	1448.9	1577.1
Աշխատողի միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, դրամ		62293	74227	87406
Ամսական կենսաթոշակի միջին չափը, դրամ	նշանակված	10912	12746	21370
	սոցիալական	5495.9	5455.0	8655.6
	ապահովագրական	11380.7	13379.7	22556.0
Սպառողական գների միջին տարեկան ինդեքսը, %, նախորդ տարվա նկատմամբ		102.9	104.4	109.0
ԱՄՆ դոլարի դրամական փոխարժեքը		416.04	342.08	305.97
Եվրոյի դրամական փոխարժեքը		521.20	467.81	450.24
Համախմբված բյուջեի եկամուտները, մլրդ. դրամ		533.4	698.3	800.8
Համախմբված բյուջեի ծախսերը, մլրդ. դրամ		567.8	746.8	827.4
Արտահանումը (ներառյալ ծառայություններ), %, ՀՆԱ-ի նկատմամբ		23.4	19.2	14.7
Ներմուծումը (ներառյալ ծառայություններ), %, ՀՆԱ-ի նկատմամբ		39.3	39.2	39.8
Բնակչության կախյալության գործակիցը, %		52.1	48.9	47.3
Մանկական մահացություն (1000 կենդանածնի հաշվով)		13.9	10.9	10.8
Մայրական մահացություն (1000 կենդանածնի հաշվով)		26.6	15.0	38.8
Չափահաս բնակչության գրագիտության մակարդակը (15 տարեկան և բարձր տարիքի, ըստ 2001թ. մարդահամարի ամփոփ տվյալների, %, նույն տարիքի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ)		99.4	99.4	99.4
1-ին, 2-րդ և 3-րդ մակարդակների բոլոր տիպի ուսումնական հաստատություններում ընդգրկվածները (% , 6-22 տարեկան բնակչության թվաքանակի նկատմամբ)		65.5	64.4	65.7
Տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը, հազ. մարդ		1181.3	1184.3	1192.5
Զբաղվածների միջին տարեկան թվաքանակը, հազ.մարդ		1092.4	1101.5	1117.6
Պաշտոնապես գրանցված գործազրկության մակարդակը, %		7.5	7.0	6.3

¹ Աղբյուր՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, եթե այլ նշում չկա: Նախորդ տարիների ցուցանիշների փոփոխություններն արդյունք են վիճակագրական տեղեկատվությունների ճշգրտումների:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին քսան տարիներին մի շարք տնտեսական, ռազմաքաղաքական, սոցիալական և այլ գործոնների միաժամանակյա ազդեցությամբ Հայաստանը ներքաշվեց ինտենսիվ միգրացիոն հոսքերի հորձանուտ: Տարբեր **փորձագիտական** հետազոտությունների համաձայն, միայն 1990-2005թթ. Հայաստանից հեռացել և այլ երկրներում բնակություն են հաստատել **700 հազարից մեկ միլիոն 300 հազար** մարդ², որը կազմում է 2008թ. ՀՀ անվանական բնակչության 22-40%-ը: Երկրի բնակչության ընդհանուր զանգվածի համեմատ բնակչության աննախադեպ մեծ ծավալի արտաքին տեղաշարժերը (հատկապես երկրից հեռացումը) քանակականից զատ մի շարք ակնհայտ տանգենայահարույց հետևանքներ են թողել և թողնում մեր հասարակական կյանքի ու զարգացման ընթացքի վրա: Այդպիսի ազդեցություններից առավել կարևորներն են՝

- 1. Սոցիալ-ժողովրդագրական բնույթի հետևանքները.** Էմիգրացիոն հոսքերում աշխատանքային և վերարտադրողական տարիքի տղամարդկանց թվի ակնհայտ գերակշռությունը հանգեցրել է ժողովրդագրական մի շարք համամասնությունների խախտման, մասնավորապես՝ կտրուկ նվազել է ծնելիության ցուցանիշը (1990թ. հանրապետությունում ծնվել էր մոտ 80 հազար երեխա, 2001-2002թթ. այդ ցուցանիշը նվազեց մոտ 2,5 անգամ և միայն 2003-ից սկսած է դիտվում ծնելիության ցուցանիշի դանդաղ աճի միտում): Նվազել է նաև ամուսնությունների թիվը, և դրան հակառակ՝ մեծացել է ամուսնալուծությունների թիվը (ամուսնությունների ցուցանիշի համեմատ ամուսնալուծությունների մասնաբաժինը 2003թ. 11,8%-ից 2007թ.-ին հասավ 16,1%-ի³): Ամուսնալուծությունների մեծացման հետևանքով մեծանում է նաև առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների թիվը՝ կենդանի ծնողների գոյության պարագայում մեծացնելով սոցիալական որբության երևույթի տարածումը: Մեծացել է նաև մահացության ցուցանիշը, բնակչության ընդհանուր թվում զգալիորեն մեծացել է ծերերի տեսակարար կշիռը (աշխատանքային տարիքից բարձր տարիքի անձանց մասնաբաժինը ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվում հասել է 12%-ի⁴), այդ թվում՝ խնամքի կարիք ունեցող լքված ծերերի ու հաշմանդամների թիվը: Որպես այս միտումների ընդհանրական հետևանք, հանրապետության բնակչության բնական հավելաճի ցուցանիշը 1990թ. համեմատ 2004-ին կրճատվեց մոտ 5 անգամ:
- 2. Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հետևանքները.** երկրում լայն տարածում է ստանում աղքատությունը: Բնակչության առավել ակտիվ և բարձր որակավորում ունեցող զանգվածի հեռացումը դանդաղեցնում է հասարակության զարգացման ընթացքը: Բնակչության դանդաղ վերարտադրությունը չի ապահովում երկրի բնակիչ համայնքում համար անհրաժեշտ մարդկանց թվաքանակ՝ վտանգելով երկրի պաշտպանունակությունը: Չի ապահովվում կրթական համակարգի համար անհրաժեշտ երեխաների թիվ՝ հանգեցնելով այդ համակարգի հաստատությունների թվի կրճատմանն ու ոլորտի մասնագետների գործազրկության աճին: Չի ապահովվում նաև ապրանքների ու ծառայությունների սպառողների որոշակի զանգված, որի առկայությամբ է միայն հնարավոր ապահովել արտադրական ու սոցիալական ծառայությունների ենթակառուցվածքների որոշակի արդյունավետ ծավալ, որը թույլ կտա երկրում ապահովել սոցիալ-տնտեսական վերընթաց զարգացման համար անհրաժեշտ քանակի միջոցների շրջանառություն և այլն:
- 3. Բարոյահոգեբանական բնույթի հետևանքները.** բնակչության շրջանում խորանում է երկիրը լքելու, երկրի ապագայի նկատմամբ անտարբերության, երկրի զարգացման համար, անարդարությունների ու օրինախախտումների դեմ չպայքարելու, բացասական երևույթներին հարմարվելու, պասիվ-հայեցողական և սպառողական մտածելակերպը՝ նպաստելով արատավոր բազմաթիվ երևույթների արագ տարածմանը, մարդու իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարումների շատացմանը:

2 ԵԱՀԿ և «Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ» ՀԿ-ի «Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից 2002-2005թթ.» միացյալ հետազոտություն:

3 Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք-2008թ., էջ 43:

4 Նույն տեղը, էջ 28:

Հայաստանի հասարակական կյանքի վրա թողած ընդհանրական հետևանքներից զատ, առաջանում են նաև մի շարք բացասական հետևանքներ՝ կապված ուղղակիորեն միգրացիոն հոսքերի բնույթի և դրանցում ներքաշված խմբերի հետ: Մասնավորապես, վերջին 20 տարիներին ՀՀ-ից դուրս եկող միգրացիոն հոսքերին առավելապես բնորոշ է թույլ կարգավորվածությունը, էմիգրանտների խմբում՝ անօրինական միգրանտների զգալի տեսակարար կշիռը, ինչպես նաև էմիգրացիոն հոսքերում աշխատանքային միգրանտների բացահայտ գերակշռությունը: Այս հանգամանքներն, ինքնին, միգրանտների ու նրանց ընտանիքների անդամների համար առաջացնում են մի շարք հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են արտերկիր մեկնելու և վերադառնալու ընթացքում ռոնձգություններից պաշտպանվելու, մեկնման երկրներում նրանց իրավունքների (այդ թվում՝ աշխատանքային) ռոնձահարումների, արտագնա աշխատանքով ձեռք բերված միջոցները անվտանգ երկիր հասցնելու, դրանց արդյունավետ օգտագործումն ապահովելու, իր և իր ընտանիքի անդամների մարդկային զարգացումն ապահովելու հետ կապված խնդիրները:

Վերը նշված հիմնախնդիրները մեր երկրի ու պետության առջև դրել են նաև դրանց արդյունավետ լուծման հետ կապված քաղաքական-կառավարչական բնույթի հետևյալ կարևորագույն մարտահրավերները՝

1. երկրում ստեղծել այնպիսի վիճակ (վարել այնպիսի քաղաքականություն), որի շնորհիվ էականորեն կնվազեն ՀՀ բնակչության երկրից հեռանալու դրդապատճառները, և հակառակը՝ կավելանան երկիր վերադառնալուն նպաստող դրդապատճառները,
2. ստեղծել ՀՀ միգրացիոն հիմնախնդիրների սրությանն ու բարդությանը համարժեք միգրացիայի պետական կարգավորման այնպիսի համակարգ, որը թույլ կտա նվազագույնի հասցնել միգրացիայի բացասական հետևանքները և, հակառակը, առավելագույնի հասցնել այդ երևույթի դրական ազդեցությունները մեր հասարակական կյանքի վրա:

Սակայն միգրացիան հասարակական կյանքի վրա թողնում է նաև որոշակի դրական ազդեցություն, որը հաճախ միարժեք չի ընկալվում հասարակության տարբեր խմբերի, մասնագետների ու կառավարողների կողմից, ուստի և մեզանում չի ձևավորվել միգրացիայի նկատմամբ միարժեք մոտեցում, որն էլ կարող էր ընկնել այդ երևույթի պետական կարգավորման քաղաքականության հիմքում: Լրջորեն հասունացել էր միգրացիոն գործընթացների, հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի ու կարևորագույն հիմնահարցերի հետ ունեցած պատճառահետևանքային կապերի համակողմանի վերլուծության խնդիրը՝ ցույց տալու համար մարդկային զարգացման վրա միգրացիայի ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական ազդեցությունները: Ուստի պատահական չէ, որ 2009 թվականի «Միգրացիա և մարդկային զարգացում. հնարավորություններ և մարտահրավերներ» խորագրով Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցը, որ պատրաստվել է մի խումբ անկախ փորձագետների կողմից ՄԱԿ-ի Չարգացման ծրագրի աջակցությամբ, նվիրված է Հայաստանում միգրացիայի խնդիրներին և գործընթացներին: Այն նպատակ ունի խորապես վերլուծել միգրացիան Հայաստանում զարգացման տեսանկյուններից և խթանել միգրացիայի և դրա հետ կապված քաղաքականության շուրջ քննարկումներն ու նպաստել այդ երևույթի արդյունավետ կարգավորման համակարգի կատարելագործմանը:

Հուսով ենք, որ ՄԶԱԶ-2009-ը կնպաստի մեր հանրապետությունում միգրացիոն գործընթացների մասին՝ ընդհանրապես, և վերջիններիս՝ հասարակական կյանքի այլ կարևոր հիմնախնդիրների հետ ունեցած փոխազդեցությունների մասին ավելի ամբողջական ու համակողմանի պատկերացումների ձևավորմանը այդ խնդիրների լուծմանն ուղղված քաղաքականություն մշակողների, իրականացնողների և ընդհանրապես այդ խնդիրների լուծման գործում շահագրգիռ խմբերի մոտ: Կարծում ենք նաև, որ զեկույցը մեկ անգամ ևս հասարակության ուշադրությունը կրկնեի ինչպես միգրացիոն գործընթացների, այնպես էլ դրանց հետ սերտ պատճառահետևանքային կապերի մեջ գտնվող այլ հրատապ հիմնախնդիրների վրա՝ նպաստելով վերջինների արդյունավետ լուծմանն ուղղությամբ ակտիվ քայլերի խթանմանը:

Գլուխ 1

**ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ,
ԳԼՈԲԱԼԱՑՈՒՄ ԵՎ
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ**

ԳԼՈՒԽ 1. Միգրացիոն միտումներ, գորակացում և մարդկային զարգացում

Ներածություն	23
1.1. Միգրացիոն գործընթացները մինչանցումային շրջանում	29
1.2. Միգրացիոն գործընթացները անցումային ժամանակաշրջանում՝ 1988-2001թթ	35
1.2.1. Արտաքին միգրացիա	36
1.2.2. Սեզոնային/տևական աշխատանքային արտաքին միգրացիա	41
1.2.3. Ներքին միգրացիա	43
1.3. Հայաստանի ներկայիս միգրացիոն իրողությունները և դրանց փոփոխման հեռանկարները	45
1.3.1. Արտաքին միգրացիա	45
1.3.2. Ներքին միգրացիա	49
Եզրակացություններ և առաջարկություններ	51

Ներածություն

Գլոբալացման՝ համաշխարհային տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ինտեգրացման և ունիֆիկացման համալիր բնույթ կրող օբյեկտիվ գործընթացի հետևանքների թվում աշխատանքի համաշխարհային բաժանման, ողջ երկրագնդի մակարդակով կապիտալի և արտադրական ռեսուրսների առավել ազատ և լայնամասշտաբ տեղաշարժի, օրենսդրության, տնտեսական և տեխնոլոգիական գործընթացների ստանդարտացման, երկրների մշակութային մերձեցման երևույթներից զատ, որպես կանոն, հիշատակվում է նաև բնակչության միգրացիան: Ընդ որում, այդ անդրադարձն արվում է հիմնականում գլոբալացման արդյունքում մարդկանց միգրացիոն շարժունակության ավելացման իմաստով:

Սակայն համաշխարհային միգրացիոն գործընթացների ներկայիս իրողություններն ընդամենը հիմք են տալիս ասելու, որ միգրացիայի վրա գլոբալացման ազդեցությունն անհամեմատ ավելի թույլ է դրսևորված, քան մնացած բոլոր առումներով:

Կասկածից վեր է, որ նման իրավիճակը չի կարող բացատրվել մարդկանց շարժունակության, միգրացիոն ակտիվության համեմատական նվազմամբ՝ նրանց ավելի նստակյաց դառնալով: Որպես այն կանխորոշող գլխավոր գործոն հանդես են գալիս միգրացիոն տեղաշարժերի սահմանափակումները, այդ թվում նախ և առաջ միջազգային (ընդունող երկրների իմիգրացիոն արգելապատնեշների մեծացման տեսքով): Ներկայումս լինելով զգալիորեն ավելի խիստ, քան անցյալում, դրանք կանխարգելում են պոտենցիալ միգրանտների նշանակալից զանգվածների տեղաշարժերը:

Այսպիսով, գլոբալացման ազդեցությունը միգրացիայի վրա, առայժմ, ըստ էության, դրսևորվում է առավելապես նրանում, որ տեղեկատվության առավել ազատ և արագ տարածման բերումով ավելի ակնհայտ դարձնելով տարածքային զարգացման մակարդակների տարբերությունների և անհավասարությունների խորության փաստերը, ինչպես նաև միգրացիայի միջոցով այլ երկիր տեղափոխվելու դեպքում մարդկային զարգացման բոլոր առումներով ընտրության ազատությունների ընդլայնման հնարավորությունները, մեծապես խթանվում է էմիգրացիայի ցանկություն և

պատրաստակամություն ունեցողների զանգվածի անը:

Ընդ որում, պոտենցիալ էմիգրանտների ահռելի առաջարկի առկայությունը էմիգրանտներ «արտահանող» երկրների համար ծնում է բացասական հետևանքներով ուղեկցվող երևույթներ, որոնցից հարկ է առանձնահատուկ նշել հետևյալ երկուսը:

Այն նախ և առաջ բարերար հող է հանդիսանում մուտքի երկրների համար տարբերակված իմիգրացիոն քաղաքականություն վարելու տեսանկյունից, մասնավորապես՝ խրախուսելու և խթանելու որոշակի կատեգորիայի իմիգրանտների (բարձր որակավորում և կրթամակարդակ ունեցող մասնագետներ, ակտիվ աշխատանքային և վերարտադրողական տարիքային խմբերի ներկայացուցիչներ և այլն) ներհոսքը և հակառակը՝ արգելակելու «անցանկալիների» (ցածր կրթամակարդակ, մասնագիտական որակավորում ունեցողներ, ոչ երիտասարդ տարիքի անձինք և այլն) մուտքը: Ակնհայտ է, որ էմիգրացիային այս կամ այն չափով «ուղեղների արտահոսքի» բնույթ հաղորդող նման գործելակերպը լրացուցիչ խթան հանդիսանալով մուտքի երկրների զարգացման համար, չի կարող չուղեկցվել ելքի երկրների զարգացման ներուժի նվազմամբ:

Այս հանգամանքը պայմանավորում է ներկայիս միջազգային միգրացիայի առավել ծանրակշիռ հիմնահարցերից մեկը՝ միգրացիոն մոբիլության օգուտների հարուստ և աղքատ երկրների միջև արդարացի բաշխման խնդիրը, որը փորձագետների հիմնական մասի կողմից գնահատվում է անգամ որպես առավել հրատապ, քան սահմանների բացումը:

Այդուհանդերձ, էմիգրացիոն ալիքի որոշակի մասը, այս կամ այն ոչ օրինական ճանապարհով հաղթահարելով հիշյալ արգելապատնեշները, հայտնվում է անօրինական իմիգրանտի կարգավիճակում՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով (ներգրավում թրաֆիկինգի, քրեականացված գործընթացների մեջ, մարդկային տարրական իրավունքների իրականացման անհնարություն և այլն):

Նշենք նաև, որ զարգացած երկրների կողմից ներհոսքի արգելակումը կանխորոշում է նաև հոսքերի կառուցվածքն ըստ մուտքի երկրների: Անգամ իմիգրանտների ավելի մեծ չափով զարգացած երկրներում կենտրոնա-

նախ միտումնի առկայության պայմաններում զարգացող երկրների միջպետական հոսքերի շուրջ կեսից ավելին ուղղվում է դեպի այլ զարգացող երկրներ: Հայաստանի դեպքում զարգացած երկրներում (փոքր մասով նաև ժամանակի ընթացքում Եվրամիության կազմում ներառված Արևելյան Եվրոպայի երկրներում) են հանգրվանել էմիգրանտների միայն 20-25%-ը: Մնացած գերակշիռ մասը տեղափոխվել է հետխորհրդային տարածքի երկրներ, ճնշող մեծամասնությամբ՝ ՌԴ:

Պոտենցիալ միգրացիայի սուկ մի մասի (հիմքեր կան կարծելու փոքր) առարկայացումը խոչընդոտում է, որպեսզի գլոբալացման երևույթի միգրացիայի առումով ընձեռած հնարավորություններն առավել լիարժեք իրականանան: Իսկ որ այդ հնարավորությունները հսկայական են և էական ներդրում կարող են ունենալ համաշխարհային առաջընթացի, այդ թվում՝ մարդկային զարգացման գործում, հաստատվում է այն պարզ դրույթով, որ միգրացիոն մոբիլությունը, ինչպես մարդկային մոբիլության բոլոր այլ ձևերը և տեսակները՝ սոցիալական, կրթական, աշխատանքային և այլն, միտված է դեպի զարգացում, ծրագրվում և կատարվում է էմիգրանտի, նրա ընտանիքի անդամների հնարավորությունների ընդլայնման նպատակամղմամբ և մեծամասամբ ուղեկցվում է դրանով:

Արձանագրելով այս հանգամանքը, հարկ է նաև նշել, որ առկա միտումներից դատելով (այդ թվում նախ և առաջ միջազգային միգրանտների կողմից առավել բաղձալի նպատակակետ հանդիսացող զարգացած երկրների իմիգրացիոն քաղաքականության փոփոխությունների), առայժմ ոչ միայն իրատեսական չեն մուտքի արգելքների քիչ թե շատ նշանակալի մեղմացման ակնկալիքները, այլև առնվազն չի բացառվում դրանց էլ ավելի խստացման հնարավորությունը:

Որ նման զարգացումը ոչ միայն չի բացառվում, այլև առավել քան հավանական է, կարող է հասարակվել թեկուզ այն պերճախոս փաստով, որ վերջերս Իսրայիլի կառավարության կողմից ներկայացված և ակտիվ պաշտպանության քննարկումների փուլում է գրնվում օրինագիծ, որով առաջարկվում է անօրինական միգրացիան դասել քրեական հանցագործությունների թվին՝ նախարեսելով համապատասխան պատժամիջոցներ:

Սա իր հերթին հիմք է տալիս կարծելու, որ մոտակա հեռանկարում համաշխարհային միգրացիայի ծավալների, առավել ևս հարաբերական մեծության, նշանակալից ավելացում հազիվ թե տեղի ունենա: Ավելին, նկատի ունենալով ներկայիս ֆինանսական և տնտեսական ճգնաժամը, անգամ կարելի է սպասել բնակչության միգրացիոն ակտիվության, այդ թվում՝ ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին, որոշակի, սակայն ամենայն հավանականությամբ ոչ այնքան տևական նվազում (պետք է կարծել՝ առնվազն մինչև ճգնաժամային երևույթների լիարժեք հաղթահարումը):

Ներհոսքի արգելակման, տարբերակված իմիգրացիոն քաղաքականության վարման վերը նշված հանգամանքից զատ, ներկայիս միջազգային միգրացիոն գործընթացները բնորոշվում են հետևյալ միտումներով՝

- *դեպի մարդկային զարգացման ավելի բարձր աստիճան ասպահովող երկրներ տեղափոխվելու չգրում,*
- *աշխարհագրական կամ մշակութային առումով առավել մոտիկ երկրների միջև առավել կայուն հոսքերի ձևավորում և ամրագրում,*
- *միգրացիոն հոսքերում տղամարդկանց և կանանց ներառվածության մակարդակների տարբերությունների նվազում, հսկայական տարբերությունների հետևանք հանդիսացող տեղաշարժերի ոչ շատ մեծ ծավալների (7-10%) և դրանց ցավազին հետևանքների անհամաչափություն (Հայաստանի պարագայում դրանք կազմել են 90-ական թվականների արտաքին միգրացիոն շրջանառության համախառն ծավալի գրեթե 17%-ը):*

Որպես տեսանելի ասպագայում միգրացիոն մոբիլության հնարավոր փոփոխությունների հիմնական գործոններ մարմնակշիռ են սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, տեխնոլոգիական, քաղաքական և աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը: Մասնավորապես, հատուկ կարևորվում են հարաճուն անհավասարության, աշխարհի զարգացող տարածաշրջանների մեծ մասի միջին տեղերում վերընթաց զարգացման, տրանսպորտային և տեղեկատվական ծախսերի էլ ավելի նվազման, զարգացած երկրների բնակչության ծերացման տեղերի արագացման, վերջապես՝ տարածքային մոբիլության երևույթի հասարակական գնահատականների (դրական, բացասական, կառուցողական, սպառնալից և այլն) և դրան կապմամբ մոտեցումների, այդ թվում առանձին տեղությունների կողմից, համակարգերի վերանայման դերակատարումները:

Վերադառնալով միգրացիոն մոբիլության զարգացման կառուցողական գործոն հանդիսանալու հարցին, հարկ է նշել, որ դրա արդյունքում, որպես կանոն, տեղի է ունենում ավելի արժանապատիվ գոյության, ավելի արդյունավետ բուժապասարկում ստանալու հնարավորությունների, կրթության, գիտելիքների հասանելիության ընդլայնում, այսինքն՝ ի վերջո այս և բազում այլ առումներով մարդկային ազատությունների մեծացում, մարդկային զարգացում: Ընդգծելով այս հանգամանքը, միաժամանակ չի կարելի չնշել, որ այս օրինակափոխությունը բնորոշ լինելով միջազգային միգրացիոն հոսքերում ներառվածների համար ընդհանրապես, միշտ չէ, որ միանշանակ կերպով դրսևորվում է առանձին երկրների, հատկապես՝ արտահանող հանրությունների համար:

Այսպես, քանի որ միգրացիոն շարժումությունը, որպես կանոն, առավել մեծ չափով բնորոշ է բնակչության մնացած բոլոր առումներով ևս առավել մոբիլ, ակտիվ մասին, ծավալուն միգրացիոն հոսքերը կարող են ոչ միայն դրական, այլև բացասական անդրադարձ ունենալ բնակչության միգրացիոն հոսքերում չներառված մասի վիճակի վրա: Մասնավորապես, ծավալուն էմիգրացիոն հոսքերը, հողմահարելով հանրության ակտիվ տարրը, նվազեցնելով նրա ստեղծարար ներուժը՝ տնտեսական ու սոցիալական «դիմադրողականությունը», չեն կարող համարժեք բացասական անդրադարձ չունենալ ինչպես տնտեսական, այնպես էլ սոցիալական, ինչու չէ, նաև քաղաքական գործընթացների վրա: Անգամ էմիգրանտների կողմից իրենց ծագման երկիր ուղարկվող զգալի դրամական փոխանցումների (տրանսֆերտների) պայմաններում կարող է հիշյալ բոլոր առումներով առաջանալ լճացում, արգելակվել զարգացման, այդ թվում՝ մարդկային զարգացման ընթացքը, վերարտադրվել բազմաթիվ բացասական երևույթներ ու միտումներ և այլն: Բնակչության չմիգրացված հատվածի մեջ կարող է ձևավորվել յուրօրինակ տևական «կախվածություն» միգրանտների կողմից ուղարկվող գումարներից, ինչն այս կամ այն չափով, այս կամ այն կերպ ախտահարում է ինչպես տնտեսությունը, այնպես էլ սոցիալական և քաղաքական ոլորտները: Այսինքն՝ միգրացիոն հոսքերում ներգրավված անձանց միգրացիայի միջոցով ձեռք բերված ընդլայն-

ված ազատությունը կարող է չմիգրացվողների ազատության վրա թողնել երկակի ազդեցություն՝ ընդլայնելով կամ սահմանափակելով այն: Նշենք, որ Հայաստանի ներկայիս իրողություններին հատուկ է թե մեկը և թե մյուսը, ընդ որում բավական դժվար է գնահատել, թե դրանցից որն է գերակշռում:

Այս հանգամանքը, ինչպես նաև միգրացիայի տարբեր տեսակների և հոսքերի (ներերկրային թե միջպետական, կամավոր թե հարկադիր, մշտական թե ժամանակավոր, աշխատանքային թե կրթական), ինչպես ծավալային առանձնահատկությունները, այնպես էլ արդյունքների և հետևանքների տարբերությունները պարտադիր հրամայական են դարձնում միգրացիոն գործընթացների տարբերակված, բազմակողմանի դիտարկումն ու վերլուծությունը, դրանց բոլոր կողմերի քննարկումն ու համադրումը:

Հայաստանի՝ միգրացիոն գործընթացների, ըստ էության, ողջ սպեկտրը պարունակող, միգրացիոն իրադրության փոփոխությունների ստորև ներկայացվող վերլուծության ընթացքում փորձ է արված առաջնորդվել հենց այս սկզբունքային մոտեցմամբ:

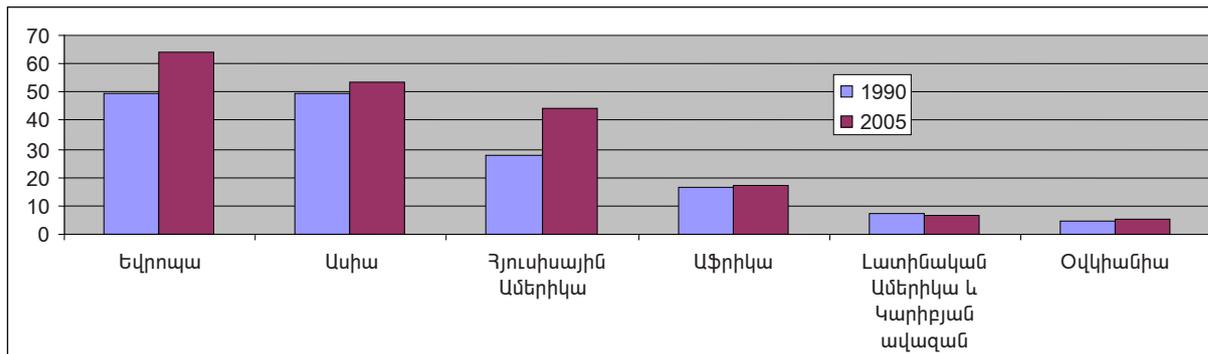
Ներդիր 1.1. Միջազգային միգրացիան թվերով¹

Փորձագիտական գնահատականներով միջազգային միգրանտների ընդհանուր թվաքանակը 1990թ. համեմատ ավելանալով 36 մլն. մարդով կամ 23,2%-ով, 2005թ. կազմել է 190,6 մլն. մարդ: Նրանց 60,5%-ը՝ 115,4 մլն.-ը, բնակվում էր զարգացած երկրներում, 39,5%-ը կամ 75,2 մլն.-ը՝ զարգացող երկրներում: Վերջիններիս մոտ 14%-ը՝ 10,5 մլն. մարդ բաժին է ընկնում առավել թույլ զարգացած երկրներին: Չնայած նման աճին՝ միջազգային միգրանտների հարաբերական մեծությունը՝ տեսակարար կշիռը աշխարհի բնակչության ընդհանուր թվում վերջին 50 տարիների ողջ ընթացքում շարունակել է մնալ նույնը՝ մոտ 3%:

1 Կազմված է ՌԴ ԳԱ Ժողովրդադաշնակության կանխատեսման ինստիտուտի Ժողովրդագրության և մարդու էկոլոգիայի կենտրոնի “Население и общество” բյուլետենի 2007թ. հունվարի 1-21-ի (համար 271-272) էլեկտրոնային վերսիսյում բերված Եկատերինա Շչերբակովայի նյութի հիման վրա (demoscope@demoscope.ru):

Միջազգային միգրանտների շուրջ 1/3-ը մեկ զարգացող երկրից՝ մյուսը, ևս մոտ նույնքան մասը՝ զարգացող երկրներից դեպի զարգացած երկրներ տեղափոխվածներն են: Այսինքն «հարավ-հյուսիս» և «հարավ-հարավ» միգրանտների շարժը ծավալային առումով մոտավորապես հավասարագոր է:

Նկար 1.1. Միջազգային միգրանտների աշխարհագրական բաշխումը (մլն. մարդ)

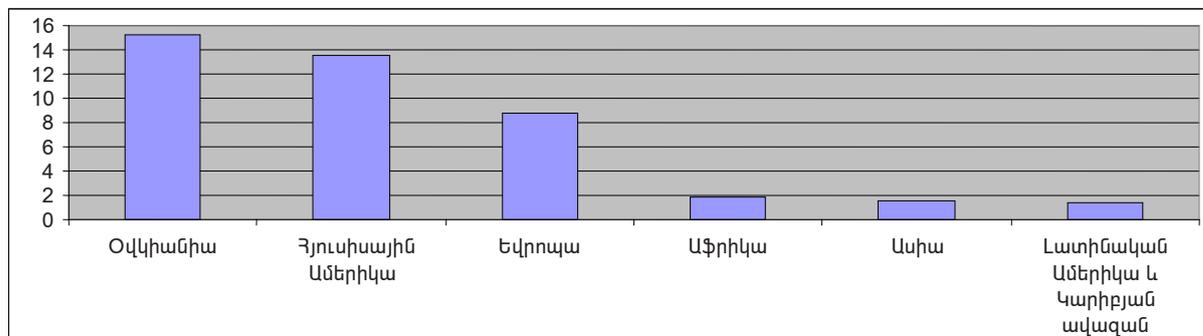

Նկար 1.1.-ի տվյալների վկայությամբ 2005թ. դրությամբ միջազգային միգրանտների առավել նշանակալի մասը կենտրոնացած էր Եվրոպայում (ավելի քան յուրաքանչյուր երրորդը՝ կամ 64,1 մլն. մարդ): Ասիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի մասնաբաժիններն էին համապատասխանաբար 53,3 և 44,5 մլն. մարդ, կամ մոտ 28% և 23,3%): Նշվածների ֆոնի վրա համեստ է Աֆրիկայի բաժինը՝ 17,1 մլն. մարդ կամ մոտ 9%, և էլ ավելի փոքր՝ Լատինական Ամերիկային ու Կարիբյան ավազանի երկրներինը (6,8 մլն. մարդ կամ 3,6%) և Օվկիանիայինը (5 մլն. մարդ կամ 2,6%):

Հարաբերական առումով միգրանտների ներկայացվածությունն առավել բարձր է Օվկիանիայում՝ յուրաքանչյուր 13 բնակչից 2-ը իմիգրանտ է, Հյուսիսային Ամերիկայում՝ 15-ից 2-ը, և Եվրոպայում՝ յուրաքանչյուր 11-րդ բնակչիչը: Ինչ վերաբերում է մյուս տարածաշրջաններին, ապա նրանցում միգրանտները կազմում են բնակչության ընդհանուր թվի 2%-ից էլ պակաս (տես՝ նկար 1.2):

Միջազգային միգրանտների հատուկ խումբ են հանդիսանում փախստականները: Ուշագրավ է, որ նրանց թիվը 1990թ. 18,5 մլն. մարդուց, 2005թ. նվազել է մինչև 13,5 մլն. մար-

Նկար 1.2. Միգրանտների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվում (%)

դու: Վերջիններիս հիմնական մասը՝ 10,8 մլն., կենտրոնացած է զարգացող երկրներում, այդ թվում 2,4 մլն.՝ առավել թույլ զարգացածներում: Նշենք, որ փախստականների թվի նվազումը պայմանավորվել է նրանով, որ նույն տարիներին նրանցից 21,5 մլն., այդ թվում՝ 6,9 մլն. Աֆղանստանից, կամավոր հայրենադարձվել են: Չնայած դրան՝ փախստականների թվով «առաջատարը»՝ 7,8 մլն. մարդ, շարունակել է մնալ Ասիան, շուրջ 3 և 2 մլն. փախստականներ էլ կենտրոնացած են, համապատասխանաբար, Աֆրիկայում և Եվրոպայում, մոտ 600 հազարը՝ Հյուսիսային Ամերիկայում: Այսպիսով, զարգացած երկրներում 2005թ. բնակվում էր 2,6 մլն. փախստական, չհաշված նրանց, ովքեր արդեն փոխել էին կարգավիճակը: ՄԱԿ-ի Փախստականների գործերի գերագույն հանձնակատարի տվյալներով 1994-2004թթ. եղել է ապաստանի հայցման 6,1 մլն. դիմում (79%-ը Եվրոպայում՝ հիմնականում Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, 20%-ը՝ Հյուսիսային Ամերիկայում, մնացածը՝ Ավստրալիայում, Ճապոնիայում և Նոր Զելանդիայում): Դիմողների 40%-ը եղել են ասիական երկրներից՝ գլխավորապես Աֆղանստան, Իրաք, Թուրքիա, մոտ քառորդ մասը՝ Եվրոպայից, առավելապես նախկին Հարավսլավիայից, մոտ հինգերորդ մասը՝ Աֆրիկայից, մնացածը՝ հիմնականում Կենտրոնական Ամերիկայից: Նույն կառույցի տվյալներով 1994-2003թթ. ընթացքում փախստականի կարգավիճակ կամ ժամանակավոր բնակության թույլտվություն են ստացել դիմածների միայն 28%-ը: Եզրափակելով նշենք, որ փախստականները կազմել են միջազգային միգրանտների ընդհանուր թվի միայն 7,1%-ը, ընդ որում հետաքրքիր է, որ զարգացած երկրներում այս մեծությունը եղել է ընդամենը 2,3%, զարգացող երկրների

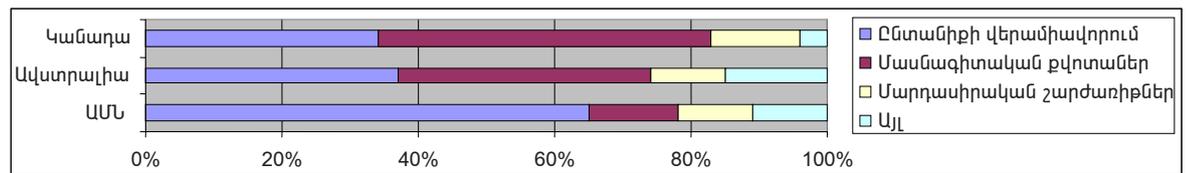
14,3%-ի և առավել թույլ զարգացած երկրների 23%-ի դիմաց: Առանձին աշխարհամասերի կտրվածքով նրանց բաժինը առավել բարձր է եղել Աֆրիկայում՝ 17,7%, և Ասիայում՝ 14,5%: Եվրոպայում այն կազմել է միայն 3,2%: Ինչ վերաբերում է մնացած տարածաշրջաններին, ապա նրանցում այն ընդհանուր առմամբ անգամ ավելի ցածր է եղել՝ 1,4%:

Ժամանող օտարերկրացիների զգալի մասը հաշվառվում է ոչ որպես աշխատանքային միգրանտ: Չնայած դրան՝ անկախ ընդունման կատեգորիայից, միգրանտների մեծ մասը ի վերջո սկսում է աշխատել: Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության տվյալներով աշխատանքային գործունեություն են կատարում միջազգային միգրանտների մոտ կեսը՝ 95 մլն. մարդ:

Մուտքի երկրները, առաջին հերթին՝ զարգացած, օտարերկրացիների հիմնական մասին ընդունում են որպես իմիգրանտներ՝ տալով մշտական բնակության իրավունք, որը ենթադրում է տնտեսական և սոցիալական իրավունքներով նրանց հավասարեցում երկրի քաղաքացիների հետ, որին մի քանի տարի բնակությունից հետո, որպես կանոն, հետևում է նատուրալիզացումը (քաղաքացիության ընդունումը): Չարգացած երկրների իմիգրացիոն հոսքերի հիմնական մասը զարգացող երկրներից է: Իմիգրանտներն ընդունվում են հետևյալ երեք հիմնական հայտանիշներով.

- երկրում արդեն հիմնավորված մոտ հարազատների առկայություն՝ ընտանիքի վերամիավորում,
- պահանջվող մասնագիտության առկայություն,
- որպես փախստական կամ մարդասիրական օգնության կարիք զգացող:

Նկար 1.3. 1990-2002թթ. իմիգրացիոն հոսքերի բաշխումն ըստ մուտքի թույլատրման հիմունքների (%)

Նկար 1.3-ի տվյալները հստակ պատկերացում են տալիս հիմնական ընդունող երկրներից երեքում իմիգրացիոն հոսքերի՝ ըստ մուտքի թույլատրման հիմունքների բաշխման կառուցվածքի մասին: Ի լրումն դրանց, հարկ է մատնանշել միայն այն, որ վերջին տարիների ընթացքում առկա է ընտանիքի վերամիավորման նպատակով առաջացող ներհոսքի բաժնի նվազման և մասնագետների ներգրավման հիմքերով ձևավորվող ներհոսքի մասնաբաժնի աճման միտում (ինչը հատկապես ցայտուն է դրսևորվում Ավստրալիայի և Կանադայի դեպքում):

Միջազգային միգրացիոն գործընթացներին կանանց մասնակցության աստիճանը բարձրացման միտում ունի. եթե 1990թ. նրանք կազմել են միգրանտների 47%-ը, ապա 2005թ. արդեն շուրջ 50%-ը: Կին միգրանտների տեսակարար կշիռն ավելի արագ է աճում զարգացած տարածաշրջաններում: Այսպես, 2005թ. նրանք կազմել են Եվրոպա մեկնողների՝ 53,4%-ը, Օվկիանիայի՝ 51,3%-ը, Հյուսիսային Ամերիկայի՝ 50,4%-ը՝ դեպի Աֆրիկա և Ասիա մեկնողների, համապատասխանաբար, 47,4 և 44,7 տոկոսի դիմաց: Հարկ է նշել, որ կանանց մասնաբաժնի բարձրացման գործում որոշակի դերակատարում ունի Հարավ-Արևելյան Ասիայի ակտիվ էմիգրացիոն տարածաշրջանի երկրների արտահոսքերի ծավալներում կանանց ընդգծված գերակշռությունը: Այսպես, 2003թ. նրանք կազմել են Շրի-Լանկայի աշխատանքային էմիգրանտների 66,1%-ը, Ինդոնեզիայի՝ ավելի քան 79%-ը և այլն:

Կանանցից շատերի համար միգրացիան հանդիսանում է իրավունքների և հնարավորությունների ընդլայնման միջոց: Սակայն, մյուս կողմից, տեղափոխման հետ կապված ռիսկերը նրանց համար, որպես կանոն, զգալիորեն ավելի բարձր են քան տղամարդկանց (նրանք առավել մեծ չափով են ենթակա դառնալու թրաֆիկինգի զոհեր):

Ներդիր 1.2. Միջազգային աշխատանքային միգրացիոն հոսքերի ընդհանուր պատկեր

Շատ երկրներ արտասահմանցիներին ընդունում են բացառապես աշխատանքային նպատակներով: Մովորաբար նրանց տրվում է երկրում ժամանակավոր բնակության և աշխատանքի իրավունք (հաճախ որոշակի գործատուի մոտ, որոշակի աշխատանքների իրականացման՝ առանց դրանց դրանց փոփոխման հնարավորություն): Որակավորումը աշխատանքային միգրանտներին ստանում են մի ամբողջ շարք աշխատանքային միգրացիոն ծրագրեր: «Որոշակի աշխատողների» ներգրավման ծրագրերից զատ առկա են արտասահմանցիների հետևյալ հիմնական կատեգորիաների աշխատանքային ծրագրեր.

1. ստաժորներ, կամ աշխատանքի վայրում մասնագիտական պատրաստություն ստացողներ,

2. սեզոնային աշխատողներ՝ մինչև մեկ տարի տևողությամբ աշխատանքի թույլտվություն ունեցող օտարերկրացիներ, որոնք պարտավոր են ամեն տարի ժամկետը լրանալուց առնվազն մեկ ամիս առաջ մեկնել երկրից,

3. «ազատ ժամանակ աշխատողներ», կամ որոշակի երկրներից երիտասարդներ, որոնք կարող են ընդունող երկիր այցելության ժամանակ 2-3 տարիների ընթացքում աշխատել,

4. անդրազգային ընկերությունների աշխատողներ, որոնք տեղափոխվելով շարունակում են աշխատել նույն ընկերությունում:

Չարգացած երկրներում ժամանակավոր աշխատանքային միգրացիոն ծրագրերն ավելի և ավելի լայն տարածում են ստանում, որպես կանոն նրանց մեծ մասում տեղի է ունենում դրանցում ներառվածների զանգվածի զգալի ավելացում: Այսպես, 90-ական թվականների ընթացքում ԱՄՆ-ում այն աճել է 4 անգամ, Ավստրալիայում՝ 3 անգամ, Մեծ Բրիտանիայում՝ 2 անգամ:

Մայրցամաքային Եվրոպայում ժամանակավոր աշխատողների մեծ մասը սեզոնային բանվորներ են: Ի տարբերություն դրա, Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում նրանց բաժինը աննշան է, իսկ այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, Ճապոնիան և այլն, սեզոնային աշխատողներ ընդհանրապես չեն ներգրավում:

Հունաստանի, Իռլանդիայի, Իսպանիայի, իտալիայի և Պորտուգալիայի իմիգրանտների

համալիր քիվը 2005թ. կազմել է 9,6 մլն. մարդ, 1990թ. համեմատ աճելով 6,4 մլն.-ով:

Աշխատանքային իմիգրացիան ակտիվացել է նաև Արևելյան Եվրոպայի, հատկապես Եվրոմիությանը նոր անդամակցած երկրներում (2003թ. Չեխիա՝ 164 հազար մարդ, Հունգարիա՝ 43 հազար մարդ և այլն):

ՌԴ-ում 2000-2004թթ. ընթացքում տրամադրված աշխատանքի թույլատրությունների քանակը կրկնապատկվել է՝ հասնելով գրեթե 400 հազարի:

Աշխատանքային միգրացիայի առումով ունիկալ իրավիճակ է ձևավորվել Պարսից ծոցի ավազանի Համագործակցության խորհուրդը կազմող 6 երկրներում՝ Բահրեյն, Զուվեյթ, Օման, Զաբար, Սաուդյան Արաբիա, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ: Նրանցում 2005թ. դրությամբ, ընդհանուր առմամբ, կենտրոնացված էին 12,8 մլն. աշխատանքային միգրանտներ (հիմնականում տարածաշրջանի երկրներից), որոնք կազմում էին առանձին երկրների զբաղվածների 60-90%-ը: Բացի սրանցից, վերջին տարիներին Ասիայում աշխատանքային միգրանտներին ձգող կենտրոնների են վերաճում նաև այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Հոնկոնգը, Չինաստանը, Կորեայի Հանրապետությունը, Մինգապուրը, Թայվանը, Թաիլանդը և Վիետնամը:

Ինչ վերաբերում է Աֆրիկային, ապա այստեղ օտարերկրացիների աշխատուժը կիրառվում է Հարավային Աֆրիկայի հանքարդյունաբերական համալիրում (աշխատողների ընդհանուր թվի շուրջ 58%-ը), Կոտ Դի Վուարում, Գաբոնում և Լիբիայում:

Որակավորված աշխատուժի աճող պահանջարկը ստիպում է երկրներին կիրառել օտարերկրյա մասնագետների ներգրավման քաղաքականություն: Այդօրինակ ծրագրեր ունեն ընդհանուր առմամբ 30 երկրներ, որոնցից 17-ը՝ զարգացած: Այսպես, ԱՄՆ-ն իրականացնում է մասնագետների ներգրավման՝ երեք, և բարձր որակավորում ունեցող բանվորների ներգրավման մեկ ծրագիր, որոնցով միայն 2000-2003թթ. երկիր է մուտք գործել ավելի քան 200 հազար մարդ: Նույն տարիներին Ճապոնիան նման կարգով ստացել է 139 հազար, իսկ Ավստրալիան՝ 44 հազար պատրաստի մասնագետ:

1.1. Միգրացիոն գործընթացները մինչանցումային շրջանում

Հետխորհրդային տարիների ընթացքում Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակի, քանակական և որակական առանձնահատկությունների առավել լիարժեք ընկալումը և հիմնավորված գնահատումը պարտադրում է անդրադառնալ մինչանցումային շրջանի միգրացիոն հոսքերին: Այդ մոտեցմամբ է պայմանավորված ստորև ներկայացվող վերլուծության տրամաբանական կառուցվածքը:

Մինչանցումային շրջան ասելով, այստեղ նկատի ենք ունեցել 1960-ական թվականներից մինչև 1988 թվականը: Ընդ որում՝ առանձին-առանձին ներկայացվում են այս շրջանում Հայաստանի բնակչության արտաքին և ներքին միգրացիոն գործընթացները:

Ա. Արտաքին միգրացիա: Հայաստանի բնակչության մինչանցումային շրջանի արտաքին միգրացիոն տեղաշարժերում հստակորեն առանձնանում էին երկու տիպի հոսքեր.

- **մշտական արտաքին միգրացիա**, կամ մշտական բնակության վայրի վերջնական փոխմանը միտված էմիգրացիոն-իմիգրացիոն տեղաշարժեր,
- **սեզոնային արտաքին աշխատանքային միգրացիա**, կամ խորհրդային այլ հանրապետություններում գաբուն-աշուն ժամանակահատվածում աշխատելու նպատակով ճոճանակային բնույթի՝ մեկնում-վերադարձ, տեղաշարժեր:

ա. Մշտական արտաքին միգրացիա: Մինչ երևույթի ներկայացմանն անցնելը, նշենք, որ խորհրդային տարիներին Հայաստանի՝ միասնական պետության մաս հանդիսանալու հանգամանքի բերումով այս գործընթացը ձևավորվում էր երկու բաղադրատարրերից՝ **միջհանրապետական միգրացիայից**՝ բնակչության միգրացիոն փոխանակությունները ԽՍՀՄ այլ հանրապետությունների հետ, և **միջպետական միգրացիայից**՝ բնակչության միգրացիոն փոխանակություններն արտասահմանյան երկրների հետ:

Անցյալ դարի 60-70-ական թթ. ողջ ընթացքում այս գործընթացի առումով Հայաստանի արտաքին միգրացիոն իրավիճակը լինելով գործնականում կայուն, քանակական ու որակական հատկանիշներով հետևյալն էր:

Ընթանալով տարեկան 13-14 հազար մարդ կազմող դրական մնացորդով, այսինքն շարունակաբար հանդիսանալով բնակչության թվաքանակի ավելացման աղբյուր, այն ապահովում էր վերջինիս աճի ավելի քան 1/5-ը:

Հոսքերը, որոնցով կանխորոշված էր նման իրավիճակը, ցայտուն արտահայտված էր նիկ բնույթի էին: Տարեկան մոտ 9-10 հազար հայազգի քաղաքացիներ **միջհանրապետական միգրացիոն հոսքերի** միջոցով մշտական բնակության էին գալիս այլ խորհրդային հանրապետություններից՝ գլխավորապես Ադրբեջանից ու Վրաստանից: Տարեկան 2-4 հազար սփյուռքահայեր **միջպետական իմիգրացիոն հոսքերի** միջոցով բացառապես որպես պետականորեն կազմակերպված հայրենադարձներ արտերկրի գաղթօջախներից՝ հիմնականում մերձավոր արևելքի երկրներից՝ Իրան, Սիրիա, Հորդանան և այլն, ժամանում էին Հայաստան²:

Տվյալ ներհոսքի էթնիկ բնույթը պայմանավորված չէր սուկ հայրենակիցների առավել հարմարավետ միջավայրում վերաբնակվելու մղումով՝ առավել ևս, որ իմիգրանտների երկու մասերն էլ հիմնականում հայերով կոմպակտ բնակեցված կամ հայազգի զգալի բնակչություն ունեցող վայրերից էին: Այն կարևոր փոփոխական և սոցիալական, համախոս և քաղաքական քաղաքացիական էր պարունակում: Հայաստանի այն փոփոխական սոցիալ-տնտեսական իրողությունները ոչ միայն քարտեզագրում էին իմիգրանտների ընդունման, կացարանային և աշխատանքային խնդիրների լուծման, արագ աղապրացման և ինտեգրման համար, այլև, որպես կանոն, սպահովում էին նրանց՝ հիմնականում սահմանափակ սոցիալ-տնտեսական ներուժ ունեցող գյուղական և փոքր քաղաքային բնակավայրերի բնակիչներից կազմված զանգվածի, կյանքի որակի բարձրացում, այդ թվում թե նյութական և թե կրթական, առողջապահական և այլ առումներով: Պատահական չէր, որ միջհանրապետական ներհոսքն առավելապես սկսվում էր որպես կրթական իմիգրացիա: Իրենց երկրներում մասնագիտական կրթություն ստանալու դժվարությունների, այդ թվում մայրենի լեզվով ուսուցման հնարավորության բացակայության բերումով ընդհանրապես նախ Հայաստանում ուսանելու էին ուղարկում զավակներին, այնուհետ, ժամանակի ընթացքում, որպես ընդհանրի վերամիավորում

² Карапетян С.А., Овсепян Р.Л. “Региональные особенности социально-демографического развития Армянской ССР”, Ереван, “Айастан”, 1986г., 216с.

փոքի էր ունենում մնացածների կամ նրանց մի մասի վերաբնակեցում: Այսպիսով, դա ըստ էության շարժ էր դեպի մարդկային զարգացման առումով ավելի բարենպաստ տարածք:

Սակայն, արդեն 70-ական թվականների վերջերին, որպես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեմպերի որոշակի նվազման ուղղակի հետևանք, այս իրավիճակը որակապես փոխվեց:

Միջհանրապետական միգրացիա: Մի կողմից, մեր հանրապետությունում հիմնավորվելու հնարավորությունների փոքրացմանը զուգընթաց, նվազեց Ադրբեջանի ու Վրաստանի հայազգի քաղաքացիների ներհոսքը: Ընդ որում՝ այդ գաղթօջախներից արտահոսքի ծավալները ոչ միայն չնվազեցին, այլև նկատելիորեն մեծացան: Այսինքն՝ տեղի ունեցավ հոսքերի վերաուղղորդում, գլխավորապես դեպի Ռուսաստան, այդ թվում նախ և առաջ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասեր (որոնց միգրացիոն գրավչությունը և իմիգրացիոն ներուժն այդ տարիներին հատկապես բարձր էր): Մյուս կողմից, նույն գործոնով պայմանավորված, որոշ չափով աճեցին Հայաստանի մշտական բնակչության էմիգրացիոն արտահոսքի ծավալները: Հետաքրքիր է, որ մեկնողների հիմնական մասը ևս որպես միգրացիոն նպատակետ նախապատվություն էր տալիս Ռուսաստանի հիշյալ երկրամասերին:

Միջպետական միգրացիա: Սկսած 1970-ական թվերի վերջերից գրեթե դադարեց արտերկրից սփյուռքահայերի ներհոսքը: Մա ևս պայմանավորվեց ոչ թե գաղթօջախների էմիգրացիոն ակտիվության նվազմամբ, այլ գործընթացին ուղղվող միջոցների կրճատմամբ ու հոսքերի վերաուղղորդմամբ դեպի արմատապես այլ կյանքի որակ երաշխավորող, մարդկային զարգացման առավելագույն մակարդակ ունեցող երկրներ՝ ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա և արևմտաեվրոպական երկրներ: Ավելին, որպես 1975թ. Հելսինկյան պատմական զագաթնաժողովի արձագանք, որի պայմանավորվածություններից մեկն էլ ԽՍՀՄ էմիգրացիոն արգելքների մեղմացումն էր, ձևավորվեց Հայաստանից նախկին հայրենադարձների ոչ մեծ՝ տարեկան մի քանի հարյուր մարդ, դեպի Արևմուտք ուղղված էմիգրացիոն հոսք:

Այս ամենի արդյունքում 80-ականների

ողջ ընթացքում մշտական բնակության մեկնողների քիվը սկսեց գերազանցել եկածների քիվը՝ պաշտոնական տվյալներով տարեկան 8-10 հազար մարդով: Նկատի ունենալով այն, որ այս բացասական մնացորդը կազմում էր երկրի բնակչության թվաքանակի միայն մոտ 0,3%-ը և բնական աճի մեծության 15-17%-ը, կարելի է ասել, որ թե սոցիալ-տնտեսական և թե ժողովրդագրական տեսակետից այն թերևս էական բացասական անդրադարձ չէր ունենում: Ավելին՝ հիմքեր կային կարծելու, որ դա իրականում շուրջ կիսով չափ պակաս էր, քանի որ նման ցուցանիշներն ստացվում էին ի հաշիվ սեզոնային աշխատանքային ուղևորությունների ոչ հստակ հաշվառմամբ պայմանավորված Էմիգրացիայի ծավալների շարունակական բնույթ կրող գերհաշվառման (ավելի մանրամասն տես ստորև):

բ. Սեզոնային աշխատանքային արտաքին միգրացիա:

Արտագնացություն կամ ժողովրդական լեզվով «խոպանչիություն» կոչվող այս գործընթացը, ձևավորվելով 60-ականների կեսերին՝ որպես բնակչության տարերային արձագանք երկրի վարչա-տարածքային միավորների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների զգալի տարբերությունների, արագորեն վերածեց կայուն և զանգվածային երևույթի:

Գրանում գերազանցապես ընդգրկվեցին որոշ բարձրլեռնային շրջանների՝ Ախուրյան, Կալինինո, Մարտունի և այլն, բնակիչները: Հիմնական և այլընտրանքային զբաղվածության սահմանափակ հնարավորությունների բերումով (մի կողմից խստաշունչ բնակլիմայական պայմաններում գյուղատնտեսական աշխատանքային ձեռքերի փոքր պահանջարկի, մյուս կողմից՝ արդյունաբերության թերզարգացածության հետևանքով) դրանցում առկա էր աշխատուժի զգալի ավելցուկ: Այն տվյալ շրջանների բնակչության բարձր բնական աճի, մասամբ էլ երկրի քաղաքային բնակավայրերի սահմանափակ իմիգրացիոն ներուժի հետևանքով, անգամ ներհանրապետական միգրացիայի բացասական մնացորդի պայմաններում, ժամանակի ընթացքում էապես չէր նվազում: Սա, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական զարգացման անբավարար տեմպերը, դրսի վաստակի բազմակի գերազանցումը տեղում հնարավոր վաստակի չափին

(սեզոնի/տարվա ընթացքում մեկ աշխատողի հաշվով համապատասխանաբար՝ միջին հաշվով մոտ 6 հազար ռուբլի և առավելագույնը մոտ 2 հազար ռուբլու դիմաց), կանխորոշում էին երևույթի աշխարհագրության շարունակական ընդլայնումը և ներառվածների կազմի անընդհատ համալրումը: Արդյունքում, արդեն 80-ականների կեսերին, գարուն-աշուն միջակայքով արտագնա աշխատանքի մեկնողների զանգվածը սկսեց կազմել երկրի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի շուրջ 1%-ը և աշխատանքային ռեսուրսների մոտ 2%-ը՝ տարեկան 30-40 հազար մարդ: Նրանում, համեմատաբար պակաս ակտիվորեն, սկսեց ներառվել նաև քաղաքային բնակչությունը: Իսկ գործունեության տարածքների առումով արագորեն հաղթահարվեցին ՌԽՖՍՀ հարավային շրջանները (ուր նախապես մեկնում էր արտագնաների գերակշիռ մասը)՝ գործնականում ընդգրկելով ոչ միայն վերջինիս ողջ տարածքը՝ մինչև Ծայր հյուսիս և Հեռավոր արևելք, այլև Ղազախստանը³:

Նշենք, որ այս երևույթը բնորոշ չէր միայն Հայաստանին: Դրանում այս կամ այն չափով ընդգրկված էր նաև նախկին ԽՍՀՄ աշխարհագրային ռեսուրսների ավելցուկ ունեցող այլ փարսածաշրջանների բնակչությունը ևս՝ Ադրբեջան, Վրաստան, Մոլդավիա, ՌԽՖՍՀ Հյուսիսային Կովկասի որոշ ինքնավար կազմավորումներ և այլն: Մասնավորապես, առանձնահատուկ բարձր էր հարևան Վրաստանի Ախալքալաքի և Բոզդանովկայի հայաբնակ շրջանների բնակչության ներառվածության մակարդակը:

Գերազանցապես ակտիվ աշխատանքային տարիքի տղամարդկանց տվյալ հոսքը հիմնականում զբաղվում էր շինարարությամբ: Աշխատելով օրական 10-12 ժամ ռեժիմով, նրանք 5-10 հոգուց կազմված բրիգադներով, այսպես կոչված «ПОД КЛЮЧ» սկզբունքով, կառուցում էին արտադրական և սոցիալական օբյեկտներ՝ լուրջ ներդրում ունենալով մուտքի վայրերի զարգացման գործում: Փորձագետներ-

3 Տես՝ “Внешняя миграция населения Армянской ССР и вопросы отходничества” (научный отчет специального обследования проведенного 1984-1985гг. по распоряжению Совета Министров Арм. ССР # 594 от 17.08.1984г.), Հայկական ԽՍՀ Աշխատանքի պետական կոմիտե, Հայկ. ԽՍՀ Պետպլանի ՏՊԳ-ՀԻ, Երևան, 1985թ.:

րի գնահատմամբ նրանց կողմից իրացվող կապիտալ ներդրումների տարեկան ծավալները հասնում էին շուրջ 1,5 մլրդ. ռուբլու: Սակայն, մուտքի վայրերում գործընթացն ուղեկցվում էր նաև որոշակի հիմնախնդիրներով: Հաճախակի էին տեղացիների հետ արտագնաների կենցաղային և այլ բնույթի կոնֆլիկտները: Միգրանտների աշխատանքային հարաբերությունները կրում էին նաև զգալի կոռուպցիոն բաղադրատարրեր և այլն:

Միանշանակ չէին նաև արտաքին աշխատանքային միգրացիայի հետևանքները Հայաստանի համար: Այն, անկասկած, **կարևոր դեր էր խաղում բնակչության առավել արդյունավետ զբաղվածության ապահովման գործում:** Մյուս կողմից՝ դրա շնորհիվ **տեղի էր ունենում նշանակալի ֆինանսական միջոցների ներհոսք՝ տարեկան մոտ 150 մլն. ռուբլի:** Գործարար ներդրումների հնարավորության բացակայության պայմաններում, դրանք լիովին ուղղվում էին ընտանիքների ընթացիկ ու հեռանկարային կարիքներին: Բարելավվում էին կացարանային պայմանները (ոչ քիչ դեպքերում կառուցվում էին նոր, բարեկարգ տներ), լուծվում էին կոմունալ-կենցաղային խնդիրները՝ բնակարանների զագաֆիկացում, ջրամատակարարման և ջրահեռացման համակարգերի մոնտաժում և այլն: Չեք էին բերվում տրանսպորտային միջոցներ, գույք և տեխնիկա: Չզալի միջոցներ էին ուղղվում առողջական և կրթական խնդիրներին, արարողությունների կատարմանը՝ այդ թվում երիտասարդ ընտանիքների ձևավորման հետ կապված, վերջիններիս համար բարենպաստ մեկնարկային կացարանային ու նյութական պայմանների ստեղծմանը և այլն: Այսինքն, մեծամասամբ ոչ թե պարզապես լուծվում էր ընտանիքի գոյատևման խնդիրը, բարձրանում կենսամակարդակը, այլև ազդում մարդկային զարգացման բոլոր կողմերի՝ ընտանիքի եկամտի, նրա անդամների առողջական, կրթական մակարդակների ու կյանքի որակի բարձրացման վրա: Այդպիսով, **որպես զբաղվածության սահմանափակ հնարավորություններով պարտադրված գոյատևման ռազմավարություն ձևավորված այս երևույթն աստիճանաբար վերաճել էր բարգավաճման, զարգացման ռազմավարության:**

Ինչ վերաբերում է բացասական հետևանքներին, ապա դրանք էին՝

- **Հիշյալ նյութական բարեկեցությունը ձեռք էր բերվում արտագնացների կենսուժերի գերաժախսի հաշվին:** Բնական է, որ 6-8 ամիս շարունակ, գրեթե առանց հանգստյան օրերի, ծանր ֆիզիկական աշխատանքը չէր կարող չունենալ առողջական հետևանքներ, այդ թվում՝ ոչ միայն հեռահար: Մասնավորապես, մշտական գերհոգնածությունը գուցորդվելով տեխնիկական անվտանգության պահանջների անբավարար պահպանման հանգամանքի հետ, կանխորոշում էր արտադրական դժբախտ պատահարների՝ ոչ քիչ դեպքերում հաշմանդամությամբ, անգամ մահով ուղեկցվող, բարձր հաճախականությունը:
- **Ընտանիքի հայրերի,** որպիսիք էին արտագնացների մեծ մասը, **տևական բացակայությունը,** ամուսինների տարեկան ընդամենը 3-4 ամիսների ընթացքում միասին լինելը, իրենց հերթին ազդում էին ընտանիքների սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի վրա, սրում էին ամուսնության և ընտանիքի կայունության, միջսերնդային փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև զավակների դաստիարակության հիմնախնդիրները: Մասնավորապես, քիչ չէին մուտքի վայրում երկրորդ ընտանիքի ստեղծման, երկու՝ այսպես կոչված «սեզոնային» ընտանիքներով ապրելու կամ ամուսնալուծվելով երկրորդ ընտանիք տեղափոխվելու դեպքերը:
- **Կարևոր բացասական հետևանք էր նաև վարակիչ հիվանդությունների (այդ թվում՝ վեներական) ներմուծումը և տարածումը (Ներդիր 1.3):** Լուրջ առողջապահական խնդիրներ հարուցելուց զատ, սա իր հերթին նույնպես հանդես էր գալիս որպես ընտանիքի, ամուսնության ապակայունացման գործոն:
- Վերջապես, թե **ներհանրապետական միգրացիայի և թե էմիգրացիայի համար հանդիսանալով կարևոր այլընտրանք, արտագնացության երևույթը միաժամանակ դրանց ծավալների ավելացման որոշ լիցք էր պարունակում:** Այսպես, առավել հաջողակ աշխատանքային միգրանտները հնարավոր

րություն էին ստանում տեղափոխելու ընտանիքները Հայաստանի քաղաքային բնակավայրեր/ավելի մեծ քաղաքներ/Երևան: Մյուս կողմից, նրանց որոշ մասն էլ, անվերջ ճամփորդություններից ու հարակից քաշքշուկներից հոգնելով և/կամ գնահատելով աշխատանքի վայրի պայմանները որպես ավելի գերադասելի, ողջ ընտանիքով կամ դրա մի մասի հետ մշտական բնակության էր տեղափոխվում այնտեղ: Հարկ է նշել, որ 80-ականների բացասական արտաքին միգրացիայի ի հայտ գալն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված էր նաև այս հոսքի մեծացմամբ:

Ներդիր 1.3. Միգրացիան և ՄԻԱՎ-ի վարակը

Միգրացիան լուրջ խնդիրներ է առաջացնում նաև առողջապահության բնագավառում, քանի որ նպաստում է մի շարք հիվանդություններով (տուբերկուլոզ, սեռավարակներ և այլն) հիվանդանալու աճին և մեծացնում ՄԻԱՎ-ով (մարդու իմունային անբավարարության վիրուս) վարակվելու հավանականությունը: 1988թ. մինչև 2009թ. հուլիսի 31-ը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների շրջանում գրանցվել է ՄԻԱՎ-ով վարակի 769 դեպք: ՄԻԱՎ-ի վարակով հիվանդների ընդհանուր կազմում գերակշռում են արական սեռի ներկայացուցիչները՝ 73,3%: ՀՀ-ում ՄԻԱՎ-ի վարակի փոխանցման հիմնական ուղիներն են հետերոսեքսուալ հարաբերությունները (49,5%) և թմրամիջոցների ներարկային օգտագործումը (41,7%): Սրանցից բացի՝ մեր հանրապետությունում արձանագրվել են մորից երեխային, արյան փոխներարկման և հոմոսեքսուալ ճանապարհներով ՄԻԱՎ-ի վարակի փոխանցման դեպքեր: Թմրամիջոցների ներարկային օգտագործման միջոցով բոլոր վարակվածները եղել են տղամարդիկ, ընդ որում նրանց մեծամասնությունը ժամանակավոր բնակվել և հավանաբար ՄԻԱՎ-ով վարակվել է ՌԳ-ում և Ուկրաինայում: 2005-2008թթ. ընթացքում գրանցված ՄԻԱՎ-ի վարակ ունեցող բոլոր կանայք վարակվել են սեռական ճանապարհով: Տազնապահարույց է, որ տարեցտարի աճել է նրանց բացարձակ թիվը, մասնավորապես 2005 թվականին՝ 13 դեպք (բոլոր վարակվածների 17,8%-ը), 2006թ. 22 դեպք (34,9%-ը),

2007թ.՝ 32 դեպք (30,5%-ը) և 2008թ.՝ 32 դեպք (23,5%-ը): Տղամարդկանց ճնշող մեծամասնությունը վարակվել է ՀՀ սահմաններից դուրս. 2005թ.՝ 51 դեպք (բոլոր վարակված տղամարդկանց 89,5%-ը), 2006թ.՝ 35 դեպք (94,6%-ը), 2007թ.՝ 63 դեպք (86,3%-ը) և 2008թ.՝ 77 դեպք (82,8%-ը): Սակայն, եթե 2005-2006թթ. նրանց մեծամասնությունը վարակվել էր թմրամիջոցների ներարկային օգտագործման ճանապարհով (համապատասխանաբար 76,5% և 65,7%), ապա 2007-2008թթ. իրավիճակը փոխվել է և գերակշռել է սեռական ճանապարհով վարակի փոխանցման ուղին (համապատասխանաբար՝ 54 և 59,7%): Միգրանտները որոշակի գործոնների ազդեցությամբ ավելի խոցելի են դառնում ՄԻԱՎ-ի նկատմամբ: Մասնավորապես, հեռու լինելով իրենց ընտանիքի անդամներից և մշտական սեռական զուգրնկերոջից, արտագնա աշխատանքի մեկնածներից շատերն իրենց ազատված են զգում այն սոցիալական նորմերից, որոնցով սովորաբար պայմանավորվում են նրանց վարքային սահմանափակումները ընտանիքում, ծանոթների և իրենց «հարազատ» մշակութային միջավայրում: Դրանից զատ՝ ընտանիքից հեռու գտնվելը, նոր իրավիճակին հարմարվելու դժվարությունները (սոցիալ-մշակութային, լեզվական, հոգեբանական) խորացնում են միգրանտների մեկուսացումը՝ նպաստելով նրանց կողմից ռիսկային վարքագծի դրսևորմանը: Մասնավորապես՝ միգրանտները հաճախակի օգտվում են մարմնավաճառների ծառայություններից, չեն օգտագործում հատուկ պաշտպանիչ միջոցներ, կամ, ճնշող իրականությունը մեղմելու ուղիներ փնտրելով, սկսում են թմրամիջոցներ օգտագործել: Նշված ռիսկային վարքագծերը բնականաբար մեծացնում են ՄԻԱՎ-ով վարակվելու հավանականությունը: ՄԻԱՎ-ի նկատմամբ միգրանտների խոցելիությունը պայմանավորող գործոններից է նաև այն, որ որևէ երկրում անօրինական, առանց համապատասխան փաստաթղթերի գտնվող միգրանտները, ունենալով իրավական և սոցիալական ցածր պաշտպանվածություն, կարող են ենթարկվել խտրական վերաբերմունքի, շահագործման: Աշխատանքային միգրանտներին կարող են պարտադրվել զբաղվածության «սովերային» ոլորտներում աշխատանքի և վարձատրության նվաստացուցիչ պայմաններով աշխատանքներ,

որոնց, այլընտրանք չունենալու պատճառով, վերջիններս հաճախ ստիպված են լինում համաձայնել: ՄԻԱՎ-ի նկատմամբ խոցելի են հատկապես կին միգրանտները: Նրանց աշխատանքի տեղավորվելու հնարավորությունները սովորաբար ավելի սահմանափակ են, քան տղամարդ միգրանտներինը, ինչի պատճառով կանայք հաճախ ստիպված են լինում աշխատելու տնտեսության «ստվերային» հատվածում՝ ենթարկվելով խտրական վերաբերմունքի և՛ որպես կին, և՛ որպես միգրանտ: Հաճախ նրանց հարկադրում են մարմնավաճառությամբ զբաղվելու, ինչի հետևանքով մեծանում է ՄԻԱՎ-ով վարակվելու հավանականությունը:

Միգրանտներին հիմնականում հասանելի չեն բժշկական, այդ թվում վերարտադրողական առողջության պահպանման ծառայությունները, ՄԻԱՎ-ի վարակի և դրա կանխարգելման ուղիների ու միջոցների վերաբերյալ տեղեկատվությունը: Այդպիսի տեղեկությունների հասանելիության աստիճանը նվազում է նաև լեզվական և որոշ երկրների մշակութային սահմանափակումներով պայմանավորված: Ռիսկային վարքագծի դրսևորմանը նպաստող գործոններից են նաև սեփական առողջության նկատմամբ միգրանտների անտարբեր վերաբերմունքը և ՄԻԱՎ-ով վարակման վտանգի անտեսումը. շատերը ճիշտ չեն գնահատում վտանգի աստիճանը՝ համարելով, որ ՄԻԱՎ-ի վարակի խնդիրն իրենց «չի դիպչի»:

Հարկ է նշել նաև, որ ՄԻԱՎ-ի, նաև սեռավարակների նկատմամբ խոցելի են ոչ միայն միգրանտները, այլև նրանց զուգընկերները, քանի որ վերադառնալով իրենց մշտական բնակավայրերը՝ միգրանտների գերակշռող մասը, անտեսելով ռիսկային վարքագծի դրսևորման փաստը, առանց ՄԻԱՎ-ի, սեռավարակների վերաբերյալ հետազոտվելու, վերսկսում է սեռական կյանքն իր զուգընկերոջ հետ՝ վտանգելով նաև նրա առողջությունն ու կյանքը:

Հատուկ ուզում են ընդգծել նաև այն, որ միգրացիոն ակտերի հաշվառման համակարգի անկատարության հետևանքով փաստորեն տեղի էր ունենում Հայաստանի բնակչության էմիգրացիոն արտահոսքի ծավալների շարունակական գերահաշվարկ, քանի որ արտագնաների որոշ մասը, ձգտելով խուսափել բյուրոկրատական քաշքշուկներից, պաշտոնա-

պես ընդունված կարգով գրանցում էր միայն մուտքի վայր ժամանման փաստը (առանց որի հնարավոր չէր աշխատանք ստանալ): Սա, այսինքն երկրից մեկնման ու հետագա վերադարձի ակտերի մի մասի չգրանցումը, բերում էր նրան, որ ԽՍՀՄ Կենտրոնական վիճակագրական վարչության կողմից միջհանրապետական միգրացիայի ճշտման ժամանակ (գործող մեթոդաբանությամբ այն կատարվում էր ըստ ժամանողների) Հայաստանից մեկնածների թիվը մեխանիկորեն ավելացվում էր⁴:

Բ. Ներքին միգրացիա: Ի տարբերություն արտաքինի, նախաանցումային շրջանի ներքին միգրացիայի բնույթը չի փոխվել: Հանրապետության տարբեր շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների զգալի տարբերությունների բերումով, ձևավորվելով «գյուղից քաղաք», «ծայրամասից կենտրոն», «լեռնային շրջանից հարթավայր», «փոքր քաղաքից մեծ քաղաք» կայուն ներհոսքերից, ներքին միգրացիոն գործընթացներն ուղեկցվում էին բնակչության տարածքային բաշխման անհամամասնությունների խորացմամբ: Հատկապես անհամագտացնող էին ծայրամասային և լեռնային շրջանների, հեռավոր գյուղերի մարդաթափման, փոքր ու միջին քաղաքների բնակչության տեսակարար կշռի նվազման միտումներն ու դրանց արդյունքում Երևանի բնակչության թվաքանակի և տեսակարար կշռի առաջանցիկ աճը:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ նման իրավիճակը մեծապես մրսահոգում էր իշխանություններին, որի վկայության առավել արդյունավետ

4 Այս հանգամանքը փաստվել է ՀԽՍՀ կառավարության հանձնարարությամբ 1984-1985թթ. անցկացված «Հայկական ԽՍՀ բնակչության արտաքին միգրացիան և արտագնացության հարցերը» համալիր հետազոտության կողմից: Միաժամանակ գնահատվել են գերահաշվարկի ծավալները՝ տարեկան միջին հաշվով 4-5 հազար մարդ, որի հաշվին, ինչպես նշվեց վերևում, ձևավորվում էր 80-ականների մշտական արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի գրեթե կեսը: Նշենք, որ ԽՍՀՄ Կենտրոնական վիճակագրական վարչությունը, չլիճարկելով տվյալ փաստը, որոշում էր կայացրել տվյալների վերջնական ճշտում կատարել 1989թ. մարդահամարից հետո: Ինչը, սակայն, տեղի չունեցավ, քանի որ հետերկրաշարժյան, փայտասականների ինտենսիվ ներհոսքի, խոր քաղաքական ճգնաժամի արտակարգ իրողություններում իրականացված այդ մարդահամարի արդյունքների հավաստիությունն այն աստիճանի ցածր էր, որ Հայաստանի կառավարությունը դրանք չընդունեց:

օրինակ կարելի է համարել գյուղական բնակավայրերում (հարկապես՝ աշխարհաբանական շեղումների ավելցուկ ունեցող լեռնային շրջաններում) արդյունաբերական շեղումները մասնաճյուղերի տեղադրման գործելակերպը: Այսպիսով գրառվածության դիվերսիֆիկացում, սեզոնայնության հաղթահարում, սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների մեղմացում, այն իրապես նպաստում էր բնակչության ամրագրմանը: Դժբախտաբար երկրի արդյունաբերական համայնքի հանկարծահաս փլուզմանը զուգընթաց, դրանց բոլորի գործունեությունն արագորեն դադարեց: Ուղղակի տնտեսական և սոցիալական ծանր հետևանքներից զատ, սա հանդիսացավ այն գործոններից մեկը, որ կանխորոշեցին հետխորհրդային տարիներին գյուղական բնակչության բարձր էմիգրացիոն ակտիվությունը:

1.2. Միգրացիոն գործընթացները անցումային ժամանակաշրջանում՝ 1988-2001թթ.⁵

Անցումային առաջին իսկ տարիներից Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակը կտրուկ փոփոխությունների ենթարկվեց: Մա պայմանավորվեց այնպիսի փոխկապակցված արտակարգ գործոններով, ինչպիսիք էին միջէթնիկական հակամարտությունները (նախ և առաջ դարաբաղյան ճգնաժամը), Սպիտակի 1988թ. երկրաշարժը, քաղաքական, սոցիալական ու տնտեսական հեղափոխական անցումները (ԽՍՀՄ փլուզում, տնտեսական և էներգետիկ շրջափակում, անցում շուկայական հարաբերությունների, արտադրության անկում և տնտեսության արմատական կառուցվածքային տեղաշարժեր և այլն):

Սակայն, մինչ գործընթացների ներկայացմանը և քննարկմանն անցնելը, հարկ է մատ-

նանշել, որ սկսած արդեն ԽՍՀՄ փլուզմանը նախորդող տարիներից ի հայտ եկան երկու՝ սկզբունքայնորեն նոր, նույնպես օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հիմքեր ունեցող հանգամանքներ, որոնք մեծապես խոչընդոտում էին և, դեռևս հաղթահարված չլինելով, խոչընդոտում են միգրացիոն հոսքերի քանակական և որակական ցուցանիշների լիարժեք գնահատմանը:

Մրանցից առաջինը տեղեկատվական հիմնահարցն է: Ինչպես նշվել է, միգրացիոն հոսքերի մասին պաշտոնական տեղեկատվության իրականությունից շեղման խնդիր առկա էր դեռևս խորհրդային տարիներին, սակայն այն, ինչ տեղի ունեցավ հետագայում, վեր էր բոլոր սպասելիքներից: Մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով միգրացիոն տեղաշարժերի գերակշիռ մասը սկսեց դուրս մնալ ընթացիկ հաշվառման գործող համակարգի տեսադաշտից, որի արդյունքում համապատասխան վիճակագրական տվյալները պարզապես դադարեցին արտացոլել իրական վիճակը: Որպես ասվածի անվերապահ հավաստում բավական է բերել հետևյալ պաշտոնական տվյալները: Ըստ 2001թ. մարդահամարի արդյունքների հիման վրա ՀՀ ԱՎԾ կողմից վերահաշվարկված գնահատականների, 1990-2001թթ. ընթացքում Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի գումարային մեծությունը կազմել է -631,4 հազար մարդ, ինչը շուրջ 14 անգամ ավելի է, քան հիշյալ համակարգի կողմից տվյալ տարիներին գրանցված եկամտների և մեկնածուների թվերի տարբերությունն է՝ ընդամենը -44,4 հազար մարդ: Հատկանշական է, որ բնակչության առավելագույն արտաքին միգրացիոն ակտիվության տարվա՝ 2002թ., նույն տվյալների շեղումն անգամ էլ ավելի տպավորիչ է՝ գրեթե 35 անգամ. նույն հաջորդականությամբ -214,3 և ընդամենը -6,2 հազար մարդ⁶: Նկատի ունենալով, որ հետագոտական և փորձագիտական գնահատականների համաձայն երկրի տվյալ ժամանակահատվածի արտաքին միգրացիայի ծավալները եղել են էլ ավելի նշանակալի, չի բացառվում այս շեղումների իրականում նույնիսկ ավելի մեծ լինելը:

5 Նշենք, որ մասնագետների մոտ անցման շրջանի տևողության, ավելին դրա ավարտված, կամ թե դեռևս ընթացքի մեջ լինելու վերաբերյալ տարակարծությունների առկայության բերումով տվյալ ժամանակային միջակայքի որպես այդպիսին որակումը որոշակիորեն պայմանական է: Որպես ժամանակահատվածի սկզբնակետ ընտրված է 1988թ., որը մի շարք առումներով (այդ թվում նաև միգրացիայի առումով) բեկումնային էր երկրի զարգացման նորագույն շրջանում, որպես վերջնակետ՝ նորանկախ Հայաստանի առաջին մարդահամարի կայացման տարին, որի տվյալները ճշտելով երկրի բնակչության թվաքանակը, թույլ տվեցին ստանալ կայացած մասշտաբային միգրացիոն տեղաշարժերի քիչ թե շատ հավաստի պատկերը:

6 Ռուբեն Եզանյան, Կարինե Կույունջյան. «Ետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-ժողովրդագրական մարտահրավերները», «Եվրասիա» հիմնադրամի «ՀՌԿԿ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ծրագրի, ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամ, Երևան, 2004, էջ 28:

Հանգամանքներից *երկրորդն* այն է, որ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կայունության հանկարծահաս կորստի հետ կապված անորոշության դաշտի կտրուկ մեծացմանը զուգընթաց, որոշակիորեն կորել էր նաև միգրացիոն գործընթացների «**հստակությունը**»: Ի տարբերություն նախաանցումային շրջանի միգրացիոն ուղևորությունների⁷, որոնց մեծ մասը հնարավոր հետևանքների առումով բավարար չափով կշռադատված, լրջորեն նախապատրաստված ու միանշանակ, վերջնական նպատակի միտված քայլեր էին, անցումային շրջանի միգրացիոն գործընթացները վեաժվեցին անբարենպաստ իրողություններին յուրօրինակ արագ արձագանքի բնույթ ունեցող, հնարավոր հանգուցալուծումների, հեռանկարների անորոշության զգալի բաղադրատարրեր պարունակող տարածքային տեղաշարժերի: Նշենք, որ ասվածը վերաբերում է ոչ թե անցումային Հայաստանի միգրացիոն իրողությունների անբակտելի մասը հանդիսացող այլընտրանքից զուրկ, արտակարգ գործոններով պարտադրված, հարկադիր միգրացիային՝ ներքին տեղահանվածներ, փախստականներ, աղետի գոտուց էվակուացվածներ և այլն, այլ բացառապես կամավոր միգրացիային:

Բնական է, որ նման պայմաններում գործընթացների ծավալային բնութագրիչների և որակական հայտանիշների, մասնավորապես՝ առանձին հոսքերի և ենթահոսքերի, դրանց փոփոխման հետագծերի և միտումների մասին առավել հավաստի տեղեկությունների ստացման միակ աղբյուրը սկսեցին հանդիսանալ հատուկ ընտրանքային հետազոտությունները: Ստորև ներկայացվող նյութը ևս հիմնականում նախապատրաստվել է հետազոտական տվյալների հիման վրա, հետևաբար այն հանդիսանում է և պետք է ընկալվի որպես հետխորհրդային Հայաստանի միգրացիոն գործընթացների ձևավորման և փոփոխման պայմանականության որոշակի աստիճան պարունակող փորձագիտական գնահատական:

1.2.1. Արտաքին միգրացիա⁸

Ի տարբերություն նախաանցումային շրջանի, Հայաստանի բնակչության անցումային շրջանի արտաքին միգրացիոն գործընթացները, անհրաժեշտ տեղեկատվության պակասի, ինչպես նաև «անհստակության» վերը նշված պատճառներով, չեն կարող նույնքան միանշանակ տարանջատվել ըստ ուղևորությունների մշտական կամ ժամանակավոր հանդիսանալու հատկանիշի: Ընդ որում, սա պայմանավորված է ոչ միայն նրանով, որ թե մեկնողների և թե ժամանողների զգալի մասը, չունենալով բավարար վստահություն ուղևորության արդյունքների հանդեպ, չէին/չեն նախանշում ժամանակային սահմաններ, և/կամ չէին/չեն բացառում վերադարձի հնարավորությունը, այլև այն պատճառով, որ ոչ քիչ դեպքերում, մշտական բնակչության մտադրությամբ մեկնածները/ժամանածները ստիպված էին/են վերադառնալ, կամ հակառակը՝ որոշակի ժամկետով մեկնածները/ժամանածները սահմանափակում/երկարաձգում էին/են այն կամ էլ մնում էին/են մշտական բնակչության:

Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար և արդարացված է գործընթացի, այսպես կոչված, ժամանակագրական դիտարկումը և տարակարգումն ըստ ծավալային և որակական հատկանիշներում տեղի ունեցած անցումների (առավել ևս, որ դրանք, որպես կանոն, ընդգծված բնույթ ունեն) և/կամ առանձին ժամանակահատվածների ընթացքում գերակշռող հոսքերի բնույթի կամ ծնող պատճառների (տես աղյուսակ 1.1):

Նշենք, որ այս առումով բացառություն է արված միայն **սեզոնային աշխատանքային արտաքին միգրացիայի** համար, այն, ինչպես և մինչանցումային ժամանակի դեպքում, ներկայացվում է առանձին:

7 Մշտական բնակչության վայրի վերջնական և կամ տևական ժամանակով՝ ավելի քան 3 ամսով, փոխման բերող աշխատանքային, կրթական և այլ բնույթի մեկնումներ և ժամանումներ:

8 Արձանագրենք, որ հայկական անկախ պետության ստեղծմամբ «միջհանրապետական» կոչվող միգրացիոն մեխանիկորեն վերացավ և սահմանահատումով իրականացվող բոլոր միգրացիոն տեղաշարժերը ձեռք բերեցին արտաքին կամ միջպետական բնույթ:

Աղյուսակ 1.1. Հայաստանի բնակչության 1988-2001թթ. արտաքին միգրացիոն գործընթացների ծավալների փորձագիտական գնահատականները, հազար մարդ*

Արտաքին միգրացիոն գործընթացներ	Ցուցիչներ	Ցուցանիշներն ըստ տարիների													
		1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Փախստականներ	Ներհոսք			420											
	Արտահոսք			170											
	Շրջանառություն			590											
	Մնացորդ			250											
Աղետի գոտու բնակչության էվակուացում և ռեէվակուացում	Ներհոսք			150											
	Արտահոսք			200											
	Շրջանառություն			350											
	Մնացորդ			-50											
Հասարակական-քաղաքական էմիգրացիա	Ներհոսք				30										
	Արտահոսք				250										
	Շրջանառություն				280										
	Մնացորդ				-220										
Բնակչության զանգվածային արտահոսք	Ներհոսք						370								
	Արտահոսք						980								
	Շրջանառություն						1350								
	Մնացորդ						-610								
Միգրացիոն ակտիվության նվազման փուլ	Ներհոսք											350			
	Արտահոսք											600			
	Շրջանառություն											950			
	Մնացորդ											-250			

* Տվյալների աղբյուրները նշված են շարադրանքի համապատասխան մասերում:

Փախստականներ (1988-1991թթ.)⁹: Արտաքին միգրացիոն իրավիճակի բեկումը սկսվեց 1988թ. գարնանը, երբ տեղի ունեցավ Սումգայիթի ջարդերից փրկված փախստականների առաջին ներհոսքը Հայաստան: Սրան հաջորդեցին և մինչև 1992թ. շարունակվեցին փախստականների նորանոր՝ ծավալային առումով էլ ավելի նշանակալի հոսքեր:

Ներհոսք. 1988-1991թթ. ընթացքում Հայաստանը ընդունել է ընդհանուր առմամբ մոտ 420 հազար փախստական (350-360 հազարը Ադրբեյջանից, մնացածը նախկին ԽՍՀՄ այլ տարածաշրջաններից՝ Տաջիկստան, Ուզբեկստան, Կիրգիզիա, Աբխազիա և այլն):

Արտահոսք. Նույն տարիներին երկրից հեռացել են ընդհանուր առմամբ մոտ 170 հազար հայաստանաբնակ ադրբեյջանցիներ:

Նշենք, որ 1990-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական անմիջապես իրողություններն, իրենց հերթին, կանխորոշել են երկրում ապաստան գլոբալ փախստականների զգալի մասի՝ 1/4-1/3-ի, կամ 120-150 հազար մարդու, հերթադա արտահոսքը, հիմնականում՝ Ռուսաստան, մասամբ՝ նաև հեռավոր արտասահման: Սակայն, այն, որ տվյալ արտահոսքը սկսվելով հիմնականում 1992թ., կազմել է համապատասխան տարիների էմիգրացիայի քաղկացուցիչ մասը, հիմք է հանդիսացել հաշվառելու նրանց տվյալ տարիների հոսքերի շրջանակներում:

9 «ՀՀ բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման հայեցակարգը», ՀՀ կառավարության առընթեր Միգրացիայի և փախստականների վարչություն, Երևան, 2004թ.:

Շրջանառություն. Այսպիսով, միայն այս արտակարգ երևույթի գծով երկրի արտաքին միգրացիոն շրջանառության ծավալը՝ շուրջ 590 հազար մարդ, հավասարազոր է եղել այդ տարիներին բնակչության ընդհանուր թվաքանակի մոտ 17%-ին:

Մնացորդը. Փախստականության երևույթը եղել և մնում է հետխորհրդային Հայաստանի արտաքին միգրացիոն գործընթացներից միակը, որի արդյունքում երկիրը ոչ միայն չի կորցրել բնակչություն, այլև գոնե սկզբնապես, ունեցել է մոտ 250 հազար մարդ, կամ բնակչության ընդհանուր թվի գրեթե 7%-ը կազմող հավելյալ:

Աղետի գոտու բնակչության էվակուացում և ռեէվակուացում (1989-1990թթ.)¹⁰

Սպիտակյան արհավիրքի անմիջական հետևանք հանդիսացած այս երևույթին կարելի է կլինել չանդրադառնալ կամ առնվազն չառանձնացնել այն որպես երկրի արտաքին միգրացիոն իրավիճակի առանձին փուլ, եթե դրա արդյունքում բնակչության թվաքանակի նվազում տեղի չունենար, առավել ևս եթե չլիներ էվակուացումից չվերադարձածների հետագա արտահոսքածին դերակատարումը:

Արտահոսք. Այս գործընթացն սկսվեց արտահոսքով. 1989թ. ընթացքում ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ էվակուացվեցին ընդհանուր առմամբ մոտ 200 հազար աղետյալներ (հիմնականում կանայք և երեխաներ): Տվյալ խմբաքանակի գերակշիռ մասի՝ գրեթե 160 հազարի, էվակուացիան իրականացվեց պետության կողմից կազմակերպված հիմունքներով, մնացածը մեկնեցին սեփական նախաձեռնությամբ, որպես կանոն հարազատների և բարեկամների հրավերներով:

Ներհոսք. Հետագայում, հիմնականում 1989-1990թթ ընթացքում, էվակուացվածների գրեթե 2/3-ը՝ մոտ 150 հազար մարդ, վերադարձավ Հայաստան:

Շրջանառություն. Տվյալ երևույթի մասով Հայաստանի արտաքին միգրացիոն շրջանառությունն, այսպիսով, կազմեց մոտ 350 հազար մարդ, այսինքն այդ տարիների բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 1/10-ին մոտ մեծություն:

Մնացորդը. Գործընթացի արդյունքում Հայաստանը անվերադարձ կորցրեց իր շուրջ 50 հազար քաղաքացիների կամ բնակչության ընդհանուր թվի 1,5%-ին:

¹⁰ Նույն տեղը:

Սակայն կարևորը և բացասական հետևանքներով հղին ոչ այնքան այդ ուղղակի կորուստն էր, որքան այն, որ, տվյալ զանգվածն ըստ էության դարձավ այն «մազնիսը», որը դեպի իրեն ձգելով աղետի գոտու անմախանձելի իրողություններում գտնվող իրենց ընտանիքների անդամներին և այլ մերձավորներին, մեծապես նպաստեց երկրի բնակչության արտահոսքի հզոր ալիքի ձևավորմանը, որը 1992-1994թթ. ընթացքում վերաճեց բնակչության զանգվածային արտահոսքի: Այս գործընթացի առավել ցավազին ազդեցությունն այն էր, որ բնական աղետի առանց այն էլ ծանրագույն հետևանքներին ավելացրեց նաև ժողովրդագրական համամասնությունների խախտումը, տնտեսական և սոցիալական ներուժի փլուզումը, երկրի տարաբնակեցման համակարգի կարևոր օղակներ հանդիսացող երկու սահմանամերձ մարզերի՝ Շիրակի և Լոռու բնակչության թվաքանակի և տեսակարար կշռի նվազումը և այլն:

Հասարակական-քաղաքական էմիգրացիա (1989-1992թթ.)¹¹:

Ամբողջատիրության փլուզումը կործանելով տխրահռչակ «երկաթյա վարագույրը», որի կարևոր բաղկացուցիչն էր արտաքին միգրացիոն շարժի արգելակման քաղաքականությունը, որոշակի իմաստով «բացելով» սահմանները, կանխորոշեց այսպես կոչված «հեռավոր» արտերկրների հետ միգրացիոն շրջանառության ծավալների աճը:

Մյուս կողմից, ԽՍՀՄ տարրալուծումը նորանկախ ազգային պետությունների՝ իրական բովանդակություն հաղորդեց մինչ այդ մեծապես ձևական բնույթ կրող միջհանրապետական սահմաններին, ինչը քաղաքական անկայունության և դրանով պայմանավորված միջէթնիկական անվստահության, սոցիալական լարվածության պայմաններում, իր հերթին, խթանեց «մերձավոր» արտերկրի՝ նախ և առաջ ՌԴ-ի հետ միգրացիոն փոխանակությունների աճը:

Հայաստանի անկախացմանը հաջորդող առաջին տարիներին ընթացած այս գործընթացներում գերազանցապես ներառվեցին բնակչության հետևյալ խմբերի և խավերի ներկայացուցիչները.

¹¹ Նույն տեղը:

- նախընթաց տարիներին մերժված մշտապես «հեռավոր» արտերկրներ էմիգրացման ձգտողները՝ հիմնականում նախկին հայրենադարձների թվից,
- աշխատելու (մեծամասամբ «հեռավոր» արտերկիր) և/կամ ձեռներեցությամբ զբաղվելու (մեծամասամբ «մերձավոր» արտերկիր), նպատակով էմիգրացվող բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները և նորահայտ գործարարները,
- նախորդ վարչակարգի նոմենկլատուրայի սոցիալապես անհարմարավետ իրավիճակում հայտնված՝ դրսում կապեր ունեցող ներկայացուցիչները,
- ռուսալեզու բնակչությունը, այդ թվում թե ազգային փոքրամասնությունները ներկայացնող և թե հայազգի (նաև փախստականների թվից):

Արտաքին միգրացիոն հոսքերում ներառվածների մեծ մասն կազմը և նրանց հստակ միտվածությունը մշտական բնակության, հիմք է տվել արձանագրելու, որ տեղի է ունեցել հասարակական-քաղաքական գործոններով պայմանավորված, ուղեղների և կապիտալի արտահոսքի տարրեր պարունակող գործընթաց և այն որոշ վերապահումներով կարելի է կոչել հասարակական-քաղաքական էմիգրացիա:

Արտահոսք. Այս գործընթացի արդյունքում երկրից հեռացել է ընդհանուր առմամբ մոտ 250 հազար մարդ:

Ներհոսք. Ծավալային առումով այն եղել է զգալիորեն ավելի համեստ՝ շուրջ 30 հազար մարդ՝ առավելապես այս կամ այն պատճառով վերադարձած նախկին մեկնածուներ:

Շրջանառություն. 280 հազար մարդ, կամ երկրի բնակչության ընդհանուր թվի 8%-ը: **Մնացորդը.** -220 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության ընդհանուր թվի ավելի քան 6%-ը՝ վերադառնալու շատ չնչին հավանականությամբ:

Ազգաբնակչության զանգվածային արտահոսք (1992-1994թթ.)¹²

12 «Հայաստանի բնակչության միգրացիան ետխորհրդային ժամանակահատվածում» (UNFPA, Երևան, 1996թ.) և «Հայաստանի բնակչության 1991-1998թթ. արտաքին միգրացիոն գործընթացների հետազոտություն» (ՀՀ ՎՆ, TACIS, Եվրոստատ, Երևան, 1999թ.) հետազոտությունների նյութերի համեմատական վերլուծման հիման վրա ստացված փորձագիտական գնահատականներ:

Արտակարգ բնույթի տնտեսական և սոցիալական գործոնների¹³ ուղղակի և անմիջական հետևանք հանդիսացած այս փուլը վստահաբար կարող է կոչվել բնակչության զանգվածային արտահոսքի ժամանակահատված:

Տվյալ փուլն ընդգրկող ընդամենը 3 տարիների ընթացքում երկրի արտաքին միգրացիոն գործընթացները ունեցել են հետևյալ՝ առավել քան տպավորիչ ծավալային ցուցանիշները:

Արտահոսք. շուրջ 980-990 հազար մարդ, ընդ որում մեկնումների հիմնական մասը կայացել է Հայաստանի համար ծանրագույն 1992 և 1993 թվերին:

Ներհոսք. մոտ 370 հազար ռեէմիգրանտ՝ առավելապես 1993-1994թթ. ընթացքում:

Շրջանառություն. գրեթե 1,4 մլն. մարդ կամ երկրի բնակչության թվի գրեթե 40 %-ը:

Բացասական մնացորդը. մոտ 610-620 հազար մարդ, կամ երկրի բնակչության թվի գրեթե 1/5-ը¹⁴:

Նույն հեղափոխական նյութերից դարելու, թե էմիգրանտների և թե ռեէմիգրանտների զանգվածները ձևավորված են եղել երկու հիմնական հոսքերից՝ աշխատանքային միգրանտներ և սոցիալ-կենցաղային միգրանտներ (կամ սոցիալ-կենցաղային պայմաններից «քշվածներ»): Ընդ որում, եթե մեկնողների թվում գերակշռել են առաջինները (գրեթե կեսը՝ երկրորդների մոտ 40 տոկոսի դիմաց), ապա վերադարձողների թվում հակառակը՝ սոցիալ-կենցաղային միգրանտները կազմում են մոտ 60%՝ աշխատանքային միգրանտ-

13 Ժողովրդական տնտեսության համալիրի հանկարծահաս կաթվածահարում և բացահայտ ու քողարկված գործազրկության ի հայտ գալ և դրա արագորեն մասսայական երևույթի վերածում, դրանով և տխրահոշակ «շոկային թերապիայով» ու հարակից այլ երևույթներով պայմանավորված ազգաբնակչության մասսայական ունեզրկում, կենսամակարդակի ու կյանքի որակի շեշտակի անկում, կոմունալ-կենցաղային պայմանների՝ նախ և առաջ էներգետիկ շրջափակման հետևանքով, արմատական վատթարացում և այլն:

14 Նշենք, որ այս գնահատականն ավելի քան 1/5-րդով գերազանցում է 2001թ. մարդահամարի արդյունքների հիման վրա միգրացիոն հոսքերի ՀՀ ԱՎԾ կողմից իրականացված վերազնահատման արդյունքում ստացված համապատասխան մեծությանը՝ -475,8 հազար մարդ:

ների մոտ 35%-ի դիմաց): Սրա հետևանքով արտերկրում մնացածների կառուցվածքում սկզբնապես աշխատանքային նպատակով էմիգրացվածների բաժինը (մոտ 65%), գրեթե եռակի անգամ գերազանցել է սոցիալ-կենցաղային էմիգրանտների բաժինը: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ արտերկրում մնացածների 60%-ից ավելին Հայաստանում բնակվել շարունակող ընտանիքների անդամներն էին (որոնք ժամանակի ընթացքում կամ պիտի վերադառնալին, կամ էլ տանելին ընտանիքները), կողմնորոշվելով երկրի սոցիալ-տնտեսական իրողություններով, զգալի չափով կանխորոշել են միգրացիոն իրադրության հետագա զարգացումը:

Նշենք, որ ի տարբերություն անցումային շրջանի նախորդ հոսքերի, որոնց բնորոշ է եղել քիչ թե շատ համամասնական ժողովրդագրական կառուցվածք, այս հոսքերում ընդգծված կերպով գերակշռել են տղամարդիկ՝ ավելի քան 60%: Ընդ որում թե նրանց և թե կանանց հիմնական մասը կազմել են ակտիվ աշխատանքային և վերարտադրողական տարիքում գտնվողները: Սրա արդյունքում տեղի է ունեցել երկրի բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի էական խաթարում (վերարտադրողական համակցության բացարձակ և հարաբերական մեծությունների զգալի նվազում և սեռային բաշխման համամասնությունների չկասխախտում): Վերջինս իր հերթին զգալի չափով կանխորոշել է մինչ այդ բոլոր հիմնական հայրանիշներով բարենպաստ ժողովրդագրական իրադրության նախ ապակայունացումը, սպաս նաև ձգնաժամայինի վերածումը (ծնելիության մակարդակի ավելի քան կրկնակի նվազում, ամուսնությունների ցուցանիշի էլ ավելի մեծ անկում, մահացության աստիճանի բարձրացման միտումի ի հայտ գալ և այլն):

Հատկանշական է այս հոսքի երկրի բնակչության միջինից բարձր կրթամակարդակ ունեցած լինելու հանգամանքը¹⁵,

ինչն ամենայն հավանականությամբ վկայում է նրա «ուղեղների արտահոսքի» տարրեր պարունակելու մասին: Պակաս հարկանշական չեն նաև հոսքում ոչ պետական հարվածում զբաղվածների, գործազուրկների և նյութական ապահովվածության միջին մակարդակ ունեցողների անհամասնորեն բարձր ներկայացվածությունը: Ուշագրավ է, որ վերջիններիս դեպքում նյութական ապահովվածությունը հանդես է եկել միաժամանակ թե որպես միգրացիոն ակտիվության գործոն և թե հետևանք: Նյութական մոտիվացիայի և հնարավորությունների բացակայությունը կանխորոշել է համապատասխանաբար բարձր և ցածր ապահովություն ունեցածների ցածր միգրացիոն ակտիվությունը:

Միգրացիոն ակտիվության նվազման փուլ (1995-2001թթ.)¹⁶

Այս փուլի կարևորագույն առանձնահատկությունը, նախորդի համեմատ, արտաքին միգրացիոն ակտիվության էական նվազումն է:

Արտահոսք. Ողջ ժամանակահատվածում մոտ 600 հազար մարդ:

Ներհոսք. Շուրջ 350 հազար մարդ:

Շրջանառություն. 950 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության թվի գրեթե 30 %-ը:

Քացասական մնացորդը. գրեթե 250 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության թվի մոտ 8%-ը:

Կասկածից վեր է, որ այս անցումը պայմանավորվել է մի կողմից Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի կայունացման միտումներով (մասնավորապես կոմունալ-կենցաղային պայմանների որոշակի կարգավորմամբ), մյուս կողմից՝ հենց իսկ նախընթաց գերբարձր էմիգրացիոն ակտիվությամբ: Վերջինս, նախ, զգալիորեն նվազեցրել է բնակչության էմիգրացիոն ներուժը, երկրորդ՝ էմիգրանտների դրամական փոխանցումների շնորհիվ նպաստել է երկրում մնացածների կենսամակարդակի քիչ թե շատ բարձրացմանը, ներքին աշխատա-

15 «Հայաստանի բնակչության միգրացիոն ետխորհրդային ժամանակահատվածում» (UNFPA, Երևան, 1996թ.) հետազոտության տվյալներով միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթություն են ունեցել միգրանտների 46,4%-ը, երկրի ողջ բնակչության այդ տարիների միայն 37,9%-ը:

16 «Հայաստանի բնակչության միգրացիոն ետխորհրդային ժամանակահատվածում» (UNFPA, Երևան, 1996թ.) և «Հայաստանի բնակչության 1991-1998թթ. արտաքին միգրացիոն գործընթացների հետազոտություն» (ՀՀ ՎՆ, TACIS, Եվրոստատ, Երևան, 1999թ.) հետազոտությունների նյութերի համեմատական վերլուծման հիման վրա ստացված փորձագիտական գնահատականներ:

շուկայի լարվածության նվազմանը: Պետք է կարծել, որ նշվածից զատ, իրավիճակի տվյալ փոփոխության գործում նկատելի դեր է խաղացել նաև այսպես կոչված «արտաքին գործունք» ընդունող երկրների հակազդեցությունը, նրանց՝ այդ թվում նախ և առաջ ՌԴ իմիգրացիոն ներուժի նվազումը և այլն:

Տվյալ փուլի հաջորդ կարևոր առանձնահատկությունը մեկնողների և վերադարձողների զանգվածներում տևական աշխատանքային միգրանտների մասնաբաժնի էլ ավելի մեծացումն էր:

Վերջապես, որպես հատկանշական փաստ հարկ է նշել այն, որ վերը հիշատակված սոցիալ-կենցաղային էմիգրացիոն հոսքը փոխարինվել էր այսպես կոչված սոցիալ-հոգեբանական հոսքով, որի կարևոր բաղադրամասն էր ընտանիքների վերամիավորմանը նպատակամղված էմիգրացիան: Այսինքն, առավելապես ռեմիգրացիայով ավարտվող հոսքին փոխարինելու էր եկել, որպես կանոն, բնակավայրի մշտական փոփոխություն բերող էմիգրացիոն հոսքը: Այնհայտ է, որ նման կերպափոխման գործոն են հանդիսացել սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման ոչ բավականաչափ բարձր տեմպերը, հասարակությունում ձևավորված անառողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, իրադրության արագ շտկման հույսի խամրումը և այլն:

1.2.2 Սեզոնային/տևական աշխատանքային արտաքին միգրացիա

Անցման շրջանում էական տեղաշարժեր արձանագրվեցին նաև այս երևույթում: Նախ՝ արդեն 80-ականների վերջերին տեղի ունեցավ արտագնացությամբ զբաղվողներ թվի նվազում: Նրանց մի մասը, օգտագործելով պայմանագրային հիմունքներով տնտեսական գործունեություն իրականացնելու փորձը, կուտակած ֆինանսական միջոցները, ինչպես նաև մուտքի վայրերում ունեցած կապերը, ակտիվորեն ներգրավվեց հայտնի կոոպերատիվ շարժման մեջ՝ մասամբ հայրենիքում, մասամբ էլ արտագնա աշխատավայրում: Այնհայտ է, որ երկրորդ դեպքում տեղի ունեցավ երևույթի վերաճում կամ մշտական էմիգրացիայի, կամ **Հայաստանի միգրացիոն իրադրության համար այնպիսի նոր երևույթի, որպիսին փրկական արտաքին աշխատանքային միգ-**

րացիան է (մեկ և ավելի տարով աշխատանքային ուղևորություններ, որոնց զանգվածը հետխորհրդային տարիներին սկսեց հանդիսանալ երկրի առավել նշանակալի միգրացիոն հոսքը):

1989-1991թթ., Սալիտակի երկրաշարժի բերումով, երևույթը գործնականում դադարեց: Արտագնացները, գրեթե ողջ կազմով, ներգրավվեցին աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքներում: Դժբախտաբար, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո վերականգնողական աշխատանքներն արագորեն և գործնականում լիովին սառեցվեցին, ինչը ստիպեց նրանց զգալի մասին արդեն 1992թ. վերսկսել ուղևորությունները: Սակայն, հետխորհրդային տարածքի որակապես փոխված քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական պայմանների (նախ և առաջ Հայաստանի այդ բոլոր առումներով արտակարգ իրողությունների) վճռորոշ ազդեցությամբ, սեզոնային աշխատանքային միգրացիոն հոսքերը **վերստին չենք բերեցին սուս կոյարևման ապահովման ռազմավարության բնույթ:** Սա, իր հերթին, պարտադրեց մոտեցումների համակարգի նշանակալի վերանայում:

Նախ զգալիորեն **խաթարվեց սեզոնայինության հարկանիշը:** Մեկնողների գերակշիռ մասը դադարելով նախանշել ուղևորության որոշակի տևողություն, սկսեց պայմանավորել այն ձեռնտու աշխատանքի առկայությամբ/բացակայությամբ: Այսինքն, բավարար վաստակ (որի սահմանագիծը, որպես կանոն, իջեցվել էր մինչև ընտանիքի գոյատևման համար անհրաժեշտ նվազագույնի մակարդակ) ապահովող աշխատանքի առկայության դեպքում արտագնան պատրաստակամ էր/է անորոշ ժամկետով հետաձգել վերադարձը:

Ամեն գնով գոյարևման գերխնդրի լուծման անհրաժեշտությունը կանխորոշեց նաև երևույթի մոնոնյութայնության խաթարումը: Երկարաբնույթից զատ այն այս կամ այն չափով սկսեց ներառել նաև առևտուրը, հասարակական սնունդը, սպասարկումը, արտադրությունը, գյուղատնտեսությունը:

Սակայն, **հեղևանքների առումով առավել ազդեցիկ փեղաշարժը երևույթի ռիսկայնության թոչքաշի բարձրացումն էր:** Մեծապես ռիսկային սկսեց դառնալ արդեն իսկ ուղևորությունը: Այն արտագնացների զգալի մասի կողմից իրականացվում էր պարտքով վերցվող (որպես կանոն բարձր տոկոսադրույ-

քով՝ ամսական 10% և ավելի) և/կամ գույքի/անասունների վաճառքից ստացվող գումարով: Այսինքն առանց ձեռնարկվող քայլի հաջողության երաշխիքների (քանզի անհաջողության հավանականությունը նոր պայմաններում էապես բարձրացել էր/է) վտանգվում էր ողջ ընտանիքի վաղվա օրը¹⁷:

Էլ ավելի մեծ չափով ռիսկային դարձավ բուն աշխատանքը: Ի տարբերություն նախաանցումային շրջանի (երբ աշխատանքներն իրականացվում էին բացառապես գրավոր պայմանագրային հիմունքներով), գործատուների հետ փոխհարաբերությունները սկսեցին «կարգավորվել» մեծամասամբ բանավոր պայմանավորվածություններով: Արդյունքում զգալի տարածում ստացան վճարումների ուշացման, մասնակի և անգամ բոլորովին չվճարման դեպքերը:

Ռիսկայնության բարձրացման լուրջ գործոններ սկսեցին հանդիսանալ նաև արտագնաների մեծ մասի կողմից մուտքի վայրերի կացության իրավական նորմերի չպահպանումը՝ անօրինական միգրանտի կարգավիճակում հայտնվելը, և նրանց նկատմամբ տեղական հասարակության որոշ խավերի անբարյացակամ, հաճախ անգամ թշնամական դիրքորոշումը¹⁸:

Չնայած դրան, լուրջ այլընտրանքի բացակայության հետևանքով, երևոյթը ոչ միայն արագորեն վերականգնեց իր նախաանցումային ծավալը, այլև ի հաշիվ նոր մասնակիցների ներգրավման, արագորեն գերազանցեց այն:

Այլ բան է, որ դրա մեծ մասը կարճ ժամանակում կորցնելով սեզոնայնության հատկանիշը ձեռք բերեց տևական արտաքին աշխատանքային միգրացիայի բնույթ և միայն համեմատաբար փոքր մասը շարունակեց ավանդական իմաստով մնալ որպես սեզոնային արտագնա աշխատանքային գործուներություն:

2001թ. իրականացված ընկրանքային հետազոտության փվյալներով, այդ տարում երկրից

17 Տես՝ «Աղքատության մասնակցային գնահատում Հայաստանի Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզերում», Հայաստանի տարածքային զարգացման ծրագիր, Տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Երևան, 2004թ.:

18 Նշենք, որ բոլոր այս ռիսկերը հավասար չափով վերաբերում են նաև տևական արտաքին աշխատանքային միգրացիայի երևույթին:

մեկնած 84,1 հազար և ժամանած 45,2 հազար աշխատանքային միգրանտներից հաջորդաբար միայն 23,2 հազարը և 20,4 հազարն էին, որ հարակ կերպով հանդիսանում էին սեզոնային արտագնացներ: Մնացած մասը ավելի քան մեկ տարի տևած ուղևորությունից վերադարձողներն ու տևական աշխատանքի մեկնողները/մնան հնարավորությունը չբացառողներն էին¹⁹: Դժբախտաբար, մյուս հետազոտությունները, այդ թվում նաև ուղղակիորեն աշխատանքային միգրացիայի դիտարկմանը նվիրված²⁰, չեն տարանջատել երևույթի սեզոնային և տևական մասերը, սակայն դատելով այն բանից, որ նրանց կողմից ստացված աշխատանքային էմիգրացիոն հոսքերի ծավալների միջին տարեկան ցուցանիշները գրեթե չեն տարբերվում վերը բերվածից, կարելի է կարծել, որ տևական/սեզոնային հարաբերակցությունը հազիվ թե էապես փոխված լինի:

Ամեն դեպքում, նկատի ունենալով, որ հիշյալ փոքր մասն էլ ձեռնառու աշխատանքի առկայության դեպքում դժվար թե զլանար հարկ եղած ժամանակով հետաձգելու վերադարձը, կարելի է եզրակացնել, որ սեզոնային արտագնա աշխատանքային միգրացիայի երևույթը դեռևս մինչև 2000-ական թթ. գրեթե լիովին տարրալուծվել էր տևական աշխատանքային էմիգրացիայի երևույթի մեջ և առավելագույնը հանդիսանում էր (մինչ օրս էլ հանդիսանում է) դրա ենթահոսքը: Նշենք, որ երևույթի տևական մասի ծավալները ներառված են համապատասխան տարիների էմիգրացիոն-իմիգրացիոն հոսքերում:

Հատուկ արժե նշել նաև այն, որ տվյալ երևույթը դրական ներուժով մեծապես զիջելով նախընթաց սեզոնային աշխատանքային միգրացիայի երևույթին, մինևույն ժամանակ գործնականում ամբողջապես ժառանգել է դրա բոլոր, վերը թվարկված բացասական հատկանիշները:

19 Տես՝ «Չեկույց. ՀՀ հսկիչ անցագրային կետերի ուղևորաշրջանառության (միգրացիայի) ընտրանքային հետազոտություն», ՀՀ ԱՎԾ, TACIS, IOM, Երևան, 2002, էջ 59:

20 «Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից. 2002-2005թթ., տնային տնտեսությունների սոցիոլոգիական հարցում», OSCE, Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ, Երևան, «Անտարես», 2005, «2002-2008թթ. Հայաստան վերադարձող միգրանտների հետազոտություն», OSCE, Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ, Երևան, «Ստոլիկ», 2008:

1.2.3. Ներքին միգրացիա

Աղետի գոտու բնակչության ներքին տարահանում և վերադարձ (1989-1990թթ.):

Հայաստանի ներքին միգրացիոն հոսքերի զարգացման ընթացքի խաթարման ազդեցիկ գործոն հանդիսացավ Սպիտակի երկրաշարժը, քանզի բացի աղետի գոտուց նախկին ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ վերը հիշատակված մոտ 200 հազար էվակուացվածներից, ավելի հոծ զանգված՝ 400-450 հազար մարդ, տարահանվեց երկրի կանգուն մնացած բնակավայրեր:

Ներքին տարահանվածների մեծ մասը ևս 1989-1990թթ., երբ սկսվեց ժամանակավոր կացարանների՝ տնակների ներկրման և բաշխման գործընթացը, վերադարձավ: Սակայն, ինչպես և արտաքին տարահանման դեպքում, նրանց որոշակի մասն էլ հետաձգելով վերադարձը մինչև վերականգնողական աշխատանքների՝ միութենական բարձր ղեկավարության կողմից խոստացված արագ ավարտը (ընդամենը երկու տարվա ընթացքում) և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո համոզվելով, որ դա միանգամայն անիրատեսական է, մնաց իր տարահանության վայրում մշտական բնակչության: Ակնհայտ է, որ այս ներքին արտահոսքի հետևանքները գործնականում նույնական են, ինչ արտերկիր էվակուացմամբ պայմանավորված արտահոսքինը:

Հարկադիր տեղահանություն: Ղարաբաղյան հակամարտության բերումով սահմանային ռազմական բախումների, բնակավայրերի, հանդամասերի հաճախակի գնդակոծումների պարտադրանքով Ադրբեյջանի հետ սահմանային գոտուց 1991-1993թթ. ընթացքում երկրի այլ բնակավայրեր տեղահանվեց 70-80 հազար մարդ²¹:

Նրանց հիմնական մասը հանգրվան գտավ հարազատների և բարեկամների ծածկերի տակ, մյուսներին ժամանակավոր կացարան տրամադրվեց աղետի գոտուց տարահանվածների կողմից ազատված հանրային օբյեկտներում:

Հակամարտող կողմերի միջև 1994թ.

կնքված զինադադարին հաջորդած 4-5 տարիներին վերջիններիս գերակշիռ մասը վերադարձավ հայրենի բնակավայրերը, համեմատաբար փոքր մասն էլ՝ կամ հիմնավորվեց նոր վայրերում, կամ էլ չդիմանալով տնտեսական, սոցիալ-կենցաղային հիմնախնդիրների ճնշմանը, մշտապես էմիգրացվեց հանրապետությունից:

Բնական է, որ այս վերջին հանգամանքն ուղեկցվեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող սահմանամերձ տարածքների ժողովրդագրական համամասնությունների խաթարմամբ, տնտեսական և սոցիալական ներուժի նվազմամբ և այլն:

Բնականոն ներքին միգրացիոն գործընթացներ:

Նախ նշենք, որ «բնականոն» բառը տվյալ դեպքում օգտագործված է որոշակի պայմանականությամբ, քանզի այսպես կոչված «կամավոր» ներքին միգրացիան պայմանավորող սոցիալ-տնտեսական գործոնները (համենայն դեպս անցման սկզբնական փուլում) այն աստիճան արտակարգ բնույթի էին, որ սահմանափակելով այլընտրանքի հնարավորությունները, զգալի չափով պարտադրանքի տարրեր էին հաղորդում միգրացվելու վերաբերյալ ընտանիքների և անհատների գործնականում բոլոր կարևոր վճիռներին:

Որպես ապացույց կարելի է վկայակոչել այնպիսի բացառիկ երևույթի ի հայտ գալը, ինչպիսին բնակչության ներհոսքն էր քաղաքից գյուղ: Այն ի հայտ եկավ 1992թ. և սկզբնապես աճող, այնուհետ նվազող ծավալներով շարունակվեց մինչև 1994-1995թթ.: Դրանում հիմնականում ներառվեցին նախասանցումային շրջանի «գյուղից քաղաք» հոսքը կազմածները և նրանց սերունդները: Սակայն, չնայած նրան, որ մեկնողներն ուղղվում էին գլխավորապես դեպի իրենց ծագման գյուղերը, տեղի ունեցածը բոլորովին էլ վերադարձ չէր «դեպի արմատները»: Դեպքերի գերակշիռ մասով սա քաղաքային բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ անկման ու կենսապայմանների ողջ համալիրի արմատական վատացման պայմաններում ընտանիքների գոյատևման ապահովման յուրօրինակ ռազմավարություն էր: Փաստացի իրականացվող և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա զարգացումները, գերազանցապես

21 Տես՝ «ՀՀ սահմանամերձ տարածքների հետ-բախումային վերականգնման ծրագիր», ՀՀ կառավարության առընթեր Միգրացիայի և փախստականների վարչություն, Երևան, 2000թ.:

Ժամանակավոր բնույթ կրող շարժ էր «դեպի կենսամիջոցների (ի դեմս գյուղմթերքների) արտադրության ակունքներ»: Նշենք, որ եթե չլինեք այն տարիներին լայնորեն տարածված հակադարձ ռազմավարությունը՝ այսպես կոչված «կենսամիջոցների շարժը» (քաղաքաբնակ հարազատներին սննդամթերքով օգնելը), սրա ծավալները կարող էին նաև զգալիորեն ավելի մեծ լինել:

Քաղաքից գյուղ տեղափոխումների որոշ մասն էլ, եթե անգամ փաստացի տեղի էր ունենում, այլ ոչ թե սոսկ «դուրս գրում-գրանցում» ակտերի ձևակերպում էր հանդիսանում (ինչը ևս տարածված գործելակերպ էր), ընդամենը նպատակ էր հետապնդում այն տարիներին անցկացվող գյուղատնտեսական հողերի սեփականաշնորհմանը մասնակցելու հնարավորություն ստանալով՝ ձեռք բերել փայաբաժին կամ նպաստել գյուղաբնակ հարազատների ստանալիք հողաբաժնի չափի մեծացմանը: Բնական է, որ հողերի սեփականաշնորհման ավարտից հետո, քաղաքային բնակչության կենսամակարդակի որոշակի բարձրացմանը զուգընթաց, այս հոսքը ոչ միայն դադարեց, այլև տեղի ունեցավ մեկնամների հիմնական մասի վերադարձ՝ եթե ոչ իրավաբանական ձևակերպումով, ապա զոնե փաստացի:

Այս գործում կարևոր դեր խաղաց նաև գյուղական բնակչության կենսամակարդակի 90-ականների կեսերից սկսված անկումը, ինչի արդյունքում այն մինչ օրս էլ շարունակում է զգալիորեն զիջել քաղաքաբնակների կենսամակարդակին:

Պայմանավորված լինելով սեփական փոքր հողակտորների վրա արդյունավետ գյուղատնտեսական արտադրության իրակա-նացման օբյեկտիվ բարդություններով, այն, ըստ որոշ փորձագետների, առավել սրված ընթացք ունեցավ նաև այնպիսի սուբյեկտիվ գործոնի բերումով, ինչպիսին սեփականատեր հանդիսանալու, զբաղմունք ունենալու պայմանաբանությամբ գյուղաբնակների զերակշիռ մասին ընդհանրական նպաստի 1999թ. ներդրված համակարգում ներառվելու հնարավորությունից զրկելն էր:

Ակնհայտ է, որ այլ պայմաններում նման իրավիճակն անխուսափելիորեն պետք է բերեր արտահոսքի զգալի ալիքի ձևավորման: Սակայն տվյալ դեպքում, այն-

պիսի գործոնների բերումով, ինչպիսիք են վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ միջոցների բացակայությունը, նախընթաց էմիգրացիոն գործընթացների հետևանքով բնակչության ակտիվ տարրի հողմահարված լինելը, գյուղական անշարժ գույքի, այդ թվում՝ հողի ոչ լիկվիդայնությունը, ինչու չէ նաև առաջին անգամ կյանքում արտադրության միջոցի սեփականատեր դարձած մարդու հոգեբանական ամուր կապվածությունն իր հողակտորին, աճը եղավ ոչ զգալի:

Չի կարելի չնշել, որ դրան մեծապես նպաստեցին ևս երկու հանգամանքներ:

Դրանցից մեկը գյուղական բնակչության արտագնա աշխատանքային գործունեության ակտիվացումը և դրանում երկրի այնպիսի տարածքների ներառումն էր, որոնցում երևույթը ավանդականորեն տարածված չէր՝ Արարատի, Արմավիրի, Սյունիքի մարզեր: Նպաստելով գոյատևման խնդրի որոշ մեղմմանը, այն դրանով իսկ յուրօրինակ պատվար հանդիսացավ գյուղից բնակչության արտահոսքի ալիքի համար:

Հաջորդը երկրի քաղաքային բնակավայրերի ցանցի իմիգրացիոն ներուժի կորուստն էր: Դրանցում վերաբնակվելու, կացարան և աշխատանք գտնելու բարդությունները ոչ թե պարզապես նվազեցրին նրանց էմիգրացիոն գրավչությունը, այլ կանխորոշեցին ինչպես գյուղական, այնպես էլ քաղաքային արտահոսքի գերազանցապես դեպի արտերկիր ուղղվելը:

Այս ամենի համակողմանի ազդեցությամբ 90-ական թթ. երկրորդ կեսի ողջ ընթացքում Հայաստանի ներքին միգրացիոն հոսքերը (ներառյալ «քաղաքից քաղաք») առավելապես սկսեցին ձևավորվել, այսպես կոչված, ժողովրդագրական-ընտանեկան (ընտանիքի վերամիավորում, ամուսնություն, ամուսնալուծություն և այլն) և կրթական²² դրդապատճառներով առաջնորդվող միգրանտներից: Այսինքն՝ տեղի ունեցավ սոցիալ-տնտեսական պատճառներով ներքին տեղափոխությունների որոշակի «սառեցում»:

22 Որի ծավալը միջոցների սղության, ինչպես նաև մարզերում բարձրագույն ու միջին մասնագիտական կրթօջախների հիմնման բերումով խորհրդային տարիների համեմատ մեծապես նվազել էր:

1.3. Հայաստանի ներկայիս միգրացիոն իրողությունները և դրանց փոփոխման հեռանկարները

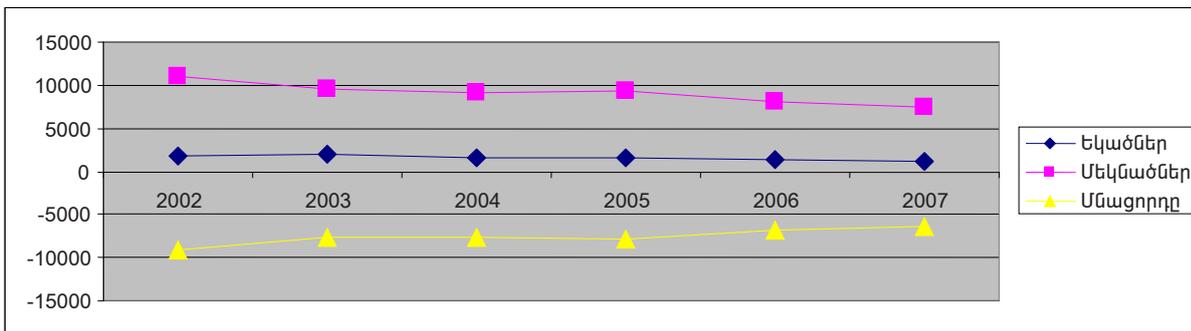
1.3.1. Արտաքին միգրացիա: Նախ և շուրջ, որ տեղեկատվական հիմնահարցի հաղթահարված չլինելը պարտադրում է Հայաստանի արտաքին միգրացիոն իրադրության ներկայիս որակական և քանակական հայտանիշների բացահայտման և գնահատման համար ևս գլխավորապես հիմնվել ընտրանքային հետազոտությունների տվյալների վրա:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների 2002-2007թթ. ողջ ընթացքում Հայաստանը ընդունել է ընդամենը 9,1 հազար իմիգրանտ, ունեցել է 54,5 հազար էմիգրանտ և 45,4 հազար մարդ կազմող արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդ (տես նկար 1.4): Դա այն դեպքում, երբ ինչպես ցույց է տալիս 2007թ. իրականացված միգրացիայի համալիր ընդունքային հետազոտության արդյունքների գլխավոր համակցության վրա տարածումը, հարցման պահին, այսինքն 2007թ. հոկտեմբերին, 2002-ից ի վեր կայացած արտաքին միգրացիոն ուղևորությունների քերտումով երկրից բացակաների զանգ-

վածը 4,5 անգամ ավելի մեծ է եղել՝ շուրջ 205,6 հազար մարդ²³ (և սա դեռ առանց ողջ կազմով մեկնած ընդունիքների, որոնց մասին հետազոտությունը հարակ տվյալներ չի ստացել):

²³ ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց, ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամ, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2008, էջ 40:

Նկար 1.4. Հայաստանի բնակչության 2002-2007թթ. արտաքին միգրացիոն շարժը ըստ ընթացիկ հաշվառման տվյալների (հազար մարդ)*

* Կազմված է «Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008»-ում (ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2008) բերված պաշտոնական տվյալների հիման վրա: Պաշտոնական տվյալներ ասելով այստեղ նկատի են առնվել ՀՀ Ոստիկանության ամձնագրային բաժինների կողմից իրականացվող վարչական հաշվառման տվյալները:

Ինչպես ցույց են տալիս ՀՀ ԱՎԾ և ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամի կողմից 2007թ. իրականացված արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության արդյունքների հիման վրա կատարված փորձագիտական հաշվարկները²⁴, 2002-2007թթ. ողջ ընթացքում Հայաստանի արտաքին միգրացիոն տեղաշարժերի ծավալային բնութագրիչները կազմել են.

Արտահոսք. մոտ 750 հազար մարդ:

Ներհոսք. գրեթե 600 հազար մարդ:

Շրջանառություն. 1350 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության թվի մոտ 42%-ը²⁵:

Քացասական մնացորդը. գրեթե 150 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության 5%-ը:

Այսպիսով, 2002-2007թթ. տարեկան միջին հաշվով իրականացվել է արտաքին միգրացիոն մեկնում՝ գրեթե 125 հազար, ժամանում (ղեկավարի 98%-ում վերադարձ էմիգրացիայից)՝ մոտ 100 հազար: Դրանց արդյունքում արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի միջին տարեկան մեծությունը կազմել է շուրջ 25 հազար մարդ: Առաջին երկու թվերի համադրումը նախընթաց շրջանի նույն ցուցանիշների հետ (համապատասխանաբար՝ մոտ 86 և 50 հազար) հիմք է հանդիսանում խոսելու երկրի բնակչության արտաքին միգրացիոն շարժունակության զգալի բարձրացման ասիս²⁶: Ընդ որում, ժամանումների զանգվածի առաջանցիկ աճի (գործնականում կրկնապատկում՝ մեկնումների միայն 45%-ով աճի դիմաց) բերումով, բացասական մնացորդի մեծությունը ոչ միայն չի աճել, այլև անգամ նվազել է՝ ավելի քան 30%-ով կամ տարեկան միջին հաշվով 11 հազար մարդով:

Որպես ուշագրավ փաստ հարկ է արձանագրել, որ այս բոլոր արտաքին միգրացիոն ուղևորություններին մասնակցել

24 Տես՝ նույն տեղը:

25 Դրանց միջոցով ստացվել են 2007թ. դիտարկման շրջանակներից դուրս մնացած, վերջին եռամսյակի ընթացքում կայացած արտաքին միգրացիոն մեկնումների և ժամանումների հաշվարկային պայմանական գնահատականները, ինչը թույլ է տվել ամբողջականացնել վերջիններիս ինչպես տարեկան, այնպես էլ ողջ ժամանակահատվածի մեծությունները:

26 Նշենք, որ այս մեծությունն իրենից ներկայացնում է այսպես կոչված «միգրացիայի տարեկան թիվ», կամ, որ նույնն է, բոլոր միգրացիոն ակտերի գումարային թիվը:

է ընդամենը մոտ 320 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության միայն շուրջ 10%-ը: Միգրանտների այս զանգվածի կառուցվածքը հետևյալն է. էմիգրացիոն ուղևորությունից վերադարձածներ՝ մոտ 150 հազար մարդ կամ ամբողջի մոտ 47%-ը, էմիգրացիայում գտնվողներ՝ 170 հազար մարդ կամ 53,1%, առաջին անգամ Հայաստան իմիգրացվածներ՝ մոտ 9 հազար մարդ կամ գրեթե 3% (դիտարկվող ժամանակում առաջինները կատարել էին միջին հաշվով 2, երկրորդները՝ 2,5 էմիգրացիոն մեկնումներ Հայաստանից):

Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրություն հրավիրել 2002-2007թթ. իմիգրանտների հետազոտական և պաշտոնական թվերի գործնականում նույնական լինելու փաստի վրա՝ հաջորդաբար մոտ 9 հազար և 9,1 հազար մարդ: Նկատի ունենալով, որ այս հոսքը կազմել են Հայաստան մշտական բնակչության տեղափոխված այլ երկրների քաղաքացիները, որոնք ոչ միայն հակված չեն եղել պաշտոնապես ընդունված կարգով չգրանցելու իրենց ժամանումը, այլև բազմաթիվ պատճառներով պարտավորված էին այդ անել, կարելի է արձանագրել, որ սա վկայում է ներհոսքի տվյալ մասի ինչպես հետազոտական, այնպես էլ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների բարձր հավաստիության մասին: Սա իր հերթին որոշակի հիմք է տալիս կարծելու, որ մեկնումների մասով էլ պաշտոնական տվյալները մոտավորապես արտացոլում են, այսպես կոչված, մշտական էմիգրացիայի վիճակը:

Որպես տվյալ վարկածի լրացուցիչ հավաստում կարելի է վկայակոչել այն, որ, ՏՏ-ների անդամների գնահատմամբ, հիշյալ հետազոտությամբ ի հայտ բերված բացականների 18%-ը կամ ավելի քան 37 հազար մարդ այլևս անվերապահորեն չի վերադառնա, մի զգալի մասի՝ 21,7%-ի կամ շուրջ 44 հազար մարդու չվերադառնալն էլ չի բացառվել²⁷: Իհարկե, անուղղակի աղբյուրներից ստացված այս տվյալները պահանջում են որոշակի քննադատական մոտեցում, սակայն մի բան պարզ է՝ մշտական էմիգրանտների թիվը առնվազն չի կարող պակաս լինել մեկնումը պաշտոնապես գրանցածների թվից:

27 ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց, ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամ, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2008, էջ 63:

Եթե դա այդպես է (ինչի հավանականությունը բավական բարձր է), ապա նշանակում է, որ 2002-2007թթ. էմիգրացված և դեռևս չվերադարձածների զանգվածը որոշ պայմանականությամբ կարող է տարանջատվել երկու մասի: Դրա գրեթե 32-35%-ը՝ 55-60 հազար մարդ, հանդիսանում են երկրից մշտապես էմիգրացվածները, մնացած 110-115 հազարը նրանք են, որոնց վերադարձն առնվազն չի բացառվում: Հետևաբար 2002-2007թթ. Հայաստանի արտաքին միգրացիոն շրջանառության առյուծի բաժինը՝ մեկնումների 92%-ը և ժամանումների անգամ 98%-ը իրականացվել է անգամ ավելի փոքրաթիվ համակցության՝ ընդամենը շուրջ 250 հազար մարդու²⁸ կամ բազմակի միգրանտների կողմից: Վերջինների թվում, էմիգրանտներից յուրաքանչյուրը 6 տարում կատարել է միջին հաշվով 2,8, իսկ ռեէմիգրանտները՝ 2,4 սահմանահատում:

Այն, որ Հայաստանի վերջին տարիների արտաքին միգրացոն գործընթացները գերազանցապես աշխատանքային միգրացիայի բնույթ են կրում, անուղղակիորեն, սակայն բավական պերճախոս կերպով, հաստատվում է նաև վերոհիշյալ հետազոտության ընթացքում բացահայտված ներառվածների խմբաբանակի սոցիալ-ժողովրդագրական կառուցվածքով.

- էմիգրացիայից վերադարձածների և բացականների ճնշող մեծամասնությունը տղամարդիկ են՝ համապարասխանաբար գրեթե 2/3-ը և մոտ 3/4-ը, երկրի միայն 48%-ը կազմող միջինի դիմաց,
- առաջինների 73,2%-ը և երկրորդների անգամ 82,8%-ը 20-54 տարեկան են (երկրի միջինը՝ 53,3%),
- ամուսնացած են էմիգրացիայից վերադարձածների 70,6%-ը և բացականների 67,5%-ը,
- էմիգրացիայից վերադարձածների 41,9%-ն ունեցել են ընդհանուր միջնակարգ, 24,8%-ը՝ միջին մասնագիտական, 21,1%-ը՝ բարձրագույն և հետբուհական կրթություն, բացականների կրթական կառուցվածքը կազմել է, համապարասխանաբար, 55,7%, 16,1% և 18,7% (հե-

տազոտված ողջ համակցության մեջ այդ ցուցանիշները կազմում են, համապարասխանաբար, 40,9%, 17,5% և 21,6%),

- էմիգրացիայից վերադարձածների 54%-ն իրենց ուղևորությունը գնահատել է առնվազն որպես «հիմնականում հաջող» և միայն 27%-ն է դրան «հիմնականում անհաջող/անհաջող» գնահատական փոխել (նշենք որ զգալի թվով միգրանտներ այս հարցում չեն կողմնորոշվել), բացականների ընդամենների անդամների նույն գնահատականները կազմել են, համապարասխանաբար, մոտ 60% և 8,6%,
- աշխատանք ունեցած վերադարձած էմիգրանտների 56,7%-ը զբաղված է եղել շինարարությունում, 15,3%-ը՝ առևտրում, 10%-ը՝ արդյունաբերությունում, բացականների նույն թվերը կազմել են համապարասխանաբար 62,8%, 10,5%, 4,2%, զգալի է նաև նրանց ներառվածությունը սպասարկման ոլորտում՝ գրեթե 7%,
- գործազուրկ են հանդիսացել վերադարձած էմիգրանտների և բացականների ընդամենը 2-ական տոկոսից քիչ ավելին, այդ այն դեպքում, երբ միգրացիոն գործընթացներում չներառվածների թվում զբաղված գործազուրկների բաժինը կազմել է 8,5%, չզբաղվածներինը՝ անգամ 9%,

էմիգրացիայից վերադարձածների և բացականների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացած է եղել/է ՌԴ-ում՝ համապարասխանաբար 80,8%-ը և 76,6%-ը, ԱՊՀ այլ երկրներում են գտնվել/ում առաջինների մոտ 5%-ը և երկրորդների 3,4%-ը, եվրոպական երկրներում՝ համապարասխանաբար մոտ 5%-ը և 9,8%-ը, ԱՄՆ-ի մասնաբաժինը կազմել է, համապարասխանաբար, մոտ 5% և 3,4%:

Այսպիսով, Հայաստանի ներկայիս արտաքին միգրացիոն իրավիճակը բնորոշվում է երկու առավել կարևոր հայտանիշներով:

Առաջին, ձևավորվել է ժամանակավոր աշխատանքային միգրանտների (հիմնականում տևական) բավական կայուն զանգված, որի շարժը, չնայած շրջանառության զգալի արագացմանը (առավելապես վերադարձների թվի առաջանցիկ աճի հաշվին), շարունակում է ուղեկցվել տարեկան միջին հաշվով 15-20 հազար մարդու, կամ երկրի բնակչության ընդ-

28 Արտաքին միգրացիոն գործընթացների մասնակիցներ՝ 320 հազար մարդ, մշտական իմիգրանտներ՝ մոտ 10 հազար մարդ, մշտական էմիգրանտներ՝ մոտ 60 հազար մարդ:

հանուր թվի 0,5-0,6%-ի արտերկրում կուտակվելով:

Երկրորդ, առկա են ծավալային առումով ոչ մեծ մշտական արտաքին միգրացիոն հոսքեր, որոնք ևս կայուն կերպով ընթանում են բացասական մնացորդով: Պաշտոնական տվյալներով այն կազմում է տարեկան միջին հաշվով 7,5 հազար մարդ (երկրի բնակչության ընդհանուր թվի մոտ 0,2%-ը)՝ բավական արտահայտիչ նվազման միտումով (տես գծապատկեր 1): Սակայն, հետազոտական նյութերը հնարավորություն չտալով հաստատել կամ ժխտել նվազման հիշյալ միտումի առկայությունը, միաժամանակ վկայում են, որ *նախ*՝ մշտական արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի մեծությունն առնվազն 15-20%-ով ավելի է, *երկրորդ*՝ բավարար երաշխիքներ չկան, որ արտերկրում կուտակվող աշխատանքային միգրանտների որոշակի մասը ևս ի վերջո չի մնա մշտական բնակության ու հետագայում տանելով ընտանիքը չի խաթարի արտաքին միգրացիոն գործընթացների այս մասի հարաբերական կայունությունը:

Ինչ վերաբերում է արտաքին միգրացիոն գործընթացների փոփոխման հեռանկարներին, միանգամայն ակնհայտ է, որ, համենայն դեպս, մոտակա տարիներին դրանք մեծապես պայմանավորվելու են ներկայիս ֆինանսական և տնտեսական ճգնաժամի ընթացքով, ընդ որում՝ ոչ միայն մուտքի երկրներում, այդ թվում նախ և առաջ ՌԴ-ում, այլև բուն Հայաստանում:

Կասկածից վեր է, որ առաջինների անբարենպաստ փոփոխական իրողությունները ոչ միայն կպարտադրեն պոլիտեխնիկ աշխատանքային միգրանտների զգալի մասին շեռնպահ մնալ ուղևորությունից (հարկապես բավարար չստիվ չնախապարտաստված), այլև կսրիպեն նրանց դրսում գրնվող գործընկերների որոշակի մասին վերադառնալ: Այլ բան է, որ կախված Հայաստանում փոփոխական ակտիվության անկման, աշխատաշուկայի առաջարկի և պահանջարկի առանց այն էլ ոչ բարենպաստ հարաբերակցության փոփոխման առանձնահատկություններից, զգալիորեն փարքեր կարող են լինել թե չնեկնողների և թե վերադարձողների զանգվածները: Այսպես, հայաստանյան առավել անբարենպաստ զարգացումները կարող են սրիպել դրսում գրնվողների որոշակի մասին, այդ թվում նախ և առաջ նյութական առումով առավել վար պիճակում գրնվողներին, էլ ավելի իջեցնելով թույլատրելիության նշաճողը՝ թե վաստակի

մեծության և թե զբաղմունքների փոփոխական ընդունելիության/անընդունելիության առումով, գնալ ցածր վարչարարվող, ոչ հարգի աշխատանքների՝ փորձելով ամեն գնով շեռնպահ մնալ դասարակաշեռն վերադարձից: Մյուս կողմից, նման իրավիճակը, անելանելի դրության մեջ դնելով պոլիտեխնիկ աշխատանքային միգրանտներին, կսրիպի նրանց որոշ մասին գիտակցաբար գնալու գերբարձր ռիսկայնության, անորոշ հեռանկարներով աշխատանքային ուղևորության՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Ամեն դեպքում, կարելի է կարծել, որ անկախ Հայաստանի և ընդունող երկրների փոփոխական իրավիճակների անբարենպաստության աստիճանների փարքերություններից, կվերադառնան դիմադրողականության որոշակի ներուժ (նկատի ունենք նյութական կուտակումները) ունեցող աշխատանքային միգրանտների և նրանց ուղեկիցների գերակշիռ մասը՝ 50-70 հազար մարդ:

Ճգնաժամը անխուսափելիորեն կանդրադառնա նաև մշտական արտաքին միգրացիայի վրա: Այն, ամենայն հավանականությամբ, կբերի ներհոսքի առանց այն էլ փոքր ծավալների էլ ավելի նվազման: Ինչ վերաբերում է արտահոսքին, սպա դրա վերաբերյալ նման միանշանակ պնդում չի կարելի անել, քանզի Հայաստանի և ընդունող երկրների փոփոխական իրավիճակների անբարենպաստության աստիճանների փարքերությունների բնույթից և խորությունից կախված, դրա ծավալները կարող են ոչ միայն նվազել, այլև աճել:

Էլ ավելի դժվար կանխատեսելի են արտաքին միգրացիոն իրավիճակի հետճգնաժամային իրողությունները: Հստակ կարելի է ասել միայն այն, որ դրանք պայմանավորվելու են մուտքի երկրների և Հայաստանի տնտեսական աշխուժացման և վերելքի ընթացքի ու տեմպերի տարբերություններով: Դրանցից կախված՝ հնարավոր է ինչպես աշխատանքային և մշտական միգրացիոն հոսքերի ծավալների և որակական հատկանիշների արագ վերականգնում, այնպես էլ դրանց որոշակի փոփոխում:

Նշենք, որ արտաքին գործոններից այս առումով բավական ազդեցիկ կարող է հանդիսանալ ընդունող երկրների կողմից խմբագրիոն քաղաքականության մոլորեցումների վերանայումը, ինչին նրանք կարող են գնալ՝ ելնելով ճգնաժամի դասերից: Ինչ վերաբերում է ներքին գործոններին, սպա դրանցից առավել ազդեցիկը հավանաբար կհանդիսանա հողի շուկայի կայացումը՝ գյուղատնտեսական հողերի սպասվող վերաբաշխման, խոշորացման անշրջանցելի գործընթացը: Կախ

ված նրանից, թե ինչ կերպ այն կիրականացվի, ինչ արագությամբ կընթանա, մեծ կամ փոքր կարող է լինել գյուղատնտեսությանից դուրս մղվողների զանգվածը, որի հաշվին այս կամ այն չափով կհամալրվեն թե աշխատանքային և թե մշտական էմիգրանտների շարքերը:

1.3.2. Ներքին միգրացիա: Պետք էր ենթադրել, որ 1990-ականների կեսերից մինչև արդի ֆինանսական ճգնաժամը բարձր տեմպերով ընթացած տնտեսական աճը պետք է որ փոխեր երկրի նախընթաց ներքին միգրացիոն իրողությունները: Սակայն, պաշտոնական տվյալներից և հետազոտական նյութերից դատելով, կայացած տեղաշարժերը հազիվ թե կարելի լինի բնորոշել որպես նշանակալի:

Ըստ ՀՀ ԱՎԾ տվյալների, 2002-2007թթ. ողջ ընթացքում ներքին միգրացիոն տեղաշարժեր են իրականացրել միայն մոտ 49 հազար մարդ կամ երկրի բնակչության ընդամենը մոտ 1,5%-ը²⁹ (միգրացիայի թափի գործակիցն՝ առանց հստակ արտահայտված միջուկի, տարածվել է 4,8-5,4 պրոմիլի միջակայքում), այսինքն երկրի բնակչության ներքին միգրացիոն ակտիվությունն իսկապես շարունակում է ցածր մնալ³⁰:

Արձանագրելով սա, միաժամանակ հարկ է որպես հատկանշական փաստ նշել, որ նույն տվյալներից դատելով, ի տարբերություն նախորդ տարիների, ներկայիս ներքին միգրացիոն գործընթացներում առավելապես տնտեսական պատճառներով պայմանավորված հոսքերը սկսել են ավելի պարզորոշ դրսևորվել: Այսպես, նկար 1.5-ի տվյալների վկայությամբ, վերջին տարիների ընթացքում «քաղաքից գյուղ» հոսքը, ինչպես և 1990-ական թթ. առաջին կեսին, վերստին սկսել է կայուն կերպով գերազանցել «գյուղից քաղաք» հոսքը: Այնհայտ է, որ նման վիճակը չի կարող բացատրվել ոչ «ժողովրդագրական-ընտանեկան» և

առավել ևս ոչ «կրթական» միգրացիայով: Որքան էլ անտրամաբանական կարող է թվալ, թե սոցիալ-տնտեսական և թե կոմունալ-կենցաղային առումներով համեմատաբար բարվոք քաղաքային միջավայրից, մեղմ ասած, զգալիորեն պակաս բարենպաստ գյուղական միջավայր այս ներհոսքն առավելապես տնտեսական հիմքեր ունի: Այսպես, «քաղաքից գյուղ» մասով այն, ամենայն հավանականությամբ, բաղկացած է երեք հիմնական ենթահոսքերից:

Առաջինը՝ վերը հիշատակված «ժողովրդագրական-ընտանեկան» միգրացիոններն են:

Երկրորդը կազմում են, այդպես կոչված, «անհաջողակ քաղաքաբնակները», ովքեր իրենց բնակավայրում տանելի գոյատևում ապահովելու փորձերում անհաջողության մատնվելուց հետո, չունենալով երկրից էմիգրացվելու համար անհրաժեշտ նյութական հնարավորություններ և/կամ այլ որակներ, որոշում են հանգրվանել գյուղում՝ քաղաքի բնակարանի վաճառքի գումարի մի մասով տուն գնելով այնտեղ կամ հանգրվանելով հարազատների, բարեկամների, իսկ երբեմն էլ երկրից բացակայող ընտանիքների բնակարաններում:

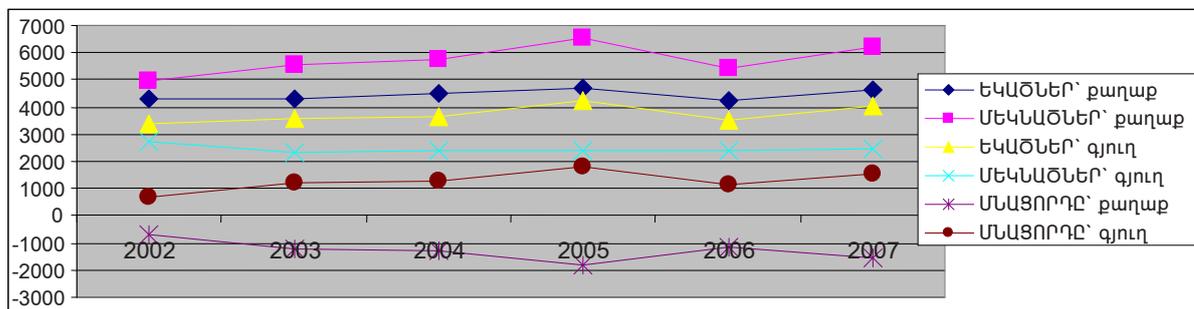
Երրորդ ենթահոսքը, հակառակը, կազմում են «հաջողակ» քաղաքաբնակները: Ունենալով ազատ միջոցներ, վերջինները գյուղերում գնում են անշարժ գույք՝ տներ, հողամասեր (հիմնականում ոչ թե վերաբնակեցման, այլ որպես ամառանոց կամ այլ նպատակներով օգտագործելու համար), և առք ու վաճառքի գործարքի իրավական գրանցման համար ձևակերպում են «դուրսգրում»-«գրանցում» ակտերը՝ որպես կանոն ձևականորեն, այդպես էլ մշտապես չբնակվելով գյուղում:

Այսպիսով, ի տարբերություն առաջին երկուսի, երրորդի դեպքում բնակչության իրական շարժ առավելապես տեղի չի ունենում: Մյուս կողմից, ի տարբերություն առաջինի, մյուս երկուսի ձևավորման գործում ակներևաբար վճռորոշ է հանդիսանում տնտեսական գործոնը: Պետք է կարծել, որ նման կառուցվածքը բնորոշ է նաև «մեծ քաղաքից փոքր քաղաք» հոսքին:

29 Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2008, էջ 104:

30 Նշենք, որ տվյալ գնահատականի վրա, էապես չի կարող ազդել նաև փաստագրված միգրացիոն ակտերի մի մասի այսպես կոչված ձևական բնույթ կրելը՝ որոշակի խնդրի (անշարժ գույքի՝ տուն, հողամաս, առք և վաճառք և այլն) լուծման համար կատարված «դուրսգրում-գրանցում» ֆորմալ ձևակերպումները:

Նկար 1.5. Հայաստանի քաղաքային և գյուղական բնակչության 2002-2007թթ. ներքին միգրացիոն շարժը ըստ ընթացիկ հաշվառման տվյալների (հազար մարդ)*

* Կազմված է «Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2008»-ում (ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2008) բերված պաշտոնական տվյալների հիման վրա:

Ինչ վերաբերում է հակադարձ հոսքերին՝ «գյուղից քաղաք», «փոքր քաղաքից մեծ քաղաք», ապա ներկա պայմաններում դրանք ձևավորված են հիմնականում վերը նշված առաջին և երրորդ տիպի ենթահոսքերից, այսինքն «ժողովրդագրական-ընտանեկան» միգրանտներից և ավելի բարձր կարգի բնակավայրերում վերաբնակվող/անշարժ գույք ձեռք բերող «հաջողակներից» (տվյալ պարագայում նաև գյուղաբնակների թվից), ինչպես նաև ոչ մեծ «կրթական» ենթահոսքից: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ այս դեպքում «հաջողակների» թվում «իրական» և «ձևական» միգրանտների հարաբերակցությունը հոգուտ առաջինների է:

Նշենք, որ բոլոր այս հոսքերում աշխատանքային ենթահոսքի գրեթե ներկայացված չլինելը բացատրվում է մի կողմից աշխատաշուկայի նեղությամբ, մյուս կողմից՝ նրանով, որ եթե անգամ որոշ տեղերում առկա է տեղական առաջարկով չծածկվող աշխատուժի պահանջարկ (գլխավորապես Երևանում՝ հիմնականում բանվորական ձեռքերի), ապա այն հաջողությամբ բավարարվում է ի հաշիվ մերձակա բնակավայրերի բնակիչների ճոճանակային միգրացիայի:

Անցնելով ներքին միգրացիոն գործընթացների փոփոխման հեռանկարներին, հարկ է մեկ անգամ ևս նշել, որ դրանց վերջին տարիների շարժի որևէ հստակ արտահայտված միտում չի դրսևորում: Նաև այս հանգամանքը հիմք է տալիս կարծելու, որ մոտակա տարիներին ներքին միգրացիոն իրողությունների փոփոխման վճռորոշ գործոնը ևս հանդիսանալու է

ֆինանսական և տնտեսական ճգնաժամը: Ուղեկցվելով տնտեսական ակտիվության անկմամբ, բնակչության կենսամակարդակի նվազմամբ, այն կարող է հանգեցնել ներքին միգրացիոն գրեթե բոլոր բնույթի հոսքերի և ենթահոսքերի (այդ թվում նաև տնտեսական գործոնից ուղղակիորեն չկախված) ծավալների էլ ավելի նվազման: Այսինքն, ինչպես և 90-ականների 2-րդ կեսին, տեղի կունենա ներքին միգրացիոն գործընթացների որոշակի «սառեցում»: Ընդ որում, իրավիճակի վրա հազիվ թե լուրջ ազդեցություն ունենան նույն ճգնաժամային գործոնի բերումով արտագնացության ծավալների սպասվող նվազումը, ինչպես նաև տևական աշխատանքային միգրանտների որոշակի մասի հավանական վերադարձը:

Ներքին միգրացիայի միակ ենթահոսքը, որը ճգնաժամի արդյունքում կարող է մեծանալ, «քաղաքային անհաջողակներն» են: Նրանց զանգվածն անկասկած կավելանա, հետևաբար կարելի է սպասել քաղաքից գյուղ ներհոսքի աճ: Մյուս կողմից, ճգնաժամի և հարակից երևույթների առավել անբարենպաստ զարգացումների դեպքում չի կարելի բացառել նաև 90-ականների սկզբի «դեպի կենսամիջոցներ» ժամանակավոր հոսքի այս կամ այն ծավալներով վերհառնման հնարավորությունը:

Ճգնաժամի հաղթահարմանը զուգընթաց, իրավիճակը բնականաբար կփոխվի: Մակայն, կախված տնտեսական աշխուժացման և աճի ընթացքից ու տեմպերից և դրանցով պայմանավորված երկրի քաղաքային բնակավայրերի իմիգրացիոն ներուժի վերականգնման

աստիճանից, փոփոխությունների քանակական չափանիշները և որակական հատկանիշները կարող են տարբեր լինել:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

1. Անցյալ դարի 80-ականների վերջի-90-ականների սկզբի արտակարգ երևույթների և գործոնների համալիր ներգործության արդյունքում Հայաստանի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին միգրացիոն իրավիճակների զարգացման էվոլյուցիոն ընթացքը արմատապես բեկվեց:
2. Արդեն 80-ականների վերջին սկսվեց արտաքին միգրացիոն իրավիճակի՝ բնույթով հեղափոխական անցումը: Չևավորվեց և արագորեն զանգվածային երևույթի վերաճեց արտահոսքի այն ալիքը, որի արդյունքում 1988-2001թթ., ընդամենը 14-ամյա ժամանակաշրջանի միջակայքում, Հայաստանն ընդհանուր առմամբ ունեցավ 1,0-1,1 մլն. մարդ կամ բնակչության մեկնարկային թվի շուրջ 30 %-ը կազմող արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդ:
3. Քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և կոմունալ-կենցաղային պայմանների ապակայունացման ու դրան հաջորդող որակական կերպափոխման անմիջական հետևանք հանդիսացած բնակչության նման արագընթաց և ինտենսիվ արտահոսքը ոչ միայն կանխորոշեց երկրի արտաքին միգրացիոն ակտիվության հետագա նվազումը, այլև, ի վերջո, որոշակի իմաստով ստանձնեց և իրականացրեց թվարկված բոլոր առումներով իրավիճակի շտկման և կայունացման կարևոր գործոններից մեկի դերը:
4. Էմիգրանտների կողմից երկիր ներկրվող/փոխանցվող զգալի ֆինանսական միջոցները, նպաստելով բնակչության անվճարունակության խնդրի մեղմմանը, նշանակալի լուծա են ունեցել տնտեսական անկման դադարի, տնտեսական աշխուժացման և վերելքի սկսվելու, կոմունալ-կենցաղային կուլյապի հաղթահարման գործում: Զգա-

լի չափով նաև տվյալ միգրացիոն գործընթացների ու դրանց արդյունքների շնորհիվ է կանխարգելվել սոցիալական լարվածության անկառավարելի մակարդակի բարձրացումը, սոցիալական լուրջ ցնցումների և անգամ պայթյունների միանգամայն առարկայական վտանգը, ինչն իր հերթին կարևոր նախապայման է հանդիսացել պետականության կայացման գործում:

5. Սակայն, մյուս կողմից, գործընթացի արդյունքում հանրության ակտիվ տարրի զգալի մասի երկրի ներքին խնդիրներից օտարումն ամենայն հավանականությամբ հանդիսացել է արդի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական համակարգերին բնորոշ բացասական գծերի և երևույթների ի հայտ գալու և արմատավորման կարևոր պատճառներից մեկը:
6. Վերջապես, հատուկ պետք է շեշտվի նաև այն, որ Հայաստանի անցած և ընթացիկ արտաքին միգրացիոն գործընթացների դերը միայն կայունացման գործառույթով չի սահմանափակվել/ում: Դրանց, համենայն դեպս զգալի մասին, բնորոշ է նաև զարգացման, մասնավորապես՝ մարդկային զարգացման, լուրջ գործոն հանդիսանալու հանգամանքը:
7. Ներքին միգրացիայի առումով, անցումները քանակական սահմանանիշներով անհամեմատ փոքր լինելով, որակական տեսակետից պակաս նշանակալից և հատկանշական չեն: Բնակչության տնտեսական հնարավորությունների կտրուկ նվազման, արդյունաբերական համալիրի կաթվածահարման, քաղաքային կենսակերպի ձևախախտման, քաղաքային բնակավայրերի իմիգրացիոն ներուժի կորուստի բերումով տեղի է ունեցել «գյուղ $\Rightarrow$ քաղաք», «փոքր քաղաք $\Rightarrow$ մեծ քաղաք», «ծայրամաս $\Rightarrow$ կենտրոն» հոսքերի գործնականում լիակատար սառեցում և անգամ մինչ այդ քանակական առումով աննշան «քաղաք $\Rightarrow$ գյուղ» շարժի նկատելի հոսքի վերաճում:
8. Սկսած 90-ականների վերջերից, երկրի սոցիալ-տնտեսական իրողություն-

ների զգալի բարելավմանը զուգընթաց, Հայաստանի միգրացիոն գործընթացները, առավել ընդգծված կերպով արտերկրային տեղափոխությունների մասով և զգալիորեն պակաս չափով՝ ներերկրային տեղափոխությունների մասով, ընդհանուր առմամբ վերագտել են զարգացման էվոյուցիոն ընթացքը: Որպես դրա վկայություն կարող է գնահատվել մշտական արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդի նվազումը մինչև տարեկան միջին հաշվով մոտ 10 հազար մարդու, ինչը կազմում է բնակչության ընդհանուր թվի միայն մոտ 0,3%-ը:

9. Չնայած վերջինիս՝ Հայաստանի ներկայիս արտաքին միգրացիոն իրավիճակը մեր գնահատմամբ շարունակում է մնալ տագնապահարույց: Ավելին՝ առկա են որոշակի գործոններ, որոնք առնվազն հիմք են տալիս խոսելու էմիգրացիոն նոր բավական ծավալուն ալիքի ի հայտ գալու հնարավորության առկայության մասին:
10. Գրանցից առաջինը ժամանակավոր արտագնա աշխատանքային միգրանտների բավական նշանակալից հոսքի որոշակի մասի արտերկրում կուտակվելու միտման շարունակումն է (տարեկան միջին հաշվով 15-20 հազար մարդ կամ 2002-2007թթ. ողջ ընթացքում՝ 100-115 հազար մարդ): Բնական է, որ եթե այս զանգվածի ընտանիքների վերամիավորումը հանգամանքների բերումով ի վերջո տեղի ունենա ոչ թե Հայաստանում, այլ արտերկրում, երկիրը կզրկվի իր ևս 200-300 հազար քաղաքացիներից, կամ ներկայիս բնակչության 6-9%-ից:
11. Գրեթե նույնափսի արդյունքի կարող է բերել նաև հողի շուկայի կայացումը՝ գյուղատնտեսական հողերի սպասվող վերաբաշխման, խոշորացման անշրջանցելի գործընթացը: Կախված նրանից, թե ինչ կերպ այն կիրականացվի, ինչ արագությամբ կընթանա, գյուղարտադրությունից դուրս կմղվեն այս կամ այն թվով մանր հողատերեր, որոնց զանգվածի որոշակի մասը, երկրի աշխատաշուկայում առաջար-

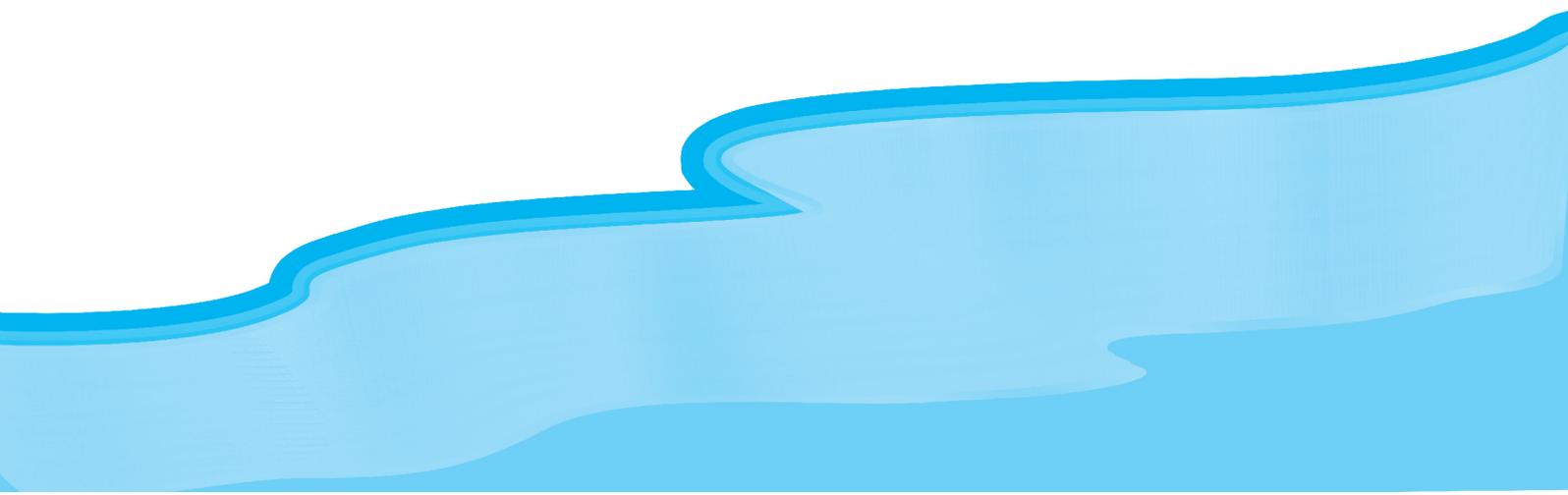
կի՝ պահանջարկի նկատմամբ զգալի գերակշռման պայմաններում, ամենայն հավանականությամբ ստիպված կլինի համարել թե աշխատանքային և թե մշտական էմիգրանտների շարքերը:

12. Նշվածներից զատ, Հայաստանի արտաքին միգրացիոն իրավիճակի վրա նշանակալից ազդեցություն կարող է ունենալ նաև արտաքին գործոնը: Մասնավորապես այն, թե հետճգնաժամային աշխարհի նոր իրողություններում ընդունող երկրներն ինչ կերպ, ինչ ուղղությամբ կվերանայեն ներգաղթային մոտեցումները:
13. Այսպիսով, Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակի նոր սրումների միանգամայն առարկայական վտանգից խուսափելու համար անհրաժեշտ է ակտիվ նպատակային միջամտություն, որն իր հերթին ենթադրում է գիտականորեն հիմնավորված պետական երկարաժամկետ միգրացիոն քաղաքականության մշակում և հետևողական վարում:
14. Նման քաղաքականության գերակա խնդիրները պետք է հանդիսանան մշտական արտահոսքի ծավալների հնարավորինս սահմանափակումը, արտերկրում կուտակվող արտագնա աշխատանքային միգրանտների ընտանիքների Հայաստանում վերամիավորվելու համար անհրաժեշտ և բավարար պայմանների ապահովումը, գյուղատնտեսական հողերի սպասվող վերաբաշխման գործընթացի հնարավոր արտագաղթածին ազդեցության մեղմացման ուղղությամբ գործուն քայլերի ծրագրումը և իրականացումը, հետխորհրդային տարիներին երկրից էմիգրացվածների ռեէմիգրացիայի և հայրենադարձության ալիքի ձևավորման խթանումը և խրախուսումը, վերջապես, որպես հրատապ, սակայն մինչ այժմ լուրջ ուշադրության չարժանացած խնդիր՝ էմիգրացիայում գտնվող Հայաստանի քաղաքացիների, այդ թվում աշխատանքային միգրանտների իրավունքների և շահերի պաշտպանության պետական ապահովման իրականացումը և այլն:

Գլուխ 2

ԱՂՔԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՆՅԱՎԱՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱ

ԳԼՈՒԽ 2. Աղքատություն, անհավասարություն և միգրացիա

2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիան՝ որպես Հայաստանի կարևորագույն սոցիալական հիմնախնդիրներ 55

    2.1.1. Միգրացիոն հոսքերի մասշտաբները և խնդրի կարևորության ընկալումը 55

    2.1.2. «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների սահմանումները, վերջինների նկատմամբ մոտեցումների պատմական զարգացումը 57

2. 2. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն գործընթացները 60

    2.2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն հոսքերը խորհրդային շրջանի վերջին տասնամյակում 61

    2.2.2. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիոն գործընթացները 1990-ականների առաջին կեսին 64

    2.2.3. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիան 1990-ականների երկրորդ կես-2007թ. կամ տնտեսական աճի շրջանում 69

    2.2.4. Միգրացիան, աղքատությունն ու անհավասարությունը 2008-2009թթ. կամ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի շրջանում 78

Եզրակացություններ և առաջարկություններ 80

2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիան՝ որպես Հայաստանի կարևորագույն սոցիալական հիմնախնդիրներ

2.1.1. Միգրացիոն հոսքերի մասշտաբները և խնդրի կարևորության ընկալումը

Միգրացիան, որպես սոցիալ-էկոլոգիական հիմնախնդիր, նորություն չէր Հայաստանի համար: Չնայած սրան, 1988 թվականից սկսած, ապա նաև Խորհրդային Միության (ԽՍՀՄ) փլուզումից հետո Հայաստանը հայտնվեց վերջին յոթանասուն տարիների համար աննախադեպ ինտենսիվ միգրացիոն հոսքերի հորձանուտում: Աղքատությունն ու անհավասարությունը ևս, որպես ամենասոցիալական հիմնախնդիրներ, որոշակի չափերով ու դրսևորումներով ուղեկցել են Հայաստանի հասարակությանը նաև մինչև անկախությունը: 1990-ականների սկզբից այդ երևույթները ևս մի շարք պատճառներով լայն տարածում ստացան մեր հանրապետությունում:

Աղքատության հիմնախնդիրը արդիական է աշխարհի երկրների մեծամասնության համար, ուստի միջազգային կազմակերպություններից շատերը հատուկ ուշադրության են արժանացնում այն: Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ), մասնավորապես, իր 1995թ. հրապարակած «Ճեղքվածքի վերացումը» փաստաթղթում հայտարարում է, որ «Երկրի վրա տառապանքի գլխավոր պատճառը չափից ավելի աղքատությունն է»¹:

Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը (ԱՄԿ) իր «Սոցիալական քաղաքականության հիմնական նպատակների և նորմաների մասին» կոնվենցիայում հռչակել է մարդու այնպիսի կենսամակարդակ ունենալու իրավունքը, որն անհրաժեշտ է նրա ու նրա ընտանիքի անդամների առողջության ապահովման և պահպանման համար՝ գործազրկության, հաշմանդամության, կամ գոյության միջոցների իր կամքից անկախ պատճառներով կորստի դեպքում:

Աղքատության աճին զուգահեռ, դրա պատճառով կամ դրա հետևանքով տարբեր

սոցիալական խմբերի կյանքի պայմանների միջև մշտապես ավելանում են նաև անհավասարության բազմապիսի դրսևորումները: Աշխարհում անընդհատ խորանում է եկամտային տարբերությունների անդունդը հարուստների ու աղքատների միջև: Բազմաթիվ հետազոտություններ ցույց են տվել, որ եկամտների տարբերություններն ուղղակիորեն հանգեցնում են նաև այդ խմբերի առողջական վիճակների տարբերությունների: Առողջությունից զատ աղքատությունն ու անհավասարությունը ուղղակի և անուղղակի ազդեցություն են թողնում անհատի սոցիալական, հոգեկան և ֆիզիկական բարեկեցության, հասարակությունում վերջինիս զբաղեցրած դիրքի, հասարակական բարիքներից օգտվելու հնարավորությունների, անհատի՝ հասարակության նկատմամբ, ինչպես նաև հասարակության՝ անհատի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի և բազմաթիվ այլ հանգամանքների վրա: Աղքատությունն ու անհավասարությունը սերտորեն փոխկապակցված են: Եկամտների անհավասարությունն անհատի մոտ առաջացնում է հոգեսոցիալական ցնցում, որը ժամանակի ընթացքում հանգեցնում է առողջության վատթարացման և, ի վերջո, մահացման: Անհավասարությունը անհատից բացի ազդում է նաև հասարակության վրա՝ առաջացնելով զանգվածային սթրես, ֆրուստրացիա, որոնք իրենց հերթին հանգեցնում են ընտանիքների քայքայման, հանցագործությունների, ինքնասպանությունների և բռնությունների ցուցանիշների աճի: Ժամանակակից մոտեցումներից շատերում սկսել են ավելի ու ավելի հաճախ անհավասարությունը դիտարկել որպես և աղքատության վիճակի հասնելու պատճառ, և որպես տնտեսական զարգացմանը խոչընդոտող գործոն:

Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) փորձագետ Քեյթ Գրիֆֆինի կարծիքով, շուկայական տնտեսությանն անցնելու գործընթացի հենց սկզբից Հայաստանում կտրուկ աճեց եկամտների անհավասարությունը: Այն ավելացրեց աղքատության տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում: Բնակչության եկամտային անհավասարության աստիճանն արտացոլող Ջինի գործակիցը 1989թ. 0,258-ից 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին հասավ 0,59-0,60-ի, որի հետևանքով ՀՀ-ն դասվեց եկամտային անհավասարության գծով աշխարհի

¹ “Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье”, стр. 1, / www.psyobsor.org/

ամենաանհավասարաչափ երկրների դասին²:

Բարեբախտաբար, Հայաստանում կառավարման մակարդակով գիտակցվեց աղքատության համազգային սրության հիմնախնդիր լինելը, որի վառ ապացույցը դարձավ 2003թ. օգոստոսին ընդունված, անկախությունից ի վեր ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջին ամենաընդգրկուն ռազմավարական ծրագրային փաստաթուղթը՝ Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը (ԱՀՌԾ), որում աղքատությունը դիտարկվում է որպես երկրի սոցիալական կայունությունը վտանգող, ինչպես նաև երկարաժամկետ հեռանկարում տնտեսական զարգացմանն արգելք հանդիսացող լուրջ սոցիալական հիմնախնդիր (ԱՀՌԾ, կետ 53): Այդ նույն փաստաթուղթը, որի վերանայված տարբերակն ընդունվեց 2008թ., լրջորեն անդրադարձել է նաև աղքատության և անհավասարության կապին, ինչպես նաև մեր հանրապետության համար վերջին քսանամյակում աննախադեպ սրությունն ստացած միգրացիայի խնդրին:

Նկատի ունենալով ՀՀ-ում գործազրկության և միգրացիայի սերտ պատճառահետևանքային կապը, ՀՀ կառավարության ընդունած 2008-2021թթ. կայուն զարգացման ծրագիրը (ԿԶԾ), որի համար հիմք է ծառայել ՀՀ վերանայված ԱՀՌԾ-ն, աղքատության հիմնավոր հաղթահարման հեռանկարը տեսնում է տնտեսական զարգացման ճանապարհով արժանավայել զբաղվածության ընդլայնման մեջ: Զբաղվածությունը դիտելով որպես աղքատության հաղթահարման, հետևաբար նաև երկրից բնակչության արտագաղթը կանխող կարևորագույն գործոն, ԿԶԾ-ն, միևնույն ժամանակ իրավացիորեն ընդունում է, որ ՀՀ աշխատաշուկայի ներկա վիճակում զբաղված լինելը դեռևս լիարժեք երաշխիք չէ աղքատության հաղթահարման համար, քանի որ զգալի թվով զբաղված անձինք դեռևս ի վիճակի չեն ապահովել իրենց և իրենց ընտանիքի անդամների նույնիսկ նվազագույն կենսամակարդակի ապահովման համար անհրաժեշտ միջոցները: Դրա վկայությունն այն է, որ 2005թ. զբաղված բնակչության 24%-ը (նրանց ընտանիքների անդամները) համարվում էին աղքատ (1999թ. այդ ցուցանիշը կազմում էր 49%): Այնուամենայնիվ, աշխատանք ունե-

նալու՝ որպես աղքատության հաղթահարման առաջնային գործոնի օգտին է խոսում այն փաստը, որ աղքատների տեսակարար կշիռը զբաղված բնակչության համախմբում 10 %-ային նիշով ցածր է բնակչության ընդհանուր համախմբում աղքատների ունեցած տեսակարար կշռից³:

ԿԶԾ-ն, հիմնվելով 2002-2006թթ. տնտեսական աճի շնորհիվ ՀՀ աշխատաշուկայում աշխատանքի նկատմամբ պահանջարկի ու աշխատավարձերի ավելացման միտումների և 2004-2006թթ. բնակչության արտաքին միգրացիոն հոսքերում գրանցված դրական հաշվեկշռի համընկնման փաստերի վրա, աշխատաշուկայում առկա առաջարկի ու պահանջարկի միջև եղած անհամահասունությունները դիտել է որպես միգրացիոն գործընթացների ամենագլխավոր պատճառ: Ավելին, ԿԶԾ-ն, մասնավորապես, արտագաղթի հիմնական պատճառներից մեկն է համարում Հայաստանի և Ռուսաստանի Դաշնության աշխատանքի շուկաներում աշխատանքի պահանջարկի զգալի տարբերությունը (ԿԶԾ, կետ 313): Այդ փաստաթղթի հեղինակների համոզմամբ, «Աշխատանքային միգրացիան երկակի դեր է խաղում միգրանտների և նրանց ընտանիքի անդամների աղքատության ռիսկերի տեսանկյունից: Կարճաժամկետ առումով, այն զգալի դերակատարում ունի աղքատության կրճատման հարցում՝ նկատի ունենալով Հայաստանում դեռևս զոյություն ունեցող գործազրկության բարձր մակարդակը: Այդուհանդերձ, երկարաժամկետ առումով, հատկապես ոչ ֆորմալ միգրացիան միգրանտների համար զգալի ռիսկեր է պարունակում, որոնք իրականում պայմանավորված են ոչ կայուն զբաղվածությամբ»⁴:

Ընդհանուր առմամբ, ընդունելով գործազրկության նշանակալի ազդեցությունը աղքատության վրա, այդ թվում մարդկանց երկրից հեռանալու պատճառ լինելը, այնուամենայնիվ, ուզում ենք նշել, որ այս պատճառահետևանքային կապի վերլուծության առումով ԿԶԾ-ի մոտեցումներն ունեն որոշակի թերություններ: Այդ փաստաթղթում մասնավորապես՝

1. որոշակիորեն գերազնահատվել է միգրացիոն գործընթացների վրա աշխատուժի պահանջարկի գործոնի ազդեցությունը,

2 “Деловой экспресс”/ экономический еженедельник Армении, N 08 (512) 6-12 марта, 2003г/.

3 ԿԶԾ, Երևան, 2008թ., էջ 127:

4 ԿԶԾ, Երևան, 2008թ., էջ 139:

2. գուցե նաև հենց այդ պատճառով էլ չի խորացվել ՀՀ աշխատաշուկայում աշխատուժի ցածր պահանջարկի արմատական պատճառների վերլուծությունը,
3. միակողմանիորեն են վերլուծվել աղքատության, ինչպես նաև բնակչության երկրից հեռանալու պատճառները՝ ծանրանալով տնտեսական պատճառների վրա, հիմնականում անտեսելով այդ երևույթների առաջացման ու խորացման վրա այլ՝ ոչ տնտեսական (օրինակ՝ քաղաքական) գործոնների ազդեցությունը: ԿԶԾ-ն բավարար ուշադրություն չի դարձնում կենսամակարդակի այնպիսի որոշիչ տարրերի վրա, ինչպիսիք են մարդկային հատկությունները և սոցիալական կառույցները:

«ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունը» (ԱԱՌ) և աղքատությունը, հասարակության բևեռացումը և բացասական ժողովրդագրական միտումները (մասնավորապես գիտական և մշակութային ներուժի անկառավարելի ու ինտենսիվ արտագաղթը) ճանաչել է որպես մեր հասարակության ազգային անվտանգության ներքին սպառնալիքներ, ուստի և վերջինների հաղթահարումն էլ հայտարարել է ազգային անվտանգության ապահովման կարևոր գործոն:

2.1.2. «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների սահմանումները, վերջինների նկատմամբ մոտեցումների պատմական զարգացումը

«Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացություններն առ այսօր իրենց դրսևորման ձևերով ու չափերով և հատկապես դրանց ծավալների գնահատման ցուցիչների առումով միարժեքորեն չեն ընկալվում ինչպես այդ երևույթները հետազոտող, այնպես էլ դրանց հաղթահարմանն ուղղված քաղաքականությունները մշակող գործնական կառավարման մասնագետների կողմից: «Աղքատություն» հասկացության տակ ի սկզբանե նկատի են ունեցել անձի կամ ընտանիքի տնօրինության տակ եղած նյութական բարիքների չափը, այդ թվում՝ ֆինանսական միջոցները, իսկ «անհավասարություն» ասելով առաջին հերթին նկատի են ունեցել այդ նույն նյութական բարիքների անհավասարաչափ բաշխվածությունը հասարակության տարբեր անդամների (խմբերի) միջև: Ավելի ուշ աղքատության չափման ցուցիչների շարքում ավելացան նաև որոշ թվով ոչ նյութական արժեքներ (առողջական վիճակ, կրթական մակարդակ և այլն), որոնց բացակայությունը կամ տիրապետման ցածր աստիճանը դիտվում էին որպես աղքատության և անհավասարության ցուցանիշներ:

Անցած դարավերջում աղքատության ու անհավասարության երևույթների նկատմամբ ձևավորվեցին որակապես նոր մոտեցումներ, որոնք այդ երևույթների չափման հիմքում դնում էին ոչ միայն անձի կամ խմբի փաստացի տիրապետած այս կամ այն նյութական և ոչ նյութական արժեքների չափերը, այլև այդ արժեքների ձեռք բերման իրավունքն ու հնարավորությունները:

Բնականաբար, տարբեր էին նաև աղքատության ու անհավասարության երևույթների առաջացման պատճառների բացատրությունները, ինչպես նաև դրանց վերացմանն ուղղված քայլերի նկատմամբ եղած մոտեցումները: Վերջին երկու հարյուր տարիների ընթացքում այս երևույթների վերաբերյալ եղած տեսական մոտեցումների զարգացման ընթացքը համառոտ կերպով ներկայացված է ներդիր 2.1-ում:

Ներդիր 2.1. «Աղքատություն» և «անհավասարություն» հասկացությունների հիմնական տեսական ընկալումների պատմական զարգացումը

Աղքատության և անհավասարության հիմնախնդիրների տեսական ուսումնասիրություններն սկսվել են ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ: 18-րդ դարավերջից մինչև 20-րդ դարի կեսերը աշխարհում գերակշռում էին այդ երևույթների բնորոշման հիմնականում երկու տեսական ուղղություններ՝

- ա) սոցիալ-դարվինիստական,
- բ) էգալիտարիստական կամ հավասարաբանական:

Սոցիալ-դարվինիստները (անգլիական դասական տնտեսագետներ, Թ. Մալթուս, Հ. Մպենսեր, Ֆ. Գիդդինգս, Ժ. Պրուդոն և ուրիշներ) հենվում էին բնական ընտրությամբ պայմանավորված գոյության կռվի դարվինյան տեսության վրա՝ ընդգծելով սոցիալական անհավասարության անխուսափելիությունը և դրա վերացմանն ուղղված արմատական բարեփոխումների անօ-

գուտ լինելը: Այս ուղղության ներկայացուցիչների կարծիքով հասարակական անհավասարության վերացմանն ուղղված ցանկացած գործողություն վնասում է հենց հասարակությանը, առաջին հերթին՝ աղքատներին, քանի որ նվազեցնում է վերջինների ակտիվությունը՝ ուղղված աղքատության վիճակից դուրս գալուն: Ըստ սոցիալ-դարվինիստների, աղքատության ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է հենց իրենց՝ աղքատների վրա: Պրուդոնը, ընդգծելով մարդկանց գոյության համար միայն նյութական պահանջմունքների ոչ բավարար լինելու հանգամանքը, առաջին անգամ սահմանեց հասարակության կողմից որոշակի ժամանակաշրջանում նորմալ կյանքի համար անհրաժեշտ համարվող նաև ոչ նյութական արժեքների որոշակի ամբողջություն: Սա, ըստ էության, նվազագույն սոցիալական ստանդարտի գաղափարի առաջին հիշատակումն էր: Այս ուղղության ներկայացուցիչներն էին, որ առաջին անգամ առանձնացրին աղքատության երկու տիպ՝ հարաբերական և բացարձակ:

Էգալիտար ուղղության կողմնակիցները (Է. Ռեյկլու, մարքսիստներ և այլն) քարոզում էին համընդհանուր հավասարությունը՝ որպես հասարակական կյանքի արդյունավետ կազմակերպման սկզբունք: Մարքսիստները աղքատության գլխավոր պատճառ էին համարում մարդկանց մի մասի սեփական արտադրամիջոցներ չունենալու հանգամանքը, որի պատճառով այդպիսիք իրենց աշխատանքով նպաստում էին մարդկանց մյուս մասի՝ արտադրամիջոցների սեփականատերերի հավելյալ արժեք ստանալուն: Մարքսիզմի դասականները ևս տարբերակում էին բացարձակ և հարաբերական աղքատությունը:

20-րդ դարում սկսեց ավելի ու ավելի տիրապետող դառնալ այն մոտեցումը, որ աղքատությունը հարկադրաբար չի վերացվի, վերջինիս մասշտաբները կարելի է փոքրացնել միայն ընդհանուր բարեկեցության աստիճանի բարձրացման միջոցով: **1945-1950-ական թթ.**, ԱՄՆ նախագահ Լ. Ջոնսոնի «աղքատության դեմ հայտարարված պատերազմի» քաղաքական կուրսի հետ կապված, աղքատության ուսումնասիրությունների արդյունքում, մշակվեցին բնակչության հիմնական պահանջմունքների բավարարման քանակական մի շարք ցուցիչներ, մասնավորապես՝ *Էնգելի* գործակիցը (պարենային ծախսումների տեսակարար կշիռը միջին եկամուտներ ունեցող ընտանիքի ընդհանուր եկամուտների մեջ), դիեթի՝ որպես առողջության պահպանման համար անհրաժեշտ սննդակարգի արժեքը և այլն: Հիմնականում հենց այս ցուցիչների մի-

ջոցով էին, օրինակ, մինչև 1980-ական թթ. ԱՄՆ-ում հաշվում ընտանիքի հարաբերական աղքատության աստիճանը:

1970թ. հնդիկ գիտնականներ Կ. Բարդահանն ու Վ. Դանդեկարը ներմուծեցին «աղքատության շեն» կամ «աղքատության գիծ» հասկացությունը: 2001թ. Համաշխարհային բանկի կողմից իրականացվեցին տարբեր երկրների համար աղքատության շենի հաշվարկներ՝ 1993թ. գների գնողունակության աստիճանի հետ համադրության մեջ: Այդ հաշվարկների հիման վրա աղքատության շեն ճանաչվեց մեկ մարդու համար օրական 1,08 ԱՄՆ դոլարին համարժեք եկամուտը: Չնայած սրան, յուրաքանչյուր կոնկրետ երկրի համար աղքատության շենի հաշվարկը ենթադրում է ազգային տնտեսական ցուցանիշների, ինչպես նաև տվյալ երկրում աղքատության սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունների հաշվառում⁵:

1970-ական թթ. ձևավորվեց աղքատության աստիճանի չափման մի նոր մոտեցում (Ջ. Մարշալ, Պ. Թաունդսեն), ըստ որի անհատը կամ ընտանիքը համարվում է աղքատ, եթե վերջինիս միջոցները չեն բավարարում տվյալ հասարակությունում ընդունված չափանիշներին համապատասխան արժանավայել կյանք վարելու համար: Այս մոտեցումը միարժեքորեն չընդունվեց, քանի որ շատերի կարծիքով այն դուրս էր գալիս հիմնական պահանջմունքների բավարարման նվազագույն սահմաններից: Վերջինիս շուրջ ծավալված բանավեճերում էլ հարստացան աղքատության գնահատման համար առանցքային նշանակություն ունեցող այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «կենսամակարդակ»-ը, «ապրելակերպ»-ը, մշակվեցին նվազագույն պարենային և սոցիալական սպառման ստանդարտների հաշվման մոդելներ, առաջացավ «կյանքի որակ» հասկացությունը:

20-րդ դարի 80-ական թթ. ի հայտ եկած «**կառուցվածքային աղքատության**» տեսությունը հիմնվելով աղքատության օրինաչափ երևույթ լինելու դրույթի վրա, միևնույն ժամանակ ընդգծում էր վերջինիս միայն տնտեսական առաջընթացի միջոցով լուծելու անհնարինությունը: Այս տեսության հեղինակներն աղքատության էությունը տեսնում էին ոչ թե ապրանքների քանակի, այլ բնակչության հնարավորությունների ամբողջության մեջ՝ նշելով, որ ապրանքների առատության պայմաններում անգամ աղքատության հաղթահարման համար շատ կարևոր է այդ ապրանքների ձեռք բերման հնարավորության առկայությունը:

5 В.В. Парамонов, “Социальная политика”, М, 2006, стр. 62-63.

Անցած դարի 90-ական թթ. տարբեր երկրներում սպառողների կարծիքների ուսումնասիրությունների արդյունքում ծնվեցին նաև «սուրճեկտիվ աղքատություն» և «օբյեկտիվ աղքատություն» հասկացությունները:

20-րդ դարի 80-90-ական թթ., երբ պարզ դարձավ, որ մակրոտնտեսական աճի հզոր տեմպեր ունեցող արևմտյան երկրներում ևս աղքատությունը և անհավասարությունը ոչ միայն արմատախիլ արված չեն, այլև պարբերաբար ցուցաբերում են նաև աճի որոշակի միտումներ, աղքատության ուսումնասիրողներին ու բնակչության սոցիալական պաշտպանության ոլորտի քաղաքականություն մշակողներին սկսեց ավելի ու ավելի քիչ բավարարել աղքատության այն ընկալումը, որի համաձայն վերջինս համարվում է եկամտուների ցածր մակարդակ ունենալը կամ մարդուն անհրաժեշտ նյութական բարիքներից անբույլատրելիության աստիճանի գրկվածության վիճակը: Այդ ցուցանիշներով միայն հնարավոր չէր բացատրել աղքատության ու անհավասարության առաջացման պատճառների ամբողջությունը: Անհրաժեշտ էին աղքատության երևույթի բնութագրման նորանոր ցուցանիշներ, որոնք էլ աստիճանաբար բացահայտվում էին անցած դարավերջին առավել ինտենսիվորեն իրականացվող աղքատության հետազոտությունների միջոցով:

1990-ական թթ. աղքատության դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը ճանաչվեց որպես համաժողովրդական կարևորության խնդիր: Դրա հետ կապված, 1992թ. Համաշխարհային բանկի ուսումնասիրությունների արդյունքում, աղքատության ավանդական ըմբռնմանը, որը հիմնվում էր եկամտուների չափերի վրա, ավելացվեցին նաև այնպիսի բարիքների ձեռք բերման ցուցանիշները, ինչպիսիք են **առողջությունը, կրթությունը և սնունդը, որոնք էլ դարձան մարդկային զարգացման աստիճանի գնահատման գլխավոր ցուցիչները:**

2000թ. աղքատության նկարագրությանն ավելացան այնպիսի ցուցիչներ, ինչպիսիք են խոցելիությունը կամ սոցիալական տարատեսակ ռիսկերից չպաշտպանվածությունը, ծայնագրկությունը, անգործությունն ու իշխանությունից գրկված լինելը:

Աշխարհի գլոբալացման փուլում աղքատությունը, որպես սոցիալական երևույթ, դարձել է շատ խայտաբղետ և բազմազան: Աղքատությունը համակողմանիորեն բնորոշող ցուցանիշներն սկսել են խստորեն տարբերվել ոչ միայն ըստ տարածաշրջանների ու երկրների, այլև ըստ մարզերի ու շրջանների, ըստ բնակա-

վայրերի և նույնիսկ ըստ առանձին ՏՏ-ների և անհատների, որը ենթադրում է աղքատության երևույթի շատ ավելի համընդգրկուն և ամբողջական սահմանում, որը կներառի այդ երևույթի նկատմամբ ամենաժամանակակից մոտեցումներին բնորոշ բոլոր բաղկացուցիչները:

Նկատի ունենալով մեր հասարակության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման ուղղությամբ պետության ստանձնած սահմանադրական պարտավորությունները, կարծում ենք, որ և գիտաճանաչողական, և գործնական կառավարման արդյունավետացման առումներով նպատակահարմար է այսուհետ հիմնվել աղքատության այնպիսի սահմանման վրա, որն առավելագույնս կներառի մարդկային բոլոր պահանջմունքների բավարարման համար անհրաժեշտ բարիքներից առանձին մարդու կամ խմբի օգտվելու փաստացի աստիճանն ու հնարավորությունը: Այդ առումով, մեզ համար ընդունելի է այդ սոցիալական երևույթի այն սահմանումը, որի համաձայն *աղբաջրությունը մարդուն, րվյալ հասարակության զարգացման որոշակի կոնկրետ ժամանակահատվածին բնորոշ միջին սպառման մակարդակի հետ համեմատված, բարիքներից անբույլատրելի աստիճանի գրկվածության վիճակ է*, որը ենթադրում է՝

1. եկամտուների և սպառման ցածր մակարդակ,
2. սնման ցածր մակարդակ,
3. առողջական վատ վիճակ և առողջապահական համակարգի ծառայություններից օգտվելու մատչելիության պակաս կամ բացակայություն,
4. կրթական ցածր մակարդակ կամ կրթական համակարգի ծառայություններից օգտվելու մատչելիության պակաս կամ բացակայություն,
5. ֆիզիկական, իրավական և տնտեսական անպաշտպանվածություն ու անգործություն (անձնային անվտանգության, օրենքի և կառավարման ինստիտուտների առաջ հավասարության սպահովման առումով, ինչպես նաև եկամտուների տատանման և ռիսկի այլ գործոնների նկատմամբ խոցելիություն),
6. որոշումների ընդունմանը (ընդհանրապես երկրի կառավարմանը, տվյալ սոցիալական խմբին և անհատին առնչ-

- վող) մասնակցելու հնարավորությունների պակաս, ձայնագրություն,
7. ֆիզիկական, բնական և մարդկային (սոցիալական) կապիտալներից ստացվող օգուտների ցածր աստիճան/մակարդակ,
  8. սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալելու հնարավորությունների պակաս կամ բացակայություն, սոցիալական խոչընդոտների առկայության բարձր աստիճան,
  9. երկրի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական կյանքի իրադարձություններից տեղեկացվածության, սեփական իրավունքների իմացության ցածր աստիճան,
  10. պետական, հասարակական և քաղաքական հաստատությունների գործունեության նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու իրական հնարավորությունների պակաս կամ բացակայություն և այլն:

2.2. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն գործընթացները

Աղքատության, անհավասարության և միգրացիոն գործընթացների պատճառահետևանքային կապերը ստորև մենք կփորձենք ներկայացնել որոշակի փուլային վերլուծության միջոցով: Այդ փուլերը հնարավոր է նաև չհամարել ներկա զեկույցի այլ բաժիններում ներկայացված միգրացիոն հոսքերի հիմնական փուլերի հետ: Տվյալ դեպքում, փուլային բաժանման համար հիմք են ծառայել հետևյալ հանգամանքները՝

- հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վիճակի էական փոփոխությունները,
- աղքատության և միգրացիայի վերաբերյալ տեղեկությունների ձեռք բերման առանձնահատկությունները (առկա տեղեկատվական հոսքեր, կատարված հետազոտություններ, աղքատության գնահատման մեթոդական առանձնահատկություններ):

Այս նկատառումներով, աղքատության,

անհավասարության և միգրացիոն գործընթացների պատճառահետևանքային կապերը ստորև քննարկվել են ժամանակային հետևյալ փուլերի կտրվածքով՝

1. խորհրդային շրջանի՝ անկախացման անմիջականորեն նախորդած տասնամյակում կամ 1980-ական թվականներին,
2. 1990-ական թվականների առաջին կեսին կամ տնտեսական անկման շրջանում,
3. 1990-ականների երկրորդ կեսից մինչև 2007թ. կամ տնտեսական աճի շրջանում,
4. 2008-2009թթ. կամ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի շրջանում:

Աղքատության վերը նշված սահմանումն ընդունելով հանդերձ, պետք է փաստենք, սակայն, որ ՀՀ-ի հետ կապված հիմնական միգրացիոն հոսքերի մեջ ներքաշված անձանց (այդ թվում՝ նրանց ընտանիքների անդամների) աղքատության ու անհավասարության հետ առնչությունների վերլուծության ընթացքում մենք օբյեկտիվ պատճառներով չենք կարող օգտվել այդ սահմանման ամբողջ ծավալից: Վերջինիս լայնորեն չընդունվածության պատճառով աղքատության ու անհավասարության հետազոտություններում չեն արժարժվել նրանում հիշատակված բնութագրիչներից շատերը, ուստիև դրանց մասին հետազոտական տվյալներ ուղղակիորեն չկան:

2.2.1. Աղքատությունը, անհավասարությունը և միգրացիոն հոսքերը խորհրդային շրջանի վերջին տասնամյակում

Այս շրջանի ներկայացման նպատակն է ցույց տալ աղքատության, անհավասարության և միգրացիայի երևույթների չափերը, պատճառահետևանքային կապերը՝ համեմատելու համար դրանք անկախացումից հետո այդ երևույթների փոփոխված բնութագրերի հետ:

Խորհրդային տարիներին բնակչության միգրացիոն հոսքերի մասին միակ արժանահավատ տեղեկատվական աղբյուրը ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարության տարածքային բաժինների անձնագրային ծառայությունների կողմից Հայաստան եկողների և Հա-

յաստանից մեկնողների հաշվառման համակարգն էր: Նույնիսկ այդ տվյալներից (որոնք ամբողջությամբ չէին արտացոլում արտաքին միգրացիոն հոսքերի իրական չափերը) պարզ է դառնում, որ մեր հանրապետությունը անցած դարի 80-ական թթ. ներքաշված է եղել բավականաչափ ակտիվ արտաքին միգրացիոն հոսքերում, ընդ որում 1980-88թթ. Հայաստանի արտաքին միգրացիոն հոսքերի միջին տարեկան հաշվեկշիռը եղել է բացասական՝ մոտ 12700 մարդ:

Ինչ վերաբերում է ԽՍՀՄ գոյության վերջին տանամյակում Հայաստանից դուրս եկող միգրացիոն հոսքերի և աղքատության միջև պատճառահետևանքային կապին, նշենք, որ ուղղակիորեն այդպիսի կապի մասին հավաստի տվյալներ չկան (համեմայն դեպս, մենք չենք տիրապետում այդպիսիներին): Այստեղ մեզ մնում է այդ կապի, ավելի ճիշտ աղքատության՝ որպես արտաքին աշխատանքային միգրացիայի համար կարևոր պատճառներից մեկը լինելու մասին անուղղակի դատողություններ անել: Աղյուսակ 2.1-ում ներկայացված են 1988թ. դրությամբ ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների բնակչության բաշխումն ըստ մեկ շնչին ընկնող միջին ամսական եկամուտների:

1996թ. հրապարակված «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը» ազգային զեկույցի համաձայն, տնտեսական բարեփոխումներին նախորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական զարգացման տեսակետից ամենաբարենպաստ տարվա՝ 1985թ. տվյալներով հանրապետության բնակիչների եկամտի հիմնական աղբյուրն աշխատավարձն էր, որի բաժինը եկամուտների կազմում հասնում էր 76%-ի: Կենսաթոշակների, նպաստների և կրթաթոշակների բաժինը 11% էր, գյուղատնտեսական արտադրանքի վաճառքից ստացված եկամտի և եկամուտների այլ տեսակների տեսակարար կշիռը միասին՝ 13%: Սննդամթերքի գնման ծախսերն ընտանիքի ծախսերի կառուցվածքում կազմում էին 41%, արդյունաբերական սպրանքներինը՝ 28%, ծառայություններինը՝ 8%, ընդ որում պետք է փաստել, որ ավելի ցածր եկամուտ ունեցող խավերի կողմից սննդամթերքի վրա արված ծախսերի մասնաբաժինը զգալիորեն բարձր էր հանրապետության համապատասխան միջին ցուցանիշից:

Ինչ վերաբերում է սննդամթերքի հիմնական տեսակների փաստացի սպառմանը, ապա այն բավական բարձր էր: Սննդամթերքի սպառման օրական էներգետիկան հասնում է 2546 կիլոկալորիայի (կկալ)՝ չհամապատասխանելով սակայն ԽՍՀՄ բժշկական գիտությունների ակադեմիայի Սննդի ինստիտուտի կողմից սահմանված ռացիոնալ նորմաներին (օրական 2710 կկալ): Բացի այդ, փաստացի սպառվող սննդի տեսականին և սննդամթերքի հիմնական տեսակների սպառման ծավալները նույնպես շեղվում էին սպառման ռացիոնալ նորմաներից: Օրինակ, Հայաստանի բնակչությանը բնորոշ էր հացամթերքի և կաթնամթերքի սպառման ռացիոնալ նորմաները գերազանցող սպառումը (համապատասխանաբար 12%-ով և 15%-ով): Մնացած բոլոր հիմնական սննդատեսակների սպառումը ռացիոնալ նորմաներից ցածր էր. մսամթերքինը՝ 35,8%-ով, ձկնեղենինը՝ 52,9%-ով, բուսական յուղինը՝ 84,8%-ով, մրգինը՝ 26,4%-ով և այլն⁶:

Ինչպես ակնհայտ երևում է աղյուսակ 2.1-ից, ԽՍՀՄ փլուզման նախօրյակին Հայաստանի բնակչության կենսամակարդակն առանձնապես բարձր չէր: 1988թ. դրությամբ հանրապետության բնակչության յուրաքանչյուր 5-րդն ուներ կենսապահովման նվազագույնից ցածր եկամուտ: ԽՍՀՄ աշխատանքի և վիճակագրության պետական կոմիտեների կողմից մեկ շնչի համար նվազագույն կենսապահովման նորմա էր սահմանվել 78 ռուբլին կամ պաշտոնական փոխարժեքով՝ ԱՄՆ 87 դոլարը: Այս ցուցանիշով 1988թ. նախկին խորհրդային հանրապետություններից Հայաստանից ավելի վատթար վիճակում էին միայն միջինասիական չորս հանրապետություններն ու Ադրբեջանը: Հայաստանը այդ ցուցանիշով զիջում էր նաև ԽՍՀՄ համապատասխան միջին ցուցանիշին: Մեր հանրապետությունը ԽՍՀՄ միջինին զիջում էր նաև բարձր եկամուտներ ունեցող բնակչության խմբերի տեսակարար կշիռներով, մասնավորապես 5 %-ային ճիշով՝ 150-200 և գրեթե կրկնակի՝ 200-ից բարձր եկամուտներ ունեցողների ցուցանիշներով:

ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետությունների, ինչպես նաև մեր հանրապետության տար-

6 «ՀՀ սոցիալական պատկերը և աղքատությունը» ազգային զեկույց, Երևան, 1996, էջ 30-31:

բեր շրջանների միջև սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհավասար մակարդակներով պայմանավորված՝ 1980-ական թթ. նույնպես շարունակվեցին 60-ական թվականներից սկիզբ առած Հայաստանից սկսվող արտաքին աշխատանքային միգրացիոն հոսքերը: Այդ հոսքերում գլխավորապես ընդգրկվում էին Հայաստանի սահմանային և բարձրլեռնային որոշ շրջանների՝ Ախուրյանի, Արթիկի, Կալինինյանի, Սևանի ավազանի բնակիչները: Դրա հիմնական պատճառը գյուղական այդ շրջաններում անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանների պատճառով շուրջտարյա եկամտաբեր գյուղատնտեսական զբաղվածության ապահովման անհնարինությունն էր: Իսկ արդյունաբերական ենթակառուցվածքներն այդ շրջաններում շատ թույլ էին զարգացած: Բնակչության բնական աճի բավականաչափ բարձր տեմպերի պայմաններում թվարկված շրջաններում առաջացել էր աշխատուժի զգալի ավելցուկ:

Դեռևս 1980-ական թթ. ՀԽՍՀ Աշխատանքի և զբաղվածության պետական կոմիտեի կողմից իրականացված հետազոտությունները ցույց էին տալիս, որ այդ տարիներին ՀՀ-ից ծագող նշանակալի աշխատանքային էմիգրացիոն հոսքերի ձևավորմանը մեծապես նպաստում էր նաև այնպիսի գործոն, ինչպիսին էր մեր հանրապետության վերը նշված շրջաններում հնարավոր վաստակին ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում մի քանի անգամ գերազանցող վաստակ ունենալու հանգամանքը (սեզոնի/տարվա ընթացքում մեկ աշխատողի հաշվով համապատասխանաբար՝ 5-7 հազար ռուբլի): Արտաքին աշխատանքային միգրացիայի երևույթի ընդլայնմանը նպաստում էր նաև այդ շրջաններում տասնամյակների ընթացքում ձևավորված «արտագնացության ավանդույթը», որը և հոգեբանորեն, և գործնականում նպաստում էր այդ հոսքերի մեջ նորանոր անձանց ներքաշելուն: Արտագնացների հաջորդ սերունդներն արդեն իրենց աշխատանքային էմիգրացիան սկսում էին ավելի բարենպաստ պայմաններում, ավելի պատրաստված՝ ավագ սերնդի արտագնացներից «ժառանգելով» ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում անհրաժեշտ աշխատանքային փորձ, գործնական և կենցաղային հաղորդակցության կապեր ու մշակույթ: Այս ամենի արդյունքում, արդեն 80-ականների կեսերին,

ՀՀ-ից արտագնա աշխատանքի մեկնողների զանգվածը սկսեց կազմել երկրի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի շուրջ 1%-ը և աշխատանքային ռեսուրսների մոտ 2%-ը՝ տարեկան 30-40 հազար մարդ: Այդ հոսքերում, թեկուզև գյուղական շրջանների համեմատ քիչ, սակայն սկսեց ներգրավվել նաև քաղաքային բնակչությունը:

Ընդլայնվեց նաև ՀՀ աշխատանքային էմիգրացիոն հոսքերի մեկնման աշխարհագրությունը. վերջիններս գործնականում ՌԽՖՍՀ բոլոր տարածաշրջաններից զատ ուղղվեցին նաև դեպի Ղազախստան⁷:

Աղյուսակ 2.1-ից ակնհայտ երևում է նաև, որ 1988թ. ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության առավել բարձր կենսամակարդակ ունեցող հանրապետություններն են ՌԽՖՍՀ-ն, Ուկրաինան, Բելոռուսիան, ինչպես նաև մերձբալթյան հանրապետությունները: Թվարկվածներին հաջորդում էին Ղազախստանն ու Վրաստանը: Ինչպես նշեցինք վերևում, խորհրդային վերջին շրջանում Հայաստանից ինտենսիվ աշխատանքային էմիգրացիոն հոսքերը գլխավորապես ուղղվում էին դեպի ՌԽՖՍՀ, Ուկրաինա, Ղազախստան, որոնք մեր հանրապետության համեմատ ապահովում էին բարձր աշխատավարձ, հետևաբար նաև բարձր կենսամակարդակ, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ եթե ոչ բացարձակ առումով աղքատությունը, ապա հաստատ մեր հանրապետության բնակիչների կենսամակարդակի ցածրությունն ու հանրապետության աշխատաշուկայի լարվածությունն էին գլխավոր արտամղող պատճառները, որոնց հետևանքով Հայաստանից, ըստ պաշտոնական տվյալների, միայն 1980-ական թթ. անվերադարձ կերպով դեպի ԽՍՀՄ վերը նշված հանրապետություններ է տեղափոխվել մոտ 120 հազար մարդ:

7 Տես՝ «Հայաստանի արտաքին միգրացիոն իրավիճակի համալիր ուսումնասիրություն» (հետազոտական թեմայի գիտական հաշվետվություն), Հայկական ԽՍՀ Աշխատանքի և զբաղվածության պետական կոմիտե, Հայկ. ԽՍՀ Պետպլանի ՏՊԳ-ՀԻ, Երևան, 1985թ., 67 էջ:

Աղյուսակ 2.1 Մեկ շնչին ընկնող միջին ամսական համախառն եկամուտը

Հանրապետություններ	Բնակչության թիվը (մլն. մարդ)	այդ թվում (%-ներով) մեկ շնչին ընկնող միջին ամսական համախառն եկամուտը (ուրլի)				
		մինչև 75	75-100	101-150	151-200	200-ից
ԽՍՀՄ	285,5	12,6	15,7	33,3	21,2	17,2
ՌԽՖՍՀ	146,8	6,3	13,1	34,0	24,6	22,0
Ուկրաինա	51,3	8,1	16,8	38,5	22,4	14,2
Բելոռուսիա	10,2	5,0	12,9	36,8	25,8	19,2
Ուզբեկստան	19,8	44,7	23,9	22,2	6,4	2,8
Ղազախստան	16,6	15,9	19,3	33,7	18,1	13,0
Վրաստան	5,3	16,3	17,4	31,6	18,1	16,6
Ադրբեջան	7,0	33,3	22,2	27,3	10,9	6,3
Լիտվա	3,7	3,6	10,7	34,6	27,1	24,0
Մոլդավիա	4,2	13,0	19,8	37,3	18,9	11,0
Լատվիա	2,7	3,2	9,5	31,8	27,2	28,3
Կիրգիզիա	4,3	37,1	23,1	26,0	9,2	4,6
Տաջիկստան	5,0	58,6	20,7	15,5	3,8	1,4
Հայաստան	3,5	18,1	21,5	34,7	16,2	9,5
Թուրքմենիա	3,5	36,6	23,0	25,8	9,4	5,2
Էստոնիա	1,6	3,9	9,0	28,0	25,5	33,6

[Աղբյուրը՝ «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը» 1996թ. հետազոտություն, էջ 30]:

Խորհրդային Միության վերջին շրջանում բնակչության նյութական բարեկեցությունը գնահատվում էր սննդամթերքի հիմնական տեսակների սպառմամբ (ռացիոնալ սպառման նորմաները մշակվում էին ԽՍՀՄ Սննդի ինստիտուտի կողմից), ոչ պարենային ապրանքների սպառմամբ, երկարաժամկետ օգտագործման ապրանքներով բնակչության ապահովվածությամբ, ինչպես նաև բնակչության եկամուտների ու ծախսերի կառուցվածքով:

1960-1980-ական թթ. կամ, ինչպես ընդունված է ասել, մինչանցումային շրջանում ՀՀ-ից ծագող արտաքին աշխատանքային միգրացիոն հոսքերը նշանակալի ազդեցություն ունեցան մեր հանրապետության բնակչության որոշակի շերտերի՝ առաջին հերթին գյուղական որոշակի շրջանների բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման, ինչպես նաև գոնե ԽՍՀՄ աշխատաշուկայում վերջինների մասնագիտական մրցունակության բարձրացման վրա:

Մինչանցումային շրջանում, մասնավորապես 1980-ական թթ. և Հայաստանի **ներքին միգրացիոն հոսքերին** հիմնականում բնորոշ էր

«գյուղից քաղաք», «ծայրամասից կենտրոն», «լեռնային շրջաններից հարթավայր», «փոքր քաղաքներից մեծ քաղաք» ուղղվածությունը, որոնք գլխավորապես պայմանավորված էին հանրապետության տարածքների ակնհայտ անհավասար սոցիալ-տնտեսական զարգացման իրողություններով:

ՀՀ բնակչության աճի մասին ՀՀ ԱՎԾ տվյալների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ 1980-1990թթ., այսինքն անմիջապես անկախությանը նախորդած 11 տարիների ընթացքում ՀՀ գյուղական մշտական բնակչությունն աճել է 56,2 հազարով, այն դեպքում, երբ այդ նույն ժամանակահատվածում գյու-

ղական բնակչության բնական աճը (ծնվածների և մահացածների տարբերությունը) կազմել է 217,4 հազար մարդ: Սա խոսում է այն մասին, որ գյուղական բնակչության մի սովորական զանգված՝ ավելի քան 160 հազար մարդ հեռացել է գյուղից դեպի քաղաք կամ արտերկիր: Եթե այս տվյալները համադրում ենք այդ նույն ժամանակահատվածի քաղաքային բնակչության համապատասխան ցուցանիշների հետ, ապա ստացվում է, որ քաղաքային մշտական բնակչությունն այդ տարիներին աճել է ոչ միայն ի հաշիվ բնական աճի: Այդ տարիներին քաղաքային մշտական բնակչության աճը ավելի քան 72 հազարով գերազանցել է իր բնական աճի ցուցանիշը⁸: Ստացվում է, որ անկախությամբ նախորդած 11 տարիների ընթացքում գյուղերից անվերադարձ դեպի քաղաք կամ արտերկիր հեռացել է տարեկան մոտավորապես 14,7 հազար մարդ կամ 1990թ. գյուղական բնակչության 1,33 %-ը, որի մոտ 45 %-ն ակնհայտորեն ընդգրկված է եղել գյուղից քաղաք ներպետական միգրացիոն հոսքերի մեջ:

Չխորանալով մանրամասների մեջ, մեկ անգամ ևս նշենք, որ վերևում հիշատակված ներքին միգրացիոն հոսքերի առաջացման գործում ակնհայտ առաջնային դերակատարում ունեն հանրապետության շրջանների սոցիալ-տնտեսական անհավասարաչափ զարգացման իրողությունը, որի հետևանքով գյուղական բնակչության զգալի մասը, բացի ցածր կենսամակարդակից, զրկված էր նաև մարդկային զարգացման համար առաջնային նշանակություն ունեցող մի շարք բարիքներից, մասնավորապես որակյալ առողջապահական, կրթական, մշակութային ծառայություններից օգտվելու հնարավորություններից:

2.2.2. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիոն գործընթացները 1990-ականների առաջին կեսին

Այս շրջանը մեր հանրապետության նորագույն պատմության մեջ առանձնանում է տնտեսության ու դրա հետ կապված մակրոտնտեսական և սոցիալական այլ ցուցանիշների աննախադեպ անկումով, դրա հետ կապված նաև աղքատության լայն տարածումով: Տնտեսության զարգացման ընդհանրացնող ցուցա-

նիշը՝ համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ) 1990-1994թթ. անվանական արժեքով աճել է հիմնականում զների աճի հաշվին, իրականում կրճատվել են ապրանքների և ծառայությունների արտադրության ֆիզիկական ծավալները: ՀՀ վիճակագրական ծառայության պաշտոնական վերլուծությունների համաձայն, 1994թ.՝ 1990թ. համեմատ, ապրանքների և ծառայությունների սպառողական զներն աճել են ավելի քան 22 հազ. անգամ, այդ թվում միայն ծառայություններինը՝ մոտ 48 հազ.անգամ⁹:

Գների ազատականացման արդյունքում, մինչև 1995թ., ինչպես մեկ աշխատողի միջին ամսական աշխատավարձի, այնպես էլ բնակչության դրամական եկամուտների աճի տեմպերը զգալի չափով զիջել են սպառողական ապրանքների և ծառայությունների զների ու սակագների ինդեքսին, ինչն առաջ էր բերել այդ տարիներին բնակչության գնողունակության զգալի անկում մոտ 15 անգամ՝ 1990թ. համեմատ: Միայն սկսած 1995թ., զների կայունացման արդյունքում, նկատվեց բնակչության կողմից իրական տնօրինվող դրամական եկամուտների և գնողունակության աճ:

Ինչպես նշում են «Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թթ.» զեկույցի հեղինակները. «1991թ. մինչև 1994թ. հանրապետությունում արձանագրվել է արտադրության անկում: ՀՆԱ-ի ծավալի ամենամեծ անկումը գրանցվել է 1992թ. (42 տոկոսային կետով), որը ՀՆԱ-ի համապատասխան միջին ցուցանիշը գերազանցել է ավելի քան 6 անգամ: 1991թ. մինչև 1994թ. արտադրության անկումը զուգակցվել է զների սղաճով»¹⁰:

8 ՀՀ ԱՎԾ, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու-2007, Երևան, 2007թ., էջ 19, 21-22:

9 Հայաստանի ազգային հաշիվները 1990-1997, էջ 218-219:

10 «Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թթ.» զեկույց, Երևան 1999թ., էջ 3:

Աղյուսակ 2.2 Հայաստանի ՀՆԱ-ի դինամիկան 1990-1995թթ.

տարիները	1990	1991	1992	1993	1994	1995
ՀՆԱ-ի աճի %-ը նախորդ տարվա համեմատ*	94,5	88,3	58,2	91,2	105,4	106,9
ՀՆԱ-ի %-ը 1990թ. համեմատ**	100,0	88,3	51,4	46,9	49,4	52,8

* Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թթ., Երևան, 1999թ., էջ 3:

** ՀՀ սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 1996թ., էջ 1:

Արտաքին միգրացիոն գործընթացների առումով այս շրջանի անբաժանելի մասն են կազմում **1988-1992 թվականները**, երբ Հայաստանի հետ առնչվող արտաքին միգրացիոն հոսքերում գրանցվեց դրական սալդո՝ ի հաշիվ Ադրբեջանից, Լեռնային Ղարաբաղից և նախկին ԽՍՀՄ այլ երկրներից ՀՀ-ում ապաստանած մոտ 420 հազար փախստականների և հարկադիր տեղահանվածների (այս տարիներին Հայաստանից հեռացան մոտ 170 հազար հայաստանաբնակ ադրբեջանցիներ): Ինչպես տեսնում ենք, այս տարիներին ակնհայտորեն գերակշռում են իմիգրացիոն հոսքերը: Իմիգրացիոն այս հոսքերի առաջացման առումով աղքատության հետ ուղղակի պատճառական կապ չկա, սակայն վերջինիս մեջ ներքաշված խմբերի ներկայացուցիչները, մեծամասամբ, հետագայում համալրեցին Հայաստանի բնակչության՝ աղքատության նկատմամբ առավել զգայուն սոցիալական խմբերի շարքը, հատկապես Ադրբեջանից բռնազաղթած փախստականները, որոնց հիմնական մասի իրական տնտեսական հնարավորությունները խիստ ցածր էին հանրապետության բնակչության միջին մակարդակից: Բացի այդ, փախստականները, ինչպես նշվում է 2004թ. հունիսին հաստատված ՀՀ բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման նոր հայեցակարգում, ունեն մի շարք այլ խնդիրներ, որոնք համապատասխանում են մեր կողմից ընդունված աղքատության սահմանման պահանջներին, մասնավորապես նրանց մեծ մասն այն ժամանակ, իսկ մի մասը նաև մինչև այժմ, ունի բնակարանային հիմնախնդիր (օրևանից զրկվածություն), սոցիալ-տնտեսական այլ խնդիրներ

(գործազրկության բարձր աստիճան, ցածր եկամուտներ և այլն), կրթական ծառայություններից օգտվելու անմատչելիություն (թեկուզև լեզվական արգելքի պատճառով), իրենց իրավունքների մասին տեղեկացվածության ցածր աստիճան, հետևաբար նաև իրավական ցածր պաշտպանվածություն, ինչպես նաև սոցիալական կապերի չզարգացածություն և այլն:

Հայաստանին առնչվող արտաքին միգրացիոն հոսքերը **1992-1995թթ.** ընդունեցին միանգամայն այլ՝ էմիգրացիոն բնույթ: Էմիգրացիոն այս հոսքերը գլխավորապես պայմանավորված էին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ սկիզբ առած պատերազմի հետ կապված վտանգներով և հանրապետությունում ընթացող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական արմատական փոփոխություններով: Այս տարիներին արտաքին միգրացիայի միջին տարեկան բացասական մնացորդը կազմել է մոտավորապես 100000 մարդ: 1991-1995թթ. Հայաստանը հայտնվել էր ծանրագույն տնտեսական ճգնաժամում: Այս փուլում երկրում լայն տարածում էր ստացել գործազրկությունը, հետևաբար նաև աղքատությունը: Ըստ սոցիոլոգ Գ. Պողոսյանի, «Հայկական «նոր աղքատության» տարրերիչ առանձնահատկությունը նրա վատ արտահայտված քաղաքային բնույթն է: Ի տարբերություն ավանդաբար աղքատ երկրների, որտեղ չքավոր բնակչությունն ապրում է գյուղական վայրերում, Հայաստանում աղքատությունն առավելապես քաղաքների բնակիչների կենսաբաժինն էր»¹¹:

11 Գ. Պողոսյան, «Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին», Երևան, 2006թ., էջ 219:

Այս շրջանում Հայաստանում իրականացված աղքատության հետազոտությունները միգրացիայի խնդրին անդրադարձել են շատ մակերեսորեն՝ դիտարկելով այն հիմնականում որպես ժողովրդագրական իրավիճակի վրա ազդող երևույթ: Աղքատության հետ միգրացիայի կապի բացահայտումը հետազոտությունների առաջնային խնդիր դարձավ հետագայում: 1991-1995թթ. ընթացքում տնային տնտեսությունների բյուջեների հետազոտությունները ՀՀ վիճակաբարությունն իրականացնում էր տարածքաճյուղային ընտրանքի մեթոդով (ընտրանքի չափը՝ 1100 ընտանիք):

1993-1994թթ. իրականացված SS հետազոտությունների տվյալներով աղքատ էր ճանաչվել երկրի բնակչության 56 %-ը, այդ թվում 32 %-ը՝ ծայրահեղ աղքատ¹²: Այդ տարիների հետազոտությունների տվյալները ցույց են տալիս, որ բնակչության նյութական աղքատությունը տարեցտարի աճել է, որի մասին վկայում են հետևյալ միտումները՝ ա) բնակչության դրամական ծախսերի մեջ պարենային ապրանքների գնման վրա կատարված ծախսերի բաժինը մշտապես աճել է՝ 1991թ. 53,8%-ից 1995թ. հասնելով 65,9%-ի, բ) հակառակ դրան՝ ոչ պարենային ապրանքների գնման վրա դրամական ծախսերի բաժինը նվազել է՝ 1991թ. 26,8%-ից 1995թ.՝ հասնելով 17,9%-ի, գ) բացի այդ, բնակչության անվճարունակության պատճառով պակասել են նաև կենցաղային, մշակույթի ծառայությունների վրա ծախսերը, բարդություններ են առաջացել բնակարանային-կոմունալ ծառայությունների դիմաց վճարումներում, մեծացել է տրանսպորտային ծառայությունների դիմաց բնակչության դրամական ծախսերի մասնաբաժինը¹³:

Այդ նույն հետազոտության տվյալներով իրավիճակը տագնապահարույց էր նաև աղքատության այլ բնութագրիչների առումով: Մասնավորապես, ՀՀ առողջապահության նախարարության տվյալների համաձայն, 1990-1994թթ. ընթացքում արձանագրվել է բնակչության հիվանդացության գրանցված ցուցանիշի որոշ անկում, որը, մասնագետների կարծիքով, իրականում ոչ թե բնակչության առողջական

վիճակի բարելավման, այլ առողջապահական հիմնարկներ բնակչության դիմելու նվազման հետևանք էր: 1994թ. բնակչության հիվանդացության արձանագրված ցուցանիշը կրկին սկսել է աճել: Աճ է գրանցվել նաև մահացության ընդհանուր ցուցանիշի գծով՝ 1000 մարդու հաշվով 1991թ. 6,2-ից 1993թ. հասնելով 7,4-ի: 1994-1996թթ. արձանագրվել է այդ ցուցանիշի անկում և կայունացում, ինչը, հետազոտողների կարծիքով, մի շարք այլ գործոններից գատ, պայմանավորված էր նաև արտագաղթած նշանակալի քանակի բնակչության մահվան վերաբերյալ տեղեկատվության բացակայությամբ: Այս փուլում աղքատության լայն տարածման կարևոր բնութագրիչներից մեկն էր նաև սրված բնակարանային հիմնահարցը, որը երկրում էլ ավելի խորացավ 1988թ. ավերիչ երկրաշարժի հետևանքների վերացման դանդաղ ընթացքի և փախստականների ներհոսքի հետևանքով¹⁴:

Չնայած այդ ամենին, այս փուլում նյութական աղքատությունն ինտենսիվ էմիգրանտական հոսքերի ձևավորման միակ խթանիչը չէր: Այդ առումով, ինչպես նշեցինք վերևում, կարևոր պատճառ հանդիսացան նաև 1992-1994թթ. ծավալված ռազմական գործողությունները և դրանց հետևանքով սրված անպաշտպանության հասարակական զգացումը:

ՀՀ միգրացիոն գործընթացների 1988-1995թթ. ենթափուլում հանրապետությունում ծավալվեցին նաև բավականաչափ ինտենսիվ **ներպետական** միգրացիոն հոսքեր, որոնցում գերակշռում էին Ադրբեյջանի հետ մարտական գործողությունների հետևանքով ՀՀ սահմաններձ մարզերի բնակավայրերի բնակիչների դեպի հանրապետության այլ բնակավայրեր հարկադիր տեղաշարժերը: Այդ հոսքերում ընդգրկվածները միանգամայն համապատասխանում էին ՄԱԿ-ի «Ներքին տեղահանվածների ուղենիշ-սկզբունքների» կողմից տրված սահմանմանը, որի համաձայն ներքին տեղահանվածներ են համարվում այն մարդիկ, ովքեր պատերազմական, էկոլոգիական, տեխնաժիկ կամ նմանատիպ այլ պատճառներով լքել են իրենց մշտական բնակության վայրերը և տեղափոխվել են ավելի ապահով վայրեր տվյալ երկրի տարածքում՝ տեղաշարժման ընթացքում չհատելով երկրի պետական սահմանը:

12 Stu "Armenia. Confronting Poverty Issues" WB reports. 1996:

13 ՀՀ վիճակագրության նախարարություն «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը և աղքատությունը 1991-1998թթ.», Երևան, 1998, էջ 26:

14 Նույն տեղը, էջ 27:

Հայաստանում, սակայն, ներքին տեղահանված անձանց (ՆՏԱ) հիմնախնդիրները մինչև 2000թ. ՀՀ արտաքին աննախադեպ ինտենսիվ միգրացիոն հոսքերի, ինչպես նաև երկրաշարժի հետևանքով տեղաշարժվածների համեմատ, առավել քիչ ուշադրության են արժանացել: Այդ իսկ պատճառով մինչև 1990-ականների վերջը այս խմբի մասշտաբների, տեղաշարժման ուղղությունների, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական խնդիրների վերաբերյալ որևէ հետազոտություն չի իրականացվել, հետևաբար վերջինների հիմնախնդիրների լուծումը դուրս է մնացել ինչպես ՀՀ իշխանությունների կառավարման, այնպես էլ միջազգային կառույցների կողմից Հայաստանին ցուցաբերվող մարդասիրական նախաձեռնությունների օրակարգերից: Հայ-աղբեջանական հակամարտության հետևանքով ՆՏԱ-ների թվաքանակի մասին էլ, ինչպես 1990-ականներին, այնպես էլ այսօր, չկա միասնական կարծիք. ի տարբերություն ՀՀ կառավարության, որը նշում է 72 հազար ՆՏԱ-ի գոյության մասին, ԱՄՆ-ի փախստականների հանձնաժողովն, օրինակ, նշում է 60 հազար¹⁵:

Այս ցուցանիշների տարբերությունները բացատրվում են հետևյալ կերպ. կառավարության մատնանշած 72 հազարից մի մասը (ավելի քան տասը հազար մարդ) 1988-92թթ. Աղբեջանից բռնագաղթած և Լեռնային Ղարաբաղում կամ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում հաստատված փախստականներ են, որի պատճառով միջազգային կառույցները հակված չեն նրանց ՆՏԱ համարել:

Պետք է նշել, սակայն, որ նախկին աղբեջանաբնակ գյուղերում վերաբնակված փախստականներին տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է դիտել նաև որպես ՆՏԱ-ներ, որովհետև նրանց ճնշող մեծամասնությունը ոչ թե պարզապես զավթել էր կամ վարչական կարգավորման արդյունքում տեղավորվել էր ուրիշի (աղբեջանացու) թողած բնակարանում, այլ 1990-1992

թթ. նախկին տերերից գնելու կամ Աղբեջանում թողած իրենց բնակարանների փոխանակման միջոցով արդեն հասցրել էր դառնալ զբաղեցրած բնակարանի սեփականատերը, ուստի երկրորդ անգամ արդեն որպես Հայաստանի բնակիչ է ստիպված եղել լքել բնակարանն ու բնակավայրը:

ՆՏԱ-ների հիմնախնդիրներին վերաբերող առաջին՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) և Միավորված ազգերի կազմակերպության փախստականների գերագույն հանձնակատարի (ՄԱԿ ՓԳՀ-ի) «ՀՀ միգրացիայի կառավարման բնագավառում կադրային բազայի ամրապնդման» համատեղ ծրագրի շրջանակներում գործող «Փախստականները և տեղահանված անձինք» աշխատանքային խմբի կողմից 1998թ. սահմանամերձ գոտիներում կատարված ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ ՆՏԱ-ներն իրենց նախկին բնակավայրերում ունեցել են բազմաթիվ սոցիալական հիմնախնդիրներ, այդ թվում՝ ֆիզիկական անվտանգության, բնակարանի կամ կացարանի, կենսապահովման, սոցիալական պաշտպանվածության և կենցաղային սպասարկումներից օգտվելու խնդիրներ, որոնք էլ 1990-ականների առաջին կեսին հանդիսացել են այդ մարդկանց՝ իրենց բնակավայրերը հարկադրաբար լքելու գլխավոր պատճառները: Այդ հետազոտության արդյունքում, մասնավորապես, պարզ դարձավ, որ՝

1. սահմանամերձ բնակավայրերում ապրողները մշտապես ենթակա են հակառակորդի դիպուկահարների կողմից գնդակոծման: Անվտանգության առումով պակաս կարևոր չէ նաև հողերի ականապատվածության հանգամանքը:
2. Պատերազմական գործողությունների հետևանքով տեղահանվածների 75%-ն ապրում էր ամառային արտավայրերի խրճիթներում կամ այլ ժամանակավոր կացարաններում, 18%-ը՝ հարազատների մոտ, 3%-ը՝ հանրակացարաններում և պանսիոնատներում, և միայն 4%-ն էր կարողացել ձեռք բերել սեփական տուն կամ բնակարան¹⁶: Ըստ ՀՀ կառավարության գնահատականների, մարտա-

15 Տես ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդ, Մարդու իրավունքների հանձնաժողով, 57-րդ նիստի օրակարգի «Որոշակի խմբեր և անհատներ. զանգվածային արտագաղթ և տեղահանված անձինք», գլխավոր քարտուղարի ներկայացուցիչ Ֆրենսիս Դենգի զեկույցը՝ «Տեղահանման կարգավիճակի նկարագրումը Հայաստանում», լրացում 3 (6 նոյեմբերի 2000թ., էջ 5):

16 «ՀՀ սահմանամերձ բնակավայրերից հարկադրաբար տեղահանվածների հիմնախնդիրները» էջ 23:

կան գործողությունների հետևանքով սահմանամերձ շրջաններում ավելի քան 12300 տուն է վնասվել, որոնց 40%-ն ավերվել է ամբողջությամբ: Տավուշի մարզում, մասնավորապես, 250 տուն ամբողջությամբ ավերվել է, 935-ը՝ լրջորեն վնասվել, ավելի քան 7000-ը՝ վնասվել¹⁷:

3. Կտրուկ վատթարացել էր սահմանամերձ շրջանների բնակչության կենսապահովման վիճակը, քանի որ այդ շրջանների բնակավայրերի սննդապահովման, ինչպես նաև եկամուտների ստացման հիմնական միջոցները հողագործությունն ու անասնապահությունն են, իսկ մշտական հրետակոծությունների և ականապատման պատճառով գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործվող (մշակելի և արոտավայրեր) հողերի քանակը խիստ կրճատվել էր: Հետագոտության իրականացման պահին չէր օգտագործվում մշակելի հողերի 25 և ոռոգվող հողերի 40%-ը: Այսպիսի իրավիճակի պատճառներից էին նաև ոռոգման համակարգի վնասվածությունը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական սպասարկումների ցանցի (մեքենատրակտորային և ագրոտեխնիկական) կրճատումը կամ վերացումը¹⁸:

Սննդապահովման և եկամտի նշված երկու աղբյուրներից արդյունավետորեն օգտվելու հնարավորությունից զրկվածությունը կտրուկ կերպով վատթարացրել է սահմանամերձ բնակավայրերի բնակիչների կենսամակարդակը:

4. Սոցիալական պաշտպանվածության և կենցաղային սպասարկումների համակարգից օգտվելու առումով սահմանամերձ բնակավայրերում 1990-ականների առաջին կեսին առկա էր հետևյալ վիճակը. ռազմական գործողությունների (մասնավորապես՝ հրետակոծությունների) հետևանքով բնակավայրերի մեծ մասում մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ շարքից դուրս էին եկել բնակչության սոցիալական պաշտպանության և կոմունալ-կենցաղային ենթակառուցվածքները (առողջապահական,

կրթական, կենցաղային սպասարկման հաստատությունները, ջրամատակարարման, ջրահեռացման, գազամատակարարման խողովակաշարերը, էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապի սպահովման գծերը, ճանապարհները): Ըստ ՀՀ կառավարության տվյալների¹⁹ սահմանամերձ շրջաններում վնասվել են ավելի քան 78 կրթական հաստատություններ, 62 բժշկական ամբուլատորիաներ, 515 կմ երկաթուղային խմելու ջրագծեր, 724 կմ ոռոգման ջրագծեր, 575 կմ ճանապարհներ: Ճանապարհների 60%-ը գնահատվում է որպես լիովին ավերված: Գյուղերի 70%-ը զրկվել էր խմելու և ոռոգման ջրից:

5. Դպրոցների վնասվելու կամ ավերվելու հետևանքով սահմանամերձ բնակավայրերի մեծ թվով երեխաներ 1990-ականներին զրկվել էին կանոնավոր կերպով դպրոց հաճախելու հնարավորությունից: Շատ բնակավայրերում, եթե անգամ չէին ավերվել դպրոցները, ապա հաճախ կյանքի անվտանգ շիներու պատճառով այդտեղից հեռացել էին կրթության և սոցիալական պաշտպանության ոլորտի մյուս հիմնարկների (առողջապահություն, կենցաղսպասարկում և այլն) որակյալ մասնագետները, որոնց զգալի մասը այնտեղ աշխատելու էր մեկնել հիմնականում շրջկենտրոններից և հանրապետության ոչ սահմանամերձ կենտրոնական մարզերից:
6. Հրետակոծության վտանգի և ճանապարհների ավերվածության պատճառներով շատ սահմանամերձ բնակավայրեր զրկվել էին նաև ավտոբուսային և ընդհանրապես կանոնավոր որևէ տրանսպորտային սպասարկումից:

Հետագայում կատարված հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ այս խմբի զգալի մասը տարիների ընթացքում այդպես էլ չի կարողացել լուծել վերը նշված խնդիրների մի մասը:

17 «ՀՀ սահմանամերձ տարածքների հետբախումային վերականգնման ծրագիր», Երևան, 2000թ., էջ 4:

18 Տես նույն տեղը:

19 Տես նույն տեղը:

2.2.3. Աղքատությունը, անհավասարությունն ու միգրացիան 1990-ականների երկրորդ կես-2007թ. կամ տնտեսական աճի շրջանում

1996թ. վերջին եռամսյակում ՀՀ ԱՎԾ իրականացրած աղքատության հետազոտության տվյալների համաձայն, Հայաստանի տարածքում այդ տարվա սկզբի դրությամբ գրանցված 17 ընտանիքից մեկը գտնվում էր հանրապետությունից դուրս: Ընդհանուր առմամբ 50 հազարից ավելի ընտանիքներ ամբողջ կազմով, գրանցումից դուրս չգալով և պահպանելով իրենց բնակարանները, հետազոտման պահին գտնվել են այլ երկրներում, այսինքն՝ բնակչության մոտ 5,9%-ը (ավելի քան 200 հազար մարդ) առնվազն ժամանակավոր էմիգրանտ է հանդիսացել: Բացի այդ, ընտանիքների անդամների 3,4%-ը հետազոտմանը նախորդող մեկամսյա կամ ավելի ժամանակաշրջանում բացակայում էր հանրապետությունից²⁰:

Այդ տարիների արտաքին միգրացիոն հոսքերը կրել են գլխավորապես աշխատանքային միգրացիայի բնույթ, որն ակնհայտորեն երևում է վերը նշված հետազոտության արդյունքներից, մասնավորապես ընտանիքի բացակայող անդամների հիմնական մասը՝ բոլոր բացակայողների 69%-ը, 18-39 տարեկան է, այսինքն գտնվում է ամենակտիվ աշխատանքային տարիքում: Առանձին տարիքային խմբերի կտրվածքով վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ տարիքներին 18-29 տարեկանների խմբում բացակայել է գրեթե 10%-ը: Աշխատանք գտնելու նպատակով հանրապետությունից դուրս գտնվելիս է եղել նաև բազմաճանաչ ընտանիքների անդամների գրեթե 5%-ը²¹: ՀՀ-ի հետ առնչվող արտաքին միգրացիոն հոսքերի գլխավորապես աշխատանքային բնույթը պահպանվեց նաև հետագա տարիներին: Մասնավորապես, 2005-2006թթ. աշխատանքային միգրացիոն հոսքերում կրկին գերակշռում էին աշխատանքային տարիքի տղամարդիկ՝ 13,1%, կանանց 1,7%-ի դինաց:

20 «Աղքատությունը և ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը», Երևան, 1999թ., էջ17-18:
21 Նույն տեղը, էջ19:

Ներդիր 2.2. Հայաստանի միգրացիոն իրավիճակի հիմնական ցուցանիշները համեմատության մեջ

Միգրացիոն գործընթացների հետևանքով 1997-2006թթ. ՀՀ բնակչության թիվը նվազել է 0,6%-ով, Վրաստանինը՝ 1,1%-ով, իսկ Ադրբեջանինը ավելացել է 0,9 %-ով: Միաժամանակ Եվրոպական և Կենտրոնական Ասիայի (ԵԿԱ) տարածաշրջանի և միջին եկամուտ ունեցող (ՄԵՈՒ) երկրների, որոնց շարքն է դասվում մեր հանրապետությունը, խմբերի բնակչության ընդհանուր թվերն աճել են, համապատասխանաբար, 0,2 և 1,0 %-ով²²:

Իմիգրանտների բացարձակ թվով ՀՀ-ն Հարավկովկասյան տարածաշրջանում և ԵԿԱ ու ՄԵՈՒ երկրների խմբերում չի զբաղեցնում առաջատար դիրքեր, սակայն այդ կատեգորիայի անձանց տեսակարար կշիռը երկրի բնակչության համեմատ բավականաչափ մեծ է՝ 7,8 % (հիմնականում՝ ի հաշիվ 1988-1992թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթած անձանց), ինչը բարձր է թե հարևան երկու երկրների և թե ԵԿԱ և ՄԵՈՒ երկրների խմբերի համապատասխան միջին ցուցանիշների համեմատ²³:

Հայաստանցի էմիգրանտների տեսակարար կշիռը 2005թ.կազմել է ՀՀ բնակչության թվի 26,9%-ը: Այս ցուցանիշն զգալիորեն բարձր է հարևան երկու երկրների, ինչպես նաև ԵԿԱ (մոտ 1,7 անգամ) և ՄԵՈՒ երկրների (մոտ 8 անգամ) համապատասխան միջին ցուցանիշներից²⁴:

Կրթական, գիտական, մշակութային ներուժի չկարգավորված արտահոսքը նվազեցրել է մեր հասարակության մտավոր ներուժը, պակասեցրել է սոցիալ-տնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները²⁵: Բարձրագույն կրթություն ստացած անձանց էմիգրացիոն գործակիցը (էմիգրացվածների տեսակարար կշիռը բոլոր բարձրագույն կրթություն ստացածների թվում) Հայաստանի համար 2000թ. կազմում էր 11,2%, որը մոտ 4,5 անգամ գերազանցում է Վրաստանի ու Ադրբեջանի համապատասխան ցուցանիշները և ընդհուպ

22 Migration and Remittances Factbook. Dilip Ratha and Zhimei Xu, Migration and Remittances Team, Development Prospects Group, World Bank. <http://www.worldbank.org/prospects/migrationandremittances>
23 Նույն տեղը:
24 Նույն տեղը:
25 ՀՀ Ազգային անվանագության ռազմավարություն:

մտնեցել է ԵԿԱ և ՄԵՈՒ երկրների խմբերի առաջատարներին: Նույն ժամանակահատվածում Հայաստանից հեռացել է բժշկական կրթություն ստացած անձանց մոտ 0,1%-ը, ինչը համադրելի է Վրաստանի նույն ցուցանիշի հետ և 5 անգամ գերազանցում է Ադրբեջանի համապատասխան ցուցանիշը²⁶:

Ինչպես նշեցինք, Հայաստանում սկսած դեռևս 1994 թվականից դիտվել էր հարաբերական տնտեսական աճի միտում, որը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին՝ ընդհուպ 2007թ. ներառյալ: Տնտեսական աճի հետևանքով որոշակի փոփոխություններ եղան նաև հանրապետության բնակչության սոցիալական վիճակում: Պաշտոնական վիճակագրական վերլուծությունների համաձայն, հանրապետությունում դրամավարկային որոշակի քաղաքականության իրականացման արդյունքում 1995թ. կասեցվեց դրամի գերարժեզրկման գործընթացը և տնտեսությունում հաստատվեց զենքի համեմատաբար կայուն վիճակ: Գների կայունացման արդյունքում 1995 թվականից նկատվեց բնակչության կողմից իրական տնօրինվող դրամական եկամուտների և գնողունակության որոշակի աճ: 1995-1997թթ. մեկ աշխատողի միջին ամսական աշխատավարձի 7,5 և բնակչության դրամական եկամուտների 5,5 անգամ աճի պայմաններում սպառողական զենքն աճեցին 3,7 անգամ: Դրական այս փոփոխությունների արդյունքում բնակչության տնօրինած իրական դրամական եկամուտներն աճեցին 1,5 անգամ²⁷:

Հայաստանում 1996-ին արձանագրվեց տնտեսապես ակտիվ բնակչության (այսուհետ՝ ՏԱԲ) թվի աճ՝ նախորդ երկու տարիների նվազման փոխարեն հասնելով 1993-ից հետո ընկած ժամանակահատվածի ամենաբարձր կետին: 1997-ին այս ցուցանիշը որոշակիորեն նվազեց: Չզալի նվազման միտում ցուցաբերեց նաև զբաղված բնակչության ցուցանիշը՝ 1995-ի 99,3%-ից 1997թ. հասնելով 95,6%-ի: 1996թ. գործազուրկների թիվը հասավ աննախադեպ մեծության՝ անցնելով 140 հազարից²⁸:

1997թ. ՏԱԲ թվի նվազման հետ նվազում է նաև վերջինիս կազմում զբաղված բնակչության մասնաբաժինը և, հակառակ դրան, ավելանում է գործազուրկների մասնաբաժինը՝ հասնելով 10,8%-ի: Հաջորդ հինգ տարիներին պահպանվեց 10,4% միջին տարեկան ցուցանիշը²⁹:

Եթե այս վերջին միտումները որոշ չափով պայմանավորված էին նաև «Բնակչության զբաղվածության մասին» ՀՀ օրենքում «զբաղվածներ», «գործազուրկներ» հասկացությունների սահմանումների 1996թ. կատարված փոփոխություններով և վկայում էին այդ պահին ՀՀ աշխատաշուկայի լարվածության մասին, ապա ՏԱԲ ցուցանիշի նվազման միտումը (վերջինիս սահմանումը փոփոխություն չէր կրել) կարելի է բացատրել այդ տարիներին ՀՀ-ից ՏԱԲ ակտիվ արտահոսքի իրողությամբ: Հենց այդ տարիներին էլ ՀՀ-ից սկիզբ առան արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ինտենսիվ հոսքերը: 1996-2001թթ. ՀՀ արտաքին միգրացիայի միջին տարեկան բացասական մնացորդը կազմել է մոտ 50000 մարդ³⁰:

Պետք է նշել, որ 1994 թվականից սկիզբ առած և շարունակվող տնտեսական աճը ուղիղ համեմատականորեն չէր ազդում երկրում աղքատության ու անհավասարության երևույթների վրա: Իհարկե, տնտեսության բարձր և կայուն աճը նախադրյալներ է ստեղծում կենսամակարդակի բարձրացման և աղքատության նվազեցման համար, սակայն աղքատության կրճատման աստիճանը կախված է այն բանից, թե տնտեսական աճը որքանով է զուգորդվել եկամուտների բաշխվածության փոփոխության, ինչպես նաև բնակչության եկամուտներում, առկա ռեսուրսներում և հնարավորություններում նախնական անհավասարության հետ: Կարևոր է նաև այն, թե էլ ինչ գործոններ են ազդում տնտեսական աճի պտուղներից սակավ ապահովված խմբերի օգտվելու հնարավորությունների վրա:

1996-ից սկսած փոխվեց նաև աղքատության հետազոտման մեթոդաբանությունը, քանի որ 1990-ականների առաջին կեսում կիրառվող տարածքային դատարանի մեթոդով

26 Migration and Remittances Factbook. Dilip Ratha and Zhimei Xu, Migration and Remittances Team, Development Prospects Group, World Bank. <http://www.worldbank.org/prospects/migrationandremittances>

27 Հայաստանի ազգային հաշիվները 1990-1997, էջ 227:

28 Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թթ.,

Երևան, 1999թ., էջ 24:

29 ՀՀ ԱՄՀՆ աշխատանքի և զբաղվածության վարչության ընթացիկ հաշվետվություններ:

30 Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998թթ., Երևան, 1999թ., էջ 24:

իրականացված ուսումնասիրությունները մի շարք թերությունների պատճառով չէին արտացոլում ռեալ իրականությունը: Այդ նկատառումներով, բնակչության կենսամակարդակի առավել արժանահավատ պատկեր ստանալու համար ՀՀ վիճնախարարությունը 1996թ. վերջում պատահական ընտրանքի մեթոդով իրականացրեց 5040 տնային տնտեսությունների հետազոտություն՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխան: Այս հետազոտության

համաձայն, 1996թ. երկրի բնակչության 57,4%-ի կենսամակարդակն իջել էր աղքատության ընդհանուր գծից, այդ թվում՝ ծայրահեղ աղքատները կազմում էին բնակչության 27,7%-ը: Հետագա տարիներին պահպանվեց աղքատության ցուցանիշի նվազման միտումը: Աղյուսակ 2.3-ում ներկայացված են ՀՀ բնակչության եկամտային աղքատության ու անհավասարության ցուցանիշները 1993-1994, ապա նաև 1999-2006թթ.:

Աղյուսակ 2.3 ՀՀ բնակչության եկամտային աղքատության ու անհավասարության ցուցանիշները

Ցուցանիշներ	Տարիներ					
	1993-1994	1999	2003	2004	2005	2006
ՀՆԱ-ն՝ 1 շնչի հաշվով (ԱՄՆ դոլար)						
աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում (տոկոսը)**	--	571,4	874,1	1113	1523	1921,1
այդ թվում՝ աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում (տոկոսը)**	56,0*	55,1	42,9	39,0	34,5	--
շատ աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում (տոկոսը)***	32,0*	22,9	7,4	7,2	5,5	--
այդ թվում՝ աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում (տոկոսը)***	--	51,6	--	34,6	29,8	26,5
այդ թվում՝ շատ աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում (տոկոսը)***	--	21,0	--	6,4	4,6	4,1
եկամուտների համակենտրոնացման Ջինի գործակիցը	--	0,57	0,434	0,395	0,359	0,369
ամենաաղքատ 20%-ի և ամենահարուստ 20%-ի եկամուտների հարաբերակցությունը (անգամ)	--	3,6	7,5	10,6	9,5	7,6

*Հաշվարկված է հետևյալ մեթոդաբանությամբ. շատ (ծայրահեղ) աղքատներ են համարվել 1 շնչի հաշվով մեղիանի 15%-ից քիչ ծախսեր կատարածները, իսկ աղքատներ՝ մեղիանի 15-40%-ի չափով ծախսեր կատարած ՏՏ-ները:

**Հաշվարկված է 1996-2003թթ. օգտագործվող մեթոդաբանությամբ՝ ըստ 1 շնչի հաշվով ամսական ընթացիկ ծախսերի՝ ընդհանուր աղքատության գծի (աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում) և 2100 կկալ. համարժեք պարենի օրական սպառմամբ պայմանավորված պարենային աղքատության գծի (շատ աղքատների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում) հիման վրա:

*** Հաշվարկված է 2004թ-ից կիրառվող նոր մեթոդաբանությամբ, որի համաձայն սպառման ազդեցատի մեջ պարենի, ոչ պարենային ապրանքների ու ծառայությունների ընթացիկ սպառման հետ մեկտեղ ներառված են նաև տնային տնտեսությունների (ՏՏ-ների) կողմից երկարատև օգտագործման ապրանքների հաշվարկային արժեքը: Կիրառվել է նաև մեկ չափահաս անձի սպառման համարժեքը՝ հաշվի առնելով չափահասների և երեխաների սպառման միջև առկա տարբերությունները: Բացի այդ, 2004թ. վերահաշվարկվել է նաև պարենային աղքատության գիծը՝ հիմք ընդունելով այդ թվականին ՀՀ-ում գրանցված սննդի միջին 2232 կկալ. օրական էներգետիկ նորման, որը կիրառվել է նաև հետագա մի քանի տարիներին: [Աղբյուրը՝ «ՀՀ Կայուն զարգացման ծրագիր», Երևան, 2008, էջ 42-43]:

Եթե աղքատների տեսակարար կշռի բարձրացումը ցուցանիչներն այդ տարիներին որոշակի նվազման միտում էին ցուցաբերում, ապա անհավասարության առումով դժվար է այդպիսի միտման արձանագրումը:

Աղյուսակ 2.4-ում ներկայացված են 1999թ. ՀՀ ՀՆԱ-ի բաշխվածությունը բնակչության ղեցիլային խմբերում, որից ակնհայտորեն երևում է, որ այդ տարիներին Հայաստանի հասարակությունը շատ հեռու էր եկամտային առումով հավասար, հետևաբար նաև արդար բաշխման հասարակություն լինելուց, թեև ուղևորվել էին այն բանի համար, որ ՀՆԱ-ից բնակչության ամենաաղքատ 10%-ին հասած բաժինը ավելի քան 115 անգամ փոքր էր ամենահարուստ 10%-ի բաժնից³¹:

Աղյուսակ 2.4 1999թ. ՀՀ ՀՆԱ-ի բաշխվածությունը բնակչության ղեցիլային խմբերում

Գեցիլներ	ՀՆԱ-ից ունեցած մասնաբաժինը (%)
I (ամենաաղքատ)	0,4
II	1,5
III	2,5
IV	3,5
V	4,9
VI	6,2
VII	8,1
VIII	10,7
IX	16,0
X (ամենահարուստ)	46,2
Ընդամենը	100,0

Այս ենթափուլի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ աշխատանքային միգրացիոն հոսքերում նախորդ տարիների համեմատ նվազել էր Երևանից դուրս եկածների տեսակարար կշիռը և դրան հակառակ մեծացել էր փոքր քաղաքներից ու գյուղական շրջան-

ներից էմիգրացվածների մասնաբաժինը: Սա վառ վկայությունն է 2000-ականներին երկրի անհամաչափ զարգացման իրողության, երբ Երևանում հանրապետության մյուս շրջանների ու բնակավայրերի համեմատ ապահովվեցին տնտեսական զարգացման ակնհայտ առաջանցիկ տեմպեր: Այս ենթափուլում ևս աղքատությունն ավելի մեծ տարածում ուներ փոքր և միջին քաղաքներում և ակնհայտ էր, որ արտաքին էմիգրացիոն հոսքերի ձևավորման գործում մեծ դերակատարում ունեին աշխատանք չունենալու հանգամանքը, աղքատությունը և հատկապես անհավասարությունը:

Այս օրինաչափության մասին է վկայում նաև Համաշխարհային բանկի փորձագետ Քեյթ Գրիֆինը, ով իր «Եզրակացություններ քաղաքականության վերաբերյալ. աղքատների համար նպաստավոր ռազմավարություն» զեկույցում նշում է, որ քաղաքային շրջանները ոչ միայն ավելի աղքատ են, քան գյուղական շրջանները, այլ նաև էական է այն հանգամանքը, որ աղքատ քաղաքային տնային տնտեսությունները իրենց սնունդը ապահովելու համար մեծապես կախված են դրամական փոխանցումներից (այսինքն՝ աշխատանքային միգրացիայից - խմբ.), վճարների փոխանցումից (նկատի ունի պետական դրամական վճարները՝ կենսաթոշակներ, նպաստներ - խմբ.) և տնային պարագաների վաճառքից առաջացած եկամուտներից: Իրականում նրանց եկամտի կեսից ավելին առաջանում է հենց այս երեք աղբյուրներից: Քաղաքային բնակչության շրջանում աղքատ և ծայրահեղ աղքատ ղեցիլային խմբերի եկամուտներում միայն փոխանցումները կազմում են համապատասխանաբար 26% և 31%: Սա ընդգծում է այն հանգամանքը, որ քաղաքային շրջաններում աշխատանք չունենալը, այսինքն՝ գործազուրկ լինելու կամ աշխատաշուկայից դուրս մնալու հանգամանքը, շատ ավելի հավանական է դարձնում այդ անձի աղքատ դառնալը: Իրավիճակն այլ է գյուղական շրջաններում. հողակտորների արդարացի բաշխման շնորհիվ զբաղվածությունը գյուղատնտեսությունում բարձր է: Խնդիրն այն է, որ գյուղացիական ֆերմաների միջին չափը շատ փոքր լինելու պատճառով աշխատանքի արդյունավետությունը բավականին ցածր է և անկում է ապրում: Եթե այս միտումը շարունակվի, ապա

31 Գ. Պողոսյան, «Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին», Երևան, 2006թ., էջ 221:

գյուղական շրջաններում նույնպես կտարածվի աղքատությունը³²:

2000-ականների առաջին տարիներից սկսած ՀՀ-ում որոշակի փոփոխություններ կրեցին ինչպես միգրացիոն գործընթացները, այնպես էլ աղքատությունը և անհավասարությունը: **2002-2006թթ.** սկզբում կտրուկ նվազեց ՀՀ արտաքին միգրացիայի միջին տարեկան բացասական մնացորդի մեծությունը: ՀՀ սահմանային անցման կետերում ուղևորահոսքերի հաշվառման համակարգի տվյալների համաձայն, 2002-2003թթ. ՀՀ արտաքին միգրացիոն հոսքերի բացասական հաշվեկշիռը կտրուկ նվազեց՝ հասնելով տարեկան մոտ 6500 մարդու: Իսկ 2004-2006թթ. այդ ցուցանիշը դարձավ նույնիսկ դրական՝ 2004թ. 2000 մարդուց 2006թ. վերջում հասնելով 21,8 հազարի: 2002-ից սկսած, ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության (ԱՄՀՆ) Զբաղվածության պետական ծառայության (ԶՊԾ) տվյալներով, գործազրկությունը ևս երկրում սկսում է աստիճանաբար նվազել՝ 2002թ. 9,8%-ից 2006թ. հասնելով 7,7%-ի³³:

Այդ տարիներին, պաշտոնական տվյալների համաձայն, երկրում գրանցվել է տարեկան միջին հաշվով 10%-ից բարձր տնտեսական աճ, որի շնորհիվ 1999թ. համեմատ կրճատվել էր նաև աղքատությունը՝ 55,1%-ից 2006-ին հասնելով 51,6%-ի, իսկ ծայրահեղ աղքատությունը՝ 29,8%-ից հասնելով 4,6%-ի: Սակայն տնտեսական աճն ու աղքատության որոշակի նվազումը այս փուլում ևս երկրում չնվազեցրին եկամտային անհավասարությունը: Բնակչության առավել հարուստ և առավել աղքատ 20%-ների եկամտների տարբերությունը 1999թ. 3,6 անգամից 2006-ին հասավ 7,6-ի (ընդ որում 2004-ին այն հասել էր նույնիսկ 10,6-ի)³⁴:

Այս շրջանում ևս ՀՀ-ի հետ առնչվող միգրացիոն հոսքերը գլխավորապես կրում էին աշխատանքային միգրացիայի բնույթ: ԱՄԿ «Միգրացիան և զարգացումը» հետազոտության տվյալներով, 2002-2007թթ. ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանի արտա-

քին միգրացիոն հոսքերի 94%-ը կազմել են աշխատանքային միգրանտները: 2005-06թթ. ՀՀ ՏՏ-ների 14,5%-ում առկա էր աշխատանքային միգրացիայի մեջ ներառված առնվազն մեկ անդամ: Հետազոտությունների տվյալները ցույց են տալիս, որ այդպիսի տնտեսությունների ինչպես անմիջականորեն միգրացիոն հոսքերում ներգրավված, այնպես էլ տանը մնացած անդամները, ի տարբերություն միգրացիոն հոսքերում ներգրավված անդամ չունեցող ՏՏ-ների անդամների, միգրացիան դիտում են որպես դրական երևույթ: Արտերկրից վերադարձածների կամ աշխատանքային միգրացիոն հոսքերում ընդգրկվածների 54%-ն իրենց ուղևորությունը գնահատել են լիովին կամ ավելի շուտ հաջող: Այդ առումով աշխատանքային միգրացիան ավելի լավ գնահատականի է արժանացել ՏՏ անդամների կողմից: Վերջինների 60%-ը արտերկրում գտնվող միգրանտների ուղևորությունը գնահատել է հաջողված³⁵:

2000-ականներին ակնհայտորեն ակտիվացել էին նաև **ներքին** միգրացիոն հոսքերը: Եթե 2002-2004թթ. իրենց բնակավայրերից տեղաշարժված ՏՏ-ների 33,4%-ն էր տեղափոխվել ՀՀ այլ բնակավայր, ապա 2005-2007թթ. այդպիսիք կազմում էին 66,6%: Վերը նշված հետազոտության տվյալներով 2007թ. ՀՀ ՏՏ-ների 3,2 %-ը ներգրավված է եղել ներքին միգրացիոն գործընթացներում: Ներքին միգրացիոն հոսքերը ևս հիմնականում պայմանավորված էին սոցիալ-տնտեսական պատճառներով, մասնավորապես ներքին միգրանտների մոտ 52%-ը ՀՀ այլ բնակավայր իր կատարած տեղաշարժի պատճառ է նշել ընդհանրապես աշխատանք կամ բավարար վարձատրվող աշխատանք չունենալը կամ էլ բավարար կենսամակարդակ ապահովելու համար միջոցներ վաստակելու անհնարինությունը:

Ընդհանուր առմամբ, ներքին աշխատանքային միգրացիան ևս դրական ազդեցություն է թողել ՏՏ-ների կենսամակարդակի վրա: ՀՀ այլ բնակավայրերից վերադարձածների 87,9%-ն իրենց ուղևորությունը գնահատել են «ավելի շուտ հաջող» կամ «լիովին հաջողված» և իրենց վերադարձը ՀՀ այլ բնակավայրերից հիմնականում պայմանավորել են մեկնման

32 Տես «Հայաստանի աղքատության սոցիալական ազդեցության գնահատում» (GTZ) Երևան, 2005թ., էջ 23:

33 <http://employment.am/html/workmarket/empparameter.htm>

34 «ՀՀ Կայուն զարգացման ծրագիր», Երևան, 2008, էջ 42-43:

35 «ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտություն» (2007թ. հունիս-նոյեմբեր), Երևան, 2008թ., էջ 6-7:

նպատակի կատարումով կամ աշխատանքի ավարտով (65,9%)³⁶:

Ընդգծելով աշխատանքային միգրացիայի դրական ազդեցությունը ՀՀ միգրացիոն հոսքերում ներգրավված բնակչության կենսամակարդակի վրա, պետք է միաժամանակ նշել նաև, որ այդ ազդեցությունը միակողմանի էր: Եթե ՀՀ-ից մեկնածների կամ հանրապետության ներսում աշխատելու նպատակով տեղաշարժված անձանց SS-ների մեծ մասի կենսամակարդակի համար աշխատանքային միգրացիան միարժեքորեն դրական ազդեցություն է ունեցել, ապա ՀՀ ներգաղթած SS-ների անդամների կենսամակարդակի մասին նույնն ասել չենք կարող: Վերջինների միայն 9,1%-ի նյութական վիճակն է բարելավվել ՀՀ տեղափոխումից հետո, 40,9%-ինը մնացել է նույնը, իսկ 50%-ի նյութական վիճակը վատացել է³⁷:

Այդ տարիներին ՀՀ-ում գրանցված տնտեսական աճի ու աղքատության միջև կապի առումով առկա էր մեկ այլ առանձնահատկություն: Չնայած գրանցված շարունակական տնտեսական աճին և նյութական աղքատության զգալի նվազմանը, այնուամենայնիվ մեր երկրում զգալիորեն չնվազեցին անհավասարությունը և, մեծապես նաև դրանով պայմանավորված, ոչ նյութական աղքատությունը:

2003թ. «Աղքատության մասնակցային գնահատում (ԱՄԳ) Հայաստանի երկու մարզերում՝ Տավուշ և Գեղարքունիք» հետազոտության հեղինակները նշում են, որ ոչ նյութական աղքատությունը բնորոշող գործոնները, այդ թվում՝ որոշումների կայացմանը մասնակցելու անհավասար հնարավորությունները, կարևոր դեր են խաղում SS-ների նյութական աղքատության մեջ հայտնվելու գործում: Մասնավորապես, «SS-ները և անհատները, որոնք գտնվում են աղքատության շեմից բարձր, կարող են հեշտությամբ անցնել այդ շեմը չհաջողված միգրացիայի, հիվանդության կամ սխալ ներդրումային որոշում կայացնելու հետևանքով: Գրեթե բոլոր խավերին պատկանող մասնակիցների կողմից ԱՄԳ-ի վերաբեր-

յալ մեկնաբանությունները և վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ 1990-ականների սկզբին գրանցված կապիտալ ակտիվների ընդհանուր անկումը կասեցվել է և տնտեսության տարբեր ոլորտներում նկատվել է որոշ աճ և զարգացում: Սակայն, այս աճը անհավասար է ինչպես համայնքի մեջ դրա բաշխման, այնպես էլ այն կապիտալ ակտիվների բաշխման առումով, որի վրա հիմնված է աճը»³⁸:

Ավելին, զեկույցում նշվում է, որ մարդկային կապիտալի առումով աղքատների մեծամասնությունը չունի ոչ գյուղատնտեսությամբ, ոչ էլ որևէ այլ ոլորտում աշխատելու համար անհրաժեշտ գիտելիքներ ու հմտություններ:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական կապիտալին, ապա աղքատները շատ սահմանափակ հնարավորություններ ունեն տեղական ինքնակառավարման որոշումներ ընդունելու և կառավարման գործընթացներին մասնակցելու առումներով: Իշխանական լծակների մատչելիության բացակայությունը բերում է կենսամակարդակի վրա մասնավոր կարճաժամկետ ազդեցությունների, ինչպես օրինակ՝ գյուղատնտեսական շուկա մուտք գործելու դժվարությունը: Այդ հետազոտության մասնակիցները աղքատության բարձր մակարդակի հիմնական, սկզբունքային բացատրությունը տեսնում են ինստիտուցիոնալ համակարգերի անմատչելիության, դրա թերի և կոռումպացված լինելու մեջ: Ընդհանուր առմամբ, աղքատների մուտքը հաստատություններ սահմանափակ է, ծառայություններն ու որոշումներ ընդունելու գործընթացները մատչելի չեն՝ ելնելով սահմանափակ տեղեկատվությունից, ինստիտուցիոնալ կառույցներ մուտք գործելու համար անհրաժեշտ ժամանակի և ֆինանսների սահմանափակ ռեսուրսներից, ինչպես նաև համակարգերի և գործընթացների կոռումպացվածությունից: Առկա են նաև ինստիտուցիոնալ բացթողումներ, որոնք կարող են վերագրվել որոշ կառույցների ռեսուրսների սակավությանը և անփորձությանը³⁹:

Հայաստանի բնակչության աղքատության առաջացման պատճառների վերլուծության,

36 «ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտություն» (2007թ. հունիս-նոյեմբեր), Երևան, 2008թ., էջ 9:

37 «ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտություն» (2007թ. հունիս-նոյեմբեր), Երևան, 2008թ., էջ 8:

38 Տես Հայաստանի մարզային զարգացման ծրագիր, Միջազգային զարգացման վարչություն, Երևան, 2004թ., էջ 27:

39 Տես Հայաստանի մարզային զարգացման ծրագիր, Միջազգային զարգացման վարչություն, Երևան, 2004թ., էջ 27-28:

ինչպես նաև աղքատության հաղթահարման գործում միայն նյութական աղքատության գործոնների վերլուծությամբ սահմանափակվելու անթույլատրելիության մասին են վկայում նաև մի շարք այլ հետազոտություններ, որոնցում նշվում է, որ աղքատությունը Հայաստանում ունի համակարգային բնույթ, որը պայմանավորված է բնակչության մեծամասնության իրենց ֆիզիկական և ֆինանսական ակտիվները արտադրելու կամ վերարտադրելու անկարողությամբ, եկամուտների ցածր մակարդակով և աշխատուժի շահագործմամբ, փոքր և միջին ձեռնարկությունների շահույթների ցածր մակարդակով, տնտեսական աճի և որոշումների կայացման գործընթացներում բնակչության ճնշող մեծամասնության թերի մասնակցությամբ և, վերջապես, ազգային հարստության սոցիալական ուղղվածություն ունեցող բաշխման մեխանիզմների բացակայությամբ⁴⁰:

Մեկ այլ հետազոտության հեղինակների կարծիքով. «Վերափոխումների սոցիալական գիներ կտրուկ բարձրացում էին այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք էին եկամուտների բաշխման անհավասարության մեծացումը, ունեցվածքային շերտավորման ուժեղացումը, աղքատության՝ որպես ապրելակերպի արմատավորումը, վերջին հաշվով՝ **հասարակության մեջ սոցիալական անարդարության խորացումը**: Սոցիալական անարդարության բոլոր կարգի դրսևորումները, անգամ տնտեսական վերելքի պայմաններում, երկրում նախադրյալներ են ձևավորում սոցիալական ու բարոյահոգեբանական խորը ճգնաժամի առաջացման համար: Վերջինն արտահայտվում է առաջին հերթին երկրի ժողովրդագրական իրավիճակի, ներառյալ արտագաղթի, մարդկային կապիտալի վերարտադրության և հասարակության արժեքային համակարգի խիստ անցանկալի տեղաշարժերով, որոնք տվյալ երկրի համար կարող են հասնել այլևս անհանդուրժելի աստիճանի⁴¹:

Այս զեկույցի հեղինակները, համեմատելով

ՀՀ բնակչության նյութական և ոչ նյութական աղքատությունն արտացոլող ցուցանիշները, արդարացիորեն նկատել են, որ աղքատության հաղթահարմանն ուղղված ՀՀ պետական քաղաքականության ռազմավարական փաստաթղթերում 1990-ականների վերջին և 2000-ականներին հաշվի չի առնվել մի կարևոր հանգամանք՝ ՀՀ բնակչության նյութական և ոչ նյութական (մարդկային) աղքատությունների անհամաչափությունը: Հենց այդ պատճառով էլ ՀՀ-ում սահմանվել էր այնքան ցածր աղքատության պարենային գիծ, որը համարժեք էր 1987-2000թթ. այնպիսի պետություններում աղքատության չափման համար սահմանված գծերին, որպիսիք էին Եթովպիան, Բուրկինա-Ֆասոն, Տանզանիան, բոլորովին հաշվի չառնելով, որ նույն ժամանակահատվածում Հայաստանը մարդկային զարգացման հայտանիշով (ՄՁՀ) կրկնակի առաջ էր այդ երկրներից, իսկ կրթության քանակական ցուցանիշներով գրեթե նույն մակարդակի վրա էր, ինչ Արևմտյան Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրները⁴²:

Որպես այս ենթափուլում ՀՀ բնակչության նյութական և ոչ նյութական աղքատության հարաբերակցության վերլուծության ամփոփում, կարելի է ուղղակիորեն մեջ բերել վերը նշված զեկույցի հեղինակների հետևյալ եզրակացությունը. «Երկրաժամկետ հատվածում նյութական և մարդկային աղքատության միջև ձևավորվում է որոշակի հաշվեկշռվածություն: Այսպես՝ 1996-1998 թվականներին Հայաստանում նյութական աղքատության մակարդակը մնում էր չափազանց բարձր (55%), իսկ մարդկային աղքատության մակարդակը բավականաչափ ցածր էր: Վերջին տարիների ընթացքում գրանցված տնտեսական անընդհատ աճի շնորհիվ հնարավոր դարձավ նյութական աղքատության մակարդակը կրճատել ավելի քան 12 տոկոսային կետով: Մակայն մարդկային աղքատությունն իր մի շարք դրսևորումներով ոչ միայն չկրճատվեց, այլև որոշակի պարամետրերով անգամ տարածվեց բնակչության գրեթե բոլոր խմբերի վրա՝ որոշակի փոփոխության ենթարկելով հենց աղքատության որակական պատկերը»⁴³:

40 «Աղքատության և գոյատևման և սոցիալական արատիֆիկացիայի/շերտավորման գործընթացները Հայաստանի Հանրապետությունում», ՄԻԺԻ, 2003թ., էջ :

41 ՄԱՁԾ-ի «Մարդկային աղքատությունն ու աղքատամետ քաղաքականությունը Հայաստանում» զեկույց, Երևան, 2005թ., էջ 9:

42 ՄԱՁԾ-ի «Մարդկային աղքատությունն ու աղքատամետ քաղաքականությունը Հայաստանում» զեկույց, Երևան, 2005թ., էջ 13:

43 «Մարդկային աղքատությունն ու աղքատամետ

Նյութական և ոչ նյութական աղքատությունների ցուցանիշների այս անհամաչափությունը վառ կերպով դրսևորվում է հետազոտությանը բացահայտված հետևյալ միտման միջոցով. այս ենթափուլում երկրում մնալը որպես աղքատության հաղթահարման ուղի ընկալողների տեսակարար կշիռը նվազում էր կրթական աստիճանի բարձրացման հետ: Հետբուհական կրթություն ունեցողների ճնշող մեծամասնությունը դրական է վերաբերվում մշտական միգրացիային, այսինքն բարձր որակավորում ունեցող մասնագետները ապագա չեն տեսնում այս երկրում և մշտապես հանդես են գալիս որպես պոտենցիալ էմիգրանտ: Ընդհանուր առմամբ, այս փուլում միգրացիան և հատկապես մշտական միգրացիան դիտվում է որպես լավ ապրելու և աղքատությունից դուրս գալու կայուն միջոց, այսինքն միգրացիան (հատկապես Հայաստանից ծագող), որպես կանոն, չի հանգեցնում աղքատության, այլ աղքատությունը կամ աղքատանալու վտանգն են ավելի հաճախ պատճառ հանդիսանում միգրացիոն հոսքերի մեջ ներգրավվելու համար:

Միևնույն ժամանակ, հանրապետությունում իրականացված աղքատության և միգրացիայի այլ հետազոտությունները վկայում են, որ այս փուլում աղքատությունը չէ, որ հանդիսանում է արտաքին աշխատանքային միգրացիայի հոսքերում ներգրավվելու միակ առաջնային պատճառը, և աղքատները չեն, որ առաջին հերթին ներգրավվում են միգրացիոն հոսքերում: Այստեղ նկատելի է նաև հակառակ միտումը. բարձր կենսամակարդակ ունեցող ՏՏ-ների ներկայացուցիչներն ավելի են հակված աշխատանքային միգրացիայի, քան ցածրերը: Ասվածը հաստատվում է հետևյալ օրինակաչափությամբ. բնակչության ղեցիվային խմբերում եկամուտների աճի հետ աճում է նաև այդ եկամուտների կառուցվածքում տրանսֆերտային եկամուտների և հատկապես արտերկրից ստացվող փոխանցումների մասնաբաժինը: Մասնավորապես, ՀՀ ԱՎԾ կողմից 2007թ. իրականացված աղքատության հետազոտության տվյալներով, 2004-2006թթ. բնակչության ամենաաղքատ 10%-ի եկամուտների կազմում բարեկամներից ստացվող միջին տարեկան տրանսֆերտային

եկամուտները կազմել են 6,4%, այդ թվում՝ դրամոտ 2/3-ն ստացվել է հանրապետությունից դուրս գտնվող բարեկամներից (որպես կանոն, դրանք աշխատանքային էմիգրանտներն են): Առավել հարուստ ղեցիվում այդ ցուցանիշը 2,5 անգամ մեծ է, որում հանրապետությունից դուրս գտնվող ընտանիքի անդամներից ստացվող տրանսֆերտները կազմում են ընդհանուր փոխանցումների ավելի քան 3/4 մասը⁴⁴:

2007թ. ՀՀ միգրացիոն հաշվեկշիռը, ըստ ՀՀ սահմանային անցակետերում ուղևորահոսքերի հաշվառման համակարգի տվյալների, ի տարբերություն նախորդ երեք տարիների, կրկին դարձավ բացասական՝ հասնելով 3,2 հազարի:

Այդ տարի ևս, ըստ պաշտոնական տվյալների, Հայաստանում գրանցվել էր երկնիշ տնտեսական աճ և գործազրկության ու նյութական աղքատության ցուցանիշները հասել էին անկախությունից ի վեր ամենացածր մակարդակին: Այդքանով հանդերձ, էմիգրացիոն հոսքերի նոր ակտիվացումը չի կարելի բացատրել բնակչության աղքատությամբ կամ կենսամակարդակի խիստ ցածրությամբ (հիարկե, այս պատճառը ևս առկա էր, սակայն տիրապետող չէր): Փող վաստակելու դրդապատճառով աշխատանքային էմիգրացիայի դուրս եկածների առաջնային նպատակն արդեն ոչ թե ընտանիքի ընթացիկ սպառման կարիքների բավարարման կամ կենսագոյության ապահովումն է, այլ ձեռք է բերում զարգացման ռազմավարությանը բնորոշ նպատակադրումներ, մասնավորապես երկարաժամկետ օգտագործման գույքի ձեռք բերում, բնակարանային պայմանների բարելավում, մեծ միջոցառումների իրականացում և, ի վերջո, գործարար ներդրումների կատարում:

Դատելով արտաքին փոխանցումների ծավալներից, թվում է թե արտաքին աշխատանքային էմիգրացիոն հոսքերի մեջ առավելապես ներգրավված են ունևոր, քան առավել աղքատ ընտանիքները: Ինչպես նշեցինք վերևում, 2007թ. բնակչության առավել հարուստ 10%-ի եկամուտների կառուցվածքում արտաքին փոխանցումների միջոցով ստացված եկամուտների մասնաբաժինը ավելի քան 2,5 անգամ մեծ է առավել աղքատ 10%-ի համապատասխան ցուցանիշից: Այս օրինակա-

բաղադրականությունը Հայաստանում» զեկույց, Երևան, 2005թ., էջ 19:

44 ՀՀ սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2008թ., էջ 78-79:

փությունը պահպանվում է նաև առավել ունևոր և առավել չունևոր 20 տոկոսների համապատասխան ցուցանիշների հարաբերակցության առումով⁴⁵: Չնայած, միայն տրանսֆերտային եկամուտների մասնաբաժնի եկամուտների ընդհանուր կառուցվածքում ունեցած հարաբերական և բացարձակ մեծությամբ ևս չի կարելի միարժեքորեն եզրակացնել, որ ունևոր ընտանիքների ներկայացուցիչներն ավելի շատ են ներքաշված արտաքին աշխատանքային միգրացիոն հոսքերում, քան առավել չունևորները, քանի որ հնարավոր է, որ ունևոր SS-ների ներկայացուցիչ աշխատանքային միգրանտները միջին հաշվով ավելի մեծ փոխանցումներ են կատարում՝ կապված ընդունող երկրի աշխատաշուկայում ունեցած առավել բարենպաստ աշխատանքային հնարավորությունների հետ:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ այս փուլում որպես **արտաքին** աշխատանքային միգրացիոն հոսքերի ձևավորման գլխավոր պատճառ էր հանդիսանում ոչ թե ընդհանրապես աշխատանք գտնելու, այլ բարձր վարձատրվող աշխատանք գտնելու մտադրությունը: Իսկ, ընդհանրապես, էմիգրացիոն հոսքերի մեջ ներգրավվելու պատճառների շարքում հաջորդաբար նշվում են՝

- Հայաստանում զարգացման հեռանկարի բացակայությունը,
- գործարարությամբ զբաղվելու խոչընդոտները,
- անցանկալի բարոյահոգեբանական և անկայուն աշխարհաքաղաքական իրավիճակները,
- գյուղում հողևոր-մշակութային և ընդհանրապես մարդկային զարգացման հնարավորությունների պակասը,
- կենսամակարդակի էլ ավելի բարելավման մտադրությունը:

Չնայած նրան, որ արտաքին աշխատանքային միգրացիոն հոսքերում ընտանիքի անդամ ունեցող SS-ներն ընդհանրապես դրական են վերաբերվում միգրացիային՝ որպես ընտանիքի կենսամակարդակի բարձրացման միջոցի, սակայն ընտանիքի բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վրա ազդեցության տե-

սանկյունից միգրացիայի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվում է՝ ընտանիքի անդամի էմիգրացիայում մնալու տևողության հետ ուղիղ համեմատականորեն:

Ինչ վերաբերում է **ներպետական** միգրացիոն հոսքերի և աղքատության ու անհավասարության առնչություններին, ապա ստորև համառոտակի կանոքադառնանք դրա մասնավոր տարատեսակի՝ ՆՏԱ-ների խնդիրներին: Ցավոք, ներպետական միգրացիայի այլ տեսակների հիմնախնդիրներն առ այսօր քիչ են կարևորվել ու, դրանով պայմանավորված, լավ չեն ուսումնասիրվել:

2002-2004թթ. ՀՀ կառավարությանն առընթեր ՄՓՎ կողմից իրականացված հետազոտություններից պարզվեց, որ 1988-1995թթ. հանրապետության սահմանամերձ շրջաններից հարկադրաբար հեռացած ՆՏԱ-ները իրենց բնակավայրերը լքելու պահից 10-12 տարի անց դեռևս ունեին հետևյալ խնդիրները՝

1. ՆՏԱ-ների մոտավորապես 10%-ը դեռևս չունեին սեփական բնակարան,
2. նրանց ընդամենը 47,5%-ն է ինքնուրույն և բավարար կերպով հոգում իր ծախսերը:
3. ՆՏԱ ընտանիքների 11%-ը մասնակիորեն, իսկ 1,2%-ն ամբողջությամբ, իրենց ծախսերի ապահովման առումով, կախված են ուրիշներից (ծանոթներից, բարեկամներից, հարազատներից կամ բարեգործական և այլ հաստատություններից):

Ստացվում է, որ հարկադիր միգրացիոն տեղաշարժը այս խմբի զգալի մասի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա այնպիսի բացասական ազդեցություն է թողել, որը չի հաղթահարվել անգամ իրենց բնակավայրերը լքելուց հաջորդած 10-ից ավելի տարիների ընթացքում, ինչը այս խմբի և ընդհանրապես ներպետական միգրացիոն հոսքերում ներգրավված անձանց հիմնախնդիրների նկատմամբ ավելի շատ ուշադրություն է պահանջում:

45 Նույն տեղը:

2.2.4. Միգրացիան, աղքատությունն ու անհավասարությունը 2008-2009թթ. կամ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի շրջանում

Ինչպես նշեցինք վերևում, ՀՀ սահմանային անցակետերում ուղևորահոսքերի հաշվառման համակարգի տվյալներով, 2007 թվականից կրկին բացասական դարձած ՀՀ արտաքին միգրացիոն հաշվեկշիռը 2008թ. հասավ 23,1 հազարի: 2009թ. առաջին կեսում այդ հաշվեկշռի բացասական բնույթը ոչ միայն պահպանվել է, այլև աճել՝ հասնելով մոտ 30 հազարի⁴⁶:

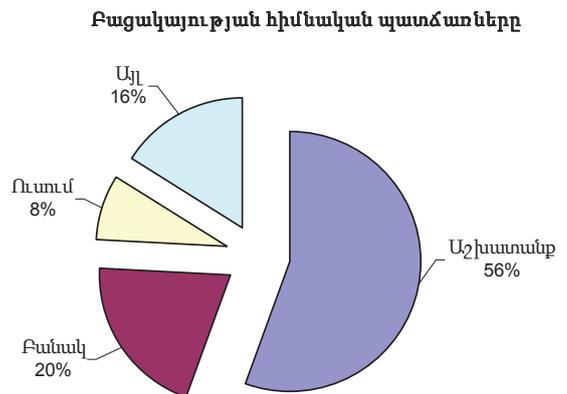
ՀՀ ԱՎԾ 2008թ. իրականացրած SS ամբողջացված հետազոտության տվյալներով, հետազոտված բոլոր SS-ներից հետազոտության պահին բացակայող կամ միգրացիոն հոսքերի մեջ ներքաշված անդամների 22,7%-ը բնակչության նվազագույն եկամուտներ ունեցող ղեցիլի խմբում գտնվող ընտանիքներից է, որն ավելի քան չորս անգամ մեծ է առավելագույն եկամուտներ ունեցող ղեցիլի մեջ մտնող SS-ների համապատասխան ցուցանիշից: SS-ների ցածրագույն եկամուտներ ունեցող 20%-ում այս ցուցանիշը երեք անգամ է գերազանցում առավել բարձր եկամուտներ ունեցող 20% SS-ների նույն ցուցանիշը:

Այդ շրջանում ևս էմիգրացիոն հոսքերի ձևավորման պատճառների շարքում առաջնային տեղ ունեն աշխատանքային-տնտեսական պատճառները, չնայած գնալով զգալի տեսակարար կշիռ են ձեռք բերում նաև SS-ների անդամների բացակայության ոչ տնտեսական պատճառները, այդ թվում՝ բանակ գնալը, ուսումը և ընտանեկան այլ պատճառներ, որոնց տակ հետազոտության հեղինակներն, ամենայն հավանականությամբ, նկատի են ունեցել ընտանեկան կոնֆլիկտները, բնակատարածության անբավարարությունը և այլն: Բացակայությունների պատճառները ներկայացված են նկարներ 2.1 և 2.2-ում:

Արտագնա աշխատանքի պատճառով բացակայողների ավելի քան 20%-ը աղքատագույն ղեցիլից է, 38%-ը՝ աղքատագույն 20%-ից: Հարստագույն ղեցիլից և 20%-ից այս պատճառով բացակայողները կազմում են համապատասխանաբար 6,7 և 14,5%: Եթե սրան ավելացնում ենք նաև «ընտանեկան այլ պատ-

ճառներով» բացակայողների կեսից ավելիի առկայությունը ցածրագույն եկամուտներ ունեցող ղեցիլում (2/3-ը՝ ցածրագույն 20%-ում և 3/4-ը՝ ցածրագույն 30%-ում), ապա ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին միգրացիոն հոսքերում 2007-ից սկսած կրկին աղքատությունը կամ սոցիալ-տնտեսական անապահովության խնդիրները դառնում են արտաքին միգրացիոն հոսքերի ձևավորման առաջնային պատճառներ:

Նկար 2.1

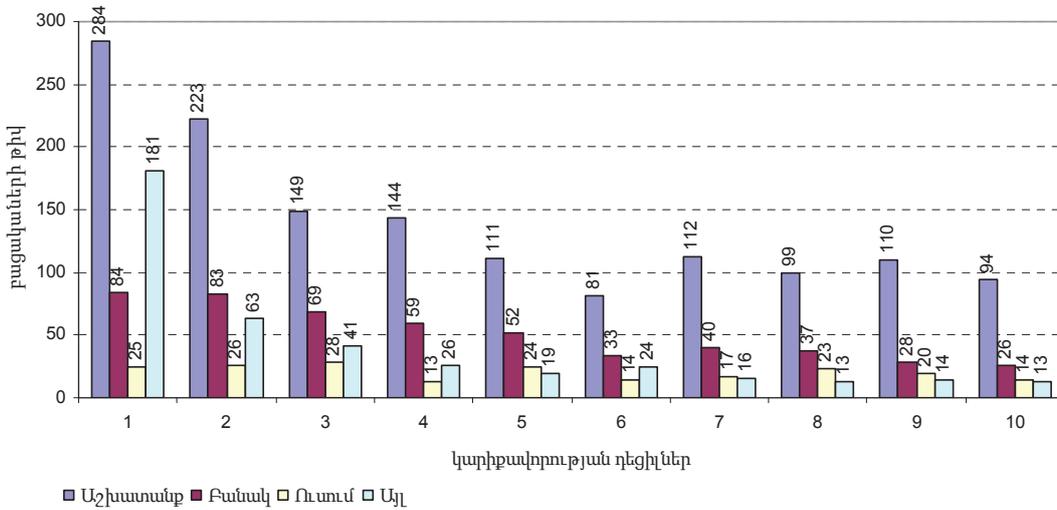

Անհավասարության առումով հետաքրքրական է, միևնույն ժամանակ, մտահոգիչ է բանակում գտնվելու պատճառով բացակա անդամների բաշխվածությունը եկամտային տարբեր խմբերում: Պարզվում է, որ աղքատագույն ղեցիլի մեջ մտնող SS-ները բանակում գտնվող երեք անգամ ավելի անդամներ ունեն, քան հարստագույն ղեցիլի մեջ մտնողները: Այդ նույն հարաբերակցությունն է նաև աղքատագույն և հարստագույն 20 %-ների միջև: Արդյունքում ստացվում է, որ ներկայումս բանակում ծառայողների 46%-ը հանդիսանում է բնակչության 30% առավել ցածր եկամուտներ ունեցող ընտանիքների անդամ, իսկ 17,8%-ը՝ առավել բարձր եկամուտներ ունեցող 30% ընտանիքների անդամ:

46 <http://www.backtoarmenia.com/upfiles/2009balance.html>

Նկար 2.2

Բացակայության պատճառները ըստ կարիքավորության դեցիլների

Այս ենթավումում միգրացիոն հոսքերի, աղքատության ու անհավասարության առնչությունների վրա լուրջ ազդեցություն է թողել և դեռ մոտակա որոշակի ժամանակահատվածում կարող է թողնել 2008թ. վրա հասած համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը:

Համաշխարհային բանկի ուսումնասիրությունների համաձայն, ֆինանսական ճգնաժամը Հայաստանի վրա ազդել է անմիջականորեն հետևյալ դրսևորումներով՝

1. կիրուկ նվազել է առևտրի և արտահանման պահանջարկը, քանի որ Հայաստանի հիմնական առևտրային գործընկեր պետությունները ևս լրջորեն ենթարկվել են ճգնաժամի բացասական ազդեցությանը: Արժույթի միջազգային հիմնադրամի (ԱՄՀ) «Word Economic Outlook – 2008» տեղեկատվական շտեմարանի հիման վրա Հայաստանի համար այդպիսի առևտրային գործընկերներ են, ըստ կարևորության՝ Ռուսաստանը, Գերմանիան, Նիդեռլանդները, Բելգիան, Վրաստանը և ԱՄՆ-ը:
2. Մասնավոր կապիտալի հոսքերը դանդաղել են:
3. Վրանգվել է տնտեսական անը, հերևարար նաև աղքատության կրճատման առողջ այն ընթացքը, որը Հայաստանում պահպանվում էր 2000-ականների սկզբից: Վերջին տվյալները ցույց են տալիս, որ 2008թ. չորրորդ եռամսյակում արդեն 2007թ.

նույն ժամանակահատվածի համեմատ նվազել է տնտեսական անը, իսկ 2009 թ. հունվար-հունիս ժամանակահատվածում, ըստ Ազգային վիճակագրական ծառայության օպերատիվ տվյալների՝ ՀՀ ՀՆԱ-ն նվազել է 16,3 տոկոսով⁴⁷: 2010թ. համար կանխատեսումներն ավելի մոայլ են:

4. Առաջիկայում կիրուկ պակասելու են արտագնա աշխատանքի մեկնած անձանց ուղարկած դրամական փոխանցումները՝ կապված Հայաստանի հիմնական առևտրային գործընկեր և Հայաստանից արտագնա աշխատանքային միգրացիոն հոսքերն ընդունող երկրներում ճգնաժամի ազդեցության խորության հետ: Հետագոտությունները ցույց են տալիս, որ ՏՏ-ների 13 %-ը Հայաստանից դուրս բնակվող միգրանտ անդամ է ունեցել, իսկ մոտ 7 %-ն ունեցել է ներհանրապետական միգրանտ: Միգրանտների մեծ մասը մեկնել է Ռուսաստան (80%), որն իր հերթին բավական ուժեղ կերպով զգում է ճգնաժամի ազդեցությունը:
5. Նշանակալիորեն վարքարացել է բնակչության կենսամակարդակը՝ կապված անըի ու վառելիքի գների բարձրացման հետ, որն առաջին հերթին հարվածելու է աղքատ և սոցիալապես խոցելի խմբերին:

47 <http://www.7or.am/hy/> :

«Հայաստան, Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի հնարավոր հետևանքներն աղքատության վրա» զեկույցի հեղինակների կարծիքով, Ֆինանսական ճգնաժամը ՀՀ բնակչության սոցիալական վիճակի վրա ազդելու է հետևյալ ուղիներով՝

- ա) փոխարժեքների տատանումների միջոցով (տեղի է ունենալու տեղական արժույթի արժեզրկում և սպառողական զների տրամադրում),
- բ) աշխատաշուկայի միջոցով (կրճատվելու են զբաղվածության մակարդակն ու աշխատավարձերը),
- գ) փոխանցումների նվազման (ՀՀ աշխատանքային էմիգրանտներին ընդունող կամ աղբյուր հանդիսացող երկրների տնտեսական վիճակի վատթարացման, այդ երկրների աշխատաշուկաներում լարվածության մեծացման, օտարերկրյա աշխատուժի ընդգրկման նկատմամբ բացասական հասարակական տրամադրությունների աճի հետևանքով): Ենթադրվում է, որ 2009-2010թթ. հայաստանցիների՝ ընտանիքի անմիջական անդամ չհանդիսացող աղբյուրներից եկող փոխանցումները, ըստ Համաշխարհային բանկի փորձագետների կանխատեսումների, կկրճատվեն 50, իսկ անմիջական անդամ հանդիսացող անդամների փոխանցումները՝ 25 տոկոսով:
- դ) Պետական և ոչ պետական ծախսումների ու սոցիալական ծառայությունների ծավալների կրճատման միջոցով. օրինակ՝ կրթական, առողջապահական և սոցիալական ապահովության ոլորտի ծախսերը անխուսափելիորեն կարող են նվազել և այլն:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Այնպես է, որ անկախությունից ի վեր Հայաստանից սկիզբ առած ինտենսիվ էմիգրացիոն հոսքերը պատճառահետևանքային առումով սերտորեն փոխկապակցված են աղքատության ու անհավասարության երևույթների հետ: Ընդ որում, էմիգրացիոն հոսքերի ու աղքատության պատճառական կապը չի սահ-

մանափակվում միայն նյութական աղքատության ցուցանիշներով: Մեր հանրապետության ազգային անվտանգության համար սպառնալից չափերի հասած էմիգրացիոն հոսքերի ձևավորման պատճառների շարքում վերջին տեղը չեն զբաղեցնում ոչ նյութական աղքատության այնպիսի բնութագրիչներ, ինչպիսիք են ֆիզիկական, իրավական և տնտեսական չպաշտպանվածությունը (անձնային անվտանգության, օրենքի և կառավարման ինստիտուտների առաջ հավասարության ապահովման, ինչպես նաև եկամուտների տատանման և ռիսկի այլ գործոնների նկատմամբ խոցելիության առումներով), որոշումների ընդունմանը լիարժեքորեն մասնակցելու, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալելու, պետական, հասարակական և քաղաքական հաստատությունների գործունեության նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու հնարավորությունների պակասը, ֆիզիկական, բնական և մարդկային (սոցիալական) կապիտալներից ստացվող օգուտների ցածր աստիճանը և այլն:

Այս նկատառումներով, մեր երկրում աղքատության ու անհավասարության երևույթների հաղթահարման, ինչպես նաև ինտենսիվ էմիգրացիոն հոսքերի ձևավորման առումով վերջիններիս ազդեցության նվազեցման ուղղությամբ ընտրվելիք քաղաքական ռազմավարությունը առնվազն պետք է ներառի քաղաքական միջոցառումների հետևյալ փոխկապակցված հատվածները՝

1. Ընդհանուր տնտեսական առողջացմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումներ, որոնք թույլ կտան կրճատել գործազրկությունը, նվազեցնել աղքատությունը, բարձրացնել բնակչության կենսամակարդակը՝ նվազեցնելով բնակչության էմիգրացիոն ակտիվությունը, որն էլ պայմանավորված է արտերկրում կամ երկրի միայն կենտրոնական քաղաքներում աշխատանք, հետևաբար նաև ապրուստի բավարար միջոցներ գտնելու բնակչության շրջանում լայնորեն տարածված մտայնությամբ: Այս առումով շատ կարևոր է հաղթահարել «աղքատություն» հասկացության մեր պետության ընդունած ռազմավարական փաստաթղթերում առկա էկոնոմիստական մոտեցման սահմանափակությունը:

2. Բնակչության կենսամակարդակի առումով պետական երաշխիքների ապահով-

մանն ուղղված քաղաքական միջոցառումներ: Վերջինների հիմքում, անկախ պետության ներկա տնտեսական հնարավորություններից, պետք է ընկնի նվազագույն սոցիալական ստանդարտի պետականորեն երաշխավորումը՝ դրա անշեղ բարձրացման նպատակադրումով: Առ այսօր մեր հանրապետությունում իրավական-նորմատիվ մակարդակով սահմանված և երաշխավորված չէ նվազագույն սպառման նորման:

3. Աղքատ շերտերի կենսամակարդակի բարձրացմանն ու կյանքի պայմանների բարելավմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումներ, որոնք ենթադրում են բնակչության սոցիալական պաշտպանության համար նախատեսվող միջոցների արդյունավետ վերաբաշխում՝ աղքատների և կարիքավորների օգնության քաղաքականության կատարելագործման և հասցեականության էլ ավելի մեծացման ճանապարհով:

4. Միգրացիոն հոսքերի պետական կարգավորման համակարգի արմատական կատարելագործմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումներ, որը ենթադրում է՝

4.1. *ՀՀ-ին առնչվող միգրացիոն խնդիրների մասշտաբներին ու սրությանը համարժեք քաղաքականության համակարգման համապատասխան լիազորություններ ունեցող համապետական մարմնի ստեղծում:* Այս առումով ՀՀ-ում 2000-ականներին արվեցին իրարամերժ բարեփոխումներ. մասնավորապես՝ 1999թ. վերջում, կարևորելով այս խնդրի սրությունը մեր երկրի համար, ստեղծվեց միգրացիայի ու փախստականների հիմնահարցերը համակարգող պետական կառավարման առանձին մարմին՝ ՀՀ կառավարությանն առընթեր վարչության կարգավիճակով: Այդ մարմնի գործունեության արդյունքում մեր հանրապետությունն ունեցավ միգրացիայի պետական կարգավորման հայեցակարգային փաստաթուղթ, որն ընդգծեց, որ՝ **ա)** չկարգավորվող ինտենսիվ միգրացիայի խնդիրը շարունակում է մնալ Հայաստանի ազգային անվտանգությանը, սոցիալական կայունությանն սպառնացող կարևորագույն խնդիրներից մեկը, **բ)** վերջինիս պետական կարգավորման արդյունավետ համակարգի ստեղծումը պետք է լինի ՀՀ պետական կառավարման համակարգի կարևոր առաջնահերթություններից մեկը: Ռազմավարական փաստաթղթի մակարդակով այսպիսի

կարևոր ուղենիշների արձանագրումից հետո ՀՀ իշխանությունները զարմանալիորեն զնացին միգրացիայի պետական կարգավորման համապետական մարմնի լիազորությունների կրճատման և կարգավիճակի ցածրացման ճանապարհով՝ վերջինիս, ըստ էության, գրկելով համակարգման լիազորություններից: Դեռ ավելին, այս գործընթացում նկատվում է գաղափարաքաղաքական մի վտագավոր միտում ևս. միգրացիայի կարգավորման հարաբերությունների տեղափոխում ուժային կառույցների ոլորտ, որը, մեր կարծիքով, հետքայլ է ժողովրդավարական կառավարման մոդելից ու արդյունք ի սկզբանե քաղաքացիական բնույթ ունեցող երևույթի մեջ կանխավ հանցակազմի որոնման ամբողջատիրական մտածողության: Միգրացիայի պետական կարգավորման համակարգի իրավական կողմերի կատարելագործման հարցն առավել մանրամասնորեն քննարկված է ներկա ազգային զեկույցի այլ բաժնում:

4.2. *Միգրացիայի պետական կարգավորման այնպիսի համալիր քաղաքականության մշակում և իրականացում*, որը միգրացիոն գործընթացները կոնտրոլի հասարակության բոլոր ոլորտների կարևորագույն հիմնախնդիրների, այդ թվում՝ աղքատության ու անհավասարության հետ պատճառահետևանքային կապերի մեջ: Այդպիսի քաղաքականությունը առնվազն պետք է հետապնդի հետևյալ նպատակները՝

➤ Երկրի համար անցանկալի միգրացիոն հոսքերի կանխարգելում՝ սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, տեղեկատվական և այլ բնույթի միջոցառումների իրականացման միջոցով: Այս առումով նշված քաղաքականությունը կարող է դառնալ նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակրոծրագրերի ու ռազմավարական փաստաթղթերի կարևորագույն մաս:

➤ Միգրացիոն հոսքերի մեջ արդեն ներքաշված անձանց ու խմբերի իրավունքների լիարժեք պաշտպանություն՝ երկրի ներսում և արտերկրում:

➤ Այդ հոսքերի մեջ ներքաշված անձանց կողմից միգրացիայի շնորհիվ ձեռք բերված առավելությունները (ֆինանսական միջոցներ, նոր աշխատանքային և տեխնոլոգիական փորձ, ընդօրինակված դրական մշակութային արժեքներ և այլն) միգրանտների ու նրանց ըն-

տանիքների անդամների մարդկային զարգացման, ինչպես նաև երկրի զարգացման համար արդյունավետորեն կիրառելու պայմանների ապահովում:

➤ Անօրինական միգրացիոն հոսքերի արդյունավետ կանխարգելում՝ օրենսդրական, վարչական-վերահսկողական, տեղեկատվական և այլ միջոցառումների համալիր կիրառման միջոցով և այլն:

5. Արժեքային առումով պետության փաստացի կառավարման գործելակերպի կատարելագործմանն ուղղված միջոցառումներ, որոնք ենթադրում են փաստացի կառավարման պրակտիկայում ժողովրդավարական կառավարման արժեքների արմատավորում և վերականգնում, ինչպես նաև երկակի չափորոշիչների վերացում:

Այս առումներով, վերջին քսան տարիների ընթացքում տեղի են ունեցել որոշակի անցանկալի փոխակերպումներ, մասնավորապես անկախության ձեռք բերումից հետո առաջին 4-5 տարիներին ՀՀ պետական կառավարման գաղափարաքաղաքական հիմնական ուղղվածությունը համայնավարական հասարակական-տնտեսական և քաղաքական համակարգի տրանսֆորմացիայի ապահովումն էր, որի համար այդ ժամանակվա կառավարողների կարծիքով ամենաառաջնային ու կարևոր խնդիրը հին համակարգի արագ կազմաքանդումն էր և նոր հասարակական-տնտեսական համակարգի համար հիմքերի ստեղծումը՝ տնտեսական հզորությունների ապապետականացման և սեփականատերերի խավի ձևավորման միջոցով:

Այդ տարիներին, սակայն, մի շարք **օբյեկտիվ** (երկրաշարժ, տնտեսության փլուզում, պատերազմական իրավիճակ, շրջափակում, էներգետիկ ճգնաժամ, անկախ պետության կառավարման փորձի պակաս և այլն), ինչպես նաև մի շարք **սուբյեկտիվ** պատճառներով, այդ թվում՝

➤ նորանկախ պետության սահմանադրությունում՝ որպես արժեք-նպատակներ ամրագրված ազատականության, ժողովրդավարության, քաղաքացիական հասարակության, իրավական պետության և այլ համակարգաստեղծ ոչ համայնավարական հիմնարար արժեքների մասին միայն տեսական, որոշ չափով նույնիսկ մոտավոր-իդեալականացված պատկերացումներով,

➤ հին կառավարողների ոչ գաղափարական մասի՝ նոր կառավարողների խմբի հետ սերտաճմամբ,

➤ նոր հասարակական-տնտեսական համակարգի գաղափարական արժեքների համեմատ՝ կառավարողների խմբային ամբիցիաների առաջանցիկ իրացումով և այլ գործոններով պայմանավորված,

հետագա տարիներին ՀՀ կառավարման համակարգի մեջ վերաստղակեցին վարչահրամայական կառավարման տարրեր՝ լրջորեն վտանգելով ժողովրդավարական և ազատական հարաբերություններից բխող քաղաքական և կառավարման համակարգերի զարգացումը մեր երկրում, ուստի և նոր ձևավորվող տնտեսաքաղաքական համակարգն սկսեց աստիճանաբար նահանջել սահմանադրորեն հռչակված արժեքներից՝ ավելի ու ավելի թեքվելով դեպի վայրի լիբերալիզմ:

1990-ականների վերջին, երբ կառավարող վերնախավից համարյա ամբողջությամբ դուրս մղվեցին նոր համակարգի գաղափարական կողմնակիցները, ՀՀ կառավարման համակարգում լիբերալիզմի անվան տակ սկսեց ավելի ու ավելի արմատավորվել ամբողջատիրական համակարգերին բնորոշ գռեհիկ էկոնոմիստական կառավարման ոճը: Թերևս սրա հետևանքով, 2000-ականների համեմատաբար խաղաղ պայմաններում ՀՀ կառավարման համակարգի կողմից ստեղծվող ռազմավարական փաստաթղթերում (որոնց ստեղծումն, ինքնին, ողջունելի էր), ինչպես նաև առօրյա կառավարման մեջ ակնհայտորեն նկատելի դարձավ ոչ տնտեսական գործոնների (մարդու իրավունքներ, քաղաքական և տնտեսական ազատություններ, բարոյահոգեբանական բարենպաստ մթնոլորտ, արդարություն, հավասարություն և այլն) ապահովման կարևորության նվազեցման միտումը:

Արդարության դեմ չմեղանչելու համար նշենք, որ շատ հաճախ այս գործոնների կարևորությունը միջազգային կազմակերպությունների ճնշման տակ արձանագրվում էր քաղաքական փաստաթղթերում, սակայն գործնական կառավարման բնագավառում չէր իրականացվում: 2000-ականներին ՀՀ պետական կառավարման ամենաէական գործառնական բնորոշ գծերից մեկը դարձավ երկակի չափորոշիչների կիրառումը, այսինքն գրել մի բան, անել՝ մեկ այլ բան:

Գլուխ 3

ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

ԵՎ

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 3. Միգրացիայի կառավարումը և մարդու իրավունքները

3.1. Միգրացիայի կառավարումը 85

    3.1.1. Միգրացիայի կառավարման համակարգի նպատակը, խնդիրները, ընդհանուր կառուցվածքը 85

    3.1.2. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ օրենսդրությունը 91

3.2. Միգրանտների իրավունքները Հայաստանի Հանրապետությունում 92

    3.2.1. ՀՀ միգրացիայի վերաբերյալ քաղաքականությունը 92

    3.2.2. Միգրացիայի կառավարման համակարգի վարչական կառույցները 93

    3.2.3. Միգրացիայի ոլորտին վերաբերող ներպետական օրենսդրությունը 84

    3.2.4. Միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունը Հայաստանում 106

Եզրակացություններ և առաջարկություններ 109

3.1. Միգրացիայի կառավարումը

3.1.1. Միգրացիայի կառավարման համակարգի նպատակը, խնդիրները, ընդհանուր կառուցվածքը

Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) տվյալների համաձայն, 191 միլիոն մարդ այսօր հանդիսանում է միգրանտ¹: Այս թիվը կազմում է աշխարհի բնակչության երեք տոկոսը: Մարդկության ողջ պատմության ընթացքում թերևս երբևիցե այսքան մեծ չի եղել մարդկանց տեղաշարժման ակտիվությունը: Ներկայումս միջազգային միգրացիոն հոսքերի ծավալներն աճում են տարեկան 2,9%-ով²: Միջազգային միգրացիայի³ ժամանակակից միտումների շնորհիվ այս երևույթը դարձել է ոչ միայն պետությունների տնտեսական ու սոցիալական կյանքի վրա էականորեն ազդող բաղադրիչ, այլև դարձել է միջազգային բարձրագույն ատյանների քննարկման օրակարգի առարկա: Այսօր մարդկանց տեղաշարժերի ու միջազգային միգրացիայի հետ կապված տարբեր հիմնախնդիրները քննարկվում են Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) նախաձեռնած «Միգրացիայի վերաբերյալ միջազգային երկխոսության» շրջանակներում՝ կառավարությունների, միջկառավարական ու հասարակական կազմակերպությունների (ՀԿ) մասնակցությամբ:

Միգրացիան, լինելով բարդ ու միջառարկայական երևույթ, որն ունի բազմաթիվ կողմեր՝ տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, քաղաքական, անվտան-

գության և այլն, պահանջում է համապարփակ կարգավորում ու կառավարում: Միաժամանակ, միգրացիայի միջազգային բնույթը դրա կառավարման խնդիրը ևս դարձնում է գլոբալ կառավարման հիմնախնդիր: Այսօր աշխարհի թերևս յուրաքանչյուր պետություն ինչ-որ ձևով ներգրավված է միգրացիայի գործընթացներում՝ կամ որպես ծագման, կամ տարանցիկ, կամ էլ որպես ընդունող պետություն: Մարդկանց միջպետական տեղաշարժերն էականորեն անդրադառնում են նաև արդի աշխարհի զարգացման միտումների վրա: Ներկայումս միգրանտների ընդհանուր թվի 60%-ն⁴ ապրում է ավելի զարգացած երկրներում, հիմնականում Եվրոպական Միության (ԵՄ) անդամ պետություններում և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (ԱՄՆ): Վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրություններն ու վերլուծությունները քննարկում են միգրացիայի, զարգացման ու մարդու իրավունքների միջև բարդ փոխկապակցվածությունը⁵: Արդեն լայնորեն ընդունվում է զարգացման գործընթացի վրա միգրացիայի դրական ներգործությունը փաստող դրույթը, ընդունված է նաև այն կարծիքը, որ պատշաճ կերպով կառավարվող միջազգային միգրացիան կարող է էականորեն նպաստել ինչպես ծագման, այնպես էլ ընդունող երկրների զարգացմանը: Միջազգային միգրացիան կայուն զարգացմանը կարող է նպաստել ներդրումների, գիտելիքների ու փորձի փոխանցման, ուղեղների շրջանառության, դրամական փոխանցումների և սփյուռքի ցանցերի շնորհիվ⁶: Տարբեր ուսումնասիրու-

1 UN DESA Population Division «2006 թ.-ի միջազգային միգրացիայի զեկույցը. գլոբալ գնահատում»: Ձեռնդրված է http://www.un.org/esa/population/publications/2006_MigrationRep/report.htm ինտերնետային կայքում:
 2 Տես՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության ինտերնետային կայքը՝ <http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration/lang/en>:
 3 «Միգրացիան կամ միջազգային սահմանը հատելով, կամ պետության ներսում բնակչության տեղաշարժի գործընթացն է: Միգրացիան ընդգրկում է մարդկանց ցանկացած տեղաշարժ՝ անկախ դրա տևողությունից, կազմից ու պատճառներից. այն ընդգրկում է փայտասականների, տեղահանված անձանց, տարիանված մարդկանց և տնտեսական միգրանտների տեղաշարժերը»: Սահմանումը վերցված է ՄՄԿ-ի «Միջազգային միգրացիոն իրավունք: Միգրացիայի բնագավառում գիտաբանների բառարանից», IOM, (2004):

4 UN DESA Population Division «2006 թ.-ի միջազգային միգրացիայի զեկույցը. գլոբալ գնահատում»: Ձեռնդրված է http://www.un.org/esa/population/publications/2006_MigrationRep/report.htm ինտերնետային կայքում:
 5 Տես՝ Ruhs, Martin, “Migrant Rights, Immigration Policy and Human Development.” In “Human Development Research paper 2009/23” (April 2009); Global Migration Group, “International Migration and Human Rights. Challenges and opportunities on the Threshold of the 60th Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights” (October 2008); Cholewinski, Ryszard, Perruchoud, Richard and Euan Macdonald (eds.), “International Migration Law: Developing Paradigms and Key Challenges.” International Organization for Migration / T.M.C Asser Press (2007)
 6 International Organization for Migration, the Berne Initiative, “International Agenda for Migration Management. Common Understandings and effective practices for a planned, balanced, and comprehensive approach to the Management of Migration.” (2005)

յունները⁷ ցույց են տալիս նաև միգրացիայի դրական ներգործությունը Հազարամյակի զարգացման նպատակների վրա (աղքատության կրճատում, կանանց իրավունքների ընդլայնում, առողջության բարելավում, շրջակա միջավայրի պահպանում, գյուղատնտեսության զարգացման ձևավորում): Չարգացման վրա միգրացիայի բարենպաստ ներգործությունը, սակայն, կախված է միգրանտների՝ իրենց ծագման և ընդունող երկրներում պաշտպանվածության աստիճանից: Ըստ ՄԱԿ-ի Չարգացման հայեցակարգի, պետությունների իրական հարստությունը մարդիկ են և նրանց մարդկային զարգացումը (ՄՁ) հիմք է հանդիսանում տնտեսական և ազգային կյանքի այլ կողմերի զարգացման համար⁸: Չարգացման նպատակ ընդունելով մարդկանց բարօրությունը, ՄՁ-ն անբակտեյիորեն կապվում է մարդու իրավունքների ու ազատությունների հետ: Ազատությունը կենսական կարևորություն ունի իրավունքներից օգտվելու և կարողություններն իրականացնելու, ինչպես նաև ընտրություն կատարելու և որոշումներ կայացնելու համար: «Մարդկային զարգացումն ու մարդու իրավունքները փոխադարձ ամրապնդում են միմյանց, օգնում ապահովել բարօրություն ու արժանապատվություն բոլոր մարդկանց համար, կառուցում հարգանք ինքն իր ու մյուսների նկատմամբ»⁹: **Չարգացման, միգրացիայի և մարդու իրավունքների** միջև այս բարդ փոխկապակցվածությունը ենթադրում է պետությունների ակտիվ դերակատարությունն ու ընդհանուր պատասխանատվությունը՝ քափանցիկ օրենսդրության, քաղաքականության ու ընթացակարգերի, ինչպես նաև այլ պետությունների հետ համագործակցության միջոցով միգրանտների իրավունքների (այդ թվում՝ քաղաքական, քաղաքացիական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, ինչպես նաև աշխատանքային) ապահովման գործում՝

միգրացիոն տեղաշարժման բոլոր փուլերում, այդ թվում՝ մինչմիգրացիոն, բուն տեղաշարժման, արտասահման ժամանելու ու այնտեղ աշխատելու, ինչպես նաև վերադարձի ու վերաինտեգրման¹⁰:

Ներդիր 3.1. Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն

Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությունը (ՄՄԿ) միջկառավարական կազմակերպություն է, որը միավորում է 127 անդամ և 17 դիտորդ երկրներ (2009 թ. հուլիսի դրությամբ): ՄՄԿ-ն, ստեղծվելով 1951 թվականին, այսօր դարձել է միգրացիայի ոլորտի առաջատար միջկառավարական կազմակերպությունը: Աշխարհով մեկ ծավալած իր կեսդարյա գործունեության արդյունքում կազմակերպությունն աջակցություն է ցուցաբերել ավելի քան 11 միլիոն միգրանտների:

ՄՄԿ-ն ունի խիստ ապակենտրոնացված կառուցվածք, որը նպատակաուղղված է երկրներին աջակցություն տրամադրելուն: Կազմակերպությունը, որի կենտրոնատեղին Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքն է, ունի ավելի քան 440 գրասենյակ ողջ աշխարհում:

Թեև ՄՄԿ-ն ներգրավված չէ Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) համակարգում, սակայն այն ՄԱԿ-ում հանդես է գալիս դիտորդի կարգավիճակով և պահպանում սերտ աշխատանքային կապեր ՄԱԿ-ի կառույցների և գործակալությունների հետ:

Միգրացիոն գործընթացների տարբեր փուլերում առկա են տարաբնույթ տարրեր, ուստի միգրացիոն կառավարումը ենթադրում է այդ տարրեր տարրերի կամ գործոնների հաշվառում: Ըստ էության, միգրացիայի գործընթացն սկսվում է միգրացիան խթանող գործոններից՝ միգրացիայի դրդապատճառներից (այդ թվում՝ «ձգող» ու «արտամղող») ու այն գործոններից, որոնցով բնորոշվում է նրա հարկադիր կամ կամավոր բնույթը, ապա հետևում են ճամփորդության ու երկիր մուտք գործելու զանազան փուլերը (կամ կանոնավոր, կամ անկանոն եղանակներով, ինչպես նաև կազմակերպված կամ ինքնուրույն), բնակություն հաստատելը և/

7 Usher, Erika for the International Organization for Migration, “IOM Migration Research Series No. 20. The Millennium Development Goals and Migration” (2005); Global Migration Group, “International Migration and Human Rights. Challenges and opportunities on the Threshold of the 60th Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights” (October 2008); United Nations Population Fund, “International Migration and the Millennium Development Goals.” (May 2005).
 8 ՄԱԿ-ի Մարդկային զարգացման հայեցակարգ <http://hdr.undp.org/en/humandev/>:
 9 Նույն տեղում:

10 International Organization for Migration for the Global Forum on Migration and Development, “Protecting the Rights of Migrants – A Shared Responsibility. A paper prepared for the Roundtable 1: Migration, Development and Human Rights”. (October 2008)

կամ վերադարձը, ինտեգրումը և/կամ վերաինտեգրումը և, վերջապես, առանձին դեպքերում՝ քաղաքացիության ձեռք բերումը: Նրան ուղեկցում են մի շարք օժանդակ հարաբերություններ, ներառյալ սփյուռքի հավանական ներդրումն իրենց ծագման երկրի տնտեսական զարգացման գործում, ինչպես նաև այնպիսի տրամախաչվող թեմաներ, ինչպիսիք են միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունն ու առողջության պահպանումը¹¹:

Միգրացիայի կառավարումը, հանդիսանալով պետական կառավարման մի մասը, նույնպես պետք է խաբսխված լինի մարդու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքի վրա:

Միգրացիայի կառավարումը¹² միջուկորտային բնույթ ունի և պարունակում է տնտեսական, սոցիալական, առևտրի, աշխատանքի, առողջապահական, անվտանգության վերաբերյալ քաղաքականությունների տարրեր: Ի լրումն սրա, ազգային ու միջազգային մակարդակներով միգրանտներն ու պետություններն ունեն պարտականություններ ու իրավունքներ: Հարաբերությունների այս բարդ համակցությունը պահանջում է միգրացիայի կառավարման խնդրի զորբալ ընկալում ու մոտեցում, որը հաշվի կառնի միգրացիայի և սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական բնույթի այլ ժամանակակից խնդիրների, ինչպես օրինակ՝ աշխատաշուկայի զարգացումների, անվտանգության խնդիրների և զարգացող ազգային ինքնությունների միջև կապը: ՄՄԿ-ն այս առումով առաջադրել է **միգրացիայի կառավարման համապարփակ հայեցակարգային մոդել (այսուհետ՝ Մոդելը)**: Մոդելը բաղկացած է առանձին փոխկապված բնագավառներից ու բաղադրիչներից¹³: Այդ Մոդելի համաձայն, միգրացիան խաչաձևվում է պետական զանազան շահերի, քաղաքականության, ընթացակարգերի լայն տիրույթում, և տարբեր բնագավառների ու բաղադրիչների փոխհարաբերությունների ու փոխկապակցվածության առկայության ընկալումը օգնում է ճիշտ ձևակերպել կառավարչական բնույթի միջոցառումների իրականացման համար պատասխանատու և գործուն միգրացիոն կառավարման համակարգի մասերը կազմող նախարարությունների ու գերատեսչությունների դերն ու ներդրումը կառավարման գործընթացներում:

Միգրացիայի կարգավորման համակարգի անկապտելի մասը հանդիսացող *օրենսդրությունը* սահմանում է միգրացիոն քաղաքականության կոնկրետ դրույթները և նախատեսում միգրացիայի կառավարման համար անհրաժեշտ միջոցառումների իրականացման լիազորություններ, այդ թվում՝ միգրանտների ընտրությունն ու ընդունումը, երկիր մուտք գործելու թույլտվությունը, կացության իրավունքի շնորհումը, սահմանների վերահսկողությունը, անօրինական մուտքն ու երկրում անօրինական կարգավիճակով մնալն արգելելը, երկրի տարածքից արտաքսելը և այլն: Միգրացիայի կարգավորման համակարգի մեկ այլ մասի՝ *վարչական կառուցվածքի* միջոցով միգրացիայի կառավարմանն ուղղված գործունեությունը հանձարարվում է ու համակարգվում գործառնության պարտականությունների ու պատասխանատվության կազմակերպված համակարգի սահմաններում:

Միգրացիա և զարգացում բնագավառի հիմնական նպատակն է ուղղորդել զարգացման վրա միգրացիայի դրական ներգործությունն ի շահ միգրանտների ու հասարակության:

Միգրացիայի օժանդակության բնագավառի նպատակն է ապահովել ու բարձրացնել աշխատողների, մասնագետների, ուսանողների, սովորողների, ընտանիքների, զբոսաշրջիկ-

11 Stu' Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, "Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners." International Organization for Migration (2004).

12 «Միգրացիայի կառավարում» գիտաբառն օգտագործվում է նկարագրելու համար պետության՝ անդրսահմանային միգրացիայի կարգավորված ու մարդկային վերահսկման բազմաթիվ գործառնություններն ու ազգային համակարգը, մասնավորապես մուտքի ու պետության սահմանների ներքում օտարերկրացիների ներկայության հետ կապված գործընթացների կառավարումը, փախստականների ու պաշտպանության կարիք զգացող այլ անձանց պաշտպանությունը: Այն վերաբերում է միգրացիոն հիմնական խնդիրների վերաբերյալ քաղաքականության, օրենսդրական ու վարչական արձագանքների մշակման նկատմամբ պլանավորված մոտեցմանը: IOM, "World Migration 2008. Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy" (2008)

13 Stu' Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, "Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners." International Organization for Migration (2004).

ների և այլոց՝ նվազագույն ձգձգումներով ու օրինական հիմքերով մի երկրից մյուսն անվտանգ ու արդյունավետ տեղաշարժվելու հնարավորությունը:

Մոդելի համաձայն, **միգրացիայի կարգավորման** նպատակն է աջակցել պետությանն ու հասարակությանը հասկանալու, թե ովքեր են փորձում ստանալ իրենց երկրի տարածք մուտք գործելու թույլտվություն, և ձեռնարկել միջոցներ կանխելու նրանց մուտքը, ում մերժվել է մուտքի թույլտվությունը: Անկանոն միգրացիոն հոսքերի փոխարինումը կանոնավոր, կարգավորված միգրացիայով համապատասխանում է բոլոր կառավարությունների շահերին:

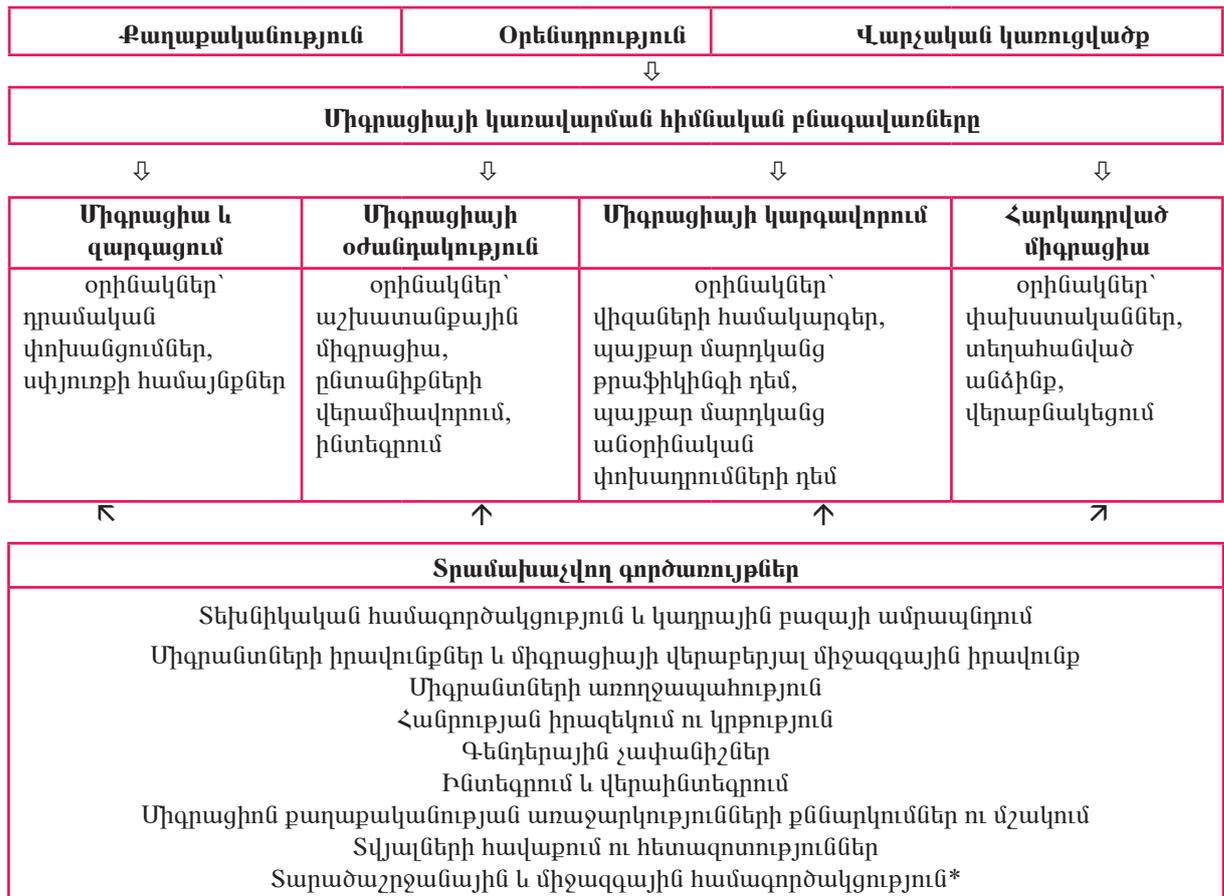
Հարկադիր միգրացիայի բնագավառի կառավարման նպատակն է արտակարգ իրավիճակներում օգնել մարդկանց դուրս գալ վտան-

գավոր գոտիներից և ապա վերադառնալ:

Հաշվի առնելով բարդությունն ու բազմաթիվ միջբնագավառային կապերը, միգրացիայի շատ խնդիրներ ու միգրացիայի կառավարման բազմաթիվ գործառույթներ արամախաչվող են ու վերաբերում են մեկից ավելի բնագավառի¹⁴: Միգրացիայի կառավարման համակարգի սխեմատիկ պատկերը ներկայացված է աղյուսակ 3.1-ում:

14 Stu` Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, “Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners.” International Organization for Migration (2004). Volume I.

Աղյուսակ 3.1. Միգրացիայի կառավարման համակարգը

* Stu` Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, “Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners.” International Organization for Migration (2004). Volume I.

ԳԼՈՒԽ 3

Միգրացիայի ժամանակակից կառավարումը ենթադրում է ոչ միային վերահսկողություն դրա նկատմամբ, այլև աջակցություն միգրացիային: Միգրացիայի հարցերում պետությունների լիազորություններն անխափա են նրանց պարտականություններից: Միգրացիայի ոլորտում ինքնիշխան լիազորությունները կարգավորող չափավոր սահմանափակումները հիմնականում բխում են պետության կողմից ստորագրված միջազգային համաձայնագրերից ու միջազգային սովորության իրավունքի սկզբունքներից: Ընդ որում, պետություններն իրավունք ունեն զգալիորեն ընդլայնելու միջազգային իրավունքով սահմանված նվազագույն պահանջներն ու արգելքները, և սովորաբար քաղաքական նկատառումներով, այլ ոչ թե իրենց իրավական պարտավորություններից ելնելով, դիմում են նման ընդլայնման:

Պետական ինքնիշխանությունը ենթադրում է երկիր մուտք գործելու ենթակա օտարերկրացիների խմբերի ընտրության, օտարերկրացիներին որոշակի հանգամանքներում երկրից վտարելու պայմանների սահմանման, սահմանների վերահսկողության իրականացման և երկրի անվտանգության պաշտպանության համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու պետության իրավունքը: **Սակայն միգրացիայի կառավարման ինքնիշխան իրավունքն օգտագործելիս պետությունը պետք է ապահովի մարդու իրավունքների միջազգային իրավական պայմանագրերի ու միջազգային սովորության իրավունքի նորմերով երաշխավորված մարդու իրավունքների ու ազատությունների նկատմամբ համակողմանի հարգանքը¹⁵:**

Ներկայումս միջազգային իրավունքը պետությունից պահանջում է իր քաղաքացիների համար սահմանված մի շարք քաղաքական ու քաղաքացիական, ինչպես նաև տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային հիմնական իրավունքներ տարածել նաև պետության իրավասության ներքո գտնվող բոլոր անձանց, այդ թվում՝ օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց վրա:

Երկար ժամանակ պետությունների միգրացիոն քաղաքականության գլխավոր առաջ-

նահերթությունը տվյալ պետության քաղաքացիների շահերի պաշտպանությունն էր, ինչը շատ դեպքերում հանգեցնում էր միգրանտների իրավունքների անտեսմանը: Վերջին տարիներին համաշխարհային հանրությունը գնալով ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում միգրացիայի և մարդու իրավունքների միջև եղած փոխադարձ կապին, որի վառ արտահայտությունն են միգրացիայի հարցերի շուրջ մի շարք միջազգային պայմանագրերի ընդունումը, ինչպես նաև **ՄԱԿ-ի միգրանտների իրավունքների հատուկ զեկուցողի¹⁶** պաշտոնի ստեղծումը:

Միգրանտների իրավունքներն ու պարտականությունները մտնում են միգրացիայի կառավարման հիմնարար քաղաքականության խմբի մեջ: Հետևաբար, միգրացիոն քաղաքա-

16 ՄԱԿ-ի միգրանտների իրավունքների հատուկ զեկուցողի պաշտոնը հիմնադրվել է 1999 թ.-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի կողմից 1999/44 որոշմամբ: Հատուկ զեկուցողի մանդատն ընդգրկում է բոլոր երկրները՝ անկախ նրանց կողմից 1990 թ.-ի «Բոլոր միգրանտ աշխատողների ու նրանց ընտանիքի անդամների իրավունքների պաշտպանության մասին միջազգային կոնվենցիային» միանալու փաստի: Հանձնաժողովը խնդրել էր հատուկ զեկուցողին ուսումնասիրել միգրանտների իրավունքների լիարժեք և արդյունավետ պաշտպանության խոչընդոտների հաղթահարման եղանակներն ու միջոցները: Հատուկ զեկուցողի հիմնական գործառնություններն են. (ա) խնդրել և ստանալ միգրանտների ու նրանց ընտանիքների մարդու իրավունքների ոտնահարման դեպքերի վերաբերյալ տեղեկատվություն բոլոր պատկան աղբյուրներից, այդ թվում նաև հենց միգրանտներից, (բ) ձևակերպել համապատասխան հանձնարարականներ միգրանտների իրավունքների ոտնահարման կանխման ու իրավունքների վերականգնման ուղղությամբ, (գ) խթանել ոլորտին առնչվող համապատասխան միջազգային նորմերի ու չափանիշների արդյունավետ կիրառումը, (դ) առաջարկել ազգային, տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում կիրառելի միջոցառումներ՝ ուղղված միգրանտների իրավունքների խախտումների վերացմանը, (ե) տեղեկատվություն խնդրելիս կամ այն վերլուծելիս՝ հաշվի առնել գենդերային կողմը, ինչպես նաև հատուկ ուշադրություն դարձնել միգրանտ կանանց հանդեպ բազմակի խտրականության ու բռնության դեպքերին: Մարդու իրավունքների խորհրդին է ներկայացնում տարեկան զեկույց միգրանտների իրավունքների պաշտպանության գլոբալ վիճակի, դրա վերաբերյալ իր հիմնական մտահոգությունների, ինչպես նաև իր կողմից դիտարկված հաջողված պրակտիկայի օրինակների մասին: Աղբյուրը՝ <http://www2.ohchr.org/English/issues/migration/rapporteur/>.

15 Stu` Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, “Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners.” International Organization for Migration (2004). Volume I.

կանության շրջանակներում միգրանտների իրավունքների առավելագույն պաշտպանությունն ապահովելու համար հարկավոր է հստակ պատկերացում ունենալ միգրանտների իրավունքների ու պարտականությունների բնույթի ու ծագման մասին: Այս առումով կարևոր է գտնել հավասարակշռված մոտեցում միգրացիայի կառավարմանը, այսինքն հավասարակշռված մարդու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքն ու միգրացիոն գործընթացների հսկողության սկզբունքը: Հավասարակշռված քաղաքականության մշակումը պետք է հենվի մի կողմից պետական ինքնիշխանության ու պարտավորությունների սկզբունքի վրա, մյուս կողմից՝ մարդու համընդհանուր իրավունքների սկզբունքի վրա¹⁷:

Միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունն ուղղակիորեն կապված է միգրացիայի կառավարման հետ և չպետք է դիտարկվի դրա համատեքստից դուրս: Միգրացիայի կառավարումը պետք է տեղի ունենա միգրանտների արժանապատվության համատեքստում՝ այդպիսով արտացոլելով մարդու իրավունքների ոլորտում պետությունների ունեցած պարտավորությունները¹⁸:

Անձի հիմնական իրավունքները, ազատություններն ու պարտականությունները կազմում են մարդու իրավական կարգավիճակի հիմքը, հարաբերությունների այն նվազագույն քանակը, առանց որի մարդ չի կարող հանդես գալ որպես հասարակության լիարժեք անդամ: Բոլոր միգրանտներն առաջին հերթին մարդիկ են և որպես այդպիսիք նրանք օժտված են միջազգային փաստաթղթերում, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի Չլիսավոր ասամբլեայի կողմից 1948թ. ընդունված «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում» ամրագրված բոլոր հիմնական անօտարելի իրավունքներով ու ազատություններով: Ընդ որում, նշված իրավունքները պետք է երաշխավորվեն պե-

տության տարածքում գտնվող բոլոր մարդկանց համար, այդ թվում միգրանտների: Ի լրումն դրա, կան տեղաշարժի վերաբերող մի շարք իրավունքներ, որոնք միգրացիայի համատեքստում հատուկ նշանակություն են ձեռք բերում, ինչպես օրինակ՝ ազատ տեղաշարժի, ապաստանի, քաղաքացիության, ընտանիքի վերամիավորման իրավունքները:

Բացի այդ, մարդու իրավունքները պետք է կիրառվեն՝ ելնելով հավասարության սկզբունքից: Չնայած նրան, որ մարդու առանձին իրավունքներն ու ազատությունները բացարձակ չեն ու կարող են օրենքով նախատեսված դեպքերում ենթարկվել սահմանափակումների՝ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, բնակչության առողջության կամ բարոյականության, կամ էլ այլոց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության նկատառումներով¹⁹, այնուամենայնիվ, այնպիսի հիմնական իրավունքներ ու ազատություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, կյանքի իրավունքը կամ խոշտանգումների բացառումը, հանդիսանում են բացարձակ իրավունքներ և ոչ մի պարագայում սահմանափակման ենթակա չեն:

Միջազգային հանրության կողմից ընդունված իրավունքների ընդհանուր շրջանակներում «միգրանտների իրավունքներ» առանձնացված կատեգորիա գոյություն չունի: Միգրանտներին անմիջապես վերաբերող իրավունքները սկիզբ են առնում մարդու իրավունքների, աշխատավոր միգրանտների ու փախստականների վերաբերյալ միջազգային իրավական պայմանագրերից ու օրենսդրությունից, միջազգային մարդասիրական (հումանիտար) իրավունքի դրույթներից:

Ընդունված է կարծել, որ միջազգային սովորության իրավունքով նախատեսված են **մարդու նվազագույն հիմնարար այն իրավունքները**, որոնք ճանաչվում են բոլոր պետությունների կողմից ու պարտադիր են նրանց համար՝ անկախ նրանից, թե այդ իրավունքներն ամրագրված են գրավոր իրավական փաստաթղթում, թե ոչ: Այդ իրավունքների թվին են դասվում՝ կյանքի իրավունքը, ցեղասպանության, ստրկության ու ստրկավաճառության, խոշտանգումների, դաժան,

17 Stu` Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, “Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners.” International Organization for Migration (2004). Volume I.

18 “Statement by the United Nations Special Rapporteur on the Human Rights of Migrants Mrs. Gabriela Rodrigues Pizarro”, In: “International Dialogue on Migration.” Fiftieth Anniversary of the International Organization for Migration. Eighty-Second Session of the Council 27-29 November 2001” International Organization for Migration (2002).

19 «Միջազգային դաշնագիր քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին», հոդված 12, կետ 3 (1966 թ.):

անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող այլ վերաբերմունքի, կամայականորեն երկարատև կալանքի արգելքները, հետևողական ռասայական խտրականության բացառումը, ինքնորոշման, կալանավորի նկատմամբ մարդկային վերաբերմունքի իրավունքները, պատիժ նախատեսող քրեական օրենքի հետադարձ ուժի կիրառման արգելքը, օրենքի առաջ հավասարության իրավունքը, խտրականության բացառման սկզբունքը, յուրաքանչյուրի երկրից դուրս գալու և իր երկիրը վերադառնալու իրավունքը, արտաքսման արգելքի սկզբունքը²⁰: Այս իրավունքները տարածվում են բոլոր մարդկանց վրա, այդ թվում նաև միգրացիոն գործընթացի բոլոր մասնակիցների վրա:

Այսպիսով, կազմավորվում է իրավունքների որոշակի ստորակարգություն, որտեղ քաղաքացիներն օգտվում են առավելագույն իրավունքներից, նրանց հաջորդում են պետությունում օրինական հիմունքներով գտնվող օտարերկրյա քաղաքացիները, ապա՝ անօրինական կարգավիճակով երկրի տարածքում գտնվող միգրանտները: Այդ է պատճառը, որ անկանոն միգրանտները կարիք ունեն ավելի մեծ միջազգային պաշտպանության:

Ինչ վերաբերում է **միգրանտների պարտականություններին**, ապա դրանք կարգավորված չեն միջազգային իրավունքով կամ սովորության իրավունքով: Միևնույն ժամանակ, միջազգային իրավունքը սահմանում է, որ միգրանտները պարտավոր են հետևել ընդունող երկրի օրենսդրությանը:

Միգրացիոն քաղաքականություն մշակելիս հարկավոր է հաշվի առնել, որ միջազգային պահանջ չեն հանդիսանում այն ենթադրությունները, որ միգրանտները վերջ ի վերջո կհնտեգրվեն, կսովորեն ընդունող երկրի լեզուն ու կհամակերպվեն մշակույթին: Վերոհիշյալ ակնկալիքները կարող են վերածվել պետության պարտավորությունների՝ մուտքի կամ քաղաքացիության համար պահանջների համատեքստում: Չկան միգրանտների նման պարտավորությունները սահմանող միջազգային

պայմանագրեր: Իհարկե, պետությունը կարող է օրինականացնել իր երկրի տարածքում միգրանտների պարտականությունների մասին այս պահանջները²¹: Այս առումով միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է ընդգրկի սովորական պետության տարածքում գտնվող միգրանտների ինտեգրման համընդգրկուն ծրագիր և ապահովի համապատասխան ֆինանսավորում:

3.1.2. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ օրենսդրությունը

Միգրանտների, այդ թվում նաև անօրինական կարգավիճակով օտար երկրում գտնվողների իրավունքների պաշտպանության համար հիմք են հանդիսանում մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերը, մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային և տարածաշրջանային իրավական մի շարք հիմնարար փաստաթղթեր, փախստականների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի, միջազգային աշխատանքային իրավունքի, ինչպես նաև միջազգային քրեական իրավունքի մաս կազմող իրավական փաստաթղթեր: Միջազգային պայմանագրերը հանդիսանում են միգրանտների իրավունքների հիմնական աղբյուրները: Խտրականության բացառումը միգրանտների, այդ թվում նաև անկանոն կամ, այսպես կոչված, «առանց փաստաթղթերի (undocumented)» միգրանտների իրավունքների պաշտպանության հիմնական սկզբունքն է: Այս բաժնում անդրադարձ է կատարվել միայն մեկ միջազգային պայմանագրի՝ «Բոլոր միգրանտ աշխատավորների և նրանց ընտանիքի անդամների իրավունքների պաշտպանության մասին կոնվենցիային»²²:

Հավասարակշռված քաղաքականության

20 Perruchoud, Richard, and Shyla Vohra for the International Organization for Migration, “Identifying Core Rights of Concern to Migrants. Background paper for the Regional Consultation Group on Migration’s Seminar on Human Rights and Migrants.” International Organization for Migration (1998), p. 8.

21 Usher, Erica (Chief Ed.) for International Organization for Migration, “Essentials of Migration Management. A Guide for Policy Makers and Practitioners.” International Organization for Migration (2004). Volume I.

22 “The International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families.” Ընդունվել է ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1990 թ.-ի դեկտեմբերի 18-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 45/158 բանաձևի համաձայն, ուժի մեջ է մտել 2003 թ.-ի հուլիսի 1-ին: 2009 թ.-ի հուլիսի դրությամբ ունի 42 մասնակից պետություն: ՀՀ-ն դեռ չի միացել այս կոնվենցիային:

մշակման համար հարկավոր է հստակ պատկերացում ունենալ միգրանտների իրավունքների մասին: Կարևոր է տեսնել, հայտնաբերել միգրանտների իրավունքների խախտումները, դրա համար հարկավոր է միգրանտներին դիտարկել որպես առանձին սոցիալապես խոցելի խումբ: Այս առումով կարևոր է նաև հանրության իրազեկումը և պաշտոնյաների ու քաղաքացիական հասարակության վերապատրաստումը:

Երկրի օրենսդրությունը պետք է ընդգրկի կարևորագույն միջազգային չափանիշները՝ նպաստելով արդյունավետ միգրացիոն քաղաքականության և միգրացիայի կառավարման ձևավորմանը:

Միգրանտների իրավունքների ցանկացած սահմանափակում պետք է լինի օրինական, այդ պետության օրենքներին համապատասխան, որոնք իրենց հերթին պետք է համապատասխանեն միջազգային չափանիշներին: Միայն իրավական ակտերը բավարար չեն միգրացիայի կառավարման և միգրանտների պաշտպանության համար: Հարկավոր է անկախ մարմին, որը վերահսկողություն իրականացնի օրինականության պահպանման նկատմամբ: Մարդու իրավունքների սահմանափակումների հանգեցնող գործողությունները պետք է պարբերաբար վերանայվեն անկախ մարմինների կողմից: Հատկապես կարևոր է այն սկզբունքը, որ անհրաժեշտ անվտանգության միջոցները պետք է կիրառվեն անհատ միգրանտների, այլ ոչ թե բոլոր միգրանտների նկատմամբ: Միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունը պահանջում է միգրացիայի կառավարման համալիր մոտեցում, որն իր մեջ ներառում է օրինականության, համաչափության, տեղեկացված լինելու, թափանցիկության սկզբունքները:

3.2. Միգրանտների իրավունքները Հայաստանի Հանրապետությունում

3.2.1. ԳՅ միգրացիայի վերաբերյալ քաղաքականությունը

ՀՀ-ում բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման ներկայիս հայեցակարգը²³ և ՀՀ կառավարության 2008-2012 թթ. ծրագիրը²⁴

23 «Հայաստանի Հանրապետությունում բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման հայեցա-

գիրը²⁴ ընդգծում են միգրանտների իրավունքների պաշտպանության կարևորությունը: Համաձայն ՀՀ կառավարության ծրագրի, ի թիվս այլ կարևոր հարցերի, ՀՀ կառավարության «ուշադրության կենտրոնում կլինեն աշխատանքային էմիգրացիայի երևույթի օրենսդրական կանոնակարգման, աշխատանքային էմիգրանտների իրավունքների և օրինական շահերի պետական պաշտպանության իրականացման հարցերը: Կատարելագործվելու է օտարերկրյա քաղաքացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց մարդասիրական նկատառումներով ՀՀ կողմից տրամադրվող պաշտպանության համակարգը՝ այն համապատասխանեցնելով միջազգային չափանիշներին»²⁵: Հայեցակարգը, որպես միգրացիոն գործընթացների պետական կարգավորման գերակա խնդիրներից մեկը, նշում է «աշխատանքային էմիգրանտների իրավունքների և օրինական շահերի պետական պաշտպանությունը՝ երկկողմանի միջպետական պայմանագրերի կնքման միջոցով»²⁶: Այդ փաստաթղթով ենթադրվում է իրականացնել հետևյալ միջոցառումները՝ ՀՀ քաղաքացիների աշխատանքային էմիգրացիան կանոնակարգող օրենսդրական բազայի ձևավորում (ներքին օրենսդրության մշակում, ոլորտը կարգավորող կոնվենցիաներին անդամակցում), ՀՀ քաղաքացիներին արտերկրում որոշակի ժամկետներով պայմանագրային հիմունքներով աշխատանքի տեղավորման նպատակով, ինչպես նաև աշխատանքային միգրանտների սոցիալական և իրավական պաշտպանությանն ուղղված միջպետական պայմանագրերի կնքում, ՀՀ տարածքում օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց աշխատանքային գործունեությամբ զբաղվելու պայմանների կանոնակարգում, ՀՀ քաղաքացիների կողմից ազատ աշխատատեղերի զբաղեցման առաջ-

կարգը» ընդունվել է ՀՀ կառավարության 2004 թվականի հունիսի 25-ի թիվ 24 արձանագրային որոշման հավելվածով:

24 «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008-2012 թվականների ծրագիր» ընդունվել է ՀՀ կառավարության 2008 թ.-ի ապրիլի 28-ի թիվ 380-Ս որոշմամբ և հավանության արժանացել ՀՀ Ազգային ժողովի 2008 թ.-ի ապրիլի 30-ի «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ծրագրին հավանություն տալու մասին» թիվ Ն-074-4 որոշմամբ:

25 ՀՀ կառավարության ծրագիր, «բաժին 4.4.8. Միգրացիան»:

26 Տես բաժին 3(2)

նահերթ իրավունքի ապահովում, արտերկրում գտնվող ՀՀ քաղաքացի հանդիսացող աշխատանքային միգրանտների, առաջին հերթին բարձրակարգ մասնագետների, մշակույթի, գիտության, արվեստի և սպորտի գործիչների հայրենիք վերադառնալու գործընթացների խրախուսում:

Ներկայումս ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության (ՏԿՆ) Միգրացիոն գործակալությունը (ՄԳ) մշակում է «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական կարգավորման ռազմավարությունը և դրա իրականացման 2010-2014 թթ. գործողությունների ծրագիրը», որում որպես ՀՀ միգրացիայի կարգավորման քաղաքականության հիմնական սկզբունքներ որդեգրվել են խտրականության բացառման, բոլոր միգրանտների՝ օրենքի առջև հավասարության, ազատ տեղաշարժվելու իրավունքի՝ ՀՀ տարածքում օրինական հիմքերով գտնվողների համար, ՀՀ սահմաններից դուրս ՀՀ քաղաքացիների պաշտպանության սկզբունքները: Նշվում է նաև, որ ՀՀ կառավարությունը միգրացիոն քաղաքականության արդյունավետ և համակարգված իրականացումն ապահովում է ոչ միայն ազգային անվտանգության, կայուն մարդկային զարգացման և ՀՀ ժողովրդագրական քաղաքականության նպատակներին, այլև՝ միգրացիոն գործընթացներում ներգրավված անձանց իրավունքների և շահերի պաշտպանության միջազգային չափանիշներին համահունչ: Ջարգացնելով ՀՀ-ում բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման ներկայիս հայեցակարգով սահմանված գերակա խնդիրները, ռազմավարությունն ու գործողությունների ծրագիրը փորձելու է մանրամասն ու կոնկրետ ձևակերպել բնակչության էմիգրացիայի ու իմիգրացիայի կառավարման համակարգը: Այս առումով խիստ կարևոր է, որ ընդունվելիք ռազմավարությունում միգրացիոն քաղաքականության յուրաքանչյուր ասպեկտ հաշվի առնի միգրանտների իրավունքները, խարսխված լինի ՀՀ ստանձնած միջազգային պարտավորությունների վրա, առաջին հերթին լինի միգրանտների իրավունքների միջազգային չափանիշներին համահունչ:

Կարևոր է, որ պետության միգրացիոն քաղաքականությունը մշակելիս պատշաճ ուշադրություն դարձվի միգրանտների իրավունքների պաշտպանությանը՝ անկախ միգրացիա-

յի տեսակից (անկանոն կամ անօրինական միգրանտներ, աշխատավոր միգրանտներ, փախստականներ, ապաստան հայցողներ, թրաֆիկինգի զոհեր, անօրինական սահմանափակումներ կատարող միգրանտներ), միևնույն ժամանակ հաշվի առնելով զարգանալու իրավունքի իրականացումը՝ նկատի ունենալով կին, երեխա, ինչպես նաև հատուկ կացարաններում պահվող միգրանտների հատուկ կարիքները և միգրացիայի կապը զարգացման հետ: Միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է հաշվի առնի միգրանտների իրավունքները նաև միգրացիոն տեղեկատվության կառավարման համակարգը մշակելիս: Ռազմավարությունը պետք է անդրադառնա Հայաստանում միգրացիայի կառավարման ոլորտի և իրավական հիմքերի հիմնական բացերին և ուշադրություն պահանջող ոլորտներին՝ առաջարկելով նաև համապատասխան օրենսդրական բարեփոխումներ և միգրանտների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ կարևոր միջազգային պայմանագրերի վավերացում: Լինելով հիմնականում ծագման երկիր՝ ՀՀ-ն պետք է իր միգրացիոն քաղաքականությունը մշակի այնպես, որպեսզի ուղղորդի միգրացիոն գործընթացների դրական ազդեցությունը մարդկային և ընդհանրապես երկրի զարգացմանը: Այսօր ՀՀ-ն, թերևս, ամբողջությամբ չի օգտվում այն հնարավորություններից, որոնք ընձեռում է միգրացիան ՄՁ առումով²⁷: Միգրացիայի և զարգացման փոխազդեցությունը սերտորեն փոխկապակցված է մարդու իրավունքների հետ, քանի որ առանց ազատության անհնար է օգտվել իրավունքներից, այդ թվում նաև զարգացման իրավունքից, և հասնել բարօրության: Պետությունը պետք է ակտիվ դերակատարություն ունենա միգրանտների իրավունքների ապահովման միջոցով նրանց մարդկային զարգացմանը նպաստելու գործում, այսպիսով արդյունքում նպաստելով ողջ երկրի ընդհանուր զարգացմանը:

3.2.2. Միգրացիայի կառավարման համակարգի վարչական կառույցները

ՀՀ կառավարության պատվերով ՀՀ-ում 2007-2008 թթ. իրականացված միգրացիայի

²⁷ Միգրացիայի և ՄՁ փոխկապակցվածության հարցը մանրամասնորեն քննարկված է ներկա գեկույցի այլ բաժնում:

կառավարման ոլորտի գնահատման²⁸ համաձայն, բացահայտված հիմնական թերություններից է ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարումը համակարգող միասնական պետական մարմնի բացակայությունը: Չեկույցն իր հանձնարարականներում առաջարկել է նշանակել միգրացիայի քաղաքականության մշակման իրավասու մարմին, որը կստանձնի ոլորտի համակարգումը միգրացիայի առավել լայն համատեքստում, ինչպես նաև վերանայել և միմյանց համապատասխանեցնել ներկայումս միգրացիայի զանազան խնդիրներով զբաղվող տարբեր պետական մարմինների (Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի, Էկոնոմիկայի, Առողջապահության, Կրթության նախարարություններ և այլն) կողմից իրականացվող գործառնությունները, ոլորտային քաղաքականություններն ու ռազմավարությունները՝ ներառելու միգրացիոն քաղաքականության հետ կապված հայեցակարգային հարցեր:

Հայաստանում այժմ ընթանում են միգրացիոն կառավարման ոլորտի բարեփոխումներ, որոնց նպատակն է ստեղծել միգրացիոն գործառնություններով զբաղվող մարմին, որը պետք է զբաղվի օտարերկրացիների մուտքի և նրանց կացության կարգավիճակ տրամադրելու, օտարերկրացիներին ապաստանի տրամադրման, քաղաքացիության շնորհման և անձը հաստատող փաստաթղթեր տրամադրելու, օտարերկրացիներին ՀՀ-ի տարածքում աշխատանքային գործունեության թույլտվություն տրամադրելու հարցերով, ինչպես նաև ՀՀ-ից մեկնող աշխատանքային միգրանտների իրավունքների և շահերի պաշտպանության խնդիրներով²⁹: Այդ մարմինը պետք է մշակի և իրագործի միգրացիոն քաղաքականություն և դրա իրականացումն ապահովող ծրագրեր, ինչպես նաև պետք է վարի միգրացիոն վիճակագրությունը: Այսօր ՀՀ-ում միգրացիա-

յի կառավարման հարցում ամենից մեծ բացը միգրացիոն քաղաքականության մշակման համար իրավասու առանձին, կենտրոնական մարմնի բացակայությունն է: Միգրացիոն քաղաքականություն մշակող մարմնի նշանակումը, նրան համապատասխան կարգավիճակ ու իրավասություններ շնորհելը դրականորեն կներգործեն թե՛ երկրում միգրացիայի կառավարման գործի, թե՛ միգրանտների իրավունքների պաշտպանության խնդիրների լուծմանը:

3.2.3. Միգրացիայի ոլորտին վերաբերող ներպետական օրենսդրությունը

ՀՀ-ն միացել է միգրանտների իրավունքների աղբյուր հանդիսացող վերոհիշյալ միջազգային պայմանագրերի մեծ մասին: Հայաստանն անդամակցում է ՄՄԿ-ին³⁰, ԱՄԿ-ին, ՄԱԿ-ին³¹, Եվրոպայի Խորհրդին և այլ միջկառավարական կազմակերպությունների, որոնց հետ կնքել է միգրացիային առնչվող տարբեր միջազգային համաձայնագրեր: Ի լրումն դրանց, Հայաստանը ստորագրել է ԱՄԿ-ի 29 կոնվենցիաներ:

ԱՊՀ շրջանակներում ՀՀ-ն միացել է նաև 1998թ. մարտի 6-ին Մոսկվայում ստորագրված «Անօրինական միգրացիայի դեմ պայքարում ԱՊՀ մասնակից պետությունների համագործակցության մասին» համաձայնագրին³²: Վավերացման գործընթացում է գտնվում «Անկախ Պետությունների Համագործակցության մասնակից պետությունների միգրացիոն մարմինների ղեկավարների խորհրդի կազմավորման մասին» համաձայնագիրը, որը ստորագրվել է 2007թ. հոկտեմբերի 5-ին:

ՀՀ կողմից ստորագրված միջազգային պայմանագրերը ՀՀ օրենսդրության մասն են դառնում և ներպետական օրենսդրության հետ հակասության մեջ մտնելու պարագայում դիտվում են որպես գերակա իրավական նորմեր:

ՀՀ-ում միգրանտների իրավունքների պաշտպանության առումով կարևոր են ոլորտը կարգավորող գործողությունների ծրագրե-

28 Ռոսի-Լոնգի, Պիեր, Լինդսբրյուն, Թերեզ և Քրիստինա Գալստյան՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության համար, «Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույց», Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն (2008):

29 ՀՀ Նախագահի 2008 թ.-ի մարտի 15-ի «ՀՀ միգրացիայի համակարգի և ՀՀ-ում կենսաչափական կողմնորոշիչներ պարունակող էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնացման քարտերի համակարգի ներդրման հայեցակարգի մասին» թիվ ՆԿ-53-Ա կարգադրությունը:

30 Հայաստանի Հանրապետությունն անդամակցել է ՄՄԿ-ին ՀՀ կառավարության «Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությանը ՀՀ անդամակցության մասին» 1993 թ. նոյեմբերի 30-ի թիվ 601 որոշմամբ:

31 Հայաստանն անդամակցել է ՄԱԿ-ին 1992 թ.-ի մարտի 2-ին:

32 Վավերացվել է 1999 թ.-ի հունիսի 26-ին, ուժի մեջ է մտել 2006 թ.-ի հունվարի 1-ին:

րի և հայեցակարգերի, ինչպես նաև ազգային օրենսդրության միջազգային չափանիշներին ու միջազգային պայմանագրերին համապատասխանության հարցերը: Այս առումով խոշոր բաց է, որ Հայաստանն առ այսօր չի ստորագրել 1990 թ. «Բոլոր միգրանտ աշխատողների ու նրանց ընտանիքի անդամների իրավունքների պաշտպանության մասին» միջազգային կոնվենցիան և 1977 թ. «Միգրանտ աշխատողների իրավական կարգավիճակի մասին» եվրոպական կոնվենցիան:

Միգրանտների իրավունքների և միգրացիայի ոլորտը կանոնակարգող ՀՀ **ներպետական օրենսդրությունը** ներառում է մի շարք օրենքներ և ենթօրենսդրական նորմատիվ ակտեր, որնց անդրադարձը ստորև կատարվել է ըստ միգրացիայի հետ առնչվող որոշակի ոլորտների, մասնավորապես՝

Մարդու իրավունքներ

ՀՀ **Սահմանադրությունը** մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներին և ազատություններին վերաբերող դրույթներով արգելում է խտրականությունը՝ կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկական կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնության պատկանելիությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից: Այն, հարգելով մարդու արժանապատվությունը՝ որպես նրա իրավունքների ու ազատությունների անքակտելի հիմք, երաշխավորում է մարդու հետևյալ հիմնական իրավունքները՝ յուրաքանչյուրի համար՝ հավասարությունը օրենքի առջև, կյանքի, անձնական ազատության և անձեռնմխելիության, իրավունքների պաշտպանության, խախտված իրավունքները վերականգնելու ու արդարադատությունից օգտվելու, իրավաբանական օգնություն ստանալու (օրենքով նախատեսված դեպքերում նաև պետական միջոցների հաշվին), անմեղության կանխավարկածից օգտվելու, անձնական և ընտանեկան կյանքի (այդ թվում նամակագրության, հեռախոսային խոսակցությունների, փոստային, հեռագրական և այլ հաղորդումների գաղտնիության), բնակարանի անձեռնմխելիության, մտքի, խղճի,

կրոնի ազատության, իր կարծիքն ազատորեն արտահայտելու և խոսքի ազատության, միավորումներ, արհեստակցական միություններ կազմելու, դրանց անդամակցելու, խաղաղ հավաքներ անցկացնելու, սեփականության (բացի հողի սեփականության իրավունքից, որը վերապահված է միայն ՀՀ քաղաքացիներին) իրավունքները, ինչպես նաև աշխատանքի ընտրության ազատությունը, հանգստի, ընտանիքի համար բավարար կենսամակարդակի, սոցիալական ապահովությունից և բժշկական օգնությունից ու սպասարկումից օգտվելու, կրթության իրավունքները, ստեղծագործության ազատությունը, իր ազգային և էթնիկական ինքնությունը պահպանելու իրավունքը: ՀՀ Սահմանադրությունը նաև արգելում է խոշտանգումները, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքը կամ պատիժը, հարկադիր աշխատանքը, պատիժ նախատեսող քրեական օրենքի հետադարձ ուժը: ՀՀ տարածքում ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու իրավունքը վերապահված է ՀՀ-ում օրինական հիմքերով գտնվող յուրաքանչյուր անձի (Հոդված 25): Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի դուրս գալ ՀՀ-ից, իսկ ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացի և ՀՀ-ում բնակվելու իրավունք ունեցող յուրաքանչյուր ոք ունի ՀՀ վերադառնալու իրավունք: Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունքները և ազատությունները չեն բացառում օրենքներով և միջազգային պայմանագրերով սահմանված այլ իրավունքներ և ազատություններ:

Քաղաքացիություն

2005թ. նոր խմբագրությամբ ընդունված ՀՀ Սահմանադրությունը³³ **քաղաքացիության** հարցի կարգավորումը թողնում է օրենքին՝ այդպիսով թույլատրելով երկքաղաքացիությունը: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության ձեռք բերման, շնորհման, վերականգնման և դադարեցման հարցերը կարգավորվում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության մասին 1995 թ.-ի նոյեմբերի 16-ի օրենքով:

Ներգաղթ, կացություն, օտարերկրացիների կարգավիճակ

ՀՀ օրենսդրությամբ կարգավորվում են ՀՀ-ում միգրանտների գտնվելու, օտարերկրա-

33 Սահմանադրության հոդված 30.1:

ցիների ՀՀ մուտք գործելու և ՀՀ-ից ելքի հետ կապված հարցերը: Իմիգրացիայի ոլորտը կանոնակարգող օրենքների մեջ առանցքային կարելի է համարել 2007 թ.-ի հունվարի 16-ին ընդունված «Օտարերկրացիների մասին» ՀՀ օրենքը, քանի որ այն անդրադառնում է մեր երկրում օտարերկրացիների մուտքի, կացութային և բնակության, ՀՀ տարածքով նրանց տարանցման և ՀՀ-ից նրանց ելքի հարցերին, ինչպես նաև ՀՀ-ում օտարերկրացիների աշխատանքային գործունեությանն առնչվող խնդիրներին: Այդ օրենքն անդրադառնում է օտարերկրյա քաղաքացիների գրանցման խնդրին, կանոնակարգում է օտարերկրացիների՝ դեպի Հայաստան աշխատանքային միգրացիան, պարունակում է դրույթներ վիզաների տեսակների, մուտքի վիզաների տրամադրման, մերժման, վավերացման և երկարաձգման մասին, ինչպես նաև երկիր մուտք գործելն արգելելու, կացության կարգավիճակների և դրանց ձեռք բերման, դրանց տրամադրումը մերժելու, մերժումների բողոքարկման, կացության կարգավիճակից գրկման, Հայաստանից կամավոր մեկնման և արտաքսման, հանձնման, օտարերկրացիների ձեռքակալման և կալանման, ինչպես նաև օտարերկրացիների անհատական տվյալների պաշտպանության վերաբերյալ: Օրենքի կիրարկումն ապահովելու համար ընդունվել են մի շարք ենթաօրենսդրական ակտեր: Սակայն օտարերկրացիների ՀՀ-ում գտնվելու հետ կապված մի շարք հարցեր գործնականում մնում են բաց կամ թերի են:

Ներդիր 3.2. ՀՀ-ում հանգրվանած իմիգրացիոն հոսքերը՝ քվերով

Թեև ՀՀ-ն հիմնականում արտագաղթի՝ միգրացիայի առումով ելքի երկիր է, սակայն փոքր չեն նաև ներգաղթի հոսքերը: Ըստ ՀՀ ԱՎԾ տվյալների³⁴, 2007 թ. ՀՀ քաղաքացիություն են ձեռք բերել 162 օտարերկրացիներ (որից 116-ը՝ Վրաստանի քաղաքացիներ, 16-ը՝ Իրաքի, 8-ը՝ Ադրբեջանի, մնացածը՝ Լիբանանի, Թուրքմենստանի, Ռուսաստանի, Իրանի և այլ երկրների քաղաքացիներ), իսկ 2008 թ.-ին՝ 962 (որից 703-ը՝ Վրաստանի, 136-ը՝ Ռուսաստանի, 29-ը՝ Ուզբեկստանի, 20-ը՝ Թուրքմենստանի, 17-ը՝ Իրաքի, 14-ը՝ Իրանի, 14-ը՝ Սիրիայի, 9-ը՝

34 Աղբյուրը՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

ԱՄՆ-ի քաղաքացիներ, և այլ երկրների քաղաքացիներ):

Վերջին տարիներին եղել են ՀՀ-ում ապաստան հայցելու բավականաչափ դիմումներ, մասնավորապես՝ 2003 թ. ՀՀ-ում ստացվել է 82 դիմում, որից 63-ը՝ Իրաքի քաղաքացիների կողմից, 2004 թ.՝ 162 դիմում, որից 143-ը՝ իրաքցիներից, 2005 թ.՝ 163 դիմում, որից 123-ը՝ իրաքցիներից, 2006 թ.՝ 650 դիմում, որից 275-ը՝ իրաքցիներից, 2007 թ.՝ 291 դիմում, որից 271-ը՝ իրաքցիներից, 2008 թ.՝ 205 դիմում, որից 68-ը՝ իրաքցիներից³⁵: Մինչ օրս Հայաստանում քաղաքական ապաստան ստանալու ոչ մի դիմում չի ներկայացվել:

ՀՀ-ում քաղաքացիություն ընդունած նախկին փախստականների թիվը կազմում է շուրջ 80000 մարդ (բոլորն Ադրբեջանից բռնագաղթած նախկին փախստականներ են)³⁶:

2008 թ.-ին ՀՀ-ում բարձրագույն պետական ուսումնական հաստատություններում սովորել են 3198 օտարերկրյա ուսանողներ (օտարերկրյա ուսանողների ընդհանուր քանակից 1480-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ են), որոնցից 904-ը՝ Վրաստանի քաղաքացիներ, 852-ը՝ ՌԴ քաղաքացիներ, 698-ը՝ Իրանի, 438-ը՝ Հնդկաստանի քաղաքացիներ, մնացածը այլ երկրներից՝ Սիրիայից, Իրաքից, Ղազախստանից, ԱՄՆ-ից, Ուկրաինայից, Չինաստանից, Հունաստանից, և այլն: 2008 թ.-ին ՀՀ-ում բարձրագույն ոչ պետական ուսումնական հաստատություններում սովորել են 813 օտարերկրյա ուսանողներ (այդ թվում՝ 428 կին), որոնցից 442-ը՝ ՌԴ քաղաքացիներ, 241-ը՝ Վրաստանի, մնացածը՝ Ուկրաինայի, Թուրքմենստանի, Իրանի, Ղազախստանի և այլ երկրների քաղաքացիներ³⁷:

Անօրինական միգրացիա

Թեև ՀՀ կառավարությունը 2008 թ.-ի փետրվարի 7-ին ընդունել է «ՀՀ սահմանային անցման կետերում և տարանցիկ գոտիներում հատուկ կացարանների գործունեության ու օտարերկրացիներին այնտեղ պահելու կարգը սահմանելու մասին» թիվ 127-Ն որոշումը, իսկ 2008 թ.-ի հուլիսի 10-ին՝ «ՀՀ տարածքում

35 Աղբյուրը՝ ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն գործակալության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

36 Աղբյուրը՝ ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն գործակալության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

37 Աղբյուրը՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

հատուկ կացարանի գործունեության և ձերբակալված օտարերկրացիներին այնտեղ պահելու կարգը սահմանելու մասին» թիվ 827-Ն որոշումը, սակայն մինչ օրս ՀՀ սահմանափակ անցման կետերի մեծ մասում (բացառությամբ՝ երկու կետի) չեն գործում օտարերկրացիներին պահելու **հապուկ կացարաններ**: Չկա նաև կենտրոնական հատուկ կացարան:

«Օտարերկրացիների մասին» ՀՀ օրենքով հատուկ կացարաններում պահվող օտարերկրացուն վերապահվում են թարգմանչի ծառայություններից օգտվելու, դատարան դիմելու և դատական բողոքարկման, փաստաբանի կամ այլ իրավական ներկայացուցչի (ներառյալ՝ ՀԿ-ների), ծագման պետության դիվանագիտական ներկայացուցչության կամ հյուպատոսական հիմնարկի պաշտոնյայի հետ հանդիպման, ինչպես նաև անհրաժեշտ բժշկական օգնություն ստանալու իրավունքներ:

Հատուկ կացարանների վերաբերյալ օրենսդրությունն ունի բարելավման կարիք՝ թե՛ կացարանների գործունեության ավելի մանրամասն կարգ մշակելու, օտարերկրացիներին այնտեղ պահելու ժամկետները և պայմանները կոնկրետացնելու, թե՛ դրանցում պահվող միգրանտների իրավունքների պաշտպանության և այդ կացարանները միջազգային կազմակերպությունների կողմից առաջադրված մարդասիրական չափանիշներին և միգրացիայի ու ապաստանի բնագավառում Եվրոպայի Միության համախմբված օրենսդրության³⁸ պահանջներին համապատասխանեցնելու առումով:

Այս պահի դրությամբ հատուկ կացարաններ կան միայն Երևանի «Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանում և Բագրատաշենի սահմանափակ անցման հսկիչ կետում, որոնք նույնպես բարեկարգման և միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցվելու կարիք ունեն: Սահմանն ապօրինի կերպով

հատած անձինք տեսականորեն կարող են ենթարկվել բանտարկության: Կենտրոնական հատուկ կացարանի բացակայության պատճառով այսօր ՀՀ-ում անօրինական հիմքերով գտնվող իմիգրանտները պահվում են Վարդաշենի քրեակատարողական հիմնարկում: Նրանք կալանքից կամ ձերբակալությունից հետո օգտվում են ՀՀ քաղաքացիների համար սահմանված այնպիսի իրավունքներից, որպիսիք են իրավական, սոցիալական, հոգեբանական, բժշկական խորհրդատվություն ստանալը, կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ այցելությունները (որոնք կազմակերպում են դեսպանատները): Հանցագործության մեջ մեղադրվող օտարերկրյա քաղաքացիների հանձնումը իրականացվում է համատեղ համաձայնագրերի հիման վրա. ՌԳ քաղաքացիներին՝ դատախազության, մնացած երկրների մեծ մասի քաղաքացիներին՝ ՀՀ արդարադատության նախարարության միջոցով³⁹:

Անօրինական միգրանտներին հատուկ կացարաններում պահելու հարցերը կարգավորող ազգային օրենսդրությունն ու իրավակիրառական պրակտիկան ունեն որոշակի բացեր, մասնավորապես՝ ա) հարկավոր է սահմանել օտարերկրացի անօրինական իմիգրանտների կալանավորման առավելագույն ժամկետներ, բ) վերջիններիս պահել քրեական այլ մեղադրանքներով պատիժ կրող դատապարտյալներից առանձին վայրերում:

Հարկ է նշել, որ միգրացիայի ոլորտում իրավախախտումների և հանցագործությունների կանխարգելման և հետապնդման ապահովման համար այսօր ՀՀ-ում հիմնականում հղում է կատարվում օրենսդրության այլ ճյուղերի, օրինակ՝ վարչական կամ քրեական օրենսգրքերի նորմերին: Մասնավորապես, ՀՀ քաղաքացիների միգրացիայի բնագավառին վերաբերող իրավախախտումների հետ գործ ունենալիս հիմնականում կիրառվում են 2003 թ.-ի ապրիլի 29-ին ընդունված ՀՀ քրեա-

38 ԵՄ իրավական դաշտը կազմող օրենքի ուժ ունեցող կամ չունեցող փաստաթղթեր, որ ԵՄ պետությունները կիրառում են միգրացիայի և ապաստանի ոլորտում: Մասնավորապես, տես ԵՀ Արդարադատության, ազատության և անվտանգության գլխավոր դիրեկտորատի միասնական օրենսդրությունը՝ “EU acquis communautaire, Title IV of the TEC, Part II of the TEC, Title VI of the TEU”:

39 Ռոսի-Լոնգի, Պիեր, Լինդսթրոմ, Թերեզ և Քրիստինա Գալստյան՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության համար, «Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույց», Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն (2008):

կան օրենսգրքի երեք հոդվածներ՝ հոդված 329-ը (Պետական սահմանն ապօրինի հատելը), հոդված 178-ը (Խարդախությունը) և հոդված 325-ը (Փաստաթղթեր, դրոշմներ, կնիքներ, ձևաթղթեր, տրանսպորտային միջոցների պետհամարանիշներ կեղծելը, իրացնելը կամ օգտագործելը):

Այսպիսով, ի տարբերություն ներգաղթի կարգը խախտելու հետ կապված այլ իրավախախտումների, մասնավորապես՝ վիզայի ժամկետը լրանալուց հետո երկրից չհեռանալու համար սահմանված սահմանափակ թվով և մեղմ (վարչական) պատժամիջոցների, սահմանն անօրինական կերպով հատելու համար սահմանվում են անհամաչափորեն խիստ քրեական պատժամիջոցներ: «ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրության»⁴⁰ կարևոր առաջարկություններից էր միգրացիայի ոլորտում իրավախախտումների, այդ թվում՝ սահմանի անօրինական հատումների (երբ բացակայում է այլ հանցավոր մտադրությունը) և վիզայի ժամկետները խախտելու դեպքերում կիրառել վարչական իրավունքը:

Միևնույն ժամանակ, նշված կացարանների՝ միջազգային և ԵՄ չափանիշներին համապատասխան գործելու, միգրանտներին կացարան, տրանսպորտ և բժշկական օգնություն տրամադրելու նպատակով անհրաժեշտ է ապահովել ֆինանսավորում պետական բյուջեից:

Աշխատանքի թույլտվություն

Ներգաղթի կառավարման՝ մարդու իրավունքների վրա ներգործող բացերից է նաև այն, որ այսօր ՀՀ-ում գոյություն չունի օտարերկրացիների համար աշխատանքի թույլտվության գործող համակարգ, ինչը նշանակում է, որ գործատուների համար չկան պարտավորություններ օտարերկրացիներին աշխատանքի ընդունելու առումով, ինչը կարող է հանգեցնել օտարերկրացի միգրանտների իրավունքների խախտումների, նրանց նկատմամբ անհավասար մոտեցման: Այս առումով խիստ

40 Ռոսի-Լոնգի, Պիեր, Լինդսթրոմ, Թերեզ և Քրիստինա Գալստյան՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության համար, «Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույց», Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն (2008):

կարևոր է աշխատանքի ընդունվելու կամ սեփական գործ սկսելու նպատակով ՀՀ մուտք գործել ցանկացողներին վիզա տրամադրելու հստակ ընթացակարգերի մշակումը և աշխատավոր միգրանտների համար աշխատանքի անհատական արտոնագրերի համակարգի ներմուծումը: Ընդ որում, աշխատանքի արտոնագիր ստանալու համար դիմելու ընթացակարգերը պետք է հասու լինեն պոտենցիալ աշխատավոր միգրանտներին թե՛ երկրում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս⁴¹:

Ապաստան և փախստականներ

Միգրացիայի վերաբերյալ օրենսդրության առումով կարևոր են ապաստանի և փախստականների կարգավիճակի հարցերը: ՄԱԿ ՓԳՀ-ի 2006 թ. գլոբալ զեկույցի համաձայն⁴², մեկ շնչի հաշվով փախստականների ամենաբարձր թիվն ունեցող երկրների շարքում Հայաստանը գրավում է երկրորդ տեղը (1000 բնակչի հաշվով 38 փախստական)՝ առաջին տեղը զիջելով Հորդանանին:

Ապաստանի և փախստականների հարցերը կարգավորող հիմնական օրենքներն են՝ 2001 թ.-ի հոկտեմբերի 19-ի «Քաղաքական ապաստանի մասին» օրենքը և 2008 թ.-ի նոյեմբերի 27-ին ընդունված «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքը: Վերջինիս շնորհիվ ապաստանի վերաբերյալ ՀՀ օրենսդրությունն ավելի է համապատասխանեցվել միջազգային չափանիշներին: Փախստականների պաշտպանության ոլորտին առնչվող բացերն այսօր ավի շատ ոչ թե օրենսդրության ոլորտում են, այլ գործնական քաղաքականության, որն էլ մեծապես պայմանավորված է Հայաստանի արդի սոցիալ-տնտեսական վիճակով: Այդ առումով դեռևս առկա է վերադարձման ռիսկը, ապաստան հայցողներին ուղղորդման մեխանիզմի բացակայությունը, հատուկ կացարանների բացակայությունը⁴³:

41 Նույնը:

42 Տես՝ «ՄԱԿ ՓԳՀ-ի 2006 թ. գլոբալ զեկույց», մաս 1-ին: «ՄԱԿ ՓԳՀ. ընդհանուր նկարագիր» էջ 59: Ձեռնարկում է հետևյալ ինտերնետային կայքում՝ <http://www.unhcr.org/gr06/index.html>; <http://www.unhcr.org/publ/PUBL/4666d25b0.pdf>.

43 «Հայաստանում փախստականների պաշտպանության կարողությունների հզորացում: Ազգային շահակիցների խորհրդավորականություններ: Խորհրաժողովի զեկույց», ՄԱԿ-ի ՓԳՀ (2008) /

Տվյալների պաշտպանություն

Միգրացիայի հետ սերտորեն առնչվող մեկ այլ բնագավառ է միգրանտներին վերաբերող տվյալների պաշտպանությունը, հավաքումն ու մոնիթորինգը: «Օտարերկրացիների մասին» ՀՀ օրենքը մեխանիզմներ է սահմանել այդպիսի տվյալների պաշտպանության համար՝ 2002 թ.-ի նոյեմբերի 22-ի «Անհատական տվյալների մասին» ՀՀ օրենքի պահանջներին համապատասխան:

Ներկայումս մշակվել է «Անհատական տվյալների պաշտպանության մասին» ՀՀ նոր օրենքի նախագիծ, որը նպատակ ունի կարգավորելու պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, պետական կամ համայնքային հիմնարկների, իրավաբանական կամ ֆիզիկական անձանց կողմից անհատական տվյալների մշակմանն առնչվող հարաբերությունները՝ մինևույն ժամանակ ապահովելով անհատական տվյալների մշակման ընթացքում մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը, այդ թվում՝ անձնական և ընտանեկան կյանքի անձեռնմխելիության իրավունքի պաշտպանությունը: Այդ նախագծով առաջարկվում է ստեղծել անհատական տվյալների պաշտպանության տեսչություն՝ անհատական տվյալների հավաքման, մշակման և օգտագործման օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու նպատակով:

ՀՀ կառավարությունը դեռևս չի ստորագրել «Անհատական տվյալների ավտոմատացված վերամշակման առնչությամբ անհատների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիան⁴⁴: Այս կոնվենցիան առաջին միջազգային իրավական փաստաթուղթն է, որն անհատական տվյալների հավաքման ու մշակման ընթացքում հնարավոր չարաշահումներից պաշտպանում է անհատին և փորձ է անում կարգավորել անհատական տվյալների անդր-

սահմանային հոսքը: Կոնվենցիան թույլ է տալիս, որ անհատն իմանա, թե իր վերաբերյալ ինչ տվյալներ ու տեղեկություններ են պահպանվում, և հարկ եղած դեպքում պահանջի ուղղել այդ տվյալները: Կոնվենցիան արգելում է անձի ռասայի, քաղաքական, առողջական, կրոնական, սեռական կյանքի, դատվածության մասին զգայուն տեղեկատվության մշակումը: Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքների սահմանափակում հնարավոր է միայն պետական անվտանգության, հասարակական անվտանգության, պետության դրամավարկային շահերի պաշտպանության, հանցագործությունների կանխման նպատակով: Կոնվենցիան առանձնահատուկ նշանակություն ունի կենսաչափական կողմնորոշիչներ պարունակող էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնացման քարտերի ներմուծման կապակցությամբ:

Արտագաղթ, ելք

ՀՀ-ից արտագաղթի և ելքի կառավարման գործում կարևոր նշանակություն ունի անձը հաստատող և ճամփորդական կենսաչափական կողմնորոշիչներ պարունակող (բիոմետրիկ) փաստաթղթերի ներմուծումը:

Անձը հաստատող և ճամփորդական կենսաչափական կողմնորոշիչներ պարունակող (բիոմետրիկ) փաստաթղթերի ներմուծումը ՀՀ-ում նպատակ ունի նպաստելու Եվրամիության հետ վիզաների դյուրացման համաձայնագրի ստորագրմանը⁴⁵:

Վիզաների դյուրացման համաձայնագրերի նպատակն է նպաստել այդ համաձայնագիրը ստորագրող պետության և Եվրամիության անդամ պետությունների քաղաքացիների միջև փոխգործակցությանը, որը հանդիսանում է տնտեսական, մարդասիրական, մշակութային, գիտական և այլ կապերի կայուն զարգացման նախապայման: Նման համաձայնագրի առկայության դեպքում փոխադարձության սկզբունքով կարճատև վիզաները (այդ թվում մասնաճիւղի մուտքի) պարզեցված կարգով են տրվում պայմանավորվող կողմերի քա-

“Strengthening Capacity to Protect Refugees in Armenia. National Stakeholders Consultations. Conference Report,” UNHCR (2008).

44 Council of Europe “Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data”. Ընդունվել է 1981 թ.-ի հունվարի 28-ին, ուժի մեջ է մտել 1985 թ.-ի հոկտեմբերի 1-ին: 2009 թ.-ի հուլիսի դրությամբ ունի 41 մասնակից պետություն:

45 Տես՝ «Եվրոպական նոր հարևանության քաղաքականության Եվրամիություն-Հայաստան գործողությունների ծրագիրը» և «ԵՄ արևելյան նոր գործընկերությունը»:

դաքացիներին, հատկապես պաշտոնական պատվիրակությունների անդամներին, գործարարներին, միջազգային բեռնա- և ուղևորավոխադրումներ իրականացնող տրասնպորտային միջոցների վարորդներին, լրագրողներին, սովորողներին, միջազգային սպորտային մրցումների մասնակիցներին ու նրանց ուղեկցող անձանց, մշակութային ու գիտական միջոցառումների մասնակիցներին, մի կողմի քաղաքացիների՝ մյուս կողմի տարածքում բնակվող մերձավոր ազգականներին, ինչպես նաև դյուրացվում են զինվորական կամ քաղաքացիական զերեզմաններ այցելող համաձայնագրի կողմ պետությունների տարածքում: Նման համաձայնագրերով նաև կարգավորվում է որոշակի կատեգորիայի դիմողների համար վիզայի համար վճարումներից ազատվելու կարգը:

Աշխատանքային միգրացիա և արտագնա աշխատանքներ

Հարկ է նշել, որ միգրացիայի բնագավառին վերաբերող ՀՀ օրենքների մեծ մասում փորձ է արվում կանոնակարգել օտարերկրացիների ներգաղթի գործընթացը: Ինչ վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիների արտագաղթի կանոնակարգմանն ու համապատասխան աջակցությանը, ապա ներպետական օրենսդրությունն ակնհայտորեն թերի է: Այս առումով ՀՀ ՏԿՆ ՄԳ-ն հանդես է եկել «Արտագնա աշխատանքների կազմակերպման մասին» օրենքի նախագծի առաջարկով, որը նպատակ ունի կառավարելու աշխատանքային միգրացիայի հոսքերը և պաշտպանելու միգրանտների իրավունքները: Նախագիծը նպատակ ունի կանխել ոչ միայն արտագնա աշխատանքների նպատակով քաղաքացիներին խաբելը կամ այլ անօրինական ճանապարհով օտարերկրյա պետություններ փոխադրելը, այլև ստեղծել իրավական հիմքեր արտագնա աշխատանքներն ի շահ արտագնա աշխատողների կանոնակարգելու համար: Օրենքի նախագիծը ներկայումս քննարկվում է ՀՀ կառավարության կողմից:

Քանի որ ՀՀ քաղաքացիների աշխատանքային միգրացիան հիմա էլ միգրացիայի կարևորագույն ասպեկտներից մեկն է Հայաստանի համար, առաջարկվում է համա-

պատասխան իրավական դաշտ ձևավորել ՀՀ քաղաքացիների արտագնա աշխատանքի տարատեսակ ասպեկտները կառավարելու նպատակով, օրինակ՝ երկկողմանի պայմանագրերի միջոցով: Այս առումով արտերկրում աշխատելու համար ՀՀ քաղաքացիներին հավաքագրող գործակալությունների գործունեության կանոնակարգումը պետք է համարվի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Նույնքան կարևոր է արտերկրում աշխատող ՀՀ քաղաքացիների պաշտպանությունը և նրանց ցուցաբերվող աջակցությունը, օրինակ՝ ընդունող երկրի հետ աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ երկկողմ պայմանագրի կնքման միջոցով, որում պետք է ներառված լինեն հատուկ դրույթներ աշխատավոր միգրանտների պաշտպանության, արտերկրում ՀՀ դեսպանատների աշխատանքի հարցերով կցորդների ներգրավման, ԵՄ անդամ պետությունների հետ համապատասխան համագործակցության մասին և այլն⁴⁶:

Շատ պետություններ արտերկրում իրենց ներկայացուցչությունների կազմում ունեն աշխատանքային կցորդների ինստիտուտ: Քանի որ ՀՀ քաղաքացիները հաճախ են մեկնում արտագնա աշխատանքի, ցանկալի կլիներ, որ ՀՀ-ն նույնպես ունենար աշխատանքային կցորդներ⁴⁷, որոնք կաշխատեին աշխատանքային քվոտաների ձեռք բերման, ինչպես նաև արտերկրում գտնվող հայաստանցի աշխատանքային միգրանտների իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ:

46 Ռոսի-Լոնգի, Պիեր, Լինդսբրյոմ, Թերեզ և Քրիստինա Գալստյան՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության համար, «Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն: Գնահատման առաքելության զեկույց», Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն (2008):

47 Աշխատանքային կցորդները հանդիսանում են տվյալ արտասահմանյան երկրում գործող դեսպանատան աշխատակիցներ, դիվանագետներ, որոնց դերն է պաշտպանել այդ երկրում աշխատող իրենց համաքաղաքացիներին՝ իրենց դիվանագիտական առաքելության իրավասության շրջանակներում նպաստել աշխատաշուկայի և աշխատանքի հնարավորությունների մասին տեղեկատվության փոխանակմանը, աջակցել աշխատանքի քաղաքականության մշակմանը, ընդունող պետության և իր պետության միջև լավ հարաբերություններ հաստատել աշխատանքի հարցերով:

Ներկայումս ՀՀ-ից աշխատանքային միգրացիան տեղի է ունենում չկարգավորված և չկանոնակարգված ձևով, ինչի արդյունքում հաճախ ոտնահարվում են միգրանտների իրավունքները, նրանց աշխատանքը հաճախ չի վարձատրվում ըստ արժանվույն, նրանք աշխատում են հիմնականում ոչ արժանապատիվ պայմաններում և չեն կարողանում առավելագույնս շահել արտագնա աշխատանքների հնարավորություններից: Պետության կողմից արտերկրում աշխատատեղերի ձեռք բերման և արտագնա աշխատանքների պատշաճ կազմակերպման միջոցով, աշխատանքային պայմանագրերի կիրառմամբ ու աշխատավորների իրավունքների պաշտպանության երաշխիքների շնորհիվ կարելի է աշխատանքային միգրացիան ծառայեցնել ի շահ մարդկային զարգացման: Այս առումով կարևոր է նաև մշակել այնպիսի մեխանիզմներ, որոնց շնորհիվ կկարգավորվի և կաճի արտերկրից հայ աշխատանքային միգրանտների կողմից կատարվող դրամական փոխանցումների ազդեցությունը զարգացման և աղքատության կրճատման վրա:

Արտերկրում ՀՀ քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանություն, քաղաքացիների վերադարձ և ետ ընդունում

Արտասահմանում ՀՀ քաղաքացիների իրավունքները պաշտպանելու մեխանիզմներ են հանդիսանում նաև տարբեր պետությունների հետ կնքված երկկողմ համաձայնագրերը: Այդ համաձայնագրերի թվին են դասվում նաև առանց թույլտվության գտնվող անձանց ետ ընդունելու կամ **ռեադմիսիայի**⁴⁸ մասին հա-

մաձայնագրերը: Միջազգային իրավակիրառական պրակտիկայում ընդունված սկզբունք է, որ նման համաձայնագրերը պետք է համապատասխանեն «Փախստականների կարգավիճակի վերաբերյալ» 1951 թ. ԺՆԼԻ կոնվենցիային և «Փախստականների կարգավիճակի մասին» 1967 թ. արձանագրությանը, ինչպես նաև մարդու իրավունքների վերաբերյալ հիմնական միջազգային պայմանագրերին: Համաձայնագրերը պետք է նաև պարունակեն անհատական տվյալների պաշտպանության վերաբերյալ դրույթներ: 2009թ. դրությամբ Հայաստանը ստորագրել է ռեադմիսիայի մասին համաձայնագրեր հետևյալ պետությունների հետ՝ Բելգիայի թագավորության, Լյուքսեմբուրգի Մեծ Դքսության և Նիդեռլանդների Թագավորության, Բուլղարիայի Հանրապետության, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության, Դանիայի Թագավորության, Լատվիայի, Լիտվայի, Շվեդիայի Թագավորության և Շվեյցարիայի: Քննարկման փուլում են գտնվում Ավստրիայի, Էստոնիայի, Լեհաստանի, Լիբանանի, Կիպրոսի, Նորվեգիայի, Չեխիայի Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության, Ռումինիայի և Ուկրաինայի հետ ռեադմիսիոն համաձայնագրերի նախագծերը:

Արտերկրում գտնվող հայաստանցի աշխատանքային միգրանտների և այլ միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունը պետք է իրականացվի միջազգային պայմանագրերի հիման վրա և այդ պայմանագրերի վերահսկումն իրականացնող մարմինների միջոցով: Այդ առումով կարևոր է միգրանտ աշխատավորների վերաբերյալ կոնվենցիաներին միանալը:

48 Ռեադմիսիայի համաձայնագիրը դյուրացնում է տվյալ պետության տարածքում առանց թույլտվության գտնվող անձանց (այսինքն՝ այնպիսի անձ, որը չի կատարում կամ այլևս չի կատարում տվյալ պետության տարածք մուտք գործելու, այնտեղ գտնվելու կամ բնակվելու իրավական պահանջները) իրենց ծագման երկիր վերադարձնելու հարցերը, այդ թվում՝ այդ անձանց ինքնուրույն հաստատումը, նրանց վերադարձնելը կամ նրանց տարանցումը հեշտացնելը՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով վերադարձի ենթակա անձանց համար միջազգային համաձայնագրերով ներպետական օրենսդրությամբ սահմանված հիմնական իրավունքները և ազատությունները, մասնավորապես՝ դատական և այլ իրավասու մարմիններին դիմելու իրավունքը: Վերադարձի ենթակա անձանց գործերը քննվում են

անհատական կարգով:

Ներդիր 3.3. ՀՀ քաղաքացիների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը արտերկրում

Արտերկրում ՀՀ քաղաքացիների շահերը կոչված են պաշտպանելու ՀՀ հյուպատոսական ներկայացուցչությունները, որոնք կազմակերպում են նաև ՀՀ քաղաքացիների վերադարձը Հայաստան: Տարբեր երկրներում ՀՀ քաղաքացիների իրավունքների ոտնահարումների դեպքերի ուսումնասիրության արդյունքում ստացվել են հետևյալ տվյալները:

Օրինակ՝ Ուկրաինայում ՀՀ քաղաքացի-

ներից ստացված բողոքների վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ դրանց մեծամասնության հիմքում ընկած է Ուկրաինայի միգրացիոն օրենսդրական ակտերի խախտումը: ՀՀ քաղաքացիների բողոքները Ուկրաինայի միգրացիոն և անձնագրային-արտոնագրային ծառայությունների կողմից ցուցաբերված բացասական վերաբերմունքի առնչությամբ բազմաթիվ են: Դրանցում նկարագրված են անգամ այնպիսի դեպքեր, երբ օդային կամ երկաթուղային կայարաններում, առանց բացատրության, արգելվում է ՀՀ քաղաքացիների մուտքը Ուկրաինա:

2004 – 2009 թթ. ընթացքում արտերկրից կամավոր վերադարձած և վտարման ենթարկված ՀՀ քաղաքացիների թիվն ըստ երկրների*

	Կամավոր վերադարձած ՀՀ քաղաքացիների ընդհանուր թիվը	Վտարման ենթարկված ՀՀ քաղաքացիների ընդհանուր թիվը
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ	1961	238
Ավստրիա	40	
Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	3	19
Արգենտինա	5	-
Բելառուս	56	25
Բուլղարիա	168	75
Գերմանիա	1307	187
Թուրքիա	77	
Թուրքմենստան	98	9
Իսպանիա		53
Իսրայել	8	
Իտալիա	4	79
Լեհաստան		1178
Կանադա		20
Հունաստան	35	
Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն	25	76
Նիդեռլանդներ	74	39
Շվեդիա	127	127
Շվեյցարիա	264	
Չինաստան	-	2
Ռուսաստանի Դաշնություն	30497	2731
Վրաստան	-	1
Ֆրանսիա	640	429

* Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության հյուպատոսական վարչության տեղեկանքի տվյալների հիման վրա:

2004–2009 թթ. ընթացքում այդ երկրի միգրացիոն օրենսդրության պահանջների խախտման հետևանքով ավելացել է Ուկրաինայից վտարման ենթարկված կամ կամավոր Հայաստան վերադարձած ՀՀ քաղաքացիների թիվը: Նրանց զգալի մասը կազմում են Ուկրաինայի տարածքում անօրինական գտնվելու համար դատարանի որոշումով դեպորտացիայի ենթարկված ՀՀ քաղաքացիները, որոնց այդ երկրի սահմանապահ մարմիններն ուղղակիորեն վտարել են երկրից:

Միայն 2004–2009 թթ. ընթացքում Ուկրաինայում գտնվող ՀՀ քաղաքացիներին տրվել է վերադարձի 3696 վկայական⁴⁹: Այս թիվը զիջում է միայն ՌԴ-ում գտնվող մեր հայրենակիցներին տրված վերադարձի վկայականների թվին, որը միայն Սանկտ-Պետերբուրգի գլխավոր հյուպատոսության տվյալներով կազմել է 7068:

Ստորև բերված աղյուսակից կարելի է դատել, որ կամավոր վերադարձների թիվը մեծ է ԱՄՆ-ից, Ռուսաստանի Դաշնությունից և Ֆրանսիայից, իսկ ՀՀ քաղաքացիների վտարման դեպքեր հաճախ են հանդիպում Լեհաստանից, Գերմանիայից, ՌԴ-ից, Ֆրանսիայից: ՀՀ ԱԳՆ հյուպատոսական վարչության տվյալներից երևում է, որ վերադարձողների և վտարվածների մեծ մասը չափահաս տղամարդիկ են, չնայած փոքրաթիվ չէ նաև կանանց և երեխաների թիվը:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ վերը նշված թվերը ամբողջական չեն, որովհետև, հիշյալ ժամանակահատվածում եղել են նաև նշված երկրներից կամավոր վերադարձած կամ վտարված ՀՀ այլ քաղաքացիներ, որոնք ունենալով գործող փաստաթղթեր վերադարձել են առանց դեպորտացիայի իմացության:

Հարկադիր աշխատանք, թրաֆիկինգ, միգրանտների անօրինական սահմանափակումներ

Անկանոն միգրացիայի վտանգներից են մարդկանց թրաֆիկինգը և միգրանտների անօրինական սահմանափակումները:

Ներդիր 3.4. Միգրացիան և մարդկանց թրաֆիկինգը

Մարդկանց շահագործումը (թրաֆիկինգ)՝ որպես միջազգայնորեն բնորոշված ժամանակակից ստրկության տեսակներից մեկը, մեծապես պայմանավորված է մարդկանց անօրինական տեղափոխմամբ և հարկադրական շահագործմամբ: Միևնույն ժամանակ, թրաֆիկինգը, հիմնականում, անկանոն և չպաշտպանված աշխատանքային միգրացիոն հոսքերի, աղքատության, գործազրկության լայն տարածման, սեռային խտրականության, երկրում և տարածաշրջանում առկա կոռուպցիայի հետևանք է:

Ըստ որոշ հետազոտությունների, թրաֆիկինգի և անկանոն միգրացիայի իմաստով Հայաստանը ծագման աղբյուր է (այսինքն՝ այստեղից է սկսել նրանց թրաֆիկինգի մեջ ներքաշման գործընթացը) թրաֆիկինգի հայտնաբերված զոհերի 85%-ի, սեռական շահագործման նպատակով թրաֆիկինգի ենթարկված կանանց և աղջիկների 80%-ի և հարկադիր աշխատանքի նպատակով թրաֆիկինգի ենթարկված տղամարդկանց 20%-ի պարագայում: Թրաֆիկինգի զոհերի 15%-ի պարագայում Հայաստանը տարանցիկ փոխադրման և վերջնակետային պետություն է: Հիմնականում թրաֆիկինգի են ենթարկվում դեպի Արաբական Միացյալ Էմիրություններ (ԱՄԷ) և Թուրքիա ուղղվող էմիգրացիոն հոսքերում ներգրավված կանայք ու աղջիկները: Թրաֆիկինգի ենթարկված հայ տղամարդիկ հաճախ հայտնվում են Ռուսաստանում, մեծ մասամբ՝ շինարարական հրապարակներում⁵⁰:

Թրաֆիկինգի զոհերի հետ անմիջականորեն աշխատող ՀԿ-ների տրամադրած վիճակագրական տվյալների համաձայն, 2003-2008թթ. ՀՀ-ում հայտնաբերվել և աջակցություն է ստացել թրաֆիկինգի մոտ 160 զոհ: Կառավարության և զոհերի պաշտպանության բնագավառում աշխատող միջազգային ու տեղական ՀԿ-ների գործընկերության և համագործակցության արդյունքում իրավապահ մարմինների կողմից հայտնաբերվել և ՀԿ-ների վերականգնողական նպատակ հետապնդող աջակցությանն է ուղեգրվել թրաֆիկինգի զոհերի 45%-ը: Թրաֆիկինգի զոհերի հայտնաբերումն ու ուղեգրումն իրականացվում է նաև թե՛ զծերի միջոցով, սոցիա-

49 Աղբյուրը՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության հյուպատոսական վարչության տեղեկանքը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

50 Աջակցություն թրաֆիկինգի զոհերին Հայաստանում, զոհերին աջակցություն ցուցաբերողների հավաքած տվյալներն ամփոփող գրքույկ, 2003 թ. հոկտեմբեր – 2007 թ. մարտ, Երևան 2007:

ԳԼՈՒԽ 3

լական ապահովության և առողջապահական ոլորտի հիմնարկների, Արտաքին գործերի նախարարության հյուպատոսական վարչության և սոցիալական աշխատանք կատարողների ջանքերով⁵¹:

Թրաֆիկինգի դեմ պայքարի միջազգային մեխանիզմները

Հայաստանը 1994 թ. միացել է «Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» կոնվենցիային, ինչպես նաև մարդու իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ ՄԱԿ-ի և եվրոպական կառույցների իրավական փաստաթղթերին: ՀՀ-ն 2003 թ. մարտի 25-ին վավերացրել է ՄԱԿ-ի «Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի կոնվենցիան» և լրացուցիչ արձանագրությունները («Մարդկանց, հատկապես կանանց և երեխաների թրաֆիկինգը կանխելու, վերացնելու և պատժելու մասին» և «Ցամաքային, ծովային և օդային ճանապարհներով միգրանտների ապօրինի տեղափոխման մասին»), որոնք դասվում են մարդկանց թրաֆիկինգի դեմ պայքարի միջազգային իրավական կարևորագույն գործիքների շարքը: ՀՀ-ն 2007 թ. վավերացրել է «Մարդկանց թրաֆիկինգի դեմ պայքարի գործողությունների մասին» 2005 թ. մայիսի 16-ին Վարչապետի ստորագրված Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիան:

Մարդկանց թրաֆիկինգի մասին ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի զեկույցը

2000 թ-ից ի վեր ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտը հրապարակում է մարդկանց թրաֆիկինգի մասին ամենամյա զեկույց, որում անդրադառնում է այդ երևույթի լրջագույն դրսևորումները վերացնելու ուղղությամբ այլ պետությունների կառավարությունների կողմից գործադրվող ջանքերին:

Այդ զեկույցով սահմանված պահանջների համաձայն, 2002-2003 թթ, ՀՀ-ն դասվում էր 3-րդ խմբի երկրների շարքը: 2005-2008 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանը տեղափոխվել է 2-րդ խմբի կամ հսկվող երկրների ցուցակ (այս խմբի երկրները 3-րդ խմբի համեմատ համարվում են թրաֆիկինգի առումով ավելի վատ ցուցանիշներ ունեցող)՝ հիմնականում այն պատճառով, որ չնայած թրաֆիկինգի դեմ պայքարի բնագավառում Հայաստանի կառավարության ձեռնարկված լուրջ քայլերին,

կառավարությունն այնուհանդերձ չէր կարողացել «ապացուցել, որ արձանագրվել է շոշափելի առաջընթաց գոհերի հայտնաբերման և պաշտպանության, ինչպես նաև պետական պաշտոնյաների հանցավոր մասնակցության դեմ պայքարի ոլորտներում»⁵²: 2008թ. ապրիլից մինչև 2009թ. մարտ ընկած ժամանակահատվածում արձանագրված առաջընթացի շնորհիվ Հայաստանի կարգավիճակը բարելավվել է. մարդկանց թրաֆիկինգի 2009թ. զեկույցում Հայաստանը 2-րդ խմբի հսկվող ցուցակի փոխարեն հայտնվել է 3-րդ խմբում:

Կառավարության իրականացրած գործողությունները

Կառավարությունը 2002թ. հոկտեմբերին ստեղծել է Թրաֆիկինգի դեմ պայքարի միջգերատեսչական հանձնաժողով (ԹՊՄՀ), որի կազմում ներառված են ՀՀ առողջապահության, ֆինանսների, Էկոնոմիկայի, արդարադատության, կրթության և գիտության, աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունների, ՀՀ ԱԺ-ի, ՀՀ կառավարությանն առընթեր ոստիկանության, ազգային անվտանգության ծառայության, ՀՀ գլխավոր դատախազության, ՀՀ ՏԿՆ միգրացիոն գործակալության և ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության ներկայացուցիչներ: Հասարակական և միջազգային կազմակերպությունները ներգրավված են դիտորդի կարգավիճակով: ԹՊՄՀ-ի կարգավիճակը 2007 թ. նոյեմբերին բարձրացվել է՝ վերածվելով Թրաֆիկինգի դեմ պայքարի խորհրդի (ԹՊԽ), որում ներկայումս նախագահում է փոխվարչապետը:

Հանձնաժողովը մշակել է գործողությունների երկու ազգային ծրագիր (1. 2004-2006 թթ., 2. 2007-2009 թթ.) և համակարգել դրանց իրագործումը: Ծրագրերն անդրադարձել են թրաֆիկինգի դեմ պայքարի կարևորագույն ուղղություններին՝ կանխարգելում, քրեական հետապնդում, պաշտպանություն և միջազգային համագործակցություն: Ներկայումս մշակման փուլում է Թրաֆիկինգի դեմ պայքարի գործողությունների երրորդ ծրագիրը՝ 2010-2012 թթ. համար:

2008 թ. նոյեմբերի 28-ին ՀՀ վարչապետի 1385-Ա որոշմամբ ստեղծվել է թրաֆիկինգի ենթարկված անձանց ուղեգրման ազգային մեխանիզմը: ՀՀ ԿԱ ոստիկանությունում ստեղծվել է թրաֆիկինգի և անօրինական միգրացիայի

51 Նույն տեղում, Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանությունից ստացված տվյալների հետ մեկտեղ:

52 Մարդկանց թրաֆիկինգի մասին 2008 թ. զեկույց, Հայաստան, առկա է ինտերնետում հետևյալ հասցեով. <http://www.usa.am/news/2008/june/news060908.php>

դեմ պայքարի ստորաբաժանում: Նմանատիպ ստորաբաժանումներ ստեղծվել են նաև ՀՀ ԿԱ ԱԱԾ-ում և ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունում: Բացի այդ, 2009 թ. կառավարությունը, պատմության մեջ առաջին անգամ, պետական բյուջեից ֆինանսավորում է նախատեսել թրաֆիկինգի դեմ պայքարի աշխատանքների, հիմնականում թրաֆիկինգի զոհերի աջակցության համար, որը նախկինում ֆինանսավորվում էր միջազգային կազմակերպությունների կողմից:

Հայաստանում **թրաֆիկինգի** կանխման և այն պատժելու նպատակով 2003 թ. ՀՀ Քրեական օրենսգրքում քրեական պատասխանատվություն է սահմանվել մարդկանց առևտրի (թրաֆիկինգ) համար (հոդված 132): Ավելի ուշ՝ 2006թ. այդ նույն օրենսգրքում կատարված փոփոխություններով նպատակ դրվեց թրաֆիկինգի հետ կապված իրավախախտումներն ավելի հստակ ու բազմակողմանիորեն սահմանել, «թրաֆիկինգ» տերմինի համար հայերենում ավելի համարժեք ձևակերպում գտնել և ավելի խիստ պատիժ նախատեսել հանցագործների համար: Ներկայումս մշակվում է թրաֆիկինգի դեմ պայքարի երրորդ ռազմավարությունն ու գործողությունների ազգային ծրագիրը⁵³: Թրաֆիկինգի զոհերի իրավունքներն արդյունավետորեն պաշտպանելու, ինչպես նաև զոհերին վերականգնողական նպատակով ծառայություններ⁵⁴ մատուցելու համար մշակվել է թրաֆիկինգի զոհերին աջակցելու ազգային ուղղորդման մեխանիզմ (այսուհետ՝ ԱՌԻՄ): ԱՌԻՄ-ը նոր է սկսել գործել ՀՀ-ում և այն պետք է դառնա զոհերի իրավունքների պաշտպանության հիմնական մեխանիզմը:

53 Այժմ գործող ազգային ծրագիրն ընդունվել է ՀՀ կառավարության 2007 թ.-ի դեկտեմբերի 6-ի թիվ 1598-Ն «Հայաստանի Հանրապետությունում 2007-2009 թվականների ընթացքում մարդկանց շահագործման (թրաֆիկինգի) դեմ պայքարի կազմակերպման ազգային ծրագիրը և ծրագրի իրականացման ժամանակացույցը հաստատելու մասին» որոշմամբ:
54 Այդ ծառայությունների թվին են պատկանում կացարանի, մասնագիտական բժշկական և հոգեբանական օգնության, խորհրդակցության տրամադրումը, աշխատանքի թույլտվությունը, կրթության կամ ուսուցման մատչելիությունը:

Ներդիր 3.5. ՀՀ-ից այլ երկրներում թրաֆիկինգի ենթարկված և հայրենաբերված զոհերի վիճակագրությունը

2004 թ. հայտնաբերվել է ՀՀ-ից այլ երկրներում թրաֆիկինգի ենթարկված 9 անձ, 2005-ին՝ 53, 2006-ին՝ 48, 2007-ին՝ 36, 2008-ին՝ 34, իսկ 2009-ի առաջին կիսամյակի տվյալներով՝ 44 անձ⁵⁵:

2007 թ. ընթացքում թրաֆիկինգի արձանագրված դեպքերի 36 զոհերն էլ ՀՀ քաղաքացիներ են, որոնցից 17-ը շահագործման են ենթարկվել ԱՄՆ-ում, իսկ 19-ը՝ Թուրքիայում: 2008 թ. ընթացքում արձանագրված դեպքերի 34 զոհերից 13-ը ՌԴ քաղաքացիներ են, որոնք շահագործման են ենթարկվել ՀՀ-ում, մնացած 21 զոհերը ՀՀ քաղաքացիներ են, որոնցից 8-ը շահագործման են ենթարկվել Թուրքիայում, իսկ 3-ը՝ ՀՀ-ում (ներքին թրաֆիկինգ): 2009 թ. առաջին կիսամյակում արձանագրված դեպքերի 44 զոհերից 11-ը ՌԴ քաղաքացիներ են, որոնք շահագործման են ենթարկվել ՀՀ-ում, մնացած 33 զոհերը ՀՀ քաղաքացիներ են, որոնցից 7-ը շահագործման են ենթարկվել Թուրքիայում, 5-ը՝ ԱՄՆ-ում, 17-ը՝ Ռուսաստանում, իսկ 4-ը՝ ՀՀ-ում⁵⁶:

Եթե մինչև 2008 թ. զոհերը 18-45 տարեկան կանայք էին, իսկ անչափահասներ չէին հայտնաբերվել, 2008-ին արդեն բացահայտվել են արական սեռի աշխատանքային թրաֆիկինգի զոհեր: 2009թ. բացահայտված զոհերի շարքում կան նաև 5 անչափահասներ, որոնցից 2-ը՝ արական սեռի: Այդ ժամանակահատվածում հայտնաբերվել է աշխատանքային թրաֆիկինգի 6 զոհ, այդ թվում՝ 3 կին և 3 տղամարդ⁵⁷:

2006–2009 թթ. ընթացքում ՀՀ քրեական օրենսգրքի 132-րդ հոդվածի մեղադրանքով (շահագործման նպատակով մարդուն հավաքագրելը, փոխադրելը, հանձնելը, քաբցնելը կամ ստանալը) ՀՀ դատարաններ մուտք է եղել 16 քրեական գործ, ՀՀ քրեական օրենսգրքի 132.1-րդ հոդվածի մեղադրանքով (Մարդուն պոռնկության կամ սեռական շահագործման այլ ձևերի մեջ, հարկադիր աշխատանքի կամ ծառայությունների ներգրավելը կամ ստրկության կամ ստրկութ-

55 Աղբյուրը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:
56 Աղբյուրը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:
57 Աղբյուրը՝ ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն գործակալության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

ԳԼՈՒԽ 3

յանը նմանվող վիճակի մեջ դնելը կամ պահելը՝ 4 քրեական գործ, ՀՀ քրեական օրենսգրքի 261-րդ հոդվածի մեղադրանքով (շահադիտական նպատակով այլ անձի պոռնություններ գրավելու մեջ ներգրավելը)՝ 7 քրեական գործ⁵⁸:

Մշակվել է նաև «Մարդկանց առևտրի դեմ պայքարի մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ, որը կոչված է կարգավորելու մարդկանց առևտրի արգելման և կանխարգելման, դրա դեմ պայքարի իրավական և կազմակերպական հիմունքները, գոհերի իրավական կարգավիճակը՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով նաև զենդերային հավասարության սկզբունքը, կարգավորելով գոհերի պաշտպանության և աջակցության իրավական խնդիրները: Չնայած այն բանին, որ ՀՀ-ն միացել է թրաֆիկինգի դեմ հիմնական միջազգային կոնվենցիաներին, ցանկալի կլիներ, որ օրենքի նախագծի քննարկումները հասցվեին ավարտին և օրենքն ընդունվեր:

Թրաֆիկինգը և միգրանտների անօրինական սահմանահատումները կանխարգելելու առումով կարևոր է ամբողջությամբ կիրառել «Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի «Ցամաքով, ծովով և օդով միգրանտների անօրինական փոխադրումների դեմ» լրացուցիչ արձանագրությունը, այդ թվում՝ քրեական օրենսգրքում ներմուծել հատուկ հոդված, որով քրեական պատասխանատվություն է նախատեսվում միգրանտների անօրինական սահմանահատումների (smuggling) համար:

3.2.4. Միգրանտների իրավունքների պաշտպանությունը Հայաստանում

Անդրադառնալով ՀՀ-ում միգրանտների իրավունքների պաշտպանությանը իշխանությունների և հասարակական իրավապաշտպան կազմակերպությունների կողմից, պետք է արձանագրել, որ այսօր ՀՀ-ում բոլոր միգրանտները չէ, որ ընկալվում են որպես առանձին խոցելի խումբ: Իհարկե, սա չի վերաբերում փախստականներին. ինչպես ցույց տվեց

ՄՄԿ-ի հարցումը, այսօր ՀՀ-ում միգրանտների իրավունքների խախտումների վերաբերյալ գրանցված հիմնական բողոքները ստացվել են փախստականներից:

ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանը (օմբուդսմեն) անդրադառնալով ՀՀ-ում փախստականների իրավունքների պաշտպանության հարցերին⁵⁹ նշում է, որ 2008թ. ընթացքում, ըստ ՀՀ ՏԿՆ ՄԳ-ի, ստացվել է 12 դիմում-բողոք, որոնց մեծ մասը վերաբերում էր փախստականների բնակարանային, ինչպես նաև կենցաղային պայմանների բարելավման, սոցիալական ապահովության խնդիրներին: Օմբուդսմենի աշխատակազմի կողմից տրամադրված խորհրդատվությունների մեջ զգալի թիվ են կազմել փախստականների բնակարանային հարցերի վերաբերյալ դիմում-բողոքներով տրված պարզաբանումները: Փախստականներով հոծ բնակեցված 29 բնակավայրերում Օմբուդսմենի աշխատակիցների կողմից իրականացվել է մոնիտորինգ, որը մարդու իրավունքների լուրջ խախտումներ չի արձանագրել, միևնույն ժամանակ բերվում են տարբեր վայրերում փախստականների՝ բնակարանային և սանիտարահիգիենիկ շատ վատ պայմաններում ապրելու մի շարք օրինակներ:

Օմբուդսմենի զեկույցի համաձայն, մոնիտորինգի և հետագա վերլուծական հետազոտությունների արդյունքում պարզվել է, որ պետական մարմինները, որոնք կոչված են լուծելու փախստականների խնդիրները, հաճախ ոչ օբյեկտիվ են ներկայացնում փախստականների իրական վիճակը, խոսելով միայն փախստականների նատուրալիզացիայի (հպատակազրման՝ քաղաքացիության ընդունման) և ինտեգրացիայի ոլորտում հաջողությունների մասին: Այնինչ փախստականների վիճակի վերլուծությունը ցույց է տվել, որ «նատուրալիզացիան իրականացվել է գործարքի կամ նրանց նկատմամբ շանտաժի արդյունքում, այսինքն՝ «դու կընդունես ՀՀ քաղաքացիություն, իսկ մենք թույլ կտանք սեփականաշնորհել այն բնակարանը, որը կառուցվել է միջազգա-

58 Աղբյուրը՝ ՀՀ դատական դեպարտամենտի 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

59 «2008 թ. ընթացքում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության և երկրում մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների խախտման մասին տարեկան զեկույց»:

յին կազմակերպությունների կողմից»: Դրանից հետո նախկին փախստականներին թողնում են բախտի բնահաճույքին»⁶⁰: Չեկույցում փախստականների բնակարանային խնդիրները կարևորվում են որպես ամենաարդիական խնդիրներ, հատկապես բնակարանների գների անընդհատ փոփոխության պայմաններում, ինչպես նաև հաշվի առնելով փախստականների և ապաստան հայցողների նոր ալիքը Իրաքից, Իրանից, Վրաստանից, Թուրքիայից (քրդեր), որոնց պետությունը դժվարանում է ապահովել ժամանակավոր կացարաններով և որոնք Հայաստանով մեկ սփռված լինելով՝ զրկված են պետական ծառայությունների կողմից տեղեկատվություն ստանալու հնարավորությունից: Չեկույցում նշված է նաև, որ Օմբուդսմենի աշխատակազմի կողմից կիրառվող մոնիտորինգի և կանխարգելիչ միջոցառումների, ինչպես նաև մասնագետների խորհրդատվության շնորհիվ 2008թ. շատ փախստականներ և նրանց խնդիրներով զբաղվող ՀԿ-ներ լուծել են իրենց խնդիրները վարչական ընթացակարգերով կամ դատական կարգով, իսկ բողոքների թիվը զգալի պակասել է⁶¹:

Կարևորելով հանդերձ ՀՀ օմբուդսմենի աշխատակազմի կողմից իրականացված միջոցառումների դերը, նշենք, սակայն, միգրանտների իրավունքների պաշտպանության ոլորտում այդ հաստատության գործունեության ընդլայնման անհրաժեշտությունը, որը մասնավորապես պետք է ուղղվի ՀՀ-ում անօրինական միգրանտների իրավունքների պաշտպանությանը, հատկապես այն առումով, որ այդ խումբը հատուկ կացարանների բացակայության պարագայում տեսականորեն կարող է պահվել քրեական հանցագործություն կատարած անձանց հետ նույն կալանավայրերում: Իրավունքների պաշտպանության առումով լրացուցիչ ուշադրության կարիք ունեն նաև աշխատանքային միգրանտներն ու միգրանտների այլ խմբերը:

60 Բաժին 4. Հատուկ և խոցելի խմբերի իրավունքները, 4.3. Փախստականների իրավունքներ, էջ 238:
61 «2008 թ.-ի ընթացքում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության և երկրում մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների խախտման մասին տարեկան զեկույց»:

Ներդիր 3.6. Հայաստանում օտարերկրացիների քրեական պատասխանատվության ենթարկելու վիճակագրությունը

2006–2009թթ. ընթացքում ՀՀ քրեական օրենսգրքի 325-րդ հոդվածի մեղադրանքով (փաստաթղթեր, դրոշմներ, կնիքներ, ձևաթղթեր, տրանսպորտային միջոցների պետհամարանիշներ կեղծելը, իրացնելը կամ օգտագործելը) ՀՀ դատարաններ մուտք է եղել 119 քրեական գործ, ՀՀ քրեական օրենսգրքի 329-րդ հոդվածի մեղադրանքով (պետական սահմանն ապօրինի հատելը)՝ 24 քրեական գործ, ՀՀ քրեական օրենսգրքի 178-րդ հոդվածի մեղադրանքով (խարդախությունը)՝ 411 քրեական գործ⁶²:

ՀՀ քրեական օրենսգրքի 329-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործությունների վերաբերյալ դատախազության կողմից 29 քրեական գործ հարուցվել է 2004 թ.-ին, որոնցով պատասխանատվության ենթարկված անձանցից 7-ը եղել են **օտարերկրացիներ**, 2005 թ.-ի ընթացքում՝ 24 քրեական գործեր, որոնցով պատասխանատվության ենթարկված անձանցից 7-ը եղել են օտարերկրացիներ, 2006 թ.-ի ընթացքում՝ 19 քրեական գործեր, որոնցով պատասխանատվության ենթարկված անձանցից 2-ը եղել են օտարերկրացիներ, 2007 թ.-ի ընթացքում՝ 29 քրեական գործեր, որոնցով պատասխանատվության ենթարկված անձանցից 1-ը եղել է օտարերկրացի, 2008 թ.-ի ընթացքում՝ 34 քրեական գործեր, որոնցով պատասխանատվության ենթարկված անձանցից 4-ը եղել են օտարերկրացիներ, իսկ 2009 թ.-ի ընթացքում՝ 18 քրեական գործեր⁶³:

ՀՀ քրեական օրենսգրքի 325-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործությունների վերաբերյալ 2004 թ.-ի ընթացքում հարուցվել է 18 դեպք, 2005 թ.-ի ընթացքում՝ 37 դեպքեր, որոնց կատարողներից 3-ը եղել են օտարերկրյա քաղաքացիներ, 2006 թ.-ի ընթացքում՝ 56 դեպք, որոնց կատարողներից 8-ը եղել են օտարերկրյա քաղաքացիներ, 2007 թ.-ի ընթացքում՝ 48 դեպք, որոնց կատարողներից 2-ը եղել են օտարերկրյա քաղաքացիներ, 2008 թ.-ի ընթացքում՝ 30 դեպք, որոնց կատարողներից 4-ը եղել են օտարերկրյա քաղաքացիներ, իսկ 2009 թ.-ի ընթացքում՝ 10 դեպք, որոնց կատարողներից միայն 1-ն է օտարերկրացի⁶⁴:

62 Աղբյուրը՝ ՀՀ դատական դեպարտամենտի 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:
63 Աղբյուրը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության 2009 թ.-ի հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:
64 Աղբյուրը՝ ՀՀ գլխավոր դատախազության 2009 թ.-ի

ՄՄԿ-ի կողմից անցկացված հարցման ընթացքում պետական մարմինների կողմից միգրացիոն գործընթացներում մարդու իրավունքների խախտումների վերաբերյալ տվյալներ կամ վիճակագրություն չի ստացվել, ըստ երևույթին, քանի որ նման վիճակագրություն դեռևս չի վարվում:

Հարկ է նշել, որ **Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը** երբևիցե չի քննել ազատ տեղաշարժվելու իրավունքի խախտման վերաբերյալ գործ ընդդեմ ՀՀ-ի⁶⁵:

Հայաստանում մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային կազմակերպությունների կողմից պատրաստվող պարբերական զեկույցներն ու ուսումնասիրությունները, ցավոք, համապատասխան ուշադրության չեն արժանացրել միգրանտների իրավունքները, այդ թվում՝ մարդկանց ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը: Նման զեկույցների շարքում միայն ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների ու աշխատանքի բաժնի կողմից հրատարակված 2008 թ. «Մարդու իրավունքների՝ ըստ երկրների զեկույցն»⁶⁶ է, որն անդրադարձել է ՀՀ-ում ազատ տեղաշարժվելու իրավունքի սահմանափակմանը՝ որպես սահմանափակող միջոց նշելով ելքի թույլտվության ինստիտուտի գոյությունը⁶⁷: Չեկույցը դրվատում է այն փաստը, որ 2008թ. հոկտեմբերից այլևս

չի պահանջվում ըստ բնակության վայրի հաշվառումից դուրս գալ երկրից արտագաղթելիս: Ընդհանրապես ազատ տեղաշարժվելու իրավունքի խախտումներ ՀՀ-ում հիմնականում գրանցվում են ընտրությունների հետ կապված դեպքերում: Հարկ է նշել, որ ՀՀ-ում անձնագրերի համակարգի բարեփոխման արդյունքում կներմուծվեն անձանց նույնացման և ճամփորդական առանձին փաստաթղթեր:

Թեև ՀՀ-ում մարդու իրավունքների վերաբերյալ իրավապաշտպան կազմակերպությունների կողմից զեկույցները չեն անդրադարձել էմիգրանտների իրավունքներին, սակայն այլ երկրներում հայ էմիգրանտների իրավունքների խախտումների մասին կարելի է պատկերացում կազմել ընդունող երկրների մասին զեկույցներից: Այս առումով, հետաքրքրական է, որ «Հյումըն ռայթս ռոքչ» (Human Rights Watch) անկախ իրավապաշտպան կազմակերպության կողմից 2009 թ. ՌԳ-ի վերաբերյալ պատրաստված զեկույցն⁶⁸ անդրադառնում է նաև հայ էմիգրանտների իրավունքների չարաշահմանը ՌԳ-ում: Չեկույցի համաձայն, ՌԳ-ում շինարարության ոլորտում վերջին տարիներին նկատվող աճը արձանագրվել է էմիգրանտների իրավունքների կոպիտ և շարունակական ոտնահարման հաշվին: Ոլորտում, որտեղ ներգրավված է ՌԳ-ում գտնվող շուրջ 9 միլիոն էմիգրանտների գրեթե 40 տոկոսը, գործատուները մեծամասամբ հրաժարվում են աշխատանքային պայմանագրեր կնքելուց, իսկ աշխատավարձի կամայական կրճատումները, ուշացումները, ֆիզիկական ճնշումներն ու բռնությունները սովորական երևույթ են դարձել: Լինում են դեպքեր, երբ գործատուները, միջնորդները կամ աշխատանքային գործակալությունները առգրավում են էմիգրանտների անձնագրերը և ստիպում են նրանց աշխատել ընդհանրապես առանց որևէ վարձատրության: Չեկույցում որպես ասվածի հաստատում ներկայացվում են Մոսկվայում ՀՀ դեսպանատան պաշտոնյաների, ինչպես նաև տեղում աշխատող հայ աշխատանքային էմիգրանտների վկայությունները, որոնց համաձայն ՀՀ դես-

հուլիսի նամակը՝ ի պատասխան ՄՄԿ-ի հարցման:

65 Աղբյուրը՝ <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database/> և http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/C2E5DFA6-B53C-42D2-8512-034BD3C889B0/0/FICHEPARPAYS_ENG.pdf:

66 «Մարդու իրավունքների զեկույց Հայաստան 2008 թ.» “2008 Human Rights Report: Armenia” In US Department of State Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor “Country Reports on Human Rights for 2008” of February 25, 2009. <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2008/index.htm>

67 Համաձայն «Հայաստանի Հանրապետությունում անձնագրային համակարգի կանոնադրությունը և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացու անձնագրի նկարագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության 1998 թվականի դեկտեմբերի 25-ի թիվ 821 որոշման, ՀՀ քաղաքացու անձնագիրը (որն օտարերկրյա պետություններում նրա անձը հաստատող հիմնական փաստաթուղթն է) թեև տրվում է 10 տարի ժամկետով, որը կարող է երկարաձգվել ևս 5 տարով, օտարերկրյա պետություններում անձնագիրը վավերական է հինգ տարի ժամկետով: Ելքի թույլտվության համար գանձվում է տուրք:

68 «Գո՞հ եք, որ խաբում եք մեզ: Միգրանտ շինարարների չարաշահումը Ռուսաստանում:» Human Rights Watch, (2009).

պանատունը հաճախ է բողոքներ ստանում ՀՀ-ից ժամանած իմիգրանտների անձնագրերի առգրավման, աշխատավարձերի չվճարման, գործատուների կամ ոստիկանների կողմից ստորացուցիչ վերաբերմունքի մասին: Ըստ այդ վկայությունների, գործատուների կողմից հաճախակի կիրառվում է մեկ այլ անօրինական մեթոդ ևս, երբ միգրանտ շինարարին վճարում են աշխատավարձի կեսը, հաջորդ կեսը տեղափոխելով մյուս ամիս, այսպիսով նրան պահելով կախվածության մեջ:

Ըստ զեկույցի, մարդկանց այսօրինակ շահագործումը այնքան տարածված երևույթ է, որ շատերը չեն էլ մտածում աշխատանքը փոխելու մասին՝ քաջ գիտակցելով, որ հարևան շինհրապարակում նույն իրավիճակն է: Չեկույցի հեղինակները ՌԳ կառավարությանն առաջարկում են միգրանտների իրավունքները ոտնահարող գործատուների պատժմանն ուղղված քայլեր ձեռնարկել, հատկապես միջազգային ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում, երբ միգրանտները կարող են հայտնվել կրկնակի հարվածի տակ՝ մի կողմից ենթարկվելով գործատուների ավելացող կամայականություններին, մյուս կողմից՝ էլ ավելի ակտիվացող ծայրահեղական խմբավորումների հարձակումներին, որոնք պատրաստ են միգրանտներին քավության նոխսագ դարձնել ներկայիս տնտեսական դժվարությունների համար⁶⁹:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Ջարգացումը չպետք է դիտարկվի որպես զուտ տնտեսության հետ կապված երևույթ. այն ընդգրկում է նաև մարդու իրավունքները: Մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքն ամրապնդում է միգրացիայի և զարգացման միջև դրական կապերը: Այդ իսկ պատճառով միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է կազմի համընդգրկուն զարգացման ռազմավարության մի մասը՝ այդպիսով ապահովելով քաղաքականության հետևողականությունը և միգրացիայի ու զարգացման միջև փոխա-

դարձ կապը: Միգրացիան այդպիսով կարող է լինել զարգացման իրավունքի իրականացման դրական գործոն:

Միջազգային իրավունքն այսօր դասակարգում է մարդու իրավունքները նաև ըստ այսպես կոչված ռիսկային խմբերի կամ մարդկանց այն կատեգորիաների, ովքեր մարդու իրավունքների հատուկ պաշտպանության կարիք ունեն⁷⁰: Խոցելի խմբերի իրավունքների պաշտպանությունը մարդու իրավունքների վերաբերյալ մի շարք գրքերում արծարծվող թեմա է⁷¹: Միգրանտները պետք է ընկալվեն որպես այդ խոցելի խմբերից մեկը:

Սակայն միգրանտները ՀՀ-ում դեռևս չեն ընկալվում որպես մարդու իրավունքների հատուկ պաշտպանություն պահանջող առանձին խումբ: Եթե հասարակությունն ու պետությունն այսօր կանանց, երեխաներին, հաշմանդաններին, էթնիկական փոքրամասնություններին դիտարկում են որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության առումով խոցելի խմբեր, ապա միգրանտները դեռևս չեն արժանացել այն հատուկ ուշադրությանը, որին նրանք արժանի են որպես մարդու իրավունքների սուբյեկտ-խոցելի խումբ: Հարկավոր է իրավագիտակցության մեջ ամրապնդել այն ընկալումը, որ միգրանտները մարդու իրավունքների հատուկ պաշտպանություն պահանջող առանձին կատեգորիա են:

Այս առումով խիստ կարևոր է կիրառել վավերացված միջազգային կոնվենցիաների դրույթները և կատարել օրենսդրության պահանջները՝ երկրի ներպետական օրենսդրությունը համապատասխանեցնելով միջազգային չափանիշներին:

Որպես հիմնականում միգրացիայի ծագ-

70 Weissbrodt, David and Connie de la Vega, “International Human Rights Law. An Introduction” University of Pennsylvania Press (2007).

71 Smith, Rhona K. M., “Textbook on International Human Rights” Oxford University Press (2007); Doebbler, Curtis Francis, “International Human Rights Law: Cases and Materials” (2004); Symonides, Janusz (ed.), “Human Rights. Concept and Standards” Ashgate Publishing Co. (2000); Reichert, Elisabeth, “Understanding Human Rights. An Exercise Book” SAGE Publications, Inc (2006); Alfredsson, Gudmundur, and Peter Macalister-Smith (Ed.-s), “The living law of nations: essays on refugees, minorities, indigenous peoples, and the human rights of other vulnerable groups. In memory of Atle Grahl-Madsen.” Kehl, Germany: N.P. Engel (1996).

69 Stu՝ <http://www.armtown.com/news/am/rfe/20090210/2009021016/>:

ման երկիր՝ կարևոր է միանալ աշխատավոր միգրանտների պաշտպանության վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերին, հատկապես «Բոլոր միգրանտ աշխատավորների և նրանց ընտանիքի անդամների իրավունքների պաշտպանության մասին» կոնվենցիային, ինչպես նաև տարածաշրջանային կոնվենցիաներին, մասնավորապես «Միգրանտ աշխատավորների իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ» եվրոպական կոնվենցիային: Կոնվենցիաներին միանալով հնարավոր կլինի պաշտպանել հատկապես արտերկրում գտնվող ՀՀ քաղաքացիներին՝ թե՛ միջազգային պայմանագրերի, թե՛ մարդու իրավունքների միջազգային չափանիշների կենսագործունը վերահսկելու և մարդու իրավունքների խախտումների մասին զանգատները քննության առնելու արտապայմանագրային մեխանիզմների միջոցով:

Այսօր ՀՀ-ում միգրանտների իրավունքների խախտման առումով խոշոր բաց է մնում օտարերկրացիներին պահելու համար հատուկ կացարանների բացակայությունը և անօրինական միգրանտներին քրեակատարողական հիմնարկներում պահելը: ՀՀ կառավարությունը այս բացը վերացնելու ուղղությամբ որոշակի միջոցներ ձեռնարկել է, սակայն կարևոր է, որ կացարանների վերաբերյալ օրենսդրությունը, կարգերը համապատասխան լինեն միջազգային չափանիշներին և հաշվի առնեն միգրանտների իրավունքները:

Անդրադառնալով միգրացիոն գործընթացներում մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում միգրացիոն քաղաքականության առանցքային դերին, պարզ է դառնում, որ մեր երկրի առջև ծառայած կարևորագույն հրամայականներից է այնպիսի միգրացիոն քաղաքականության մշակումը, որը կերպավորի անհատ մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը՝ միևնույն ժամանակ հարգելով պետության շահերը: Կարևոր է, որ ներկայումս մշակվող Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական կարգավորման ռազմավարությունը և դրա իրականացման 2010–2014թթ. գործողությունների ծրագիրն ընդգրկեն միգրանտների իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ բաժին, և որ միգրանտների իրավունքները հաշվի առնվեն ՀՀ միգրացիայի կարգավորման քաղաքականությունը և միգրացիայի կառավարման հա-

մակարգը մշակելիս: Հարկավոր է մշակել այնպիսի միգրացիոն քաղաքականություն, որը պետությանը հնարավորություն կընձեռի միգրացիոն գործընթացները վերածել զարգացման հնարավորությունների, կառուցել այնպիսի մեխանիզմներ, որոնց շնորհիվ միգրացիոն գործընթացներից կշահի թե՛ երկրի տնտեսությունը, թե՛ միգրանտներն իրենք: **Մարդկային զարգացման նպատակը պետք է դրվի միգրացիոն քաղաքականության հիմքում:** Միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է հաշվի առնի այն բոլոր ասպեկտները, որոնք հմուտ կարգավորման արդյունքում կարող են հանգեցնել զարգացման և բարօրության՝ ուղեղների շրջանառությունը, միջազգային առաջավոր փորձի ձեռք բերումը, Հայաստանը որպես տարածաշրջանային կրթական կենտրոն զարգացնելը, դրամական փոխանցումները, Մվյուռքը, և այլն: Հարկավոր է հավասարակշռել մարդու իրավունքների ապահովումը ներգաղթի և արտագաղթի դեպքում: Թեև ՀՀ-ն հիմնականում միգրացիոն հոսքերի ծագման երկիր է, սակայն արդեն նկատվում է ներգաղթի աճի միտում: Այլ երկրներում գտնվող հայ միգրանտների իրավունքների պաշտպանություն պահանջելու համար հարկավոր է առաջին հերթին ապահովել օտարերկրյա միգրանտների իրավունքների պատշաճ պաշտպանություն ՀՀ-ում:

Կարևոր է նաև միգրացիայի հարցերով զբաղվող վարչական կառույցների գործունեության պատշաճ համակարգումը: Այս առումով առավել կարևոր է միգրացիոն քաղաքականությունը մշակող և այն իրագործող մարմնի նշանակումը, որը կհամակարգի ՀՀ-ում միգրացիայի ոլորտում պետական կառավարման մարմինների գործունեությունը և կունենա առաջատար դերակատարություն միգրանտների իրավունքների պաշտպանության գործում, ինչպես նաև կփորձի կարգավորել հայաստանի աշխատանքային էմիգրանտների արտագնա աշխատանքները:

Ի լրումն վերը նշվածների, հարկավոր է փորձել դյուրացնել հայաստանցիների ազատ տեղաշարժն արտերկրում, մասնավորապես ԵՄ-ում, առավել պարզեցրած մուտքի կարգ հաստատելու և ապագայում այն վերացնելու շուրջ բանակցությունների միջոցով: Պետության դերը պետք է մեծ լինի հայաստանցի աշխատուժի համար արտերկրում օրինական

աշխատանքային միգրացիայի հնարավորություններ ստեղծելու գործում: Աշխարհում ներկայումս տիրող բարդ ֆինանսատնտեսական իրավիճակի արդյունքում սկսում են կրճատվել աշխատատեղերը և մարդկանց եկամուտները: Ֆինանսատնտեսական բարդ իրավիճակի ազդեցությունը հատկապես մեծ կլինի բնակչության խոցելի շերտերի, ինչպես նաև ոչ կենտրոնական մարզերի բնակչության համար: Նման իրավիճակը կարող է մեծացնել աշխատանք փնտրող մարդկանց տարաբնույթ աշխատանքային չարաշահումների ենթարկվելու և թրաֆիկինգի զոհ դառնալու հավանականությունը: Միևնույն ժամանակ, անգամ ծանր ֆինանսատնտեսական ժամանակներում կա աշխատուժի պահանջարկ, այդ թվում՝ նաև արտերկրում, և հայաստանցի աշխատավորները կարող են օրինական աշխատանքային պայմանագրերով, իրենց իրավունքների պաշտպանության երաշխիքներով, ընդգրկվել միջազգային աշխատանքային միգրացիայի օրինական շրջանառու սխեմաներում: Այս առումով կարևորվում են հայաստանցի աշխատավորների համար աշխատանքային քվոտաներ ձեռք բերելու, ժամանակավոր շրջանառու աշխատանքային միգրացիան կազմակերպելու ուղղությամբ ՀՀ կառավարության կողմից ներկայումս ձեռնարկվող աշխատանքները:

Միգրանտները պետք է իրավաբանորեն ճանաչվեն որպես առավել խոցելի խումբ և նրանց իրավունքների պաշտպանությունը պետք է դառնա առանձնահատուկ ուշադրության առարկա: Արտասահմանում հայաստանցի միգրանտների իրավունքների պաշտպանության համար հարկավոր են նրանց շահերը պաշտպանող կազմակերպություններ: Շատ պետություններ իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կազմում ունեն աշխատանքային կցորդի ինստիտուտ, որը բացակայում է մեզանում: Հայաստանում աշխատանքային կցորդների գործառույթները կոչված են կատարելու հյուպատոսական մարմինները:

Հարկավոր է նաև շարունակել շահերի պաշտպանության գործում ներգրավել սփյուռքի կազմակերպությունները:

Հաշվի առնելով արտասահմանից վերադարձող հայ միգրանտների քանակը, ՀՀ կող-

մից իրականացվելիք միգրացիոն քաղաքականությունը պետք է հստակորեն կարգավորի վերադարձի հետ կապված խնդիրները, այդ թվում վերաինտեգրման հարցերը՝ ապահովելով վերադարձող անձանց իրավունքները:

Ցավոք, առ այսօր Հայաստանում որևէ մարմնի կողմից կազմակերպված ձևով չեն հավաքվում միգրանտների իրավունքների խախտումների վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ: Շատ վատ վիճակում է նաև միգրացիայի բնագավառում իրենց ունեցած իրավունքների և դրանց պաշտպանության հնարավոր մեխանիզմների մասին մարդկանց տեղեկացվածության աստիճանը: Հնարավոր է, որ պետական մակարդակով էլ պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում այս հարցին:

Իրավակիրառման առումով դատական պրակտիկան ամփոփելիս չեն հավաքվում տվյալներ միգրանտների մասնակցությամբ գործերի, աշխատանքային միգրանտների իրավունքների խախտման դեպքերի վերաբերյալ: Այս առումով, հիմնական բողոքները, որոնք ստացվել են ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմում, գլխավորապես փախստականներից են:

Միջպետական միգրացիայի աճի հետ միասին ժամանակակից միգրացիոն կառավարման անկապտելի և առավել զարգացող մասն է դառնում միգրացիոն տվյալների կառավարման ենթահամակարգը, որը ենթադրում է նաև մանրակրկիտ տվյալների հավաքում միգրանտների իրավունքների խախտման դեպքերի և տեսակների մասին: Նման վիճակագրության վարումն ու վերլուծությունը թույլ կտա եզրակացնել, թե որքանով են միգրանտները պաշտպանված ՀՀ-ում, որքանով են կատարվում վավերացված միջազգային պայմանագրերի և ՀՀ ներպետական օրենսդրության պահանջները և թե որոնք են այն քաղաքականության, օրենսդրության, վարչակազմակերպական բացերը, որոնց ուղղությամբ հարկավոր է լրացուցիչ աշխատել:

Կարևոր է, որ այդ տեղեկությունները հասանելի լինեն բոլոր ներգրավված պետական մարմինների համար և որ այդ մարմինները պատրաստակամ լինեն փոխանակել իրենց մոտ հավաքվող տեղեկությունները այլ համապատասխան պետական մարմինների հետ:

Կարևոր է նաև միգրանտների իրավունքների մասին գիտելիքների տարածումը, պաշտոնյաների ու ծառայողների վերապատրաստումը, ինչպես նաև հանրության իրազեկումը:

Միգրանտներին որպես մարդու իրավունքների առումով առանձին խոցելի խումբ դիտարկելով, նրանց իրավունքները թե՛ երկրի ներսում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս պաշտպանելով, ՀՀ-ն առաջին հերթին կկատարի մարդու իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ միջազգային հանրության առջև ստանձնած իր պարտավորությունները և կնպաստի միգրացիայի դրական ներգործությանը երկրի և մարդկանց զարգացման վրա:

Գլուխ 4

**ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ԴՐԱՄԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ:
ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԴԵՐԸ
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ**

ԳԼՈՒԽ 4. Միգրանտների դրամական փոխանցումները: Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում

Ներածություն	115
4.1 Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես արտաքին ֆինանսական հոսքերի կարևոր աղբյուր	117
4.1.1 Դրամական փոխանցումների դինամիկան վերջին տարիներին և սպասումները հետագա միտումների վերաբերյալ	119
4.1.2 Միգրանտների դրամական փոխանցումների կառուցվածքի վերլուծություն	122
4.2 Միգրանտների դրամական փոխանցումների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա	124
4.2.1 Աղքատության և զարգացման վրա դրամական փոխանցումների ազդեցությունը	124
4.2.2 Աղքատության և զարգացման վրա ազդեցության կայունությունը	129
4.2.3 Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես կրթության և առողջապահության խթան	132
4.3 Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում	134
4.3.1 Սփյուռքի ազդեցությունը զարգացման վրա	134
4.4 Միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող միգրացիոն համալիր պետական քաղաքականության բացակայությունը	136
Եզրակացություններ և առաջարկություններ	139

Ներածություն

Այս բաժնի նպատակն է ներկայացնել միգրացիայի և դրամական փոխանցումների (այսուհետ՝ ԴՓ) դերը և ազդեցությունը մարդկային զարգացման, այդ թվում՝ նաև տնտեսական զարգացման վրա, ինչը ՄՁԱԶ-2009-ի գլխավոր նպատակի շրջանակներում կարող է կիրառվել այս ոլորտում գործող քաղաքականության վերաձևակման և կատարելագործման ուղղությամբ: ՄՁԱԶ-2009-ի գլխավոր նպատակին համապատասխան խնդիր է դրվել վեր հանել միգրանտների դրամական փոխանցումների¹ և սփյուռքի² հետ կապված հիմնախնդիրները և դրանք դարձնել հանրության բննարկման առարկա:

Պատմականորեն միգրացիան (հատկապես աշխատանքային միգրացիան) և միգրանտների կողմից իրենց ընտանիքներին ուղարկվող ԴՓ-ները դրական ազդեցություն են ունեցել փոխանցումներ ստացող երկրում մարդկային զարգացման վրա: Քանի որ, մի կողմից, Հայաստանում միգրանտների ԴՓ-ների հոսքը բավականին մեծ ծավալների է հասնում (2007թ.-ին՝ ՀՆԱ-ի 17%-ը), իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանը կայացած ու մեծ սփյուռք ունի, ապա անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել զարգացման և աղքատության կրճատման վրա այս երկու գործոնների ունեցած ազդեցությանը, ինչպես նաև ԴՓ-ներից արվող խնայողությունների ներգրավմանը ֆինանսական համակարգում որպես ներդրումներ, ավանդներ, կամ վարկավորման գործընթացում որպես եկամտի աղբյուր:

Սույն վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հաշվի առնել միգրանտների ԴՓ-ների հոսքի դինամիկան, միտումները, դրանց հետ կապված ռիսկերը, ինչպես նաև սփյուռքի մասնակցությունը ներդրումային և մարդկային զարգացման գործընթացներին: Որոշ չափով ներկայացվել է նաև աղքատության

հաղթահարման վրա ԴՓ-ների ունեցած ազդեցությունը:

ՀՀ-ում առկա են մի կողմից ԴՓ-ների, մյուս կողմից՝ սփյուռքի հետ կապված մեծ հնարավորություններ, ինչպես նաև բացթողումներ կամ չիրացված ներուժ: Հետագա շարադրանքում առավել մանրամասնորեն նկարագրվել են այս բացթողումներն ու հնարավորությունները, ուսումնասիրվող ոլորտի հետ կապված հիմնախնդիրները և տրվել է այս ամենի վիճակագրական հիմնավորումը, որն էլ հիմք է հանդիսացել ներկայացված առաջարկությունների համար: Միգրանտների ԴՓ-ների և սփյուռքի արդյունավետ ուղղորդումը դեպի ՀՀ տնտեսություն ենթադրում է այնպիսի մեխանիզմների կիրառում, որոնք կխթանեն զարգացման գործընթացը:

Կազմելով հանրապետության ՀՆԱ-ի նշանակալի մասը, միգրանտների ԴՓ-ները, բացի տնտեսության վրա ունեցած ընդհանուր ազդեցություններից, նշանակալիորեն ազդում են նաև մարդկային զարգացման գործընթացների վրա, մասնավորապես վերջինների շնորհիվ աճում են կրթությանն ու առողջապահությանն ուղղվող, ինչպես նաև հողի և անշարժ գույքի ձեռք բերման ծախսերը: Չնայած ԴՓ-ներից արվող ներդրումների ծավալը գրեթե չի փոփոխվում, սակայն խնայողությունները դանդաղ, բայց աճում են, և առկա է չօգտագործված բավականին մեծ ներուժ:

ԴՓ-ների հետ կապված հայտնաբերվել են մի շարք բացթողումներ կամ հիմնախնդիրներ.

1. Չնայած ԴՓ-ներից կատարվող խնայողություններին, այդ գումարներից կատարվող ներդրումների ծավալը գրեթե չի փոփոխվում: Առկա է բավականին մեծ ծավալի չօգտագործված ներուժ: Առկա են միգրանտների և նրանց ընտանիքների կողմից ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև արտերկրում պահվող մեծածավալ խնայողություններ, որոնք չեն վերածվում Հայաստանում ներդրումային ծրագրերի:
2. ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների մոտ հայտնաբերվել է ներդրումների իրականացման բավականին մեծ հակում, որը դեռևս բավարար արդյունավետությամբ չի օգտագործվում, ինչը վտանգում է աղքատության կրճատման և մարդկային զարգացման վրա ԴՓ-ների ազդեցության *կայունությունը*:
3. Չկան ԴՓ ստացող տնային տնտես-

1 Ըստ դասական սահմանման միգրանտների դրամական փոխանցումները այն գումարներն են, որոնք արտերկրում աշխատող անհատները ուղարկում են իրենց հարազատներին այն երկիր, որից իրենք արտագաղթել են:

2 Հին և նոր սփյուռք: ՄՁԱԶ-2009-ի շրջանակներում հին սփյուռք ասելով կհասկանանք մինչև 1989թ. Հայաստանից դուրս բնակված էթնիկ հայերի համակցությունը: Իսկ նոր սփյուռք ասելով կենթադրենք 1989թ.-ից ի վեր Հայաստանից էմիգրացվածների և արտերկրում բնակվել շարունակողների համակցությունը:

ԳԼՈՒԽ 4

սուբյուկտների «բարձի տակ» պահվող խնայողությունները ֆինանսական համակարգ կամ ներդրումային դաշտ ներգրավելու բավականաչափ արդյունավետ մեխանիզմներ:

4. Չկան հատուկ միգրանտների կարիքներից նպատակաուղղված գործող գրավիչ ներդրումային ծրագրեր:
5. Հայ միգրանտների խնայողությունների մեծ ծավալներ կամ պահվում են արտերկրում, կամ էլ ներդրվում են ոչ արտադրողական ակտիվներում, ինչպիսին է, օրինակ, անշարժ գույքը:
6. ԳՓ-ները մոտ 2.5 անգամ գերազանցում են ուղղակի ներդրումների ծավալը, ինչը երկարաժամկետ առումով, կամ զարգացման վրա ազդեցության կայունության առումով լուրջ խնդիր է:
7. ԳՓ-ների հոսքերը կանխատեսելի և վերահսկելի չեն, այդ պատճառով ֆինանսական գործիքները քիչ են հիմնվում ԳՓ-ների վրա՝ որպես եկամտի աղբյուր, և արդյունքում չօգտագործված ներուժ է առաջանում: ՀՀ բանկերի մոտ կեսն է հաշվի առնում ԳՓ-ների ստացման/հոսքերի դինամիկան վարկավորման կամ ավանդների ներգրավման գործընթացում: Գրեթե բոլոր դեպքերում ԳՓ-ները հաշվի են առնվում որպես եկամտի երկրորդային կամ նույնիսկ երրորդային աղբյուր:
8. ԳՓ-ների վրա հիմնված առկա ֆինանսական մեխանիզմները բավականաչափ տարածում չունեն և բավականաչափ արդյունավետ չեն:
9. Մեկ այլ խնդիր է այն, որ առկա է գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում ԳՓ-ների ներհոսքի հետ կապված անորոշություն: Ավելին՝ համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում ԳՓ-ների անկում կարող է գրանցվել: 2008թ. վերջին ամիսներից սկսած արդեն իսկ նկատվել է դրանց հոսքի նվազում, և այդ միտումը կարող է շարունակվել:

Ինչ վերաբերում է զարգացման գործում հայկական **սփյուռքի** դերին, ապա այստեղ ևս առկա են հնարավորություններ և հիմնախնդիրներ: Ամենակարևոր ներուժը հայկական սփյուռքի յուրատեսակ բնույթն է. *հայ միգրանտները իրենց երկրի հետ հոգևոր ամուր կապ ունեն, ընտանեկան կապերը բավակա-*

մին ամուր են և չեն խզվում հարազատների հետ հարաբերություններն ու համախակի շփումը: Միգրանտներից շատերը հեղափոխված են բավարար խնայողություններ կուրակելու կամ որոշակի պայմանների բավարարման դեպքում վերադառնալու հայրենիք՝ մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով:

Հայկական սփյուռք մեծ ազդեցություն է ունեցել ՀՀ-ում տնտեսական և մարդկային զարգացման առումով: Սակայն այս դաշտում ևս առկա են հիմնախնդիրներ.

1. Չնայած ուղղակի ներդրումների ներգրավման հարցում հայկական սփյուռքը գլխավոր մասնակիցներից է, սակայն հենց իր ներգրավվածությունը ուղղակի ներդրումներում, կարծես, սպասվածից ավելի փոքր է եղել (ՀՀ ուղղակի ներդրումների 25%-ը), հավանաբար, քանի որ ՀՀ տնտեսությունը դեռևս սփյուռքի տեսանկյունից բավականաչափ մրցակցային և գրավիչ ներդրումային միջավայր չի ապահովում:
2. Միգրանտների խնայողությունների բավականին մեծ մասը պահվում է արտերկրում, և բավականին մեծ հակվածություն կա ոչ արտադրողական ակտիվների, օրինակ՝ անշարժ գույքի, մեջ ներդրումներ իրականացնելու:
3. Չկա համալիր միգրացիոն քաղաքականություն, ըստ որի կարգավորվի միգրանտների հոսքը, այդ թվում նաև՝ վերադարձը, հատկապես այն ոլորտներում, որտեղ դա անհրաժեշտ է: Այդ քաղաքականությունը կկարգավորեր նաև ներդրումների ներգրավման (տարբերակված մոտեցում սփյուռքի տարբեր խմբերի նկատմամբ), միգրանտների փորձի և տեխնոլոգիաների ու գիտելիքների փոխանցման հարցերը:
4. Շինարարության ոլորտը տուժում է որակյալ աշխատուժի արտահոսքից:
5. Ներդրումային միջավայրի և ոչ մրցակցայնության պատճառով սփյուռքից ավելի մեծ ներդրումներ չեն գալիս, և ստացված ԳՓ-ների մեծ մասը չի ներդրվում և չի ապահովվում վերջինների երկարաժամկետ ազդեցությունը:
6. Ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում հնարավոր է ակնկալել միգրանտների որոշակի ներհոսք՝ վերադարձ:

Վերլուծության մեթոդաբանությունը և օգտագործված տվյալները

Սույն զեկույցը հիմնված է առկա հետազոտությունների և վիճակագրական տվյալների երկրորդային վերլուծության, ինչպես նաև սեփական վերլուծական նյութերի վրա: Այս գլխում օգտագործվել են Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ), ՀՀ Կենտրոնական բանկի (ՀՀ ԿԲ) և Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի (ԳՁՄՀ) կողմից տրամադրված տնային տնտեսությունների և միգրանտների հետազոտությունների արդյունքում ստացված տվյալների բազաները (պարունակում են 2005-2007 թթ. տվյալներ): Օգտագործվել են նաև ԴՓ-ների վերաբերյալ Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) վերջին տասը տարիների տվյալները, ինչպես նաև 2009-2010թթ. համար ՀԲ կանխատեսումները:

Որոշակի վերապահումներով պետք է մոտենալ վերլուծության այն հատվածներին, երբ համեմատվում են տարբեր հետազոտությունների արդյունքում ստացված միևնույն ցուցանիշի արժեքները տարբեր տարիների համար: Եթե առկա է մեթոդական տարբերությունների արդյունքում առաջացած որոշակի շեղում, ապա այդ մասին նշվում է համեմատություն կատարելիս: Բացի այդ, տնային տնտեսությունների տարբեր հետազոտությունների արդյունքում մեզ տրամադրված տվյալներն ունեն որոշակի վիճակագրական շեղում, որը, սակայն, 95% հուսալիությամբ և 3-5% սխալանքի սահմաններում գործում է օգտագործված բոլոր հետազոտությունների արդյունքների համար:

Կիրառվել է երկու հիմնական վերլուծական մոտեցումների զուգորդում՝ 1) ռեգրեսիոն վերլուծության իրականացում (օր. աղքատության վրա, ծախսերի կառուցվածքի կամ ներդրումների վրա ԴՓ-ների ազդեցության չափը պարզելու համար), 2) համեմատական վերլուծություն ԴՓ-ներ ստացող և չստացող տնային տնտեսությունների միջև (վերահսկիչ խմբի համեմատական վերլուծություն): Այս մեթոդների զուգակցումը (միևնույն երևույթի վերաբերյալ ունենալ ռեգրեսիա և համեմատական վերլուծություն) թույլ է տալիս ստանալ առավել իրատեսական պատկեր երևույթների միջև գործող ազդեցությունների վերաբերյալ: Կիրառվել են նաև խաչաձև հաշվարկներ առկա տվյալների բազաների հիման վրա (pivot tables and cross tabulations)՝ ինչպես տնային տնտեսությունների հետազոտության ամփոփ արդյունքների ներկայացման, այնպես էլ համեմատական վերլուծության նպատակով:

Էկոնոմետրիկ վերլուծությունն իրականացվել է Eviews համակարգչային փաթեթի միջոցով, իսկ տվյալների բազաների վերլուծությունը՝ Microsoft Excel համակարգչային ծրագրով:

4.1 Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես արտաքին ֆինանսական հոսքերի կարևոր աղբյուր

Ինչպես արդեն նշվեց, ըստ դասական սահմանման, միգրանտների ԴՓ-ները այն գումարներն են, որոնք արտերկրում աշխատող անհատները ուղարկում են իրենց հարազատներին այն երկիր, որից իրենք արտագաղթել են:

ԴՓ-ները կարող են ուղարկվել ինչպես ժամանակավոր, այնպես էլ հիմնական միգրանտների կողմից: Սույն հետազոտության շրջանակներում մենք կօգտագործենք միգրանտների հետևյալ խմբերի սահմանումները, որը կիրառվել է ԱՄԿ 2008թ.-ի զեկույցում:

1. Երկարաժամկետ միգրանտներ, որոնք հանրապետությունից դուրս են

գտնվում երկուսից ավելի տարի և այդ ընթացքում Հայաստան չեն այցելել:

2. Երկարաժամկետ միգրանտներ, որոնք հանրապետությունից դուրս են գտնվում երկուսից ավելի տարիներ, սակայն այդ ընթացքում մի քանի կարճ այցելություններ են ունեցել Հայաստան:
3. Կարճաժամկետ միգրանտներ, որոնք տարվա ընթացքում մի քանի ամսով են բացակայում հանրապետությունից, իսկ մնացած ամիսներին Հայաստանում են (սեզոնային միգրանտներ):
4. Կարճաժամկետ միգրանտներ, որոնք վերջերս (երկու տարուց պակաս) են հեռացել Հայաստանից:

Արտերկրից ստացվող ինստիտուցիոնալ (ոչ անհատական) աջակցությունը կամ հիմնադրամների օգնությունը չի մտնում «դրա-

մական փոխանցումներ» հասկացության մեջ և դիտարկվում է որպես զարգացման վրա սփյուռքի ազդեցության տարր:

Գործնականում բավականին բարդ է գնահատել ԴՓ-ների իրական ծավալները, քանի որ դրանց մի մասը հոսում է ոչ պաշտոնական ուղիներով (այդ թվում անհատների միջոցով), իսկ եթե փորձում ենք տնային տնտեսությունների հետազոտությունների միջոցով գնահատել հոսող գումարների իրական մեծությունը, ապա, միևնույն է, ծավալների թերագնահատման խնդիր է առաջանում, քանի որ եկամուտների վերաբերյալ հարցերին մարդիկ սովորաբար «զգուշորեն» են պատասխանում:

Սովորաբար պաշտոնական վիճակագրությունը հակված է թերագնահատելու ԴՓ-ների ծավալները, քանի որ ոչ պաշտոնական ուղիներով կատարված փոխանցումները հաճախ անտեսվում են կամ բարդ է լինում դրանք գնահատելը: ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայությունը (ԱՎԾ) որոշակի ճշգրտումներ մտցրել է իր հաշվարկների մեջ, որոնց շնորհիվ մասամբ հաշվի են առնվում ոչ պաշտոնական ուղիներով փոխանցումները, սակայն թերություն է այն, որ հաճախ հաշվի չեն առնվում վերադարձողների կամ տուն վերադարձող սեզոնային միգրանտների կողմից իրենց

հետ բերվող առձեռն գումարները³: Բացի այդ, կենսամակարդակի վերաբերյալ ԱՎԾ կողմից իրականացվող տարեկան հետազոտությունները մեծամասամբ կենտրոնանում են տնային տնտեսությունների ծախսերի և աղքատության ցուցանիշների վրա և հատուկ ուղղվածություն չունեն դեպի դրամական փոխանցումները և մանրամասներ չեն պարունակում դրանց փոխանցման ուղիների, հաճախականության կամ ծախսման ուղղությունների վերաբերյալ⁴: 2005թ.-ից ի վեր ՀՀ ԿԲ-ն որդեգրել է դրամական փոխանցումների գնահատման մոտեցում, որը հիմնված է տնային տնտեսությունների հետազոտության վրա, որը հնարավորություն է տալիս ավելի ճշգրիտ գնահատել ոչ միայն պաշտոնական, այլ նաև ոչ պաշտոնական ուղիներով երկիր հոսող ԴՓ-ների ծավալները: ԴՓ-ների հոսքերը նաև միջազգային կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում են. օրինակ, Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) տվյալները ևս աղբյուր են հանդիսացել բազմաթիվ հետազոտությունների և սույն վերլուծության համար:

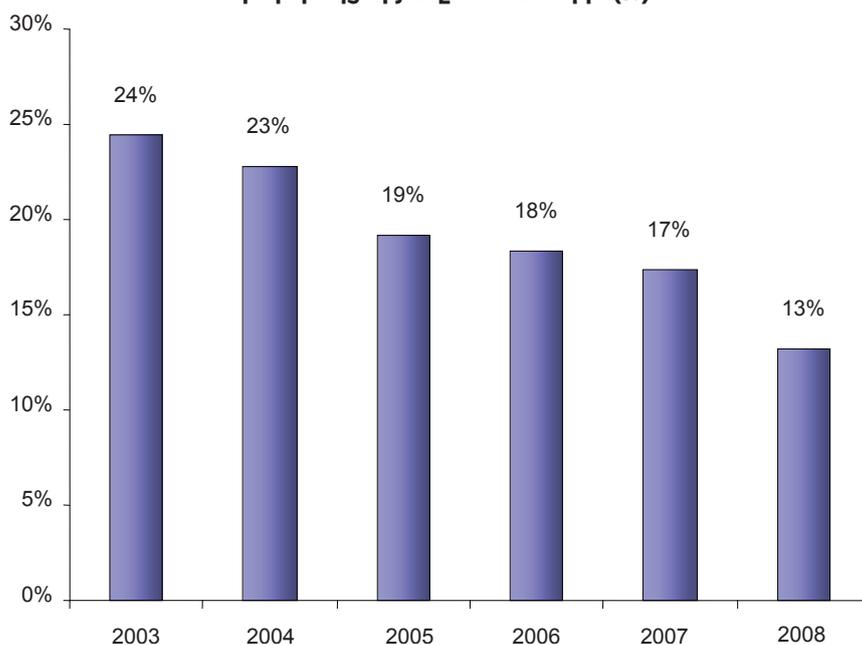
3 Remittances in Armenia. Size, Impacts, and Measures to Enhance Their Contribution to Development”, USAID/ Armenia, 2004.

4 “Remittances of International Migrants and Poverty in Armenia”, Asian development Bank, 2007-2008.

Նկար 4.1

ԳՂ-ում դրամական փոխանցումներ/ԳՆԱ հարաբերակցությունը 2000-2008թթ. (%)

ՀՀ-ն խոշոր ԴՓ-ներ ստացող երկրների շարքին է պատկանում: ՀՀ-ում տնային տնտեսությունների մի պատկանելի մասը (մոտ 36%-ը⁵) արտերկրում գտնվող ընտանիքի միգրանտ անդամներից ԴՓ-ներ է ստանում: Նկար 4.1-ից երևում է, որ 2003-2008թթ. ընթացքում ԴՓ-ների մասնաբաժինը ՀՆԱ-ի մեջ բավականին մեծ է՝ չնայած 2003թ.-ի համեմատ աստիճանաբար նվազմանը: 2007թ.-ին ՀՆԱ-ի մեջ ԴՓ-ների մասնաբաժնով ՀՀ-ն հայտնվել է աշխարհի 20 առաջատար երկրների շարքում: Բացի այդ, եթե աշխարհում ԴՓ-ներ ստացող առաջատար հնգյակի⁶ (ըստ ՀԲ-ի 2007թ.-ի տվյալների) երկրները համեմատենք Հայաստանի հետ, ապա ՀՀ-ում մեկ շնչի հաշվով ստացվող ԴՓ-ների ցուցանիշը գերազանցում է այդ երկրների մեկ շնչի հաշվով փոխանցումների ցուցանիշին մոտ 2,5-3,0 անգամ: Հետևաբար, ակնհայտ է դառնում, որ ԴՓ-ները ՀՀ տնտեսության համար արտաքին դրամական հոսքերի կարևոր աղբյուր են:

Բացի այդ, ինչպես ցույց են տալիս հետազոտությունները, դրանք նպաստում են անհավասարության (Ջինիի գործակից) և աղքատության կրճատմանը և դրականորեն են ազդում ՀՀ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի վրա⁷:

Հետաքրքիր է ԴՓ-ները համեմատել մակարդակային արտաքին այլ աջակցությունների և ուղղակի օտարերկրյա ներդրումների հետ:

Աղյուսակ 4.1

	Դրամական փոխանցումներ/ ուղղակի ներդրումներ հարաբերակցությունը
2003	5.6940
2004	3.3103
2005	4.0395
2006	2.6105
2007	2.2825

5 ՀՀԿԲ 2007թ.-ին իրականացրած 8500 տնային տնտեսությունների հետազոտություն:
 6 Հնդկաստան, Չինաստան, Մեքսիկա, Ֆիլիպիններ, Ֆրանսիա:
 7 “Remittances of International Migrants and Poverty in Armenia”, Asian development Bank, 2007-2008.

Ներկայացված աղյուսակից երևում է, որ 2006- 2007 թթ. ԴՓ-ները մոտ 2,5 անգամ գերազանցել են օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ցուցանիշը:

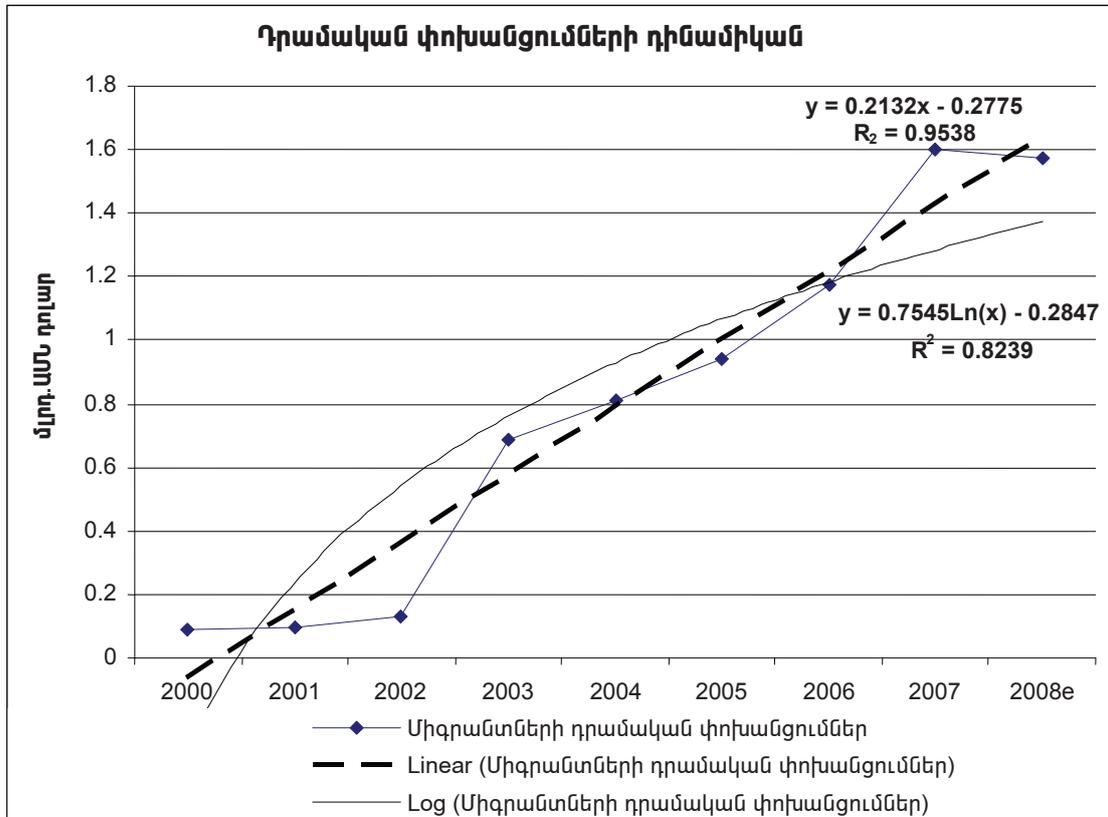
ԴՓ-ների կարևորության մասին է խոսում մասն ալն հանգամանքը, որ վերջին 5 տարիների ընթացքում դրանց ծավալը միջինը մոտ 15 անգամ գերազանցել է պետական տրանսֆերտների ծավալը, բացի այդ, 2004-2006թթ. ավելի քան 40, իսկ 2007թ.-ին՝ ավելի քան 85 անգամ գերազանցել է պետական մակարդակի այլ ֆինանսական աջակցությունների մեծությունը:

4.1.1. Դրամական փոխանցումների դինամիկան վերջին տարիներին և սպասումները հետագա միտումների վերաբերյալ

Միգրանտների ԴՓ-ները բացարձակ արժեքով 2005-2007թթ. ընթացքում աճի միտում են դրսևորել: Դրանք կարևոր դեր են ունեցել ՀՀ տնտեսության համար, քանի որ ՀՆԱ-ի մեջ վերջինների կշիռը բավականին մեծ է, և, բացի այդ, ԴՓ-ները նշանակալի մաս են կազմել ՀՀ տնային տնտեսությունների եկամտի կառուցվածքում (2006թ.-ին միջինը 35%): 2008թ.-ի վերջից սկսած դրանք սկսել են նվազել: Որոշ մասնագետների գնահատականների համաձայն, ֆինանսական ճգնաժամի ազդեցության արդյունքում 2008թ.-ի վերջին 4 ամիսների ընթացքում ԴՓ-ների մոտ 20% անկում է գրանցվել (ամսական մոտ 4%): Արտաքին բացասական ազդակների բացակայության պարագայում, եթե ամեն բան նախկինում ձևավորված միտումների համաձայն ընթանար, 2008թ.-ին կարելի էր ակնկալել ԴՓ-ների մոտ 15-20% աճ, սակայն այս պարագայում, 2008թ.-ին տարեկան կտրվածքով գնահատվել է մոտ 2% անկում: Նվազել է մաս ԴՓ-ների կշիռը ՀՆԱ-ի մեջ. 2006թ.-ի 18, 2007թ.-ի 17 տոկոսի փոխարեն (ՀՀ ԿԲ-ի կողմից գնահատվել է 1,5 միլիարդ ԱՄՆ դոլարից ավելի 2007թ.-ին) 2008թ.-ին՝ 13%⁸ (տես նկար 4.2-ը):

8 Ըստ ՀՀ ԿԲ-ի և ՀԲ-ի տվյալների:

Նկար 4.2

ԳԼՈՒԽ 4

Նկար 4.2-ը ցույց է տալիս Գ-Փ-ների դինամիկան 2000-2008թթ. ընթացքում: 2008թ.-ի Գ-Փ-ների ծավալը գնահատելիս որպես հիմք է ընդունվել տարեկան կտրվածքով 2% անկման սցենարը: Չնայած նշված անկմանը, Գ-Փ-ների հոսքի պահպանման օգտին են խոսում ոչ միայն դրանց դերի նշված կարևորությունը, այլ նաև դրական գծային տրենդը, որն ի տարբերություն լոգարիթմական տրենդի (ըստ որի աճի տեմպը գնալով նվազելու է) ավելի բարձր հուսալիության մակարդակով է օժտված ($R^2_{Linear} = 0.9538$, իսկ $R^2_{Log} = 0.8239$):

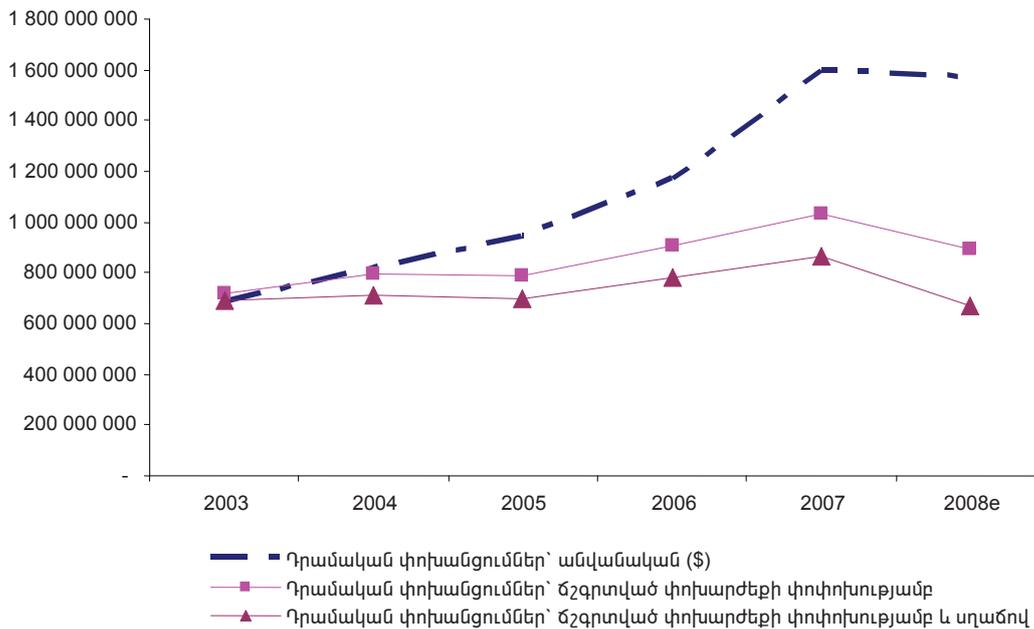
Իրական արտահայտությամբ Գ-Փ-ների դինամիկան տեսնելու համար կարելի է դրանց անվանական արժեքները ճշգրտել փոխարժեքի փոփոխությամբ և սղաճի տեմպով: Նկար 4.3-ում ներկայացված են Գ-Փ-ների 3 կորեր: Առաջինը Գ-Փ-ներն են անվանական դոլարային արտահայտությամբ: Հաշվարկվել է այս ցուցանիշի աճի տեմպը, որից հանվել է ՀՀ դրամ/ԱՄՆ դոլար փոխարժեքի աճի տեմ-

պը, և այդ ճշգրտված աճի տեմպի միջոցով գնահատվել է տվյալների երկրորդ շարքը, այն է՝ Գ-Փ-ների դինամիկան իրական արտահայտությամբ՝ ճշգրտված միայն փոխարժեքի փոփոխությամբ: Այնուհետև անվանական աճի տեմպը ճշգրտվել է ինչպես փոխարժեքի փոփոխությամբ, այնպես էլ սղաճով, և այս գուտ աճի տեմպը կիրառելով Գ-Փ-ների անվանական արժեքների վրա, ստացվել են Գ-Փ-ների իրական արտահայտությամբ կամ գուտ արժեքները՝ ճշգրտված փոխարժեքի փոփոխությամբ և սղաճով:

Աղյուսակ 4.2 Գրամական փոխանցումները անվանական և իրական արտահայտությամբ

	ԴՓ-ների՝ անվանական (\$)	ԴՓ-ների՝ ճշգրտված փոխարժեքի փոփոխությամբ	ԴՓ-ների՝ ճշգրտված փոխարժեքի փոփոխությամբ և սղանով
2003	686,131,387	721,342,586	689,527,743
2004	813,000,000	793,448,844	710,186,809
2005	940,000,000	786,051,424	699,304,530
2006	1,175,000,000	903,878,781	783,848,890
2007	1,600,000,000	1,035,385,162	863,402,631
2008e	1,572,526,769	895,529,084	668,207,691

Նկար 4.3 Գրամական փոխանցումները անվանական և իրական արտահայտությամբ

Նկար 4.3-ը ցույց է տալիս, որ ԴՓ-ների իրական արտահայտությամբ (փոխարժեքի տատանումներով և սղանով ճշգրտված) հոսքերը ավելի համեստ աճ են դրսևորել, քան անվանական հոսքերը: Ըստ իրական հոսքերի, ավելի շուտ հետագա անկման, այլ ոչ թե աճի միտում է նկատվում:

Չնայած ԴՓ-ների հետագա ներհոսքի վերաբերյալ արված վերջին երկու դիտարկումներին՝ ԴՓ-ների հետագա միտումների վերաբերյալ կանխատեսումները բարդանում և ոչ միանշանակ են դառնում ստեղծված անորոշության (գներ և փոխարժեք) և գլոբալ ճգնաժամի պատճառով: Չնայած ԴՓ-նե-

ընդ պատմականորեն հանդիսացել են կայուն, ստացման երկրում տնտեսական ճգնաժամին հակառակ ուղղությամբ շարժվող կամ հակացիկլային երևույթ, սակայն ներկայումս իրավիճակը տարբերվում է նրանով, որ ճգնաժամը գլոբալ է և ընդգրկել է բազմաթիվ երկրներ:

4.1.2 Միգրանտների դրամական փոխանցումների կառուցվածքի վերլուծություն

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ 2007թ.-ին ՀՀ բոլոր տնային տնտեսությունների մոտ 36%-ը, այդ թվում՝ արտերկրում միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունների 70%-ից ավելին նրանցից պարբերաբար ԴՓ-ներ է ստանում: 2006-2007թթ. ԴՓ-ներ ուղարկելու ամենամեծ հակվածությունը նկատվել է սեզոնային միգրանտների, հատկապես ամուսնացած մարդկանց և տղամարդկանց շրջանում: Այս մասին են վկայում նաև այլ հետազոտությունները. սեզոնային միգրանտները իրենց եկամտի մեջ ուղարկվող փոխանցումների մասնաբաժնով (եկամտի ավելի քան 50%-ը կամ տարեկան միջինը ավելի քան 3000 ԱՄՆ դոլար), ինչպես նաև ուղարկվող գումարների բացարձակ մեծությամբ առաջին տեղում են (Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամ/ԳՁՄՀ)⁹ միգրանտների մյուս կատեգորիաների համեմատ:

Ինչ վերաբերում է ուղարկվող գումարների մեծությանը, ապա տարեկան միջին հազար ԱՄՆ դոլար ստացող տնային տնտեսությունները 2005թ.-ին կազմել են մոտ 67%, իսկ 2006թ.-ին՝ մոտ 64%: Դրա փոխարեն 2006թ.-ին 2005թ.-ի համեմատ աճել է 2-3 հազար ԱՄՆ դոլար ստացող տնային տնտեսությունների թիվը: 2006թ.-ին յուրաքանչյուր տնային տնտեսություն միջինը ստացել է տարեկան 1,202 ԱՄՆ դոլար, կամ ամսական մոտ 100 ԱՄՆ դոլար, իսկ 2005թ.-ին տարեկան միջինը կազմել է 1,006 (ամսական 84 ԱՄՆ դոլար), հետևաբար միջին ստացվող փոխանցումների գումարների աճը կազմել է 19,5%:

Ըստ ԱՄԿ հետազոտության, 2007թ.-ին միգրանտների մոտ 40%-ը երկարաժամկետ միգրանտներ են եղել, այսինքն Հայաստանից դուրս են գտնվել ավելի քան երկու տարի,

բայց այդ ընթացքում մի քանի անգամ կարճ ժամանակով եղել են Հայաստանում: Երկրորդ խմբի ներկայացուցիչները, որոնք բոլորովին վերջերս են հեռացել Հայաստանից և ներկայումս փոքրամասնություն են ներկայացնում, ժամանակավոր կարգավիճակ ունեն, քանի որ, ամենայն հավանականությամբ, երկու տարի անց այս խմբի միգրանտները երկարաժամկետ միգրանտի վարքագիծ են դրսևորելու և կմտնեն նախապես սահմանված մյուս երեք հիմնական խմբերից մեկի մեջ: Հաջորդ խմբի միգրանտները, որոնք հիմնավորվել են արտերկրում և աստիճանաբար սկսում են կորցնել հայրենիքում իրենց տնտեսական շահերը և, հետևաբար, դուրս են մնում խնայողների կամ ՀՀ-ում ներդրողների պոտենցիալ խմբից, կազմել են միգրանտների մոտ մեկ քառորդը: Մյուս 20%-ը սեզոնային և ժամանակավոր միգրանտներն են, որոնք տարվա մեջ մի քանի ամիս Հայաստանից դուրս են գտնվում և վերադառնում են դարձյալ մի քանի ամսով: Ըստ տարբեր հետազոտությունների, սեզոնային միգրանտների մեծ մասը գտնվում է Ռուսաստանի Դաշնությունում:

Ինչպես նշեցինք, արտերկրում միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունների 70%-ից ավելին նրանցից պարբերաբար դրամական փոխանցումներ է ստանում: Ըստ 2007թ.-ի տվյալների¹⁰ միգրանտները իրենց ընտանիքներին բավականին հաճախ են գումար ուղարկում. 80%-ը դրամ է ուղարկում եռամսյակը առնվազն մեկ անգամ, իսկ տնային տնտեսությունների մոտ մեկ հինգերորդը իրենց ընտանիքի անդամներից դրամական փոխանցումներ է ստանում ամեն ամիս: Ռ-Ռ-ում և ԱՄՆ-ում գտնվող միգրանտներն ավելի մեծ հակում ունեն ԴՓ-ներ ուղարկելու, քան մյուս երկրների միգրանտները՝ անկախ կացության կարգավիճակից կամ միգրանտների այս կամ այն խմբին պատկանելու հանգամանքից (ՀՀ ԿԲ, ԱՄԿ և ԱԶԲ¹¹): 2005թ.-ին ԴՓ-ների մոտ 77%-ը ուղարկվել է Ռ-Ռ-ից, 11%-ը՝ ԱՄՆ-ից, Ուկրաինան և Ֆրանսիան հաջորդել են այս ցուցակում, համապատասխանաբար, 3,2 և 1,4%-ով: 2007թ.-ի հետազոտություններում ևս ամենաշատ ԴՓ-ներ ուղարկող երկրների հնգյակի մեջ առաջին երկու տեղերում նշվել են

9 “Study of Savings and Remittances Behavior Among Armenian Migrants and Their Families”, IFAD, 2007.

10 ԱՄԿ կողմից 2008թ.-ին իրականացված հետազոտություն:

11 “Remittances and Financial Sector”, ADB 2007-2008

ՌԳ-ն և ԱՄՆ-ն, ապա ցուցակը համալրվել է Ուկրաինայով, Գերմանիայով և Ֆրանսիայով:

Դրական կարելի է համարել այն հանգամանքը, որ ԴՓ-ների մեծ կշիռ ունեցող երկրից՝ ՌԳ-ից փոխանցումները հիմնականում իրականացվում են բանկային համակարգի միջոցով (2006թ.-ին 84%-ը): ԱՄՆ-ի դեպքում բանկերից ավելի քիչ են օգտվում (2006-ին՝ 36%): Այս երկրում գտնվող էմիգրանտներն ավելի շատ նախընտրում են հատուկ կազմակերպությունների միջոցով փոխանցումները: ՌԳ-ից բանկային համակարգով կամ պաշտոնական ուղիներով փոխանցումների իրականացման տարածված լինելու հանգամանքը կարելի է բացատրել բանկային համակարգում փոխանցումային արդյունավետ մեխանիզմների ներդրմամբ, մրցակցության աճի և, համապատասխանաբար, ցածր վճարների փաստով:

Տնային տնտեսությունների մոտ 80%-ը ստացված ԴՓ-ների ավելի քան 90%-ը ծախսում է ընթացիկ սպառման կարիքների վրա¹²: Մնացած մասը խնայվում է հետագա սպառման, հետագա ներդրման, ապագա կրթության և հատուկ արարողությունների համար, ինչպիսիք են՝ հարսանիք, տան կամ բնակարանի կահավորում/վերանորոգում: Հետագոտությունները ցույց են տալիս, որ որքան հաճախ են էմիգրանտները գումար ուղարկում իրենց հարազատներին, այնքան ավելի հավանական է, որ այդ գումարը ամբողջապես կամ մեծամասամբ կծախսվի ընթացիկ սպառման վրա: Ինչ վերաբերում է այդ փոխանցումներից արվող խնայողություններին, ապա 85%-ին չի հաջողվում խնայել իրենց եկամտից բացարձակապես ոչինչ: Տնային տնտեսությունների 9%-ին հաջողվում է խնայել իրենց եկամտի մինչև 20%-ը: Սակայն պետք է նշել, որ այս խնայողությունները գրեթե երբեք չեն պահվում բանկերում (տնային տնտեսությունների 97%-ը իրենց խնայողությունները չի պահում բանկային համակարգում): Տնային տնտեսությունների գրեթե երեք չորրորդը տեղեկացված չէ գործող ֆինանսական մեխանիզմների առկայության կամ դրանց պայմանների մասին:

Փաստորեն 2007թ.-ին տնային տնտեսություններին հաջողվել է տարբեր նպատակներով խնայել ԴՓ-ների մոտ 8%-ը, ինչը բա-

ցարձակ արժեքով հսկայական չօգտագործված առաջարկ կամ չիրացված ներուժ է, որը նոր արդյունավետ ֆինանսական գործիքների մշակման պարագայում կարող է ստիպել, որ «բարձի տակ» պահվող գումարները ներգրավվեն բանկային համակարգում: 2007թ.-ին ԴՓ-ների պոտենցիալ գումարը 8% խնայողության պարագայում գնահատվել է մոտ 129,0 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Եթե նույնիսկ այդ գումարի 5-10%-ը հաջողվեր ներգրավել բանկային համակարգում, դա արդեն իսկ մոտ 12,9 միլիոն ԱՄՆ դոլար կլիներ¹³: Այս բացթողումը լրացնելու համար և այդ գումարները ֆինանսական համակարգում ներգրավելու նպատակով պետք է մշակվեն և կիրառվեն արդյունավետ մեխանիզմներ՝ ԴՓ-ների վրա հիմնված ֆինանսական գործիքներ: ՀՀ բանկերի մոտ կեսն է հաշվի առնում ԴՓ-ների ստացման/հոսքերի դիմամիկան վարկավորման կամ ավանդների ներգրավման գործընթացում¹⁴: Գրեթե բոլոր դեպքերում ԴՓ-ները հաշվի են առնվում որպես եկամտի երկրորդային կամ նույնիսկ երրորդային աղբյուր: ԴՓ-ների վրա հիմնված ֆինանսական գործիքներ կան, սակայն դրանք բավականաչափ արդյունավետ չեն, որպեսզի համակարգում ներգրավեն խնայողությունների չիրացված ներուժը: Անհրաժեշտ են ավելի արդյունավետ մեխանիզմներ, քանի որ նույնիսկ ֆինանսական ճգնաժամի արդյունքում ԴՓ-ների և դրանցից խնայողությունների մվազման պարագայում առկա կլինի որոշակի ներուժ, որին կարող են գումարվել նաև ճգնաժամի հետևանքով վերադարձող էմիգրանտների հետ բերվելիք գումարները:

Ըստ ԱՄԿ 2008թ.-ի հետազոտության¹⁵, 2007թ.-ի դրությամբ 800 հազարից 1 մլն. միգրանտ կա Հայաստանից դուրս, որոնցից մոտ 73%-ը գտնվում է ՌԳ-ում: Ի տարբերություն Հայաստանում ԴՓ-ներից արվող խնայողությունների գնահատված ներուժի (որը փոքր չէ), դրսում գտնվող էմիգրանտների խնայողությունների պոտենցիալը հսկայական է: Այսպես, ըստ 2005 թվականի տվյալների¹⁶, ՌԳ-ում գտնվող էմիգրանտների 13%-ը կամ մոտ 95

13 Բանկային դեպոզիտների ավելի քան 10%-ը:
 14 “Remittances and Financial Sector”, ADB 2007-2008.
 15 “Migration and Development”, Armenia Country Study, ILO 2008.
 16 “Study of Savings and Remittances Behavior Among Armenian Migrants and Their Families”, IFAD, 2007.

12 ԱՄԿ կողմից 2008թ.-ին իրականացված հետազոտություն:

հազար հոգի խնայել են իրենց եկամուտների մի մասը: Ըստ խնայվող գումարների միջին մեծության և տարբեր ծավալի խնայողություններ ունեցող միգրանտների թվի, գնահատվել է, որ Ռ-Ռ-ում գտնվող միգրանտների խնայողությունները ՀՀ-ում կազմել են մոտ 262,0 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Ըստ հետազոտության արդյունքների, միգրանտներն իրենց խնայողությունների միջինը մոտ 1%-ն են պահել ՀՀ-ում, մնացած մասը՝ արտերկրում: Այս պարագայում, եթե 262,0 մլն. ԱՄՆ դոլարը Ռ-Ռ-ում գտնվող միգրանտների խնայողությունների ընդամենը 1,0%-ն է կազմել, ապա գնահատված ներուժն ահռելի է:

4.2 Միգրանտների դրամական փոխանցումների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա

4.2.1 Աղքատության և զարգացման վրա դրամական փոխանցումների ազդեցությունը

Տրանսֆերտները կամ միգրանտների կողմից իրականացվող ԳՓ-ները ենթադրաբար պետք է դրական ազդեցություն ունենան աղքատության կրճատման տեսանկյունից, և հետազոտությունները վկայում են, որ այդ թեզը ճշմարիտ է: Ըստ 2004թ.-ի տվյալների (ԱՄՆ ՄՁԳ, 2004), ԳՓ ստացող տնային տնտեսություններում այդ փոխանցումները միջինը կազմում էին տնտեսության ընդհանուր եկամտի մոտ 80%-ը: ՀՀ ԿԲ տվյալների համաձայն, 2005թ.-ին այդ ցուցանիշը կազմել է մոտ 48%, իսկ 2006թ.-ին՝ մոտ 35%: Չնայած մեթոդական որոշ տարբերությունների արդյունքում ներկայացված տվյալներում կարող են որոշակի շեղումներ լինել, սակայն պահպանվել է բացասական դինամիկան, ինչը վկայում է տարիների ընթացքում տնային տնտեսությունների՝ ԳՓ-ներից ավելի պակաս կախվածության մասին: Սա կարող է լինել աղքատության մակարդակի կրճատման կամ բնակչության այլ եկամուտների (ինչպիսիք են՝ աշխատավարձեր, սոցիալական նպաստներ) աճի պարագայում, քանի որ այդ ժամանակահատվածում ԳՓ-ներն աճել են: Միգրանտների ԳՓ-ներին և ՀՀ-ում աղքատությանը նվիրված Ասիական զարգացման բանկի (ԱԶԲ) զեկույցում ևս հաստատվում է այս պնդումը, ըստ որի ԳՓ-

ները մինչ օրս հանդիսացել են ինչպես ՀՀ-ում աղքատության, այնպես էլ անհավասարության կրճատման կարևոր աղբյուր:

2008թ.-ի վերջից սկսել են նվազել ԳՓ-ները, և, հնարավոր է, որ այդ նվազումը պահպանվի 2009թ.-ի ընթացքում ևս, սակայն քանի որ ԱՄՆ դոլարի գնողունակությունը այժմ ավելի բարձր է փոխարժեքի վերջին փոփոխության շնորհիվ, ապա ավելի քիչ ուղարկելով միգրանտները կարող են ազդեցության մույն մակարդակն ապահովել, եթե իհարկե տղաճի մակարդակը մնա վերահսկելի:

Հարկ է նշել նաև, որ, ըստ ՀՀ ԿԲ-ի տվյալների, 2006թ.-ին տնային տնտեսությունների 60%-ի համար միգրանտներից ստացվող ԳՓ-ները կազմել են եկամտի մինչև 50%-ը, այսինքն այս ընտանիքները ավելի պակաս խոցելի են և ավելի քիչ կախում ունեն ԳՓ-ների տատանումներից: Այս ցուցանիշը, սակայն, փոփոխվում է ըստ բնակավայրի դիտարկելիս: Այսպես, օրինակ՝ երևանաբնակ տնային տնտեսությունների 70%-ի համար ԳՓ-ները լրացուցիչ աղբյուր են հանդիսացել կամ կազմել են եկամտի մինչև 50%-ը, իսկ գյուղական համայնքներում նման տնային տնտեսությունները կազմում են մոտ 53%: Այն տնային տնտեսությունները, որոնք գրեթե ամբողջապես կախված են ԳՓ-ներից (եկամուտների 90-100%-ը), հիմնականում զբաղված են գյուղատնտեսության ոլորտում կամ կենսաթոշակառուներ են: Այս խմբում միջինից բարձր է նաև սպառմանն ուղղվող ԳՓ-ների կշիռը: ԳՓ-ներից բարձր կախվածություն ունեցող տնային տնտեսություններում հիմնական փոխանցումներն իրականացվում են սեզոնային աշխատողների կողմից: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշվեց, արտերկրում միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունների 70%-ից ավելին նրանցից պարբերաբար դրամական փոխանցումներ է ստանում:

Այս ցուցանիշները և այն, որ ԳՓ-ների մեծ մասը (միջինը 82%) ծախսվում է ընթացիկ սպառման կարիքների վրա, խոսում են այն մասին, որ ՀՀ տնային տնտեսությունները բավականին մեծ կախում ունեն այս հոսքերից, հետևաբար ԳՓ-ները կարևորագույն գործոն են աղքատության կրճատման և մարդկային զարգացման տեսանկյունից (միգրացիոն հոսքերի, աղքատության ու անհավասարության կապն ավելի մանրամասնորեն քննարկված է ՄՁԱԶ-2009-ի այլ բաժնում): Բացի այդ, ինչ-

պես կհամոզվենք ստորև, ԴՓ-ները նաև դրամականորեն են ազդում ծախսերի կառուցվածքի վրա:

Ինչպես նշվել է, 2007թ.-ին տնային տնտեսություններին հաջողվել է խնայել ԴՓ-ների մոտ 8%¹⁷-ը (ըստ ԱՄԿ տվյալների բազայի) տարբեր նպատակներով, ինչը մի փոքր ավելի է, քան 2005-2006 թվականների 1-2%-ը (ըստ ՀՀ ԿԲ-ի): Սա դրական տեղաշարժ է, քանի որ մարդիկ սկսել են ավելի շատ խնայել: Ինչպես միշտ, ԴՓ-ների մեծ մասն ուղղվում է ընթացիկ սպառման կարիքներին: 2006թ.-ին այս ցուցանիշը կազմել է 73%¹⁸ և մի փոքր նվազել է 2005թ.-ի համեմատ: 2007թ.-ի հետազոտություններից, սակայն, ստացվում է, որ միջինը ԴՓ-ների 82%¹⁹-ն է ծախսվել ընթացիկ սպառման վրա, այսինքն առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե 2006թ.-ի համեմատ աճել է ընթացիկ սպառման ծախսերի մասնաբաժինը, ինչը, սակայն, այդպես չէ, քանի որ 2007 և 2006 թվականների հետազոտություններում այս ցուցանիշը հաշվարկվել է տարբեր մեթոդներով (2007թ.-ի ընթացիկ ծախսերը ներառում են նաև այնպիսի ծախսեր, որոնք ներառված չեն 2006 և 2005թթ. հետազոտություններում՝ ընթացիկ ծախսեր, որոնք ուղղվում են կրթությանը, վերանորոգմանը և այլն): Միևնույն մեթոդով ընթացիկ սպառման ծախսերը հաշվարկելուց հետո կարող ենք գնահատել, որ 2006թ.-ին ընթացիկ սպառման ծախսերը կազմել են ԴՓ-ների 87-90%-ը (ոչ թե 73%-ը), իսկ 2007թ.-ին՝ 82%-ը: Սա կարելի է դրական միտում համարել աղքատության կրճատման և զարգացման առումով, այն հաշվով, որ *մարդիկ սկսել են ավելի քիչ ծախսել ընթացիկ կարիքների վրա և, միաժամանակ, ավելի շատ խնայել*: Տարեկան մինչև երեք հազար ԱՄՆ դոլար ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների համար (մինչև 500, 500-1000, 1000-2000 եկամտային խմբեր) ծախսերի և խնայողությունների համամասնությունները խիստ նման են: Պատկերը հոգուտ խնայողությունների ավելի մեծ կշռի փոխվում է տարեկան երեք հազարից ավելի մեծ ԴՓ ստացող տնտեսությունների համար:

Բացի այդ, ԴՓ-ներից ամենաբարձր կախ-

վածությունն ունեցող տնային տնտեսությունները (ամենաաղքատ կատեգորիան), որոնք փոխանցումների 80%-ից ավելին են ծախսում ընթացիկ սպառման կարիքների վրա, վերջին 2-3 տարիների ընթացքում իրենց ծախսերի կառուցվածքում հետևյալ փոփոխությունն են ունեցել. այս տնային տնտեսությունների 25%-ի մոտ ընթացիկ սպառմանն ուղղվող ծախսերը գնալով նվազել են, 20%-ի մոտ դրանք աճել են, իսկ 55%-ի մոտ մնացել են նույնը²⁰: Նշված ամենախոցելի խմբի մոտ ակնհայտ մեծամասնություն են կազմում այն տնային տնտեսությունները, որոնք թեև արձանագրել են ընթացիկ սպառման ծախսերի աճ վերջին տարիների ընթացքում, սակայն, միևնույն ժամանակ, առնվազն պահպանել են խնայողությունների նախկին մակարդակը: ԴՓ-ներից ավելի քիչ կախում ունեցող խմբերի մոտ ընթացիկ սպառման ծախսերի ավելի մեծ անկում է արձանագրվել, ինչը կարող է խոսել այն մասին, որ ԴՓ-ներն օգնել են տնային տնտեսություններին դրականորեն փոխելու իրենց ծախսերի կառուցվածքը: Հարկ է նշել, որ առայժմ ավելի մեծ է այն տնային տնտեսությունների թիվը, որոնց ընթացիկ սպառման ծախսերը առնվազն չեն փոխվել վերջին տարիների ընթացքում, քանի որ, հավանաբար, դեռևս ավելի քիչ են ԴՓ ստացող այն տնտեսությունները, որոնք հասել են հարստության այն մակարդակին, որից հետո ընթացիկ սպառման ծախսերի կշիռը սկսում է նվազել: Ընթացիկ ներդրումների էական փոփոխություն փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները վերջին տարիներին չեն արձանագրել, հավանաբար կախված գրավիչ ներդրումային ծրագրերի պակաս լինելուց: Իսկ տարբեր ընտանեկան առիթների համար ԴՓ-ներից արվող խնայողությունների աճ գրանցել են ավելի մեծ թվով տնտեսություններ²¹:

Առանձին գնահատելով ԴՓ-ների ծավալի և օգտագործման ուղղություններից յուրաքանչյուրի միջև, ինչպես նաև փոխանցումների և խնայողությունների միջև կապերը, կարող ենք համեմատություն անցկացնել ստացված գործակիցների և դրանց հուսալիության ու ազդեցության ուժգնության միջև՝ դրանով իսկ

17 Տնային տնտեսությունների X%-ին հաջողվել է խնայել դրամական փոխանցումների Y%-ը, հետևաբար հաշվարկվել է կշռված միջին ցուցանիշ:

18 ՀՀ ԿԲ

19 ԱՄԿ

20 Ըստ ԱՄԿ կողմից 2008թ.-ին իրականացված հետազոտության տվյալների:

21 Ըստ ԱՄԿ կողմից 2008թ.-ին իրականացված հետազոտության տվյալների:

համապատասխան եզրահանգումներ անելով կենսամակարդակի վերաբերյալ: Այս կապերը գնահատվել են էկոնոմետրիկ վերլուծության մեթոդով: Գնահատման արդյունքները ներկայացված են Ներդիր 4.1-ում:

Ներդիր 4.1 Գնահատման արդյունքները

Ծախսեր	
Հողի և անշարժ գույքի ձեռք բերման ծախսեր = 0.67* Ստացված դրամական փոխանցումներ - 404.99	St.error =0.0592 Prob=0.0000*
Ընթացիկ սպառման ծախսեր = 0.57*Ստացված դրամական փոխանցումներ + 179.37	St.error =0.0071 Prob=0.0000
Կրթության ծախսեր = 0.24*Ստացված դրամական փոխանցումներ + 50.91	St.error =0.0143 Prob=0.0000
Վերանորոգման ծախսեր = 0.23* Ստացված դրամական փոխանցումներ + 123.58	St.error =0.0165 Prob=0.0000
Կենցաղային տեխն. ձեռք բերման ծախսեր = 0.21*Ստացված դրամական փոխանցումներ - 21.83	St.error =0.0116 Prob=0.0000
Խնայողություններ և ներդրումներ	
Ներդրումներ բիզնեսում/Չեռնարկ. գործունեություն=0.73*Ստացված դրամական փոխանցումներ - 34.79	St.error =0.0501 Prob=0.0000
Խնայողություններ = 0.24* Ստացված դրամական փոխանցումներ + 97.06	St.error =0.0275 Prob=0.0000
* Ինչպես տեսնում ենք, գործակիցների բոլոր գնահատականներն օժտված են բարձր հուսալիությամբ:	

2006թ.-ին ԴՓ-ներ ստացած 2906 տնային տնտեսությունների²² տրամադրած տվյալների հիման վրա ստացված գնահատականները

22 Հետազոտությունն անցկացվել է 2007թ.-ին 8500 տնային տնտեսությունների շրջանում, որոնց մոտ 36%-ն էր փոխանցումներ ստանում:

ցույց են տալիս, որ ԴՓ-ների ազդեցությունը դրանց օգտագործման ուղղություններից յուրաքանչյուրի վրա ունի հուսալիության բարձր մակարդակ (նույնիսկ 99%):

Ինչ վերաբերում է ծախսերի բաղադրիչներին²³, ապա բոլոր գործակիցներն ունեն հուսալիության բարձր մակարդակ, սակայն ամենաբարձր արժեքն ունի հողի և անշարժ գույքի ձեռք բերման վրա ԴՓ-ների ազդեցության գործակիցը:

Հաջորդ տեղում ԴՓ-ների ազդեցության ուժգնությունն է ընթացիկ սպառման ծախսերի վրա: Սրան հաջորդում է կրթության վրա կատարվող ծախսերի ազդեցության գործակիցը, ինչը խոսում է զարգացման վրա ԴՓ-ների դրական ազդեցության մասին:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ ազդեցության ամենամեծ ուժգնությունն ունի բիզնեսի կամ ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ ներդրումների վրա ԴՓ-ների ազդեցության գործակիցը²⁴: Ներդրումների մասն բարձր հակումը խոսում է աղքատության կրճատման և զարգացման կայունության վրա ԴՓ-ների դրական ազդեցության մասին: Չնայած խնայողությունների վրա վերջինների ազդեցության գործակիցը ավելի փոքր է ներդրումների համապատասխան գործակցի համեմատ, սակայն ծախսային մյուս բաղադրիչների գործակիցների համեմատ ավելի մեծ է: Հետևաբար, կենսամակարդակի էլ ավելի բարելավման և զարգացման ու աղքատության կրճատման վրա ԴՓ-ների կայուն ազդեցության ապահովման հակում կա:

Եթե ամփոփ ներկայացնենք ռեգրեսիոն հավասարումների գնահատման արդյունքները, ապա կարող ենք ասել, որ ԴՓ-ների աճի դեպքում 2006թ.-ին տնային տնտեսություններն ավելի **հսկված են** եղել այդ գումարները ծախսել բիզնեսում ներդրումների վրա, այնուհետև, ըստ հակվածության նվազման, հողի ու անշարժ գույքի ձեռք բերման, ընթացիկ սպառման, կրթության, խնայողությունների, վերանորոգման, և կենցաղային տեխնիկայի ձեռք բերման վրա:

Իհարկե, խնայողություններն ու ներդրում-

23 Ծախսերի բաղադրիչները, խնայողությունները, ներդրումները և դրամական փոխանցումները արտահայտված են ԱՄՆ դոլարով:

24 Այս արդյունքը չի հաստատվել ԱԶԲ-ի 2007թ. հետազոտությամբ:

ները²⁵ դեռևս ԴՓ-ների շատ փոքր տոկոսն են կազմում, սակայն ուշագրավ է այն փաստը, որ 2006թ.-ին ԴՓ-ների ազդեցության չափը բիզնեսում ներդրումների և հողի ու անշարժ գույքի²⁶ ձեռք բերման վրա ամենամեծն է եղել, այսինքն ավելի մեծ է եղել տնային տնտեսությունների հակվածությունը, ԴՓ-ների աճի դեպքում, դրանք ներդնել, կամ հող և անշարժ գույք ձեռք բերել: Իսկ խնայելու հակվածությունը ԴՓ-ների աճի դեպքում նույնիսկ գերազանցել է որոշ ծախսերի համապատասխան հակվածության գործակիցներին: Այս հակվածությունը կարելի է խելամտորեն օգտագործել համապատասխան մեխանիզմների մշակման դեպքում: Ելնելով գնահատված գործակիցների արժեքներից, կարելի է ամփոփել, որ ԴՓ-ները դրականորեն են ազդել ՀՀ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի վրա:

Այս արդյունքներն ստացվել են ՀՀ ԿԲ-ի կողմից տնային տնտեսությունների արդեն իսկ հիշատակված հետազոտության տվյալներն օգտագործելով: Նման արդյունքներ են ստացվում ԱՄԿ կողմից 2007թ.-ի ավելի քան հազար տնային տնտեսությունների հետազոտության տվյալներն օգտագործելիս (Ներդիր 4.2):

Ներդիր 4.2 ԱՄԿ կողմից հեղափոխության գնահատման արդյունքները

Քիզնեսում ներդրումների մասնաբաժին	=
1.56*Դրամական փոխանցումների աճ +0.37	
St.error =0.5519	
Prob=0.0048*	
Խնայողությունների մասնաբաժին	=
1.64*Դրամական փոխանցումների աճ + 0.77	
St.error =0.5955	
Prob=0.0060	
Ընթացիկ սպառման մասնաբաժին	=
-4.06*Դրամական փոխանցումների աճ +94.02	
St.error =1.5290	
Prob=0.0082	

* Ինչպես տեսնում ենք, գործակիցների բոլոր գնահատականներն օժտված են բարձր հուսալիությամբ:

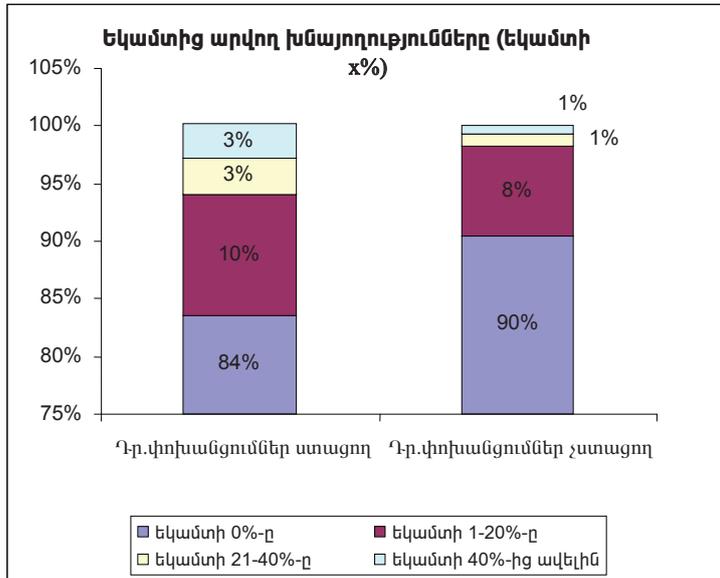
25 Այն, որ դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների ներդրումները ծավալային առումով դեռևս փոքր են, հաստատվել է ԱԶԲ-ի զեկույցում:
 26 ԱԶԲ-ի զեկույցը ևս հաստատել է հողի և անշարժ գույքի ձեռք բերման բարձր հակվածությունը դրամական փոխանցումներ ստացողների շրջանում:

Վերը նշված տվյալների հիման վրա կատարված էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքները ներկայացված են Ներդիր 4.2-ում և ցույց են տալիս, որ ներդրումների և խնայողությունների հակման գործակիցները ավելի մեծ արժեք ունեն, քան ընթացիկ սպառման ծախսերի գործակիցը, որը նույնիսկ բացասական արժեք ունի: Ըստ այդ տվյալների, ԴՓ-ների աճը հանգեցրել է դրանց օգտագործման ուղղությունների կառուցվածքում ընթացիկ սպառման մասնաբաժնի նվազմանը (բացասական գործակից) և ներդրումների ու խնայողությունների մասնաբաժինների աճին (ԴՓ-ների աճի ազդեցության գործակիցները դրական են): Այս արդյունքներն ավելի վառ են արտացոլում կենսամակարդակի բարելավումը: 2006թ.-ի տվյալների հիման վրա փոխանցումների աճի և ծախսային, ներդրումային ու խնայողության բաղադրիչների մասնաբաժնի ցուցանիշների միջև կապերի վերլուծությունը դարձյալ հանգեցրել է նմանատիպ արդյունքների:

Բացի ռեգրեսիոն/էկոնոմետրիկ վերլուծությունից, այս կապերի վերաբերյալ իրականացվել է նաև համեմատական վերլուծություն: Միևնույն երևույթի վերաբերյալ այս երկու վերլուծությունների զուգահեռ իրականացումը բույլ է տալիս ստանալ ավելի իրատեսական պատկեր երևույթների միջև գործող ազդեցությունների/կապերի վերաբերյալ: ԱՄԿ հետազոտության հիման վրա իրականացվել է ներդրումների և խնայողությունների²⁷ կառուցվածքի վերլուծություն ըստ ԴՓ ստացող և չստացող տնային տնտեսությունների: Սա վերահսկիչ խմբի մեթոդով վերլուծություն է:

27 Ընթացիկ սպառման կառուցվածքի համեմատական վերլուծություն ըստ փոխանցումներ ստացող և չստացող խմբերի չի իրականացվել, քանի որ տնային տնտեսությունները պատասխանել են այն հարցին, թե դրամական փոխանցումների, այլ ոչ թե ընդհանուր եկամտի որ մասն են ծախսում ընթացիկ սպառման վրա

Նկար 4.4

Նկար 4.4-ում ներկայացված է խնայողությունների բաշխվածքն ըստ փոխանցումներ ստացող և չստացող խմբերի: Ըստ այս արդյունքների, ԴՓ-ներ ստացող տնտեսություններն իրենց եկամտի ավելի մեծ մասն են խնայում, քան չստացող տնտեսությունները: Զանի որ այս արդյունքները չեն հակասում ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքներին, ապա սա լրացուցիչ հիմնավորում է այն վարկածը, որ ԴՓ-ների և խնայողությունների միջև կա հուսալի կապ, որ առաջինների աճը հանգեցնում է երկրորդների աճին: Ներդրումների վերաբերյալ այս վերլուծությունը ավելի մանրամասն ներկայացված է սույն զեկույցի «Աղքատության և զարգացման վրա ազդեցության կայունությունը» բաժնում:

Վերը նկարագրված ցուցանիշները զարգացման և աղքատության կրճատման չափանիշներ են: Չարգացման մեկ այլ չափանիշ կարող է համարվել ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների գործող բանկային հաշիվ ունենալու և ֆինանսական ծառայություններից օգտվելու հանգամանքը: Չնայած մարդիկ զնալով ավելի շատ են սկսել օգտվել բանկերից և պաշտոնական փոխանցման ուղիներից (նոր փոխանցման ուղիների ստեղծման, մրցակցության ավելացման, սակագների նվազման և այլնի պարագայում), սակայն առայժմ ԴՓ ստացող և չստացող տնային տնտեսություններ-

րի խմբերի համար բանկային հաշիվ ունենալու և չունենալու հարաբերակցությունը նույնն է՝ 14%՝ 86%-ի դիմաց (ԱՄԿ): Բանկային հաշիվ ունենալու հանգամանքը առաջին մասնապայմանը կարող էր լինել, որպեսզի ԴՓ-ներից արվող խնայողությունները, միգուցե, պահվեին ֆինանսական համակարգում: Սակայն մարդկանց 97%-ը իր խնայողությունների ոչ մի մասը չի պահում բանկային համակարգում, որից 38%-ը իրենց ավանդապաշտության կամ սովորությունները դժվարությամբ փոխելու, 30%-ը՝ բանկերին չվստահելու, և մնացածը՝ այլ պատճառներով: Իսկ ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունները կարիք չունեն հատուկ բանկային հաշիվ բացելու, քանի որ փոխանցումները կարելի է ստանալ առանց հաշվի առկայության՝ օգտվելով այդ փոխանցումներն իրականացնող այլ համակարգերի կամ կազմակերպությունների ծառայություններից: Այս պարագայում, օրինակ, ԴՓ-ների հետ կապված արդյունավետ և գրավիչ ավանդատեսակների²⁸ կիրառումը կարող է ավելացնել բանկային հաշիվ ունեցողների թիվը, բարձրացնել բնակչության ֆինանսական գրագիտության մակարդակը, զարգացնել բանկային

28 Ըստ ԱՄԿ հետազոտության՝ նման ավանդատեսակներ կան այսօր որոշ բանկերում, սակայն դրանք արդյունավետ կերպով չեն գործում, և դրանցից օգտվողների թիվը չի ավելանում:

ծառայություններից օգտվելու մշակույթը և հիմք դառնալ հետագայում խնայողական հաշիվներ ունենալու համար:

Չնայած վերջին տարիներին գրանցված տնտեսական աճի բարձր տեմպերի և ԴՓ-ների շարունակական աճի պայմաններում հաջողվել էր աղքատության մակարդակի էական կրճատում ապահովել, սակայն, ըստ ՀՔ կանխատեսումների, ֆինանսական ճգնաժամի պատճառով 2009 և 2010 թվականներին սպասվող ԴՓ-ների ու տնտեսական աճի անկման, փոխարժեքի փոփոխության, կոմունալ ծառայությունների սակագների և գների համընդհանուր մակարդակի փոփոխության պայմաններում սպասվում է աղքատության մակարդակի աճ: Աղքատության մակարդակի հետագա առավել աճից խուսափելու համար անհրաժեշտ է ապահովել զոնե ԴՓ-ների այն հոսքերի դրական ազդեցության կայունությունը, որոնք թեկուզև ավելի պակաս չափով, սակայն կհոսեն Հայաստան:

Մարդկային զարգացման այլ բաղադրիչներից են գենդերային դերերում տեղի ունեցող փոփոխությունները, կանանց դերը հասարակության մեջ, ինչպես նաև հանրային գործընթացում մարդկանց ներգրավվածության աստիճանը: Սակայն համապատասխան տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չի եղել ուսումնասիրել դրամական փոխանցումների ազդեցությունը մարդկային զարգացման այս բաղադրիչների վրա և ստանալ այս խնդիրների հետ կապված հիմնավոր եզրակացություններ, որոնք հետագայում կարող են օգտագործվել քաղաքականության կիրառման համար այս խնդիրներին վերաբերող առաջարկություններ անելիս, այնպես, ինչպես դրանք արժարժվել են 2009-ի գյոբալ զեկույցում: Հետագա հետազոտություններում անհրաժեշտ է հաշվի առնել և լրացնել նման տվյալների բացակայությունը:

4.2.2 Աղքատության և զարգացման վրա ազդեցության կայունությունը

Զարգացման կայունության վերլուծության համար կոիտարկենք ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների ներդրումային վարքագիծը: 2006թ.-ին ԴՓ ստացած 2906 տնային տնտեսությունների²⁹ հետազոտության տվյալ-

ների հիման վրա ստացված գնահատականները ցույց են տալիս, որ ԴՓ-ների մեկ ԱՄՆ դոլարի աճը հանգեցրել է ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ ներդրումների 0,73 դոլարի աճի (գործակիցը օժտված է բարձր հուսալիությամբ՝ 99%, ներդիր 4.3):

Ներդիր 4.3

Ներդրումներ նեղություն	=	0.73*Ստացված դրամական փոխանցումներ - 34.79
		St.error = 0.0501
		Prob = 0.0000

Ուշագրավ է այն փաստը, որ ԴՓ-ների օգտագործման ուղղությունների մեջ ազդեցության ամենամեծ ուժգնությունն ունի վերջինների՝ ձեռնարկատիրական ներդրումների վրա ունեցած ազդեցության գործակիցը: Ներդրումների նման բարձր հակումը խոսում է աղքատության կրճատման և զարգացման վրա դրամական փոխանցումների դրական ազդեցության մասին:

Ռեգրեսիոն հավասարումների գնահատման արդյունքները ցույց են տալիս, որ ԴՓ-ների աճի դեպքում տնային տնտեսությունները ավելի **հակված են** եղել բիզնեսում ներդրումներ կատարել, քան ավելացած ԴՓ-ները ծախսել այլ ուղղություններով: Չնայած, ի տարբերություն ընթացիկ սպառման ծախսերի, ներդրումները և խնայողությունները դեռևս ԴՓ-ների շատ փոքր մասն են կազմում և ներդրումների կշռի ցուցանիշը գրեթե չի փոփոխվում, սակայն ձեռնարկատիրական ներդրումների հակման գործակիցն ամենամեծ արժեքն է ունեցել, այսինքն ավելի մեծ է եղել ԴՓ-ների աճի դեպքում տնային տնտեսությունների ներդրում կատարելու հակվածությունը: Այս արդյունքները ստացվել են ՀՀ ԿԲ-ի կողմից տնային տնտեսությունների արդեն իսկ հիշատակված հետազոտության տվյալներն օգտագործելով: Նման արդյունքներ են ստացվում նաև ԱՄԿ կողմից 2007թ. ավելի քան հազար տնային տնտեսությունների հետազոտության տվյալներն օգտագործելիս: Այս տվյալների հիման վրա կատարված էկոնոմետրիկ վերլու-

29 Հետազոտությունն անցկացվել է 2007թ.-ին 8500

տնային տնտեսությունների շրջանում, որոնց մոտ 36%-ն էր փոխանցումներ ստանում:

ծության համաձայն, ներդրման և խնայողությունների հակման գործակիցներն ավելի մեծ արժեք ունեն, քան ընթացիկ սպառման ծախսերի համապատասխան գործակիցը, որը բացասական արժեք ունի: Ըստ այդ տվյալների, ԴՓ-ների աճը հանգեցրել է դրանց օգտագործման ուղղությունների կառուցվածքում ներդրումների մասնաբաժնի աճին:

Ներդիր 4.4

Քիզնետում ներդրումների մասնաբաժին =
 $1.56 * \text{Դրամական փոխանցումների աճ} + 0.37$
 St.error = 0.5519
 Prob = 0.0048*

* Ինչպես տեսնում ենք, գործակիցների բոլոր գնահատականներն օժտված են բարձր հուսալիությամբ:

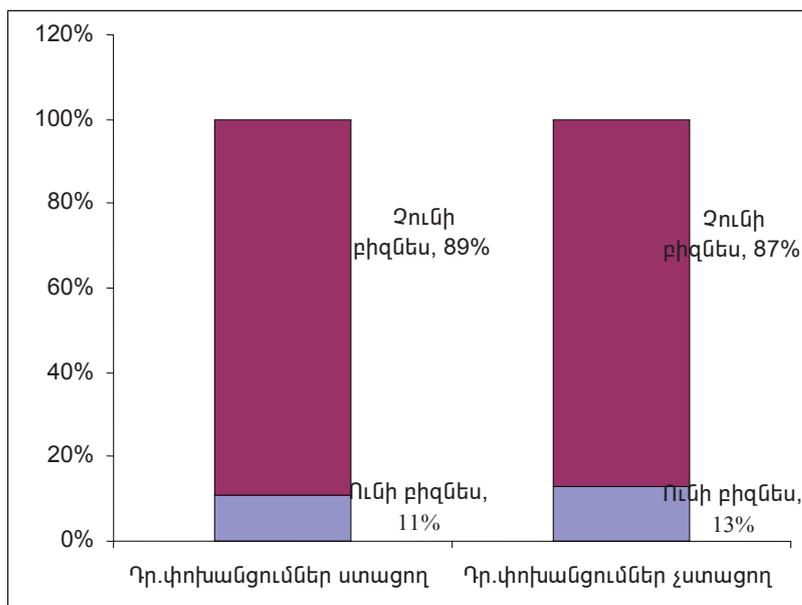
Ուսումնասիրվել և գնահատվել է նաև ԴՓ-ների նվազման (քիմար փոփոխական) և ձեռնարկատիրական ներդրումների մասնաբաժնի կապը: Այս դեպքում ԴՓ-ների նվազման բացասական ազդեցությունը ձեռնարկատիրական ներդրումների վրա նշանակալի չէ, այսինքն միանշանակ չի կարելի պնդել, որ ԴՓ-ների նվազումը կհանգեցնի դրանց օգտա-

գործման ուղղություններում ձեռնարկատիրական ներդրումների մասնաբաժնի նվազմանը: Միգուցե ներդրման հակման գործակիցը կնվազի, սակայն, միևնույն է, առկա ներուժը անհրաժեշտ է խելամտորեն օգտագործել, նույնիսկ ԴՓ-ների հոսքերի կանխատեսվող նվազման պարագայում: Ներդրումների վրա ԴՓ-ների ազդեցության դրական գործակիցը նշանակում է, որ տնային տնտեսությունների մոտ հակում կա փոխանցումների ավելի մեծ գումարներ ստանալու դեպքում մեծացնել ներդրումների ծավալը, և եթե ժամանակի ընթացքում այսպիսի դրական գործակից է գրանցվել, ապա պետք է արդյունավետ կերպով օգտագործել այս հակվածությունը համապատասխան մեխանիզմների մշակման և ներդրումների խթանման միջոցով: Միայն այս դեպքում է ԴՓ-ների դրական ազդեցությունը զարգացման վրա խոստանում լինել կայուն, քանի որ, ծավալային առումով, ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների ներդրումները դեռևս զիջող դիրքերում են:

Էկոնոմետրիկ վերլուծության այս արդյունքների լրացուցիչ հիմնավորման համար կիրառվել է նաև վերահսկիչ խմբի վերլուծության մեթոդը: Դիտարկվել է ԴՓ ստացող և չստացող տնային տնտեսությունների ներդրումային վարքագիծը (օգտագործվել են ԱՄԿ

ԳԼՈՒԽ 4

Նկար 4.5 Տնային Տնտեսությունների ներդրումային վարքագիծը

հետազոտության 2007թ.-ի տվյալները):

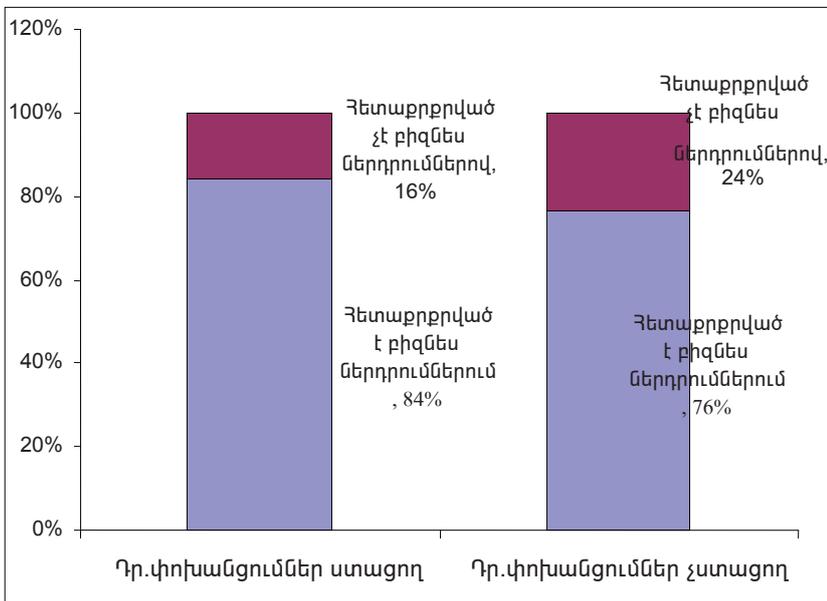
Ինչպես տեսնում ենք նկար 4.5-ում, ԴՓ ստացողները մի փոքր ավելի պասիվ են եղել, քան չստացողները՝ արդեն իսկ կատարված ներդրումների տեսանկյունից: ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների մեջ գործարար ներդրում արած տնտեսությունները 11% են կազմել, իսկ այդպիսի ներդրում չարածները՝ 89%: ԴՓ չստացող տնային տնտեսությունների խմբում այս ցուցանիշները համապատասխանաբար 13% և 87% են կազմել: Քանի որ փոխանցումներ չստացող խմբում ներդրողների մասնաբաժինը մի փոքր ավելի մեծ է եղել, սա կարող է նշանակել, որ ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների մոտ մեր կողմից գնահատված ներդրման բարձր հակումը, հավանաբար, մինչ այժմ ճիշտ չի օգտագործվել՝ այս խմբի համար դեռևս ներդրումային բավականաչափ գրավիչ ծրագրեր և միջավայր չապահովելու հետևանքով: Այսինքն, դեռևս կա

չիրացված ներուժ³⁰ և ԴՓ-ներից արված խնայողությունները ներդրումային դաշտ բերելու խնդիր:

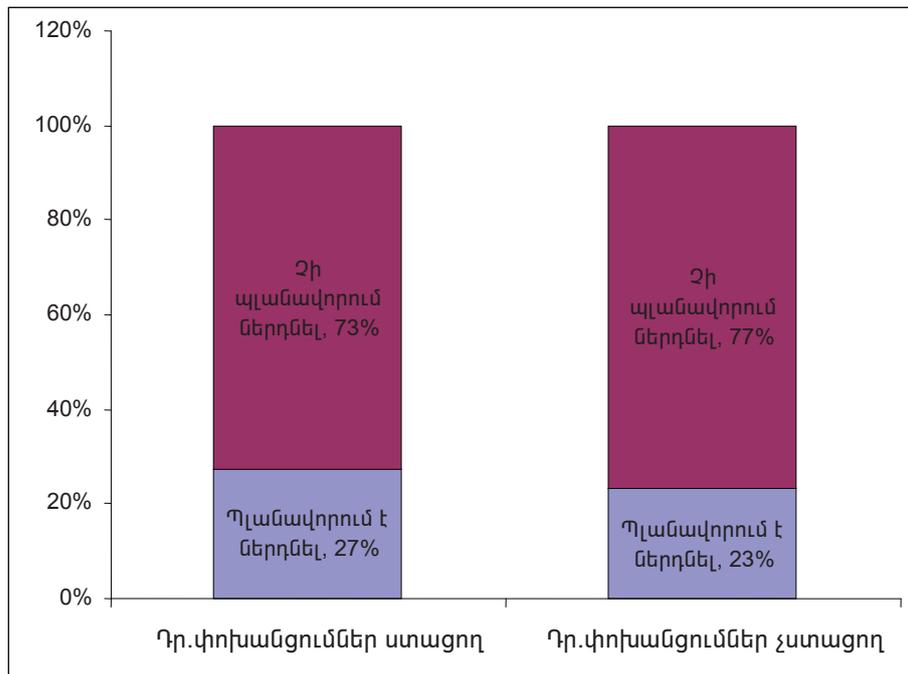
Այս միտքը ևս մեկ անգամ հաստատվում է Նկար 4.5-ում ներկայացված բաշխման միջոցով: Ինչպես տեսնում ենք, դրամական փոխանցում ստացողների ավելի մեծ տոկոսն է հետաքրքրված Հայաստանում գործարար ներդրումներ անելու հարցով, քան չստացողների: Հետևաբար, իրոք, ներդրում անելու ներուժը և հակումը մեծ է այս խմբի համար:

30 Չիրացված ներուժի գաղափարը հաստատվել է մաս Ասիական Ջարգացման բանկի դրամական փոխանցումներին և աղքատությանը նվիրված զեկույցում, ըստ որի, չնայած դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսություններն ավելի մեծ ներուժ ունեն զարգացման վրա ազդելու և զբաղվածություն ապահովելու առումով, սակայն այդ ներուժը մինչ օրս թերօգտագործված է:

Նկար 4.5ա

Նկար 4.5բ

Ըստ Նկար 4.5բ-ի, գործարար ներդրումներով հետաքրքրված և որոշակի խնայողություններ ունեցող և ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների 27%-ն է պլանավորում ներդրում կատարել Հայաստանում որևէ ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ, ի տարբերություն ԴՓ չստացող տնային տնտեսությունների 23%-ի:

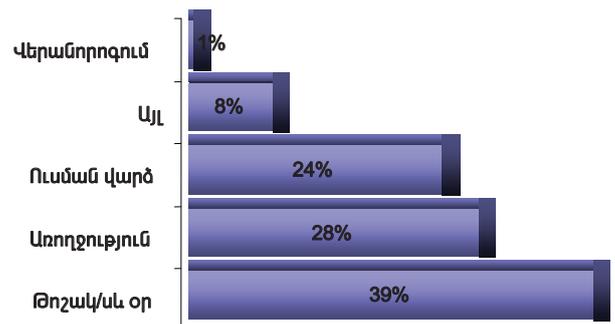
Աղքատության կրճատման և զարգացման վրա ԴՓ-ների ազդեցության կայունություն կարելի է ապահովել, եթե այս հակվածությունը արդյունավետ կերպով օգտագործվի: Դա կօգնի մաս ֆինանսական ճգնաժամի արդյունքում կանխատեսվող աղքատության մակարդակի աճի զսպման և հետագա չխորացման հարցերում:

4.2.3 Միգրանտների դրամական փոխանցումները որպես կրթության և առողջապահության խթան

Վերջին հետազոտությունները ցույց են տվել, որ առողջապահությունը, կրթությունը, ծերության և հատուկ արարողությունների հետ կապված ծախսերը (օր. հարսանեկան արարողություն) այն հիմնական նպատակներն են, որոնց համար տնային տնտեսությունները

ընդհանուր են իրենց դրամական միջոցները: ԴՓ-ները կարող են օգտագործվել որպես խթան այս ոլորտների զարգացման համար, եթե մշակվեն և կիրառվեն համապատասխան ֆինանսական մեխանիզմներ/գործիքներ:

Նկար 4.6 SS խնայողությունն ըստ նպատակների

2007 թ. տնային տնտեսությունների 24%-ը իրենց եկամտից խնայողություն է կատարել ուսման վարձի մուծման նպատակով, իսկ 28%-ը՝ առողջական խնդիրների հետ կապված ծախսերի համար: Ինչպես արդեն նշել ենք, 2007թ.-ին տնային տնտեսությունները խնայել են ԴՓ-ների մոտ 8%-ը: Այս ցու-

ԳԼՈՒԽ 4

ցանիշների հիման վրա կարող ենք հաշվարկել այն տնային տնտեսությունների ընդհանուր խնայողությունները, որոնք ստացված ԴՓ-ներից խնայել են կրթական և առողջապահական ծախսերի համար³¹: Ըստ ՀՀ ԿԲ-ի հետազոտության, ԴՓ-ների մոտ 9-10%-ը ծախսվել է կրթության վրա: Եթե պարզության համար ենթադրենք, որ ԴՓ-ներից խնայված գումարների նույնքան տոկոսը պետք է հետագայում ծախսվի կրթական նպատակներով, ապա կարող ենք գնահատել ուսման ծախսերի համար դրամական փոխանցումներից կատարվող խնայողությունները, որ հավասար է եղել մոտ 3,1 միլիոն ԱՄՆ դոլարի, ինչը բավականին մեծ ներուժ է կրթական ծախսերին առնչվող մեխանիզմների մշակման դեպքում այս գումարները ֆինանսական համակարգ ներգրավելու համար: Նույն տրամաբանությամբ 2007թ. առողջական նպատակներով խնայված գումարների ծավալը գնահատվել է մոտ 3,3 միլիոն³² ԱՄՆ դոլար:

Բացի այդ, արդեն իսկ ներկայացված էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքները ցույց են տվել, որ շատ բարձր հուսալիությամբ ԴՓ-ների աճը հանգեցնում է կրթական ծախսերի աճին, և դրանց ազդեցության ուժգնությունը կրթական ծախսերի վրա մյուս ծախսային բաղադրիչների շարքում երրորդ տեղն է զբաղեցնում: Այսպիսով, ԴՓ-ները կրթության և առողջապահության կարևոր խթան են ՀՀ տնային տնտեսությունների համար:

31 Պարզության համար ենթադրվել է, որ ըստ տարբեր նպատակների խնայող տնային տնտեսությունների բաշխվածքը նույնն է փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների և, առհասարակ, բոլոր տնային տնտեսությունների համար: Օրինակ՝ դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների 24%-ը խնայել են ուսման նպատակով, իսկ 28%-ը՝ առողջապահական ծախսերի համար:

32 Այս գումարները կարող են նույնիսկ թերագնահատված լինել, քանի որ դրանց հաշվարկները հիմնված են դրամական փոխանցումներից կատարվող խնայողությունների կշռված միջին տոկոսի վրա:

Ներդիր 4.5

Կրթության ծախսեր = 0.24*Ստացված դրամական փոխանցումներ + 50.91
St.error = 0.0143
Prob = 0.0000 *

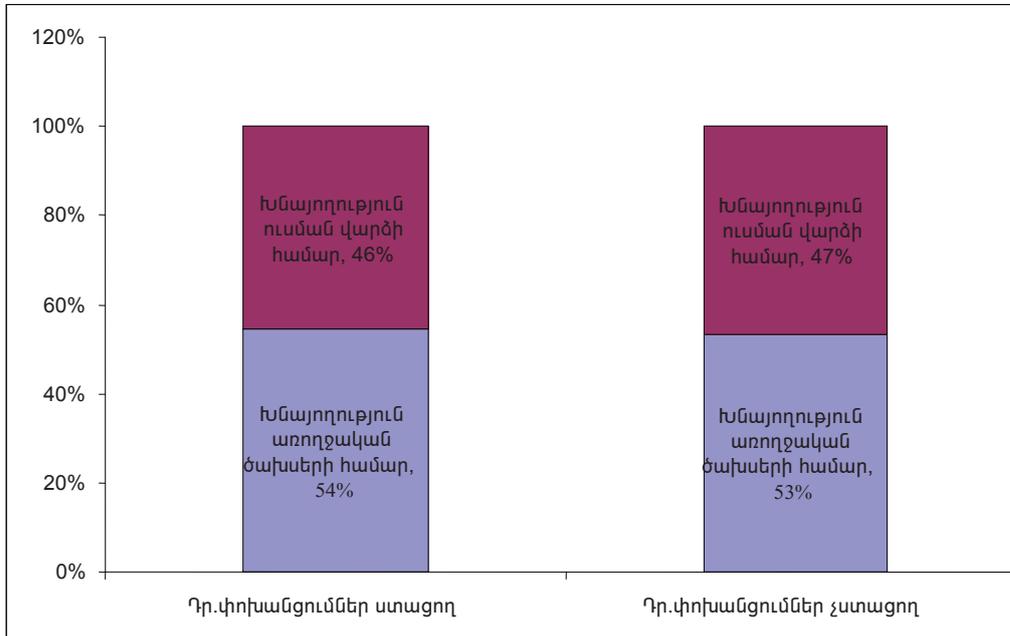
* Ինչպես տեսնում ենք, գործակիցների բոլոր գնահատականներն օժտված են բարձր հուսալիությամբ:

Նույնիսկ հաջորդ տարում ԴՓ-ների հնարավոր նվազման պարագայում, փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները չեն դադարելու կրթական ծախսեր անել, իսկ այդ նպատակով հատկացվելիք գումարները, որոնք կարող են ներգրավվել ֆինանսական համակարգ, միևնույն է, կմնան ուշադրության արժանի:

Ինչ վերաբերում է ԴՓ-ների և կրթության ու առողջապահության կապի համեմատական վերլուծությանը, ապա Նկար 4.7-ը ցույց է տալիս, որ ինչպես ԴՓ ստացող, այնպես էլ չստացող տնային տնտեսությունները գրեթե նույն վարքագիծն են դրսևորել: Փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները մի փոքր ավելի մեծ հակվածություն են ունեցել առողջական ծախսերի նպատակով խնայողություններ³³ անելու, իսկ ուսման վարձի նպատակով կատարված խնայողությունների առումով՝ դարձյալ գրեթե տարբերություն չկա, քանի որ ՀՀ տնտեսությունները, անկախ հանգամանքներից, ավանդականորեն նախապատվություններ ունեն կրթության հանդեպ: Սակայն դրսից հոսող ԴՓ-ները լրացուցիչ խթան կարող են հանդիսանալ կրթական ծախսերի իրականացման համար:

33 Այս երկու ուղղություններով կատարված ծախսերի վերաբերյալ ըստ դրամական փոխանցումներ ստացող և չստացող խմբերի տվյալների բացակայության պատճառով, համեմատական վերլուծությունն իրականացվել է կրթական և առողջապահական նպատակներով կատարվող խնայողությունների միջոցով:

Նկար 4.7 Գ-Փ-ներ ստացող և չստացող SS խնայողությունները կրթության և առողջապահության նպատակներով

4.3 Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում

4.3.1 Սփյուռքի ազդեցությունը զարգացման վրա

Ազգային ծագման երկրի հետ հոգևոր ամուր կապերի պահպանմամբ աչքի ընկնող հայկական սփյուռքը, տրոհված լինելով հին և նոր սփյուռքահայ հատվածների, չի խզում հարազատների հետ հաճախակի շփումը: Հայկական սփյուռքը ՀՀ-ում ներդրումային ոլորտի ամենազլխավոր մասնակիցներից է: Այն 90-ական թթ. ի վեր կարևորագույն դեր է կատարել դեպի Հայաստան օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավման հարցում, սակայն հենց իր՝ սփյուռքի ներգրավվածության աստիճանը ներդրումներում, կարծես, սպասվածից ավելի փոքր է: Ըստ 2004 թվականի տվյալների³⁴ ՀՀ տնտեսությունում 1998–2004թթ. ընթացքում ուղղակի ներդրողների մոտ 69%-ը սփյուռքի հետ կապված անձինք են եղել (2004թ.-ին՝ մոտ 84%), իսկ ուղղակի ներդրումներ ստացած ընկերությունների 68%-ն է

սփյուռքի հետ կապված եղել: Գնահատված է, որ նրանք 1998–2004թթ. ընթացքում ներդրել են 275,0 միլիոն ԱՄՆ դոլար կամ ՀՀ ուղղակի ներդրումների 25%-ը: Սփյուռքի ներդրողների մեծամասնությունը երեք առաջատար երկրներից է՝ ՌԴ, ԱՄՆ և Իրան:

Հայկական սփյուռքը ՀՀ տնտեսության համար ներդրումներ ստեղծող ամենամեծ ուժն է համարվել 90-ական թվականներից ի վեր, հատկապես պատերազմական գործողությունների դադարից հետո: Չնայած, 90-ականների վերջի քաղաքական իրադարձությունների և ֆինանսական ճգնաժամի հետ կապված, նվազեց ընդհանուր օտարերկրյա ներդրողների մեջ հայկական սփյուռքի հետ կապված ներդրողների թիվը, հասնելով 57%-ի, սակայն 2001թ. Զրիստոնեության 1700-ամյակի տոնակատարությունից և համահայկական խաղերից հետո ընկած ժամանակահատվածում նկատվել է այդ ցուցանիշի աստիճանաբար աճ՝ 2004թ.-ին այն հասել է 84%-ի: ՀՀ տնտեսության որոշ ճյուղերում սփյուռքի առաջին ներդրողները տառաջիորեն շարժիչ ուժ հանդիսացան ուղղակի ներդրումների, ինչպես նաև սփյուռքի և այլ օտարերկրյա ներդրողների ներգրավման միջոցով,

34 The Role of Diaspora in Generating Foreign Direct Investemtns in Armenia”, EV Consulting 2004.

ինչը ստիպեց կառավարությանը օրենսդրական բարեփոխումներ և նոր զարգացման ծրագրեր իրականացնել: Սփյուռքի ներկայացուցիչները հիմնականում գերադասում են ներդրումներ անել ծառայությունների ոլորտում: Գյուղատնտեսության ոլորտը, որը ՀՀ տնտեսությունում բավականին կարևոր տեղ է զբաղեցնում, ավելի փոքր ուշադրության է արժանացել:

Անցումային տարիներին տնտեսության որոշ ճյուղերի աճն ու դրանց ներուժը դարձան ՀՀ տնտեսական աճի գրավական և գրավեցին սփյուռքի ներդրողների ուշադրությունը: Սփյուռքի ներդրողների մասնակցությունը դարձավ այս ճյուղերի հետագա հաջողության գրավական՝ ներդրում ունենալով նաև գիտելիքների և փորձի փոխանակման ու դրսում ճանաչում ստանալու առումով: Այս ճյուղերը հիմնականում արտահանող ճյուղեր են, մասնավորապես տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, քանկարժեք քարեր և զարդեր, տուրիզմ, ագրոբիզնես/սննդի վերամշակում, հագուստ, շինարարություն: Հայկական սփյուռքն է, որ Հայաստան է բերել բազմաթիվ միջազգային անուններ (Marriott, HSBC, KPMG, Coca-Cola, Synopsis)³⁵, և ստեղծվել են բազմազգ կորպորացիաների մասնաճյուղեր:

Չնայած սփյուռքը շատ կարևոր դեր է ունեցել ՀՀ զարգացման գործում, սակայն տրամադրված մարդասիրական օգնությունը, կապերը, լոբբինգը, քաղաքական աջակցությունը, տեղեկատվության և գիտելիքների փոխանակումը և դեպի տարբեր շուկաներ մուտքի աջակցությունը ավելի մեծ կշիռ են ունեցել այդ դերում, իսկ ՀՀ տնտեսությունը սփյուռքի տեսանկյունից և սփյուռքի համար առայժմ բավարար չափով մրցակցային և գրավիչ ներդրումային միջավայր չի ապահովում և ներդրումային այլընտրանքների մեջ նրանց համար առաջին տեղում չի գտնվում:

Նույնիսկ արտաքին էական սահմանափակումների պայմաններում ՀՀ տնտեսությունը ուղղակի ներդրումների ցուցանիշով հաջողությամբ մրցակցել է անցումային այլ երկրների հետ: Չնայած Հայաստանը դեռևս

եւ է մնում մի շարք զարգացող երկրներից մեկ շնչի հաշվով և ՀՆԱ-ի մեջ ուղղակի ներդրումների ցուցանիշով, սակայն առանց հայկական սփյուռքի մասնակցության այս ցուցանիշները նույնիսկ ավելի վատթար վիճակում կլինեին, քանի որ սփյուռքի ներդրողները սովորական ներդրողներ չեն: Նրանք բացի տնտեսական շահից առաջնորդվում են զգացմունքային, հայրենասիրական մղումներով:

Ինչպես նշեցինք, սփյուռքի մասնակցությունը ուղղակի ներդրումների մեջ դեռևս զուշավոր չափերի է հասնում, հետևաբար պետք է լրջորեն ուսումնասիրվեն այս ներդրողներին խթանող շարժառիթները և նրանց ցանկությունները, որպեսզի թիրախային ներդրումային ծրագրեր մշակվեն և ապահովվի բավարարողակի ներդրումային միջավայր: Ընդ որում, սփյուռքի տարբեր շերտերի հանդեպ պետք է տարբերակված մոտեցում կիրառվի: Ուղղակի ներդրումների դաշտում ավելի մեծ հաջողությունների կարելի է հասնել գործարար կարիքներին ավելի հակված մոտեցման, ինչպես նաև սփյուռքի տարբեր խմբերի կարիքներին նպատակաուղղված քաղաքականության կիրառմամբ:

Չարգացման վրա սփյուռքի ազդեցության արդյունավետ կառավարումը երկու տեսանկյունից պետք է իրականացվի՝

1. դրսում հաստատված սփյուռքի ռեսուրսների արդյունավետ ուղղորդում դեպի ՀՀ տնտեսություն,
2. վերադարձի արդյունավետ քաղաքականություն այն միգրանտների համար, որոնց հայրենիք վերադարձը զարգացման վրա ազդեցության առումով ավելի օգտակար ու շահեկան կլինի, քան արտերկրում մնալն ու այնտեղից ռեսուրսներ փոխանցելը: Ռեսուրս ասելով հասկանում ենք ֆինանսական հոսքեր, տեխնոլոգիա և ձեռներեցության գիտելիքներ ու հմտություններ:

Եթե հայ միգրանտները դրսում բավականին խոշոր խնայողություններ են կուտակել և մեծ ներուժ ունեն քե գիտելիքների և թե կապերի առումով, ապա կարելի է աշխատել, որ նրանց ունեցած տարբեր ռեսուրսները հնարա-

35 “The Role of Diaspora in Generating Foreign Direct Investemtns in Armenia”, EV Consulting 2004.

վորինն արդյունավետ կերպով օգտագործվեն ՀՀ տնտեսության զարգացման համար:

Ինչպես նշված է սույն վերլուծությունում, միգրանտների խնայողությունների բավականին մեծ մասը պահվում է արտերկրում և առկա է ոչ արտադրողական ակտիվների, օրինակ՝ անշարժ գույքի մեջ ներդրումներ իրականացնելու բավականին մեծ հակվածություն (դա են վկայում սույն վերլուծությունում ներկայացված վիճակագրական տվյալները և ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները): ԱՄԿ 2008թ.-ի հետազոտության արդյունքում կազմված զեկույցում³⁶ առաջարկվել է Միգրանտների խնայողությունների և փոխանցումների կազմակերպության (MSIT) մոդելը, որ մշակվել է հենց այս խնդրի լուծման նպատակով և որը ցանկալի է, որ հիմնված լինի որևէ միջազգային կազմակերպության հետ համագործակցության վրա, քանի որ միգրանտները ավելի են վստահում միջազգային կազմակերպության ֆինանսավորմամբ կամ համագործակցությամբ ներդրումային ծրագրերին (Գ-ՉՄՀ), քան եթե դա արվեր ՀՀ բանկերի կամ որևէ պետական կառույցի միջոցով: Այս մոդելի միջոցով բավականին մեծ գումար կուտակված (հատկապես Ռ-Գ-ում աշխատող) միգրանտները ներդրումների միջոցով կարող են զարգացնել իրենց հայրենի հանրապետությունը:

4.4 Միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող միգրացիոն համալիր պետական քաղաքականության բացակայությունը

2002-2007թթ. աշխատանքային միգրանտները գերակշռել են ՀՀ միգրացիոն հոսքերում, կազմելով բոլոր միգրանտների 94%³⁷-ը, այդ ընթացքում միայն 3%-ն է արտագաղթել մշտական բնակության, իսկ 2%-ը՝ ուսման նպատակով: Այս պատկերը խիստ տարբերվում է 90-ական թվականների սկզբում ստեղծված իրավիճակից, երբ մոտ 800 հազարից մեկ

միլիոն մարդու զանգվածային հոսք տեղի ունեցավ մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով:

Սեզոնային պարբերականությամբ տարեկան տասնյակ հազարավոր աշխատանքային միգրանտներ են մեկնում Ռ-Գ, որոնք չեն ցանկանում հիմնական բնակություն հաստատել Ռ-Գ-ում, ավելին՝ Հայաստանում գոնե միջին վարձատրությամբ աշխատանք գտնելու, իրենց ընտանիքների համար բավարար կենսամակարդակ ապահովելու դեպքում նրանք չէին մեկնի:

Հայաստան վերադարձողների մեծ մասը ևս սեզոնային աշխատողներն են: Փաստ է այն, որ միգրանտները սովորաբար վերադառնում են որպես ավելի մրցունակ աշխատուժ և ավելի բարձր վարձատրվող աշխատանք են գտնում: Չնայած վերադարձողները դրական ներդրում են ունենում նոր աշխատավայրում՝ փորձի և տեխնոլոգիաների կիրառման ու փոխանցման առումով, սակայն ներդրումների, աշխատատեղերի ստեղծման կամ ձեռներեցության առումով ակտիվ չեն: Անհրաժեշտ է միջոցներ մշակել այս վերադարձողների ներուժն արդյունավետ օգտագործելու համար:

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ հայաստանյան աշխատանքային շուկայի մեծ թվով հատվածներում առկա է առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանություն: Որոշ մասնագիտությունների տեր մարդիկ այնքան շատ են, որ շուկան ի վիճակի չէ կլանել այդ քանակությունը, առավել ևս ոչ բավարար որակի պայմաններում:

Որակյալ աշխատուժի արտահոսքից ամենաշատը տուժում է շինարարության ոլորտը³⁸, քանի որ մեծ թվով որակյալ շինարարներ աշխատանք են փնտրում Ռ-Գ-ում: Մյուս ոլորտներում «ուղեղների արտահոսքի» բացասական հետևանքը այդքան ակնհայտ չէ, հատկապես որ միջազգային մակարդակի մրցունակ կադրեր հաճախ ներսում չեն պատրաստվում: Այստեղ ազդեցությունը միանշանակ չէ. ՀՀ-ում գործազրկության բարձր մակարդակի պայմաններում այն մարդկանց արտագաղթը, ովքեր այլ պարագայում ՀՀ-ում զբաղված

36 “Migration and Development”, implemented by Advanced Social Technologies, ILO 2008.

37 “Remittances and Development”, implemented by Alpha Plus Consulting for ILO.

38 “Migration and Development”, implemented by Advanced Social Technologies, ILO 2008.

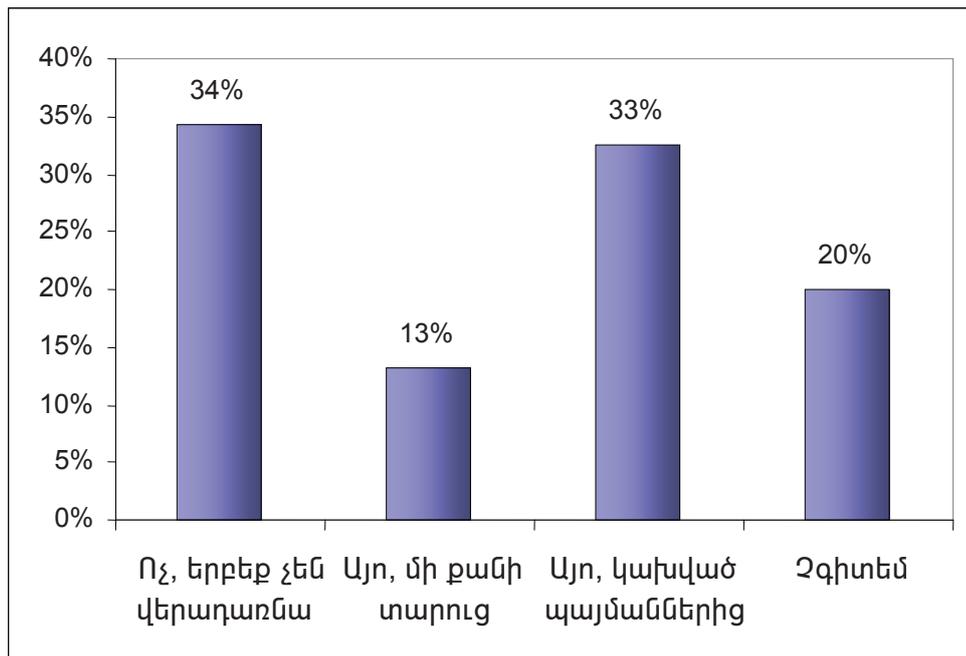
չէին, չի կարելի մեծ կորուստ համարել: Մանավանդ, ավելորդ չէ նշել, որ բացի շինարարության ոլորտից, մյուս ոլորտներում չի նկատվել որակյալ աշխատուժի պակասի պատճառով ստեղծված արդյունքի քանակի կամ որակի նվազում: Ինչևէ, քանի որ ՀՀ աշխատանքի շուկան դեռևս խիստ լարված է, հարկ չկա մտածել բոլոր կատեգորիաների միգրանտների անվերապահ վերադարձի մասին:

ՀՀ-ում չի կիրառվում համալիր միգրացիոն քաղաքականություն, որն ընդհանուր առմամբ կնպաստի մեր հանրապետության համար միգրացիայի տնտեսական արդյունավետության բարձրացմանը, մասնավորապես կզնահատի միգրացիոն հոսքերից ստացվող օգուտները կամ վնասները, կբացահայտի այդ հոսքերի պատճառները և կխթանի ՀՀ-ի համար ցանկալի և կամ կկանխի անցանկալի միգրացիոն հոսքերը և որի հիմքում դրված կլինեն հատուկ սահմանված նպատակներ և առաջնահերթություններ: ՀՀ-ում չի կիրառվում նաև հատուկ պետական քաղաքականություն ներդրումների ներգրավման (տարբերակված մոտեցում սփյուռքի տարբեր խմբերի նկատմամբ), միգրանտների փորձի և տեխնոլոգիաների ու գիտելիքների փոխանցման վերաբերյալ: Օգտվելով միջազգային լավագույն փորձից կարելի է և ցանկալի է մշակել նման քաղաքականություն:

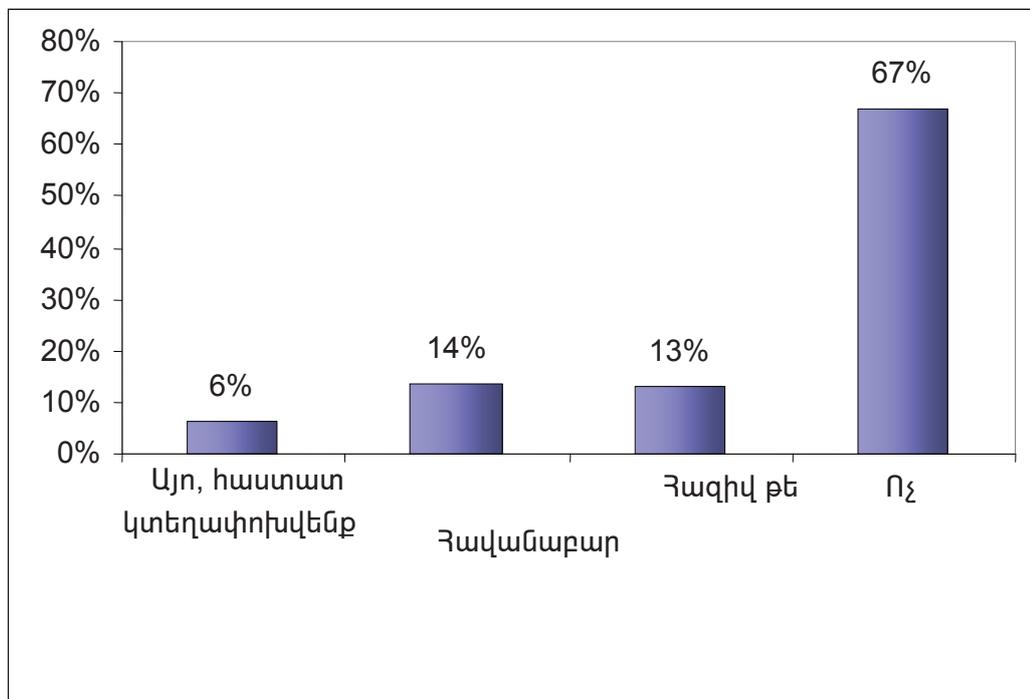
«Կվերադառնա՞ն, արդյոք, ձեր միգրանտները և մշտապես կրնակվե՞ն Հայաստանում» հարցին ԱՄԿ 2008թ. հետազոտության շրջանակներում հարցված տնային տնտեսությունների 34%-ը պատասխանել է, որ երբեք չեն վերադառնա մշտական բնակության, 13%-ի կարծիքով կվերադառնան մի քանի տարուց, 33%-ի կարծիքով կվերադառնան որոշ պայմանների առկայության դեպքում միայն, մնացած 20%-ը չգիտի, թե իրենց միգրանտները մշտական բնակության նպատակով կվերադառնա՞ն, թե՞ ոչ: Ընդհանուր առմամբ, դրական պատասխանողները կազմում են 46%: Տնային տնտեսությունների, որոնք ակնկալում են, որ իրենց միգրանտը կամ միգրանտները կվերադառնան և մշտական բնակություն կհաստատեն Հայաստանում, 63%-ը որպես հավանական վերադարձի ժամանակահատված են նշել 0,5-3 տարին, իսկ այն տնային

տնտեսությունները, որոնք ակնկալում են, որ իրենց միգրանտը կամ միգրանտները կվերադառնան որոշակի պայմանների առկայության դեպքում, նշել են կոնկրետ պայմաններ, որոնց մեջ ամենատարածվածը տնտեսական պատճառներն են. մասնավորապես 64%-ը՝ լավ վարձատրվող աշխատանք գտնելու դեպքում, 8%-ը որպես պայման նշել է՝ «եթե ՀՀ-ում իրավիճակը լավանա», որի ներքո հասկացվել են հիմնականում տնտեսական գործոնները՝ ավելի բարենպաստ գործարար միջավայր և այլն: Ավելի քիչ են եղել քաղաքական գործոններ նշողները: Վերադարձը ընդունող երկրում իրենց գործերի վիճակի հետ են կապել 11%-ը, այդ թվում՝ 6%-ը կվերադառնա, եթե միգրացիայում գործերը հաջող չլինեն, 5%-ը՝ եթե բավարար գումար կուտակի ՀՀ-ում սեփական բիզնեսն ունենալու համար և այլն:

Նկար 4.8 Միգրանտների վերադարձի մտադրություն: ԱՄԿ հարցման արդյունքներ

Նկար 4.9 Իրենց միգրանտներին միավորվելու մտադրություն: ՀՀ ԿԲ հարցման արդյունքներ

2007թ.-ին ՀՀ ԿԲ-ի կողմից հարցված տնային տնտեսությունները «Արդյո՞ք պլանավորում են իրենք կամ ընտանիքի որևէ անդամ մոտակա 3 տարիների ընթացքում տեղափոխվել դրամական փոխանցում ուղարկողի երկիր» հարցին պատասխանել են հետևյալ կերպ. 67%-ը միարժեքորեն չի պատրաստվում տեղափոխվել, 13%-ը՝ քիչ հավանական է համարում տեղափոխումը, 14%-ը՝ հավանական, իսկ 6%-ը հաստատ պատրաստվում է տեղափոխվել:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ մշտական բնակության համար 2007թ. դրությամբ չի եղել ՀՀ-ից արտագաղթելու աղաղակող չափերի հասնող հոսքի վտանգ: Այդ և հաջորդ տարիներին ամենախոշոր արտագաղթող խումբը սեզոնային միգրանտներն են մնում:

Այլ հարց է վաղուց հիմնավորվածների վերադարձը, ինչը սակայն միանշանակ պատասխան չունի: Մինչ այժմ, բացի շինարարության ոլորտից, այլ ոլորտներում որակյալ աշխատուժի բացակայության պատճառով ստեղծվող արդյունքի կամ ավելացված արժեքի անկում չի գրանցվել թե քանակական և թե որակական առումով³⁹: Ավելին, ՀՀ-ում գործազրկության բարձր մակարդակի պայմաններում ավելցուկային աշխատուժի միգրացիան օգնեց թեթևացնելու աշխատաշուկայի լարվածությունը, ապրուստի միջոց դարձավ շատերի համար և ստեղծեց ԳՓ-ների զգալի ներհոսք:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

ԳՓ-ները կարևորագույն դեր ունեն ՀՀ տնտեսության համար որպես ֆինանսական հոսքեր, դրանք ՀՆԱ-ի պատկառելի մասն են կազմում (այս ցուցանիշով ՀՀ-ն աշխարհի առաջին 20 երկրների մեջ է), իսկ մեկ շնչին բաժին ընկնող դրամական փոխանցումների ցուցանիշով մեր երկիրն առաջատարներից է: Գրամական փոխանցումները 2,5-3,0 անգամ գերազանցում են ՀՀ-ում կատարվող ուղղակի ներդրումների ծավալը: Անվանական արտահայտությամբ ԳՓ-ներն ունեն աճի միտում, չնայած 2008թ.-ի վերջից սկսված անկմանը: Սակայն, երբ

ԳՓ-ների ծավալը ճշգրտում ենք փոխարժեքի փոփոխությամբ և սղաճով, հետագա տարիների համար իրական արտահայտությամբ դրանց անկման միտում է նկատվում: Չնայած ԳՓ-ները պատմականորեն հանդիսացել են կայուն, ստացման երկրում տնտեսական ճգնաժամին հակառակ ուղղությամբ շարժվող կամ հակացիկլային երևույթ, սակայն ներկայումս իրավիճակը տարբերվում է նրանով, որ ճգնաժամը գրեթե և և ընդգրկել է բազմաթիվ երկրներ: Հետևաբար, ԳՓ-ների հետագա հոսքի վերաբերյալ կանխատեսումներ անելը բարդանում է:

Միգրանտները բավականին հաճախ են իրենց ընտանիքներին գումար ուղարկում. մեծ մասն ուղարկում է եռամսյակը առնվազն մեկ անգամ, իսկ մեկ հինգերորդը՝ ամիսը մեկ անգամ: Փոխանցումներ ուղարկելու տեսանկյունից ամենահակված խումբը սեզոնային միգրանտներն են, իսկ առաջատար երկրները՝ ՌԴ-ն և ԱՄՆ-ն: ԳՓ-ների մեծ մասը դեռևս ծախսվում է ընթացիկ սպառման կարիքների վրա, իսկ դրանցից արվող խնայողության հիմնական նպատակներն են՝ հետագա ներդրումները, կրթությունը և հատուկ միջոցառումները: Չնայած խնայողությունները ԳՓ-ների դեռևս փոքր մասն են կազմում, սակայն գումարային արտահայտությամբ բավականին մեծ ներուժ կա, որը կարելի է արդյունավետ կերպով օգտագործել: Ավելին, միգրանտների՝ արտերկրում պահվող խնայողություններն էլ ավելի մեծ ներուժ են խոստանում:

Վերլուծությունը հաստատում է մինչ այժմ կատարված հետազոտությունների արդյունքները և ցույց է տալիս, որ ԳՓ-ները դրական ազդեցություն են ունեցել ՀՀ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի բարձրացման, աղքատության կրճատման տեսանկյունից: Այսպես՝ 2004-2006թթ. նվազել է ԳՓ-ների կշիռը տնային տնտեսությունների եկամուտներում: Բացի այդ, միտում է նկատվել ավելի քիչ սպառելու և ավելի շատ խնայելու: Չնայած ավելի մեծ թվով տնային տնտեսություններ են սկսել խնայել, սակայն ներդրումներ իրականացնողների թիվը գրեթե չի փոփոխվում: Ըստ ռեզրեսիոն վերլուծության արդյունքների՝ ԳՓ-ների աճի դեպքում 2006թ.-ին տնային տնտեսությունները **հակված են** եղել այդ գումարները ծախսել առաջին հերթին գործա-

39 Migration and Development”, implemented by Advanced Social Technologies, ILO 2008

րար ներդրումների վրա, այնուհետև, ըստ հակվածության նվազման, հողի և անշարժ գույքի ձեռք բերման, ընթացիկ սպառման, կրթության, խնայողությունների, վերանորոգման և կենցաղային տեխնիկայի ձեռք բերման վրա: Իհարկե, խնայողություններն ու ներդրումները դեռևս ԴՓ-ների շատ փոքր մասն են կազմում, սակայն ուշագրավ է այն փաստը, որ 2006թ.-ին գործարար ներդրումների և հողի ու անշարժ գույքի ձեռք բերման գործակիցներն ամենամեծ արժեքն են ունեցել, այսինքն ավելի մեծ է եղել տնային տնտեսությունների հակվածությունը ԴՓ-ների լրացուցիչ միավորը ներդնել կամ հող և անշարժ գույք ձեռք բերել: Իսկ խնայողությունների հակվածության գործակիցը նույնիսկ գերազանցել է որոշ ծախսերի համապատասխան գործակիցներին: ԴՓ-ների աճը հանգեցրել է դրանց օգտագործման ուղղությունների կառուցվածքում ընթացիկ սպառման մասնաբաժնի նվազմանը և ներդրումների ու խնայողությունների մասնաբաժինների աճին: Վերահսկիչ խմբի մեթոդով ԴՓ ստացող և չստացող տնտեսությունների համեմատական վերլուծությունը լրացուցիչ անգամ հիմնավորել է գնահատված այս կապերի առկայությունը. ստացող տնային տնտեսությունները ավելի շատ են խնայում, քան չստացողները, սակայն դեռևս ավելի քիչ են ներդնում: Քանի որ ԴՓ-ների և ներդրումների գնահատված կապը բարձր հուսալիությամբ է օժտված և դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների մոտ ներդրման հակվածությունը բարձր է, ապա աղքատության կրճատման վրա ԴՓ-ների ազդեցությունը խոստանում է կայուն լինել, եթե այս հակվածությունը արդյունավետ կերպով օգտագործվի, քանի որ ծավալային առումով փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների ներդրումները դեռևս զիջող դիրքերում են: Ըստ վերլուծության արդյունքների՝ ԴՓ-ների ազդեցությունը կրթության և առողջապահության վրա մեծ է և հուսալի: Հետևաբար, դրանք այս ոլորտներում ևս խթան կարող են հանդիսանալ:

Հայկական սփյուռքը մեծ ազդեցություն է ունեցել ՀՀ-ում տնտեսական և մարդկային զարգացման առումով: Ուղղակի ներդրումների ներգրավման հարցում հայկական սփյուռքը գլխավոր գեներացնող ուժերից է, սակայն հենց իր ներգրավվածությունը ուղղակի ներդրումներում, կարծես, սպասվածից ավելի փոքր

է (ՀՀ ուղղակի ներդրումների 25%-ը), հավանաբար քանի որ ՀՀ տնտեսությունը դեռևս սփյուռքի տեսանկյունից բավականաչափ մրցակցային և գրավիչ ներդրումային միջավայր չի ապահովում: Միգրանտների խնայողությունների բավականին մեծ մասը պահվում է արտերկրում և բավականին մեծ հակվածություն կա ոչ արտադրողական ակտիվների, օրինակ՝ անշարժ գույքի մեջ ներդրումներ իրականացնելու:

Ինչ վերաբերում է միգրանտների արտահոսքին, ապա ներկայիս իրավիճակը այնքան ահագնավտանգ չէ. երկրից հեռացող ամենամեծ զանգվածը սեզոնային միգրանտներն են, որոնք մշտապես չեն հաստատվում արտերկրում և պատրաստ են աշխատանք գտնելու դեպքում չհեռանալ երկրից: Այլ հարց է վաղուց հիմնավորվածների վերադարձը, ինչը, սակայն, միանշանակ պատասխան չունի, քանի որ ՀՀ աշխատանքային շուկան դեռևս մնում է լարված: ՀՀ-ում չի կիրառվում հանրապետության համար միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող համալիր միգրացիոն քաղաքականություն, որը կզնահատեր միգրացիոն հոսքերից ստացվող օգուտները կամ վնասները, կբացահայտեր այդ հոսքերի պատճառները և կխթաներ նախընտրելի կամ կկանխեր անցանկալի հոսքերը և որի հիմքում դրված կլինեին հատուկ սահմանված նպատակներ և առաջնահերթություններ: ՀՀ-ում չի կիրառվում նաև ներդրումների ներգրավման սփյուռքի տարբեր խմբերի նկատմամբ տարբերակված մոտեցումներ ենթադրող հատուկ պետական քաղաքականություն, որը կնպաստեր նաև միգրանտների փորձի, նրանց յուրացրած նոր տեխնոլոգիաների ու գիտելիքների փոխանցմանը:

Ելնելով վեր հանված բացթողումներից և չօգտագործված ներուժից, ինչպես նաև առկա հնարավորություններից, որոնք ամփոփ ներկայացված են նաև սույն բաժնի սկզբում, ներկայացվել են հետևյալ առաջարկությունները՝

1. ԴՓ ստացող տնային տնտեսությունների կողմից ներդրումների անբավարար ծավալների պայմաններում անհրաժեշտ է խնայողությունների հայտնաբերված և չօգտագործված ներուժը կամ խնայված գումարները ներդրումային դաշտ կամ ֆինանսական հա-

- մակարգ բերել, որպեսզի ապահովվի ԴՓ-ների դրական ազդեցության կայունությունը:
2. Միգրանտների և նրանց ընտանիքների Հայաստանում և արտերկրում պահվող խնայողությունները պետք է օգտագործվեն հօգուտ ՀՀ տնտեսության զարգացման:
  3. Միգրանտների և նրանց ընտանիքների խնայողությունները ներգրավելու նպատակով անհրաժեշտ է մշակել և կիրառել արդյունավետ ֆինանսական մեխանիզմներ/գործիքներ՝ երկրի ներսում կուտակվող գումարները ՀՀ բանկային համակարգի միջոցով ներգրավելու, իսկ դրսում կուտակվող գումարները՝ միգրանտների կողմից ՀՀ-ում ներդրումները խթանելուն նպատակաուղղված գրավիչ ծրագրեր ստեղծելու միջոցով: Չիրացված ներուժի և հայտնաբերված բացթողումների պարագայում, եթե նույնիսկ ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով ԴՓ-ների հոսքերը և դրանցից արվող խնայողությունները նվազեն, ապա, միևնույն է, կպահպանվի ֆինանսական համակարգ ներգրավելու ներուժ, իսկ գրավիչ ներդրումային ծրագրերը կարող են հնարավորություն տալ ճգնաժամի հետևանքով վերադարձող միգրանտներին իրենց խնայողությունները ներդնել Հայաստանում՝ նրանց զբաղվածության խնդրի լուծման այլընտրանքային տարբերակ հանդիսանալով:
  4. Անհրաժեշտ է մշակել և կիրառել ԴՓ-ները, խնայողություններն ու ներդրումները կապակցող մի մոդել, որի թիրախը կարող են հանդիսանալ միգրանտները և նրանց ընտանիքները: Առաջարկը հիմնված է բացահայտված այն հանգամանքի վրա, որ մեծ գումարներ են պահվում արտերկրում որպես խնայողություններ և առկա է ոչ արտադրողական ակտիվների, օրինակ՝ անշարժ գույքի մեջ ներդրումներ իրականացնելու բավականին մեծ հակվածություն (դա են վկայում սույն վերլուծությունում ներկայացված վիճակագրական տվյալները և ռեզրեսիոն վերլուծությու-

- յան արդյունքները): Առաջարկվում է նաև ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել ԱՄԿ 2008թ.-ի հետազոտության համապատասխան զեկույցում⁴⁰ տեղ գտած Միգրանտների խնայողությունների և փոխանցումների կազմակերպության (MSIT) առաջարկված մոդելին, որը մշակվել է հենց այս խնդրի լուծման նպատակով և որը ցանկալի է, որ հիմնված լինի որևէ միջազգային կազմակերպության հետ համագործակցության վրա, քանի որ, ինչպես ցույց է տվել ԳԶՄՀ հետազոտությունը, միգրանտները ավելի շատ վստահում են միջազգային կազմակերպության ֆինանսավորմամբ ներդրումային ծրագրերին, քան եթե դա արվեր ՀՀ բանկերի կամ որևէ պետական կառույցի միջոցով: Առաջարկվում է իրականացնել այս մոդելի պիլոտային ծրագիր և ստուգել դրա իրատեսականությունը:
5. Անհրաժեշտ է մշակել ԴՓ-ները պաշտոնական դաշտ բերելու մեխանիզմներ, որպեսզի այդ ֆինանսական հոսքերը ավելի վերահսկելի դառնան, ինչը թույլ կտա բանկերին և վարկային կազմակերպություններին որպես ավելի քիչ ռիսկային աղբյուր ավելի շատ հիմնվել այդ հոսքերի վրա վարկավորման գործընթացում (ինչու չէ, նաև որպես եկամտի առաջնային աղբյուր):
  6. Անհրաժեշտ է բարձրացնել ՀՀ բնակչության և միգրանտների ֆինանսական գրագիտության ընդհանուր մակարդակը, որպեսզի ԴՓ-ների վրա հիմնված առկա ֆինանսական մեխանիզմներն ավելի լայն տարածում ստանան, կիրառելի լինեն, և ավելի արդյունավետ գործիքներ մշակվեն:
  7. Գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով ստեղծված անորոշության պայմաններում փորձել հնարավորինս ճշգրիտ կանխատեսել ճգնաժամի հետևանքով ԴՓ-ների հոսքի ակնկալվող փոփոխությունները (օր. տնային տնտեսությունների նոր հետազոտությունների միջոցով):

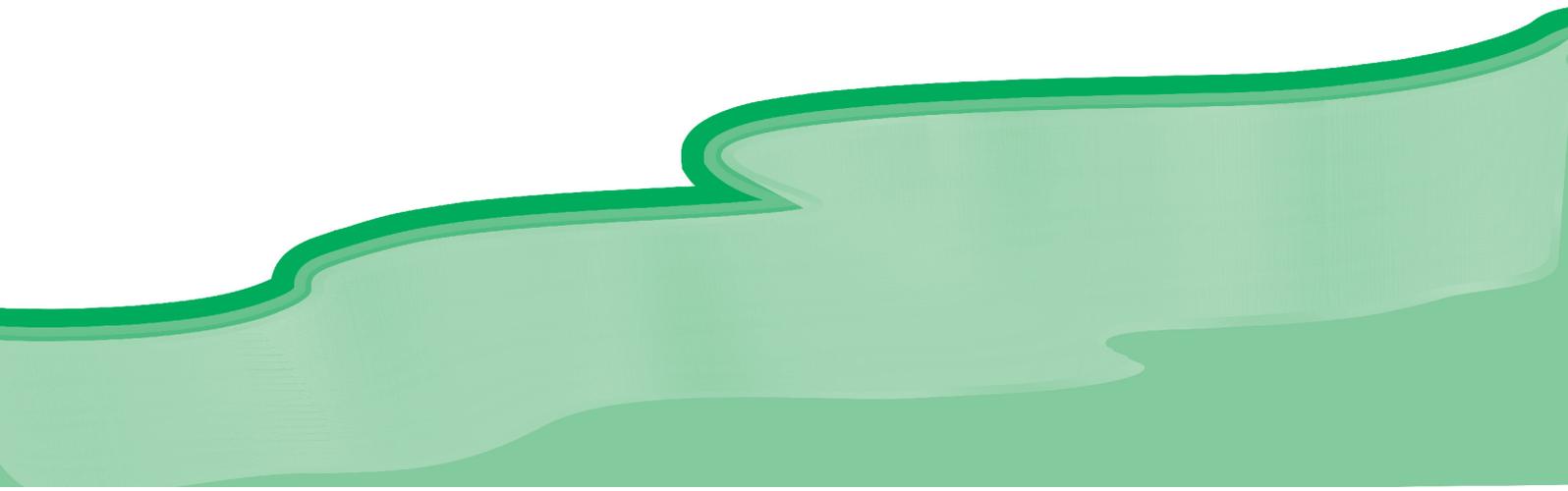
40 “Remittances and Development”, implemented by Alpha Plus Consulting for ILO.

8. Անհրաժեշտ է զորքայ ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով արդեն իսկ 2008թ.-ի վերջին գրանցված ԴՓ-ների հոսքի կրճատումը և ճգնաժամի հետևանքները մեղմելու (գոնե իրական արտահայտությամբ) քայլեր ձեռնարկել: Անհրաժեշտ է հնարավորինս քափանցիկ այնպիսի քաղաքականություն վարել, որպեսզի գումար փոխանցող միգրանտներն ու ստացող տնային տնտեսությունները իրենց ավելի պաշտպանված զգան ճգնաժամի պայմաններում, այն է՝ գների մակարդակը ավելի կանխատեսելի և վերահսկելի դարձնել, որպեսզի փոխարժեքի վերջին փոփոխության պայմաններում միգրանտները ավելի քիչ ուղարկելով կարողանան ազդեցության միևնույն մակարդակն ապահովել:
9. Պետք է լրջորեն ուսումնասիրվեն սփյուռքի ներդրողներին խթանող շարժառիթները և նրանց ցանկությունները, որպեսզի թիրախային ներդրումային ծրագրեր մշակվեն և ապահովվի բավարար որակի ներդրումային միջավայր: Ընդ որում, սփյուռքի տարբեր թիրախային խմբերի հանդեպ պետք է տարբերակված մոտեցում կիրառվի: Միջազգային լավագույն փորձի հիման վրա պետք է մշակվի միգրացիայի տնտեսական արդյունավետությանը նպաստող համալիր միգրացիոն քաղաքականություն:

Գլուխ 5

ՄԻԳՐԱՑԻԱ. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 5. Միգրացիա. Մարդկային զարգացման արդի միտումները

5.1. Մարդկային զարգացում: Հասկացությունը և հիմնական բնութագիրը 145

5.1.1. Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հիմնախնդիրների ընդհանուր շրջագիծը 145

5.1.2. Մարդկային զարգացման հայեցակարգի հիմնական բնութագիրը 146

5.1.3. Զարգացման տեսությունները մինչև մարդկային զարգացման հայեցակարգը 147

5.1.4. Տնտեսական զարգացումը և մարդկային զարգացման տեսության ծագումը 148

5.1.5. Մարդկային զարգացման տեսության հիմնական բովանդակությունը 149

5.1.6. Մարդկային զարգացման հիմնական բաղադրիչները (կրթություն, առողջապահություն, կենսամակարդակ) ու դրանց չափման գործիքները 150

5.2. Մարդկային զարգացում և մարդկային կապիտալ. իրավիճակը Հայաստանում և ազդեցությունը միգրացիոն գործընթացների վրա 151

5.2.1. Մարդկային կապիտալի ձևավորումը որպես մարդկային զարգացման հիմնարար գործոն կամ նախապայման. իրավիճակը Հայաստանում 151

5.2.2. Մարդկային կապիտալ և սոցիալական կապիտալ. մարդկային զարգացման և արտագաղթի որակական առումները 157

5.2.3. Մարդկային կապիտալի վերարտադրության ու մարդկային զարգացման հնարավորությունների հիմնախնդիրը և միգրացիոն տրամադրությունների ձևավորումը 159

5.3. Միգրացիայի ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա. դրական և բացասական միտումներ 162

5.3.1. Միգրացիոն գործընթացների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա 162

5.3.2. Միգրացիոն գործընթացների արդյունքում ՀՀ-ում մարդկային զարգացման վրա ազդող դրական գործոնները 165

Եզրակացություններ և առաջարկություններ 167

5.1. Մարդկային զարգացում: Հասկացությունը և հիմնական բնութագիրը

5.1.1. Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հիմնախնդիրների ընդհանուր շրջագծեր

Որոշ տեսակետների համաձայն, ՀՀ միգրացիոն գործընթացները 1990-ականների երկրորդ կեսից որակապես նոր բնույթ են ստացել: Արդեն այդ ժամանակ նկատելի դարձավ մինչ այդ անսովոր մի գործընթաց՝ մարդիկ սկսեցին հեռանալ Հայաստանից ոչ միայն սոցիալական հիմնախնդիրների կամ աշխատանքի հնարավորության բացակայության պատճառով, այլ որ այդ աշխատանքը չէին համարում համարժեք իրենց որակավորմանը, իսկ Հայաստանն՝ այն վայրը, որտեղ կարող էին իրացվել լիարժեք ու գնահատվել համարժեք ձևով: Այսինքն միգրացիոն գործընթացների պատճառների շարքում 1991 թ. ի վեր տարեցտարի մեծացել է այնպիսի հիմնահարցերի կարևորումը, որոնք կապված են անհատի ունակությունների բացահայտման, դրանց որակի կատարելագործման և իրացման հետ: Հատկանշական է, որ այդպիսի տրամադրությունների առաջացման պատճառների թվում առաջնային են համարվում այնպիսի փոփոխությունները, որոնք մարդկանց մոտ ձևավորում են Հայաստանի զարգացման հեռանկարների հանդեպ հոռետեսական վերաբերմունք: Հատկապես բեկումնային են համարվում երկրի զարգացման հեռանկարների հետ կապվող ցնցումային իրադարձությունները: Խոսքը 1992-1996 թթ. ՀՀ-ում ձևավորված գոյատևման ճգնաժամի, 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ խորհրդարանում իրականացված ոճրագործության և 2008 թ մարտի 1-ի ողբերգական իրադարձությունների մասին է¹:

Այսինքն, կարելի է ասել, որ միգրացիոն գործընթացները Հայաստանում պայմանավորված են ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական պատճառներով, այլ ավելի խոր բնույթ ունեն, որոնք հաճախ քանակական հետազոտության մակարդակում չեն բացահայտվում: Այդ առու-

մով բավականաչափ կարևորություն են ստացել նաև զարգացման ու հեռանկարի ապահովման խնդիրները: Երևույթների խորքային ու որակական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս նաև, որ ՀՀ միգրացիոն գործընթացների վրա էական ազդեցություն է թողնում երկրի որդեգրած զարգացման քաղաքականությունը, որի մեջ մարդկային զարգացման խնդիրներին երկրորդական տեղ է տրվում: Դա նկատելի է հատկապես 2004 թվականից երկրի զարգացման համար հիմնականը համարվող *Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրի* (ԱՀՌԾ), ինչպես նաև վերջերս դրա վերանայված ու *Կայուն զարգացման ծրագիր* (ԿԶԾ) վերանվանված փաստաթղթի ռազմավարական նպատակների ու գերակայությունների ձևակերպումներում: Դրանցում որդեգրված մոտեցումները զարգացման քաղաքականությունների տեսանկյունից այսօր արդեն վերանայման անհրաժեշտություն ունեն, քանի որ գրված են ոչ թե *մարդկային զարգացման* կամ նույնիսկ *մարդկային պոտենցիալի (կապիտալի) զարգացման* հայեցակարգի, այլ այսօր արդեն անցյալի սխալ համարվող *տնտեսական զարգացման* հայեցակարգի (կոնցեպցիայի) սկզբունքների համաձայն: Այս ծրագրերը գրված են 1970-ականներին տարածված *տնտեսական աճի* հայեցակարգի գաղափարախոսության շրջագծում: Իսկ քանի որ ԱՀՌԾ/ԿԶԾ-ն համարվում է կառավարության քաղաքականության և պետական ռազմավարության հիմքը, ապա պետք է ասել, որ **ՀՀ-ում մարդկային զարգացումը պետական քաղաքականության մակարդակում դեռևս բավարար չափով չի կարևորվում և հաճախ դառնում է մարդկային զարգացման** համար նպաստավոր միջավայրի պահանջումը ունեցող մարդկանց համար հոռետեսության և էմիգրացիոն շարժերի պատճառ:

Միգրացիայի և մարդկային զարգացման մեկ այլ ասպեկտ վերաբերում է վերջին տարիներին իրենց հարազատներին արտասահմանից ուղարկվող դրամական փոխանցումների (կամ ինչպես ընդունված է անվանել *տրանսֆերտների*) և դրանց որպես մարդկային զարգացման գործոն դիտարկման խնդրին: Ինչպես ցույց են տալիս այդ գումարների ծախսման վերաբերյալ եղած տվյալները, դրանք զգալի դեր են խաղում կենսամակարդակի, կրթության, առողջապահության, իսկ

1 Արտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Հր. Խառատյան), Երևան, 2003: Մանուսյան Ս., Գարնամառնուտ 2009: Մարտի 1-ը մեկ տարեկան է, աղբյուրը՝ www.echanel.am

որոշ դեպքերում նաև մանր ու միջին բիզնեսի, գյուղացիական տնտեսությունների զարգացման գործում², ինչը փաստորեն խոսում է այն մասին, որ միգրացիան միակողմանի պրոցես չէ և չնայած ՀՀ-ում դրա ներքին դրդապատճառները մարդկային զարգացման տեսանկյունից հիմնականում բացասական բնույթի են, սակայն հետևանքները միշտ չէ, որ կարելի է բացասական համարել:

Այս առումով կարելի է միգրացիայի երևույթը դիտարկել մեկ այլ կողմից՝ հեղափոխության (վերադարձի) տեսանկյունից, երբ մի քանի տարի արտերկրում աշխատելով և մարդկային կապիտալի աճ գրանցելով, մարդիկ վերադարձել են Հայաստան և ազդել տեղի զարգացման գործընթացների վրա:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ վերջին տարիներին ՀՀ-ի հետ առնչվող միգրացիոն գործընթացները նաև մարդկային զարգացման հիմնախնդիրների հետ ուղղակիորեն կապված բազմակողմ երևույթներ են: Միևնույն ժամանակ, կապված հայերի ընտանեկան ավանդույթների և սոցիոմշակութային միջավայրի առանձնահատկությունների հետ, Հայաստանի համար միգրացիան դարձել է մի յուրատեսակ միջոց մարդկային զարգացման գործընթացների համար պայմանները բարելավելու տեսանկյունից: Կարևորելով այս խնդիրների ավելի հանգամանալի ներկայացումը, փորձենք նախ հասկանալ, թե մարդկային զարգացման տեսանկյունից այսօր ի՞նչնոր մոտեցումներ են ձևավորվել աշխարհում, ինչպիսի՞ն է դրանց նկատմամբ մոտեցումը ՀՀ-ում, որքանո՞վ են Հայաստանում մարդկային զարգացման առկա հիմնախնդիրները փոխկապակցված միգրացիոն գործընթացների հետ և ՀՀ-ում մարդկային զարգացման տեսանկյունից միգրացիոն գործընթացները ինչպիսի՞ դրական ու բացասական հետևանքներ են ունենում և դեռ միտված են ունենալու:

Սկզբից եթե կցանկանայինք նշել նաև, որ ելնելով միգրացիայի պատկերին վերաբերող

ինչպես պետական վիճակագրության, այնպես էլ անկախ հետազոտական քանակական տվյալների երբեմն խիստ անհամապատասխանությունից, մենք դրանք օգտագործում ենք ավելի շատ միտումները ցուցելու, քան երևույթը քանակական տեսանկյունից ճշգրտորեն վերլուծելու նպատակով: Երբեմն տվյալների ծայրաստիճան տարբերությունը մեծ վերապահումների տեղիք է տալիս: Որպես օրինակ բերենք թեկուզ այն, որ ըստ Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների 2005-2006 թթ. Հայաստանից արտագաղթել է 17.300 մարդ³, իսկ ըստ ԵԱՀԿ և Առաջավոր սոցիալական տեխնոլոգիաներ (ԱՍՏ) կազմակերպության համատեղ հետազոտության՝ 29-35 հազար մարդ⁴: Տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, փոքր չէ, մոտ է կրկնակիին: Նման պայմաններում, մենք գերադասելի ենք համարել հենվել որակական բնույթի տվյալների վրա, որոնցում ներկայացված են միգրանտների հետ արված անհատական խորացված կամ ֆոկուս-խմբային հարցազրույցների նյութերը: Օգտագործվել են նաև մեր կողմից տարբեր տարիներին ՀՀ մարզերում իրականացված որակական հարցումների նյութերը: Ինչ վերաբերում է տեքստում մեջբերվող քանակական տվյալներին, ապա մեկ անգամ ևս նշենք, որ դրանց նպատակը ոչ թե վերջնական վիճակագրական որոշակիություն մտցնելն է, այլ միտումները ցուցելը:

5.1.2. Մարդկային զարգացման հայեցակարգի հիմնական բնութագիրը

Միգրացիայի համաշխարհային միտումների ու իրավիճակի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ընդհանրապես միգրացիոն հոսքերը ուղղված են մարդկային զարգացման ցածր ցուցանիշներ ունեցող երկրներից դեպի բարձր: Ըստ վերջին դիտարկումների, միջազգային միգրանտների 75 %-ից ավելին արտագաղթում են ավելի բարձր մարդկային զարգացման ցուցանիշներ ունեցող երկրներ⁵: Սա ցույց է տալիս, որ մարդկային զարգացման

2 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., Երևան, 2007, էջ 56: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի «Միգրացիոն միտումները և այն պայմանավորող գործոնները ՀՀ-ում» 2006-2007 թթ. հետազոտությունների տվյալներ, Էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԻ տվյալներ): ՀՀ Կենտրոնական բանկի 2007 թ. հետազոտության տվյալներ (այսուհետև՝ ՀՀ ԿԲ-ի հետազոտություն, 2007):

3 Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2008, ԱՎԾ, Երևան 2008, էջ 45:

4 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., ԵԱՀԿ - Առաջավոր սոցիալական տեխնոլոգիաներ (ԱՍՏ), էջ 24:

5 Human Development on the move, Human development report, 2009, p. 2.

վիճակը և դրա միտումները առանցքային դեր են խաղում տվյալ երկրի միգրացիոն ցուցանիշների ու միտումների ձևավորման հարցում: Այս պատճառով, մինչ Հայաստանում միգրացիայի և մարդկային զարգացման փոխազդեցություններին ու կապերին անդրադառնալը, կարևոր է ընդհանուր գծերով ծանոթանալ զարգացման խնդիրների հանդեպ աշխարհում ձևավորված արդի մոտեցումներին, դրա գաղափարախոսական, հայեցակարգային, քաղաքական գլխավոր առանձնահատկություններին, գնահատման չափորոշիչներին, որպեսզի ունենանք Հայաստանի զարգացման հնարավոր միտումները և միգրացիոն գործընթացները գնահատելու դիրքորոշում ու չափանիշներ:

Այս առումով առանցքային կարևորություն ենք տալիս մարդկային զարգացման որակական բնութագիրը ներկայացնելուն, քանի որ այն աշխարհում որպես զարգացման գերակա հայեցակարգ ընկած է պետությունների զարգացման և դրանց ընթացքն ու հաջողությունները գնահատելու հիմքում: Հատկանշական է, որ հենց այն երկրները, որոնց զարգացման քաղաքականությունը կառուցված է ՄՁ հայեցակարգի վրա, այսինքն տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և հասարակական համակարգերի գործունեությունը նպատակաուղղված է մարդու հնարավորությունների աճի ու ընտրության ազատության միջավայրի ձևավորմանն ու զարգացմանը, ունեն ամենաբազմազան (դիֆերենցված) ու զարգացած տնտեսությունները, որոնց ներկայացրած մարդկային աշխատուժի պահանջարկը խթանիչ դեր է կատարում, կրթական համակարգերի ու մարդկային ստեղծագործական ունակությունների շարունակական զարգացման առումով, ոչ միայն իրենց երկրի, այլև ողջ աշխարհի մակարդակով: Նկատենք նաև, որ այդ երկրների աշխատաշուկաները հատկապես բաց են աշխարհի առավել որակավորված ու հումանիստական կամ մարդակենտրոն աշխարհայացք ունեցող անհատների համար: Այսինքն, շատ դեպքերում բարձր որակավորում ունեցող անհատների համար միգրացիան ոչ միայն պայմանավորված է աշխատանքի բարձր վարձատրության բաղադրիչով, այլև՝ **միջավայրի աշխարհայացքային հարմարավետությամբ**, ինչը ստեղծագործական անհատների համար, անկախ նրանց մասնագիտա-

կան զբաղվածության ոլորտից, զարգացման, ինքնաիրացման մեծ ու անընդհատ նորացող հնարավորություններ ու լիցքեր է տալիս:

5.1.3. Զարգացման տեսությունները մինչև մարդկային զարգացման հայեցակարգը

Զարգացման տեսություններն առավել լայն տարածում ստացան 20-րդ դարի երկրորդ կեսին: Շնորհիվ շարունակական քննադատական վերաբերմունքի, այդ տեսություններն անընդհատ կատարելագործվում են: Բավական երկար ժամանակ, այսպես կոչված *մոդեռնիզմի (արդիականացման) դարաշրջանում* գերիշխող դիրք ուներ միագիծ զարգացման տեսությունը, որի հիմնական գաղափարն այն էր, որ հասարակական կյանքի զարգացումը նման է բուսական և կենդանական աշխարհի էվոլյուցիային և տեղի է ունենում միագիծ ձևով: Այն ունի սկիզբ, ընթացիկ փուլեր և վերջ: Վերջ ասելով նկատի է առնվում ոչ թե մահը կամ կործանումը, այլ տեսակի կամ վերջնական արդյունքի ձևավորումը: Վերջնական արդյունքի ձևավորումից հետո զարգացումը կանգ է առնում և տեղի է ունենում երևույթի քանակական տարածում ու պարզ վերարտադրություն: Ըստ միագիծ զարգացման տեսության կողմնակիցների, բոլոր ժողովուրդները պետք է անցնեն զարգացման միևնույն փուլերը նույն ձևով: Այդ է պատճառը, որ երկար ժամանակ աշխարհում մեխանիկորեն փորձում էին տեխնիկական զարգացման տեսանկյունից առավել հետամնաց ժողովուրդներին պարտադրել զարգացման այն մոդելները, որոնք անցել էին եվրոպական ժողովուրդները⁶: Սակայն կյանքը ցույց տվեց մոդեռնիստական տեսության սահմանափակությունն ու սխալականությունը, մասնավորապես երբ փորձ արվեց այն տարածել առավել հետամնաց ժողովուրդների վրա: Այնուհաստ դարձավ, որ զարգացման միատիպ մոդելի պարտադրումը տարբեր առանձնահատկություններով բնորոշվող ժողովուրդներին հանգեցրեց այնպիսի ծայրաստիճան վնասակար հիմնախնդիրների առաջացման, ինչպիսիք են միջէթնիկ բախումները, էկոլոգիական աղետները, հանցագործությունների աճը, սովը, աղքատությունը, ահազանցող միգրացիոն շարժումները և այլն:

6 П. Штомпка, Социология социальных изменений, М., 2004. стр. 147-148

Վերջին շրջանում առավել ընդունելի է համարվում այն տեսական մոտեցումը, որն առաջնայնությունը տալիս է զարգացման ուղիների բազմազանությանը, որոնք սակայն բոլորն էլ պետք է նպատակաուղղված լինեն մեկ գլխավոր նպատակի՝ մարդկային զարգացման հիմնախնդրի լուծմանը:

Չնայած տեսականորեն այսօր շատերն են համաձայնում այս մոտեցմանը, սակայն գործնականորեն դեռևս շատ երկրների զարգացման ծրագրերը կառուցված են միազիվ զարգացման և տնտեսական աճի արդեն հնացած հայեցակարգերի վրա:

Ինչ վերաբերում է զարգացման նպատակի ձևակերպմանը, ապա այստեղ նույնպես տեղի են ունեցել հայեցակարգային լուրջ փոփոխություններ: Տնտեսական աճի հայեցակարգին սկզբում փոխարինեցին տնտեսական զարգացման, ապա մարդկային ռեսուրսների կամ մարդկային կապիտալի զարգացման դրույթները, որոնք սակայն փոխարինվեցին մարդկային զարգացման հայեցակարգով:

5.1.4. Տնտեսական զարգացումը և մարդկային զարգացման տեսության ծագումը

Երկար ժամանակ զարգացման գլխավոր նպատակը համարվում էր տնտեսական աճի բարձր տեմպերի ապահովումը: Այս մոտեցման կողմնակիցները գտնում էին, որ բավական է ապահովել բարձր տնտեսական աճ, և մնացած խնդիրները ինքնաբերաբար կլուծվեն:

Տնտեսական աճի գաղափարախոսությունը կառուցված էր այն թեզի վրա, որ աճը կհանգեցնի տվյալ պետությունում բնակվող մեկ շնչի հաշվով համախառն ներքին արդյունքի՝ ՀՆԱ-ի աճին, ինչն էլ իր հերթին կնպաստի մարդկանց բարեկեցության աճին: Սրանում, իհարկե, որոշակի ճշմարտություն կա: Մասնավորապես, զարգացած կապիտալիստական երկրների փորձը ցույց է տվել, որ իրոք, հաստատուն տնտեսական աճի շնորհիվ հնարավոր է լուծել սոցիալական ծանրագույն հիմնախնդիրները և բարձրացնել մարդկանց բարեկեցության ընդհանուր մակարդակը: Փորձը ցույց տվեց նաև, որ մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճը պայմանավորում է նաև մարդու համար այնպիսի կարևոր ոլորտներում ցուցանիշներ

րի աճ, ինչպիսիք են մարդու կյանքի միջին տևողությունը, կրթությունը, առողջապահությունը: Գրանցված հաջողություններից ոգևորված, տնտեսագետներից շատերը սկսեցին պաշտպանել այն թեզը, թե բավական է քաղաքականությունը և ռեսուրսներն ուղղորդել տնտեսական աճի ապահովման վրա, որպեսզի լուծվեն զարգացման բոլոր խնդիրներն ընդհանրապես: Այլ կերպ ասած՝ տնտեսական աճի ապահովումը սկսեց դիտվել ոչ թե որպես զարգացման միջոց, այլ՝ զարգացման նպատակ: *Նույնիսկ այնպիսի գերակա նպատակ, որին հասնելու համար, ըստ որոշ տեսաբանների, որպես միջոց պետք է ծառայեցվեր նաև մարդկային պոտենցիալի ու մարդկային կապիտալի (ՄԿ) զարգացումը:*

Սակայն, այս տեսությունն ուներ մի շարք հիմնավոր թերություններ: Հատկապես լատինամերիկյան երկրների փորձը ցույց տվեց, որ չնայած տնտեսական աճին՝ այդ երկրների ժողովուրդները շարունակում էին ապրել բավական ծանր սոցիալական վիճակում: Պարզվեց, որ պատճառները գտնվում էին բաշխման ու վերաբաշխման, սոցիալական բեռնացման, մարդկանց սպառողական կարողությունների միջև տարբերությունների հաղթահարման, մարդու ինքնաիրացման ու ինքնարտահայտման հնարավորությունների աճին վերաբերող ոլորտներում⁷:

Այդ պատճառով, մշակվեց նոր՝ *տնտեսական զարգացման* հայեցակարգ: Վերջինիս համաձայն զարգացումը դիտվում է որպես համալիր խնդիր, որում տնտեսական աճին զուգահեռ կարևորվում են նաև արդար կառավարումը, բաշխման և վերաբաշխման ոլորտներում ծայրահեղ դրսևորումների հաղթահարումը և մեկ շնչի սպառողական կարողությունների աճը:

Սակայն, արդեն 1980-ական թվականներին *տնտեսական զարգացման* տեսությունը նույնպես քննադատության ենթարկվեց: Թերությունների շարքում մասնավորապես առանձնացվում էին ա) զարգացումը նյութական բարեկեցության հետ նույնացնելը, բ) մարդու արժևորման ստորադասումը տնտեսական աճի գերակայությամբ:

Լուրջ քննադատության ենթարկվեց նաև

7 Человеческое развитие, новое измерение социально-экономического прогресса, М., 2006, сс. 25-27, 38-40.

մարդկային ռեսուրսների զարգացման հայեցակարգը, ըստ որի մարդկային ռեսուրսների կամ կապիտալի զարգացման մեջ ներդրումները կարևորվում են տնտեսական աճի ու արտադրողականության բարձրացման տեսանկյունից: Այսինքն, մարդը դիտարկվում է գլխավորապես որպես աշխատուժ, իսկ մարդկային կապիտալի զարգացումը՝ որպես տնտեսական ավելի բարձր արդյունավետություն ապահովող որակյալ աշխատուժի ձևավորման միջոց: Այսինքն՝ տնտեսական զարգացման տեսությունը չնայած կարևորում է մարդկային կապիտալի ու ռեսուրսների զարգացումը և այդ ոլորտում ներդրումների անհրաժեշտությունը, սակայն մարդուն դիտում է որպես տնտեսության աճի ապահովման միջոց, այլ ոչ՝ նպատակ: Այդ է պատճառը, որ արդեն 1980-ականներին առաջացավ գործող հայեցակարգերը մարդու արժևորման տեսանկյունից վերանայելու անհրաժեշտություն, և այդ նոր սկզբունքային մոտեցման հիման վրա մշակվեց *մարդկային զարգացման հայեցակարգը*:

5.1.5. Մարդկային զարգացման տեսության հիմնական բովանդակությունը

Այս նոր հայեցակարգի մշակման գործում մեծ դեր ունեցան *Ամարտիե Մենի* շնորհիվ հասարակական գիտություններում հումանիստական կամ մարդակենտրոն տեսությունների նորամուծությունների՝ զարգացման տեսանկյունից փայլուն կերպով ձևակերպումն ու տնտեսական ոլորտի վրա տարածումը: Նրա մշակած նոր մոտեցումը, որը ստացավ *մարդկային զարգացման (ՄՁ) հայեցակարգ* անվանումը, ըստ էության հեղափոխական էր, քանի որ տնտեսության հիմքում որպես գլխավոր նպատակ դրվում էր ոչ թե տնտեսական աճի ապահովումը, ոչ թե նույնիսկ հասարակության նյութական բարեկեցության բարձրացումը, այլ՝ **մարդու ստեղծագործորեն իրացվելու հնարավորությունների ձևավորումը, զարգացումը և վերջնահաշվում մարդու ազատությունների ընդլայնումը, քանի որ քանակական ու որակական առումներով ստեղծագործորեն իրացվելու հնարավորությունների աճը ստեղծում է ընտրություն կատարելու մեծ դաշտ, իսկ դա էլ իր հերթին ընդլայնում է մարդու ազա-**

տության հնարավորությունը⁸: Այսինքն՝ առաջ է քաշվում առաջին հայացքից խիստ վերացական ու վիճելի թվացող մի գաղափար, ըստ որի տնտեսության նպատակը մարդկանց ընտրության ու ազատության հնարավորությունների շարունակական ընդլայնումն է: Վիճելի՝ այն իմաստով, որ տնտեսության նպատակը բնութագրվում է տնտեսական ոլորտից դուրս՝ հասարակական կամ, ավելի ճիշտ, հումանիստական՝ մարդու ազատության հարթությունում: Այս առումով *մարդկային զարգացման գլխավոր նպատակը համարվում է մարդու ունակությունների շարունակական բացահայտման, զարգացման ու սրելիցազորման իրացվելու միջավայրի ձևավորումը, ինչը պետք է դառնա նաև կառավարությունների գործունեության ու պետական քաղաքականությունների գլխավոր խնդիրը*: Մարդկային զարգացումը դիտվում է որպես մի գործընթաց, որն ուղղված է մարդու ընտրության հնարավորությունների քանակական ու որակական տեսանկյունների շարունակական ընդլայնմանը:

Այսինքն, *ՄՁ հայեցակարգը* մերժում է մինչ այդ գոյություն ունեցող զարգացման տնտեսական հայեցակարգերի գաղափարախոսական ու արժեքային հիմքերը, առաջարկելով այն դուրս բերել տնտեսության նեղ շրջանակներից և տնտեսության գերակա նպատակակետում դնել մարդուն, իսկ տնտեսական քաղաքականությունը կառուցել այդ հիմնահարցի լուծման դիտանկյունից՝ որպես մարդու հնարավորությունների ընդլայնմանը ծառայող գործիք կամ միջոց, որի ինքնին կարևորությունը իմաստավորման առումով շատ ավելի է բարձրանում:

ՄՁ հայեցակարգի համաձայն կտրականապես մերժվում է այն թեզը, ըստ որի մեկ շնչին ընկնող եկամուտի ավելացումը դիտվում էր որպես զարգացման հիմնական նպատակ: Բոլորովին չժխտելով եկամուտների ավելացման կարևորությունը, *ՄՁ հայեցակարգն* այն դիտում է որպես ՄՁ հիմնարար նպատակի իրագործմանն ուղղված միջոց:

Կարևոր է նաև մի շատ էական խնդիր: Եթե զարգացման նախկին հայեցակարգի համաձայն մարդու նյութական բարեկեցության աճն ու զարգացումը դիտվում էին որպես հոմանիշներ, ապա ՄՁ հայեցակարգը չնայած նյութական բարեկեցության խնդրին մեծ կարևո-

8 Tungodden Bertil, A balanced view a development as freedom, WP, 2001: 14

րություն է տալիս, սակայն ուղղակիորեն չի նույնացնում զարգացման հետ: Եթե տնտեսական զարգացման հայեցակարգի համաձայն ազգային հարստության տակ հասկացվում են առկա նյութական ու արտադրական ռեսուրսները և տեխնոլոգիաները, ապա ՄՋ տեսության համաձայն՝ համար առաջին ազգային հարստությունը համարվում է մարդը և նրա ազատությունների բարձր աստիճանը, որին պետք է ծառայի ամեն ինչ՝ տնտեսությունը, պետությունը և մշակույթը: ՄՋ-ն անխուսափելիորեն հանգեցնում է տնտեսական աճի, որը կարևորվում է միայն այն դեպքում, եթե դրականորեն է ազդում մարդկանց բարեկեցության վրա:

ՄՋ հայեցակարգի համաձայն առաջարկվում է տնտեսական աճը մարդկային զարգացմանը ծառայեցնելու չորս հիմնական եղանակ.

- կրթության, առողջապահության, մասնագիտական կարողությունների ձևավորման ու զարգացման ոլորտներում ներդրումների ծավալների մեծացում,
- եկամտունների ու հարստության բաշխման ու վերաբաշխման մեխանիզմների արդարացիության բարձրացում, ապահովելով մարդկային պոտենցիալի զարգացման նյութական անհրաժեշտ հիմքերի ձևավորումը,
- սոցիալական ծախսերի հավասարակշռվածության և սոցիալական ծախսերի տնտեսական հենքի ձևավորում,
- քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և տնտեսական ոլորտներում իրացվելու և ընտրություն կատարելու հնարավորությունների ընդլայնում⁹:

5.1.6. Մարդկային զարգացման հիմնական բաղադրիչները (կրթություն, առողջապահություն, կենսամակարդակ) ու դրանց չափման գործիքները

ՄՋ աստիճանի գնահատման համար որպես չափանիշ է ծառայում մարդկային զարգացման համաթիվը (ՄՋՀ), որը ներառում է երեք հիմնական բաղադրիչ՝

1. կյանքի սպասվող տևողությունը ծննդյան պահին,

2. տասնհինգ տարեկանից բարձր բնակչության գրագիտության ընդհանուր մակարդակը և հանրակրթական, միջին մասնագիտական ու բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում բնակչության ընդգրկվածության համաթիվը,
3. մարդուն զարգացման հնարավորություն ընձեռող կենսամակարդակը, որը չափվում է սպառողական ունակությունների բարձրացման տեսանկյունից մեկ շնչին ընկնող համախառն ներքին արդյունքով:

Հասկանալի է, իհարկե, որ նշված բաղադրիչները լիարժեք չեն արտահայտում ՄՋ իրական պատկերը: Իդեալական կլիներ, իհարկե, այնպիսի ՄՋՀ-ի մշակումը, որը կարտացոլեր երևույթի բոլոր կողմերը: Սակայն, անկեղծ ասած, դա չափազանց բարդ խնդիր է՝ ինչպես չափանիշի մշակման, այնպես էլ դրա համար տվյալների բազայի ձևավորման ու ընդհանրացման տեսանկյունից: Կան ՄՋ-ն այլ չափորոշիչների հետ զուգակցելու փորձեր, ինչպես, ասենք, գենդերային հավասարության, ինքնահարատ զարգացման կամ բնակչության միջավայրի ցուցանիշների, մարդու ազատությունների համաթվի, ըստ հնարավորությունների աղքատության ցուցանիշի և այլն: ՄՋՀ-ի միջոցով գնահատվում է տվյալ երկրի ՄՋ աստիճանը, և ըստ այդ ցուցանիշի կազմվում է աշխարհի երկրների զարգացածության աղյուսակը:

Չնայած գնահատման ցուցանիշները խիստ կոնկրետ են, սակայն ՄՋ գնահատման համար առանցքային է հետևյալ հայեցակարգային չափորոշիչների առկայությունը.

- մարդիկ պետք է ունենան իրենց գործունեության **արդյունավետությունը բարձրացնելու և տնտեսական աճի ձևավորմանը լիարժեքորեն մասնակցելու հնարավորություններ**: Այդ պատճառով տնտեսական աճը, զբաղվածության և աշխատավարձերի աճը առանցքային կարևորություն ունեն մարդկային զարգացման վիճակի գնահատման գործում.
- մարդիկ պետք է ունենան իրենց ունակությունների բացահայտման, զարգացման ու իրացման **հավասար պայմաններ ու հնարավորություններ**:

9 Человеческое развитие, новое измерение социально-экономического прогресса, с. 47.

Ոչինչ չպետք է խանգարի մարդուն գործունեություն ծավալելու ու աշխատանքի միջոցով իրացվելու ճանապարհին.

- մարդիկ պետք է ունենան երաշխիքներ ապագայի հանդեպ: Այդ պատճառով ՄՁ գնահատման կարևորագույն պայմաններից մեկն էլ **կայունությունն** է.
- մարդիկ պետք է ունենան իրենց **ունակությունների զարգացման ու հնարավորությունների աճի նպաստավոր պայմաններ ու միջավայր**.
- մարդիկ պետք է ունենան զարգացման գործընթացներին **մասնակցության հնարավորություն**, քանի որ դա մարդուն սեփական ունակությունները և ընդհանրապես մարդկային կապիտալը շրջանառության մեջ ներդնելու, զարգանալու և, պատկերավոր ասած, հավելյալ արժեք ձևավորելու կարևոր նախապայման է¹⁰:

Այսպիսով, ՄՁ աստիճանը տվյալ երկրում գնահատելու համար որպես քանակական չափանիշ է ծառայում ՄՁՀ-ն, սակայն կան մակարակետային չափորոշիչներ, որոնց գործադրումը առավել իրատեսական պատկեր է տալիս ՄՁ վիճակը գնահատելու համար:

5.2. Մարդկային զարգացում և մարդկային կապիտալ. իրավիճակը Հայաստանում և ազդեցությունը միգրացիոն գործընթացների վրա

Այս բաժնում մենք կփորձենք ընդհանուր գծերով վերլուծել ՄՁ վիճակը ՀՀ-ում և դրանով պայմանավորված այն պատճառները, որոնք նպաստում են կամ կարող են ապագայում նպաստել ինտենսիվ միգրացիոն հոսքերի ձևավորմանը: Հատկապես կարևորում ենք ՄՁ վիճակի վերլուծությունը մարդկային կապիտալի աճողական զարգացման ու վերարտադրության հնարավորությունների տեսանկյունից: Սկզբից ևեք կցանկանայինք հստակեցնել, որ *մարդկային կապիտալ (ՄԿ)* եզրույթի բովանդակային իմաստաբանությունը, կախված դրա օգտագործման ենթատեքստից, տարբեր կերպ կարելի է մեկնաբանել: Ընդհանրապես, այն սկզբնապես դիտարկվել է որպես մարդկային

հմտությունների և ունակությունների այնպիսի ամբողջություն, որը բարձրացնելով աշխատուժի որակները՝ նպաստում է տնտեսական աճի ավելացմանը: Այսինքն, ՄԿ-ն *իրևեստասկան աճի* և *իրևեստասկան զարգացման* հայեցակարգերում ընկալվել է որպես տնտեսական աճի ապահովման միջոց: Կարծում ենք, որ ՄՁ հայեցակարգի աշխարհայացքային դրույթներից ելնելով իմաստ ունի խմբագրել այս եզրույթի իմաստը՝ դիտարկելով այն որպես *մարդու ունակությունների, կարողությունների և հմտությունների այն ամբողջությունը, որը նպաստում է մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների աճին*: Ասենք, օրինակ, որքան բազմազան ու խորն է մարդու կյանքի ընթացքում իր մեջ բացահայտած ու զարգացրած հմտությունների աստիճանը, այնքան մեծ է նրա ընտրության ազատության աստիճանը, ինչպես և ստեղծագործորեն իրացվելու, ինքնարտահայտվելու և ընդհանրապես հանրային կյանքի տարբեր բնագավառներում մասնակցության հնարավորությունը: Հենց այս տեսանկյունից էլ կփորձենք քննարկել Հայաստանում մարդկային կապիտալի ձևավորման ու զարգացման պայմաններն ու դրանց կապը միգրացիոն գործընթացների հետ:

5.2.1. Մարդկային կապիտալի ձևավորումը որպես մարդկային զարգացման հիմնարար գործոն կամ նախապայման. իրավիճակը Հայաստանում

ՄԿ-ի վերարտադրության համար կարևոր գործոնը կամ նախապայմանը, նախ, դրա նախնական կամ հենքային «պաշարների» ձևավորումն է, ապա՝ վերարտադրությունը: ՄԿ-ի ձևավորման ու զարգացման համար առաջնային դեր ունեն այն հաստատությունները, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են մարդու ունակությունների ու կարողությունների ձևավորման, զարգացման և ընդհանրապես դինամիկ կերպով վերարտադրության հետ: Բնականաբար այս առումով առաջնային է առողջապահական, կրթական, տնտեսական միջավայրերի դերը:

Առողջապահություն. Հայաստանում առողջապահական ոլորտում ծառայությունների առկա մակարդակը, ըստ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների, ընդհանուր

10 Человеческое развитие, новое измерение социально-экономического прогресса, сс. 43-44.

առմամբ բավարար է բնակչության առողջական վիճակի պարզ վերարտադրություն իրականացնելու տեսանկյունից: Դրա վկայությունը կարելի է համարել նաև այն, որ ծննդյան պահից կյանքի սպասվող տևողության ցուցանիշը վերջին տասը տարում, ըստ ԱՎԾ տվյալների, էական փոփոխության չի ենթարկվել: 1997 թ. այն կազմել է 73,9 տարի և տասը տարում ոչ մեծ տատանումներով 2007 թ. կազմել է 73,5 տարի¹¹: Իհարկե, ՄԿ-ի պահպանման տեսանկյունից սա կարևոր է, քանի որ առողջապահական համակարգի գործունեությունը առայժմ հիմնականում թույլ է տալիս մարդկանց պահպանել իրենց կարողունակությունը և կենսագործունեություն իրականացնելու հնարավորությունները: Սակայն, չենք կարող ասել, որ ՄԿ-ի դինամիկ վերարտադրության ու ՄՁ խնդիրների լուծման տեսանկյունից առողջապահական համակարգի գործունեությունը լիովին բավարար է, քանի որ դրա գործունեությունը չի հանգեցրել հիվանդությունների աճի նվազեցման և սպասվող կյանքի տևողության աճի: Հակառակը՝ 2003-2007 թթ. կտրվածքով նկատելի է հիվանդությունների աճի ընդգծված միտում: Հատկապես բարձր են այնպիսի հիվանդությունների աճի տեմպերը, որոնք բացասաբար կարող են ազդել մարդու հնարավորությունների պահպանման ու ընդլայնման վրա: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է *նյարդային համակարգի և զգայական օրգանների, արյան շրջանառության համակարգի, ոսկրամկանային համակարգի և շարակցային հյուսվածքների, նորագոյացությունների, հոգեկան* հիվանդությունների չափազանց բարձր աճի միտումներին¹²: Իսկ եթե ասվածին հավելենք նաև այն, որ բնակչության մեջ այդպիսի հիվանդությունների տարիքը երիտասարդացել է, ապա կարելի է ասել, որ այն բացասաբար կարող է ազդել մարդկային կապիտալի վերարտադրության ու ՄՁ վրա: Խնդիրն այն է, որ մարդու հնարավորությունների աճի համար կարևոր է ոչ միայն երկար, այլ նաև առողջ ապրելը, քանի որ այդ դեպքում է հնարավոր իրացնել կյանքի երկարատևության ընձեռած հնարավորությունները: Հակառակ դեպքում՝

կյանքը մարդու համար կարող է նույնիսկ բեռ դառնալ: Նշված իրավիճակի պատճառները չնայած կապված են նաև բնակչության առողջապահական մշակույթի (կուլտուրայի) ցածր մակարդակի հետ, բայց հիմնականում թաքնված են առողջապահական համակարգի անկատարության մեջ, մասնավորապես՝ ախտորոշիչ ծառայությունների և կանխարգելիչ բժշկության որակների ու մատչելիության ցածր աստիճանի: Ընդհանուր առմամբ, չնայած առողջապահական համակարգում իրականացված ռեֆորմներին և որոշ դրական տեղաշարժերին, որակական առաջընթացն այս ոլորտում զգալի չէ: Կարելի է ասել, որ ՀՀ-ում առողջապահության մակարդակը բնակչության առողջության պահպանման տեսանկյունից չնայած պետք է բավարար գնահատել, սակայն առողջության դինամիկ վերարտադրության տեսանկյունից, այնուամենայնիվ, գնահատականը բավարար չի կարող լինել:

Հարկ է նկատել, որ առկա են նաև ինչպես առողջապահական ծառայությունների որակի, այնպես էլ դրանց մատչելիության, իսկ որոշ դեպքերում նաև հասանելիության հետ կապված խնդիրներ: Քիչ թե շատ բարդ առողջական խնդիրների դեպքում առաջանում են լուրջ հիմնախնդիրներ, ինչպես որակյալ բժշկական ծառայություն ստանալու, այնպես էլ դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու տեսանկյունից: Բժշկի չդիմելու կամ բուժումն անավարտ թողնելու գլխավոր պատճառն իհարկե ֆինանսական բնույթի է¹³: Պատահական չէ, որ բավական մեծ է մարդկանց թիվը, ովքեր առողջապահական բնույթի ծախսեր հոգալու համար ստիպված են եղել կրճատել այլ առաջնային կարիքների բավարարման քանակն ու որակը: Այսինքն՝ առողջապահական պահանջումների բավարարումն իրականացվել է առաջնային բնույթի այլ պահանջումների բավարարման կամ պարտքեր վերցնելու հաշվին¹⁴:

Ամփոփելով մարդկային զարգացման տեսանկյունից առողջապահական ոլորտի գնահատումը, պետք է ասել, որ այն առայժմ

11 Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1999-2001, ԱՎԾ: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2008, ԱՎԾ, էջ 35:

12 Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2008, ԱՎԾ, էջ 139-142:

13 Մանուկյան Ս., ԱՀՌ-Ց ազդեցության գնահատում 2004-2006 թթ. և ռազմավարությունների կարգաբերում, Երևան, 2006, էջ 60-62:

14 Թադևոսյան Ա., Գաբրելյան Մ., Աղքատության ու գոյատևման պատկերը. Հասարակության շերտավորման գործընթացները ՀՀ-ում, Երևան, 2003, էջ 46-56:

արտագաղթ ծնող լուրջ պատճառ չի կարելի դիտարկել, քանի որ թույլ է տալիս բավարարել բնակչության առողջապահական անհրաժեշտ պահանջները: Սակայն, նկատենք, որ ՄՁ տեսանկյունից ՀՀ առողջապահական համակարգը լիարժեքորեն չի նպաստում մարդու հնարավորությունների աճին: Նշենք նաև, որ միգրատների միայն 2,4 %-ն է ՀՀ-ն լքել բուժման նպատակով (տես՝ աղյուսակ 1):

Կրթություն. ՄԿ-ի ձևավորման մյուս առանցքային տարրը կրթությունն է: Եթե առողջությունը ապահովում է մարդու ֆիզիկական հնարավորությունների առկայությունը, ապա կրթությունը ձևավորում է այն ամենը, ինչ թույլ է տալիս մարդուն բացահայտել իր ունակություններն ու կարողությունները, զարգացնել դրանք և վերածել հնարավորությունների:

Հայաստանի կրթական ոլորտի քանակական ցուցանիշները բավական բարձր են: Դա թույլ է տալիս ապահովել 15 տարին լրացած բնակչության գրագիտության 99,5 % ցուցանիշ, ինչպես նաև կրթության մակարդակը ցուցող բավական բարձր համաթիվ՝ 0.909: Քանակական տեսանկյունից ՀՀ կրթական համակարգը հիմնականում բավարարում է բնակչության կրթական պահանջները: Ինչ վերաբերում է որակական կողմին, ապա այստեղ խնդիրներ կան: Վստահությամբ կարելի է ասել, որ այսօր միջազգային մակարդակով մրցունակության ձևավորման և որակյալ կրթության մատուցման տեսանկյունից հանրակրթական և բարձրագույն ուսումնական ոլորտները դեռևս բավարար մակարդակի չեն: Եթե լինում են էլ առանձին անհատներ, ովքեր կարողանում են հաջողություններ գրանցել, ապա դա գլխավորապես նրանց անձնական ջանքերի, այլ ոչ առկա կրթական համակարգի արդյունքն է: Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ բովանդակային և որակական, մասնավորապես ուսուցման մեթոդաբանության առումով ՀՀ կրթական համակարգը դեռևս արդիականացման անհրաժեշտություն ունի¹⁵: Տարբեր տարիներին իրականացված բարեփոխումների փորձերն էլ հիմնականում հաջողություն չեն ունեցել: Կրթական համակարգում անհրաժեշտ է ներդնել ՄՁ կարևորագույն՝ *մասնակցության* սկզբունքը, որը սովորողի մոտ ձևավորում է գիտելիքին ստեղծագործո-

րեն մոտենալու ունակություն, այլ ոչ ավտորիտար կերպով դրան ենթարկվելու ու անվերապահ ընդունելու հատկանիշ, ինչը սահմանափակում է մարդու նոր գիտելիքներ ձևավորելու հնարավորությունը, հետևաբար և մտքի ու արտահայտման ազատությունը:

Ի դեպ, դա են վկայում ոչ միայն կրթական ներկա համակարգին քննադատորեն վերաբերվող շրջանակները, այլ նաև՝ ոլորտի պետական պատասխանատուները¹⁶: Կրթության որակի և մատչելիության խնդրի հանդեպ մտահոգությունները աճում են նաև լայն հասարակական շրջանակներում: Մարդու ունակությունների բացահայտման ու զարգացման տեսանկյունից հատկապես ծայրաստիճան անբարենպաստ է գնահատվում ՀՀ մարզերի վիճակը¹⁷, ինչը ծնողների մոտ խորացնելով երեխայի ապագայի հետ կապված մտահոգությունները, ձևավորում է արտագաղթի հակվածություն: Ինչ վերաբերում է բարձրագույն կրթության որակին, ապա ուսման նպատակով միգրացիայի հնարավոր աճի միտումներն ակնհայտորեն բացատրվում են, ինչպես Հայաստանից դուրս, այնպես էլ Հայաստանում իրացվելու համար, այսպես կոչված, արտասահմանյան դիպլոմների ընձեռած շատ ավելի մեծ հնարավորություններով: Հատկանշական է նաև, որ երիտասարդներից շատերը, որոնք ուսում են ստանում դրսում և վերադառնում են Հայաստան, հետագայում այստեղ իրենց որակավորման հանդեպ ոչ համարժեք վերաբերմունքի պատճառով մտադրվում են կրկին լքել Հայաստանը¹⁸: Նկատենք, որ Հայաստանից մնան պատճառաբանությամբ արտագաղթողների երկրորդ անգամ հետդարձի հավանականությունը շատ ավելի է փոքրանում, ինչը նշանակում է, որ ուսման նպատակով Հայաստանից մեկնած և մրցունակ որակներ ձեռք բերած երիտասարդության միջավայրում մշտական միգրանտ դառնալու հավանականությունը ավելի մեծ է: Իսկ սա նշանակում է, որ կրթական համակարգի արդի որակները, չնայած ընդհանուր առմամբ բավարարում են մարդկանց գրագիտության համատարած մա-

15 Կրթական վերափոխումները Հայաստանում. ՄՁԱԾ 2006, Երևան, 2007, էջ 21-22:

16 Տես՝ Գնահատման և թեստավորման կենտրոնի տնօրեն Մամուկ Մկրտչյանի «ՌԻԱ-Նովուստի» սրահում տրված հարցազրույցը, «Հայկական ժամանակ» օրաթերթ, 2009, ապրիլի 17, թիվ 71:
17 Մանուկյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 86-87:
18 2002-2008 թթ. Հայաստան վերադարձող միգրանտների հետազոտություն, Երևան, 2008, էջ 62-63:

կարդակի ձևավորմանը և հնարավորություն են տալիս ապահովելու քանակական աճող ցուցանիշներ, սակայն ի վիճակի չեն ապահովելու մրցունակության այնպիսի որակներ, որոնք կնպաստեն մարդու հնարավորությունների և ազատությունների աճին: Խոսքը վերաբերում է հատկապես ՀՀ-ից դուրս կրթական որակների մրցունակության խնդրին: Պատահական չէ, որ միգրանտների մեջ փոքր չէ այն մարդկանց թիվը, ովքեր ունենալով բարձրագույն կրթություն, դրսում զբաղվում են ոչ որակյալ աշխատանքներով: Սա խոսում է ՀՀ բարձրագույն կրթության համակարգի ոչ պատշաճ մակարդակի մասին:

Անկախ նրանից, որ անցած տարիներին և ներկայումս էլ իրականացվել են մի շարք դրական փոփոխություններ, սակայն դրանք հիմնականում վերաբերել են գլխավորապես դպրոցների նյութատեխնիկական բազաների բարմացմանը: Տարօրինակ է, որ որակական բնույթի բարեփոխումները, որոնց նպատակաուղղված էր նաև Բոլոնիայի համաձայնագրին ՀՀ միանալը, դեռևս էական առաջընթաց չեն մտցրել բուհական կրթության ինչպես մեթոդաբանության, այնպես էլ դասավանդվող առարկաների բովանդակային որակի մեջ: Ավելին, այսօրվա բուհական համակարգը չի շահագրգռում առավել որակյալ ու նորարարական մտածողությամբ մասնագետների բուհական համակարգում ներգրավմանը, քանի որ այստեղ չափազանց ցածր են դասախոսական կազմի վարձավճարները: Այս առումով լուրջ խոչընդոտող գործոն է նաև դասախոսի ցածր սոցիալական ստատուսը թե բուհական համակարգի ներսում, թե հասարակական դերերի աստիճանակարգում: Ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ կրթական համակարգի ներկա վիճակը ՄՁ տեսանկյունից արդեն զգալի մտահոգությունների պատճառ է դառնում: Այն ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին միգրացիայի պատճառների ցանկում գնալով ավելի հաստատուն տեղ է սկսում զբաղեցնել: Որոշ հետազոտությունների համաձայն՝ ՀՀ միգրացիոն գործընթացներին բնորոշ դրսևորումներից մեկն էլ ուսանողական միգրացիան է: Ուսանող միգրանտների թիվը 2002-2007 թթ. կազմել է շուրջ 7000 մարդ կամ ՀՀ բնակչության 0,3 %-ը, ինչը, կարելի է ասել, Հայաստանի համար շոշափելի թիվ է¹⁹:

Իսկ մեկ այլ հետազոտության տվյալներով՝ 2006 թ. իրենց բարեկամներին դրամական փոխանցումներ ուղարկողների մեջ *ուսման նպատակով* ՀՀ-ն լքողները կազմում են 13,5%, որը մեծությամբ չորրորդ ցուցանիշն է *աշխատանքի բացակայություն* (63,7%), *ցածր աշխատավարձ* (20,4 %) և *անուսնություն* (19,6 %) պատճառներից հետո (տես՝ *աղյուսակ 5.1*): Այսինքն, կրթական համակարգի անբավարար որակի պատճառով ձևավորվող ուսանողական միգրացիան տարիների ընթացքում գնալով կարող է մեծանալ: Սա նշանակում է, որ Հայաստանը լուրջ անելիքներ ունի ոչ միայն կրթական համակարգում, այլև ուսանողական միգրացիայի բնագավառին վերաբերող քաղաքականության ոլորտում:

Աղյուսակ 5.1. 2006 թվականին դրամական փոխանցումներ ուղարկողների՝ երկիրը լքելու պատճառները²⁰

ՀՀ-ից մեկնելու պատճառը	Տեսակարար կշիռը
Աշխատանքի բացակայություն	63.7%
Ցածր աշխատավարձ	20.4%
Մասնագիտական աշխատանքի բացակայություն	3.1%
Անուսնություն	19.6%
Ուսում	13.5%
Ծնվել է այնտեղ	11.9%
Հարազատների վերամիավորում	11.0%
ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը	9.8%
Փախստական	4.3%
Աշխատանքի բերումով	4.3%
Բուժման նպատակով	2.4%
Պարտք	2.1%
Այլ	21.1%
Չգիտի	1.1%
Հրաժարվել է պատասխանել	0.5%

Կենսամակարդակ. ՄԿ-ի ձևավորման գործում մյուս առանցքային գործոնը մարդկանց *կենսամակարդակի* գործոնն է: Հատկանշական է, որ այս գործոնը առանցքային է նաև միգրացիայի համար: Մինևույն ժա-

ների հետազոտություն, Երևան, 2008, էջ 12-14:
20 Աղբյուրը՝ ՀՀ ԿԲ-ի 2007 թ. հետազոտություն:

մանակ, պաշտոնական տվյալները վկայում են, որ Հայաստանը իրականացնելով ԱՀՌ-Ծ/ԿԶԾ-ն, 2004 թվականից ի վեր գրանցել է դրական տպավորիչ արդյունքներ և ավելի քան կրկնակի կրճատել աղքատության ծավալները: Չնայած կենսամակարդակի բարձրացման ոլորտում պաշտոնական վիճակագրության կողմից ներկայացվող նման տպավորիչ նվաճումներին, երկրում արտագաղթի ծավալներում զգալի կրճատումներ չեն նկատվել: Իսկ ըստ անկախ հետազոտական աղբյուրների՝ միջինից ցածր կենսամակարդակը այդ ժամանակահատվածում միգրացիայի հիմնական դրդապատճառներից մեկն է եղել: 2005-2007 թթ. միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունների մոտ 50 %-ը իրենց կենսամակարդակը ՀՀ բնակչության հետ համեմատած գնահատել են *միջինից ցածր* և *ցածր*²¹:

Ինչպես տեսնում ենք աղյուսակից, մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն վերջին տարիներին

զգալիորեն աճել է, ինչը զուգահեռաբար ազդել է նաև աղքատության կրճատման վրա: Միևնույն ժամանակ, չնայած պաշտոնական վիճակագրության կողմից նշվող աղքատության կրճատման ցուցանիշներին, 1999 թվականից ի վեր խորացել է հարուստների ու աղքատների եկամուտների տարբերությունը, ինչը նշանակում է, որ ՀՀ-ում տնտեսական աճի բարձր տեմպերին զուգահեռ գոյություն ունեն բաշխման ու վերաբաշխման խիստ անկատար մեխանիզմներ և հնարավորությունների ձևավորման համար անհրաժեշտ նյութական բազայի ծայրահեղ անհավասարություն: Պաշտոնական վիճակագրությունը ցույց է տալիս նաև, որ միգրացիայի ծավալների կրճատման վրա տնտեսական աճի և աղքատների կենսամակարդակի բարելավման «բարձր» տեմպերը առանձնապես չեն ազդել: Նկատենք, որ 20% ամենաաղքատ և 20% ամենահարուստ բնակչության եկամուտների հարաբերակցությունը ներկայացնող պաշտոնական վիճակագրությունը խիստ կասկածելի է: Եթե նկատի ունենանք, որ աղքատության

21 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., էջ 21:

Աղյուսակ 5.2 * ՀՆԱ 1 շնչի հաշվով

	1999	2003	2004	2005	2006
ՀՆԱ 1 շնչի հաշվով, ԱՄՆ դոլար	571.4	874.1	1113	1523	1982.1
Աղքատ բնակչության թվաքանակը (%)	56.1	42.9	34.6	29.8	26.5
Շատ աղքատ բնակչության թվաքանակը	21	...	6.4	4.6	4.1
Եկամուտների համակենտրոնացման Ջինի գործակիցը	0.57	0.434	0.395	0.359	0.369
20 % ամենաաղքատ և 20 % ամենահարուստ բնակչության եկամուտների հարաբերակցությունը	3.6	7.5	10.6	9.5	7.6
Միգրացիայի տեմպերը	....	9500	9200	9300	8000**

* Աղյուսակում ներկայացված տվյալները վերցված են ԿԶԾ-ից, իսկ միգրացիայի տվյալները՝ ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք-2008-ից:

** Նկատենք, որ միգրացիայի պաշտոնական տվյալները չեն համընկնում տարբեր հետազոտությունների տվյալներին: Մասնավորապես ԵԱՀԿ և ԱՄՏ-ի (Առաջավոր սոցիալական տեխնոլոգիաներ) համատեղ հետազոտության տվյալներով՝ 2002-ից մինչև 2005թ. Հայաստանից մեկնած աշխատանքային միգրանտների թիվը կազմում է 116.000-147.000 մարդ, իսկ դրանց մեջ անվերադարձ մեկնածներինը 42.500-53.800, տես՝ Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից 2002-2005 թթ., էջ 63: Իսկ 2005-2006 թթ.՝ 104.000-155.000 մարդ, որոնց մեջ չվերադարձածները՝ 29.000-35.000, տես՝ Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., էջ 76: Այնպես որ, թվային տվյալների առումով միգրացիայի հետազոտությունը դեռևս շատ անմխիթար վիճակում է, ինչի պատճառով էլ վերլուծության ընթացքում աշխատում ենք խուսափել դատողությունները թվային տվյալներից բխեցնել, քանի որ քանակական տարբեր հետազոտությունների տվյալների նկատելի տարբերությունները բարդացնում են վերլուծություն իրականացնելու խնդիրը:

գիծը ըստ ԿԶԾ-ի 21555 դրամ է²², ապա ամենաաղքատ բնակչության եկամուտները դրանից ցածր պետք է լինեն: Եթե նույնիսկ հաշվարկային միավոր ընդունենք աղքատության շեմը, ապա ըստ պաշտոնական տվյալների՝ ամենահարուստների եկամուտը այդ թվից 7,6 անգամ է ավելի, այսինքն՝ հավասար է 163818 դրամի: Սա դժվար է իրատեսական համարել: Պարզ դիտարկումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ եկամուտների իրական տարբերությունը այսօր ՀՀ-ում կարող է կազմել ավելի քան մի քանի տասնյակ անգամ: Իսկ եթե վերցնենք 10% ամենաաղքատ և 10% ամենահարուստ բնակչության եկամուտների իրական տարբերությունը, ապա չի բացառվում, որ իրականում այն կազմի շատ ավելին:

Նկատենք նաև, որ աղքատության գնահատման շեմը ՀՀ-ում հենվում է նվազագույն պարենային, այլ ոչ թե նվազագույն սպառողական զամբյուղի ցուցանիշի վրա: Իսկ դա խոսում է այն մասին, որ ՀՀ-ում որդեգրված տնտեսական աճի քաղաքականությունը չի համապատասխանում ՄՁ գաղափարախոսությանը, որի համաձայն առանցքային կարևորություն է տրվում տնտեսական աճի արդյունքում ձևավորված սպառողական հնարավորությունների աճին, այլ ոչ թե զոյատևման բավարար մակարդակին: Եթե տնտեսական աճը չի հանգեցնում դրան, ապա այն չի կարող դրական գնահատվել ՄՁ տեսանկյունից: Այս առումով, տնտեսական քաղաքականության ոլորտում ՄՁ հայեցակարգի ամենատարրական պահանջների կատարումը հավանաբար հնարավոր կլինի միայն 2018 թվականին: Խնդիրն այն է, որ միայն այդ տարուց սկսած է նախատեսվում աղքատության շեմի գնահատման ցուցանիշը հաշվարկել նվազագույն սպառողական զամբյուղի հիման վրա²³: Անցած 18 տարիներին Հայաստանում իրականացված տնտեսական քաղաքականությունը ընթացել է հիմնականում տնտեսական զարգացման, այլ ոչ ՄՁ հայեցակարգի շրջանակներում: Դա բառացիորեն արտացոլված է ինչպես ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնական փաստաթուղթ հռչակված ԿԶԾ-ում²⁴, այնպես էլ ՀՀ-ում կառուցվածքային բարեփոխումներ

րի մակարդակում իրականացված տնտեսական քաղաքականության գերակայություններում, մասնավորապես՝ մակրոտնտեսական կայունության ստեղծմանն ուղղված այնպիսի միջոցառումներում, ինչպիսիք են պետության դերի կրճատումը, առևտրի ազատականացումը, սղաճի սահմանափակումները: Իրական քաղաքականության առաջնահերթություններում դեռևս արմատավորման անհրաժեշտություն ունեն այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են ՄԿ-ի զարգացումը, կուտակումը ու աշխատաշուկայում ներդրվելու հնարավորությունների ընդլայնումը, գործարարությամբ զբաղվելու և մրցակցության հավասար պայմանների ձևավորումը, բնական միջավայրի պահպանությունը, տնտեսական ռազմավարությունների մեջ մարդկանց մասնակցության դերի բարձրացումը և այլն:

ՀՀ կառավարության և մի շարք միջազգային կառույցների, մասնավորապես ՀԲ-ի ու Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄՀ) կողմից մեծ կարևորություն է տրվում վերջին մի քանի տարում ՀՀ տնտեսական աճի բարձր՝ երկնիշ ցուցանիշներին: Բնականաբար, այն որոշակի աշխուժություն էր մտցրել երկրում: Տնտեսական աճի «բեռի» հիմնական մասը ընկնում էր շինարարության, հանքարդյունաբերության, ադամանդագործության ու մի քանի այլ ոլորտների վրա: Այսինքն, տնտեսական աճը կառուցվածքային տեսանկյունից չափազանց սահմանափակ տարապատկեր ունի, ինչը չի խոսում ՄԿ-ի զարգացման հնարավորությունների միջավայրի ձևավորման օգտին: Շատ մասնագիտությունների տեր մարդիկ ՀՀ-ում պարզապես իրացման ոլորտ չունեն: Այսպես օրինակ՝ 2002 թ. շրջանավարտների շուրջ 60 %-ը բուհն ավարտելուց երեք տարի անց չի գտել մասնագիտական աշխատանք, իսկ 40%-ից ավելին ընդհանրապես աշխատանք չի գտել²⁵:

Որակյալ աշխատուժի մասին խոսելիս նկատի չունենք ՀՀ կառավարող որոշ շրջանակներում շրջանառվող այն ընկալումները, երբ դրա տակ գլխավորապես հասկացվում են շինարարության որակյալ բանվորներն ու արհեստավորները, այլ՝ ունակությունների ավելի բարձր ստեղծագործական դիապազոն և մրցունակության բարձր որակներ ունե-

22 Աղքատության գիծը ՀՀ-ում հաշվարկվել է ըստ պարենային նվազագույն զամբյուղի՝ Կայուն զարգացման ծրագիր, էջ 37:

23 Կայուն զարգացման ծրագիր, էջ 37:

24 Տես՝ Կայուն զարգացման ծրագիրն ամբողջությամբ:

25 Կրթական վերափոխումները Հայաստանում, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց-2006, Երևան, 2007, էջ 93:

ցող մարդկային ներուժը: Ի դեպ, այս խնդիրը չնայած բազմիցս հնչեցվել է կառավարությունում, սակայն ՀՀ կառավարության 2009թ. ծրագրում, ինչպես նաև ԿԶԾ-ում նախատեսված ներդրումների տեսանկյունից, շատ բույլ է արտահայտված:

Այս առումով կարևոր է, որ ԿԶԾ-ում նախատեսվող հեռանկարային՝ մինչև 2021թ. նպատակադրումներին տրվի հայեցակարգային մնան ուղղվածություն: Ճիշտ է, ԿԶԾ-ում կրթական ծախսերի որոշակի դինամիկա նախատեսվում է, սակայն բավական է նկատել, որ ներկայումս ծախսերի մոտ 76,6 %-ը, իսկ 2021 թ. 73 %-ը նպատակաուղղվում է հանրակրթությանը: Մասնագիտական որակյալ ներուժի համար պատասխանատու բուհական ոլորտի վրա նախատեսված ծախսերը ընդհանուր կրթական ծախսերի կտրվածքով ներկայումս կազմում են 6,2 %, իսկ 2021 թ. նախատեսվում է հասցնել 11 %-ի²⁶: Սա նշանակում է, որ ՀՀ-ում *ներկայումս իրականացվող և առաջիկայում ծրագրավորվող փոփոխական քաղաքականությունը որակյալ ՄԿ-ի կուտակման համար նպաստավոր միջավայր ձևավորելու առումով նոր բարեփոխումների կարիք ունի:*

Նշվածից հետևում է, որ Հայաստանում մարդկային զարգացման միջավայրի ձևավորումը, մասնավորապես մարդկային հնարավորությունների ու ազատությունների աճի հայեցակարգային մոտեցումները անհրաժեշտ է ներառել ՀՀ տնտեսական ռազմավարության և կառավարության կողմից վարվող իրական քաղաքականությունների առաջնահերթություններում և ընդհանրապես համարել հիմնարար խնդիր ՀՀ համար: Այդ դեպքում հնարավոր կլինի ՀՀ-ում խրախուսել այնպիսի գործընթացներ, որոնք ստեղծում են մարդկային կապիտալի ձևավորման ու զարգացման հեռանկարներ ինչպես հասարակական, այնպես էլ անհատական մակարդակներում:

5.2.2. Մարդկային կապիտալ և սոցիալական կապիտալ. մարդկային զարգացման և արտագաղթի որակական առումները

Սոցիալական կապիտալ (ՄԿ) եզրույթը մենք կիրառում ենք բացառապես ՄՁ հայեցակարգի արամաբանության շրջագծում:

Ուստի դրա տակ հասկացվում են մարդկանց միջև համագործակցության բոլոր այն ձևերը և դրանք կանոնակարգող նորմերը, սովորույթները, ավանդույթները և հաստատությունները, որոնք նպաստում են հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային ոլորտներում ՄԿ-ի ներդրմանը, շրջանառության իրագործմանը և աճին: Այս առումով, ցանկացած ոլորտ, անկախ իր բուն նպատակից ու իմաստից, ձեռք է բերում նաև ՄՁ արժևորում: Այսինքն՝ դառնում է մարդու համար իրացվելու հնարավորություն ձևավորող բնագավառ: Ահա այս պատճառով ՄԿ-ն լայն առումով ընկալում ենք որպես մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների միջավայր, իսկ նեղ առումով՝ ցանկացած առանձին վերցրած սոցիալ-մշակութային, քաղաքական կամ տնտեսական հաստատություն՝ որպես այդ միջավայրի առանձին վերցրած բաղադրիչ: Ցանկացած հաստատություն, եթե ունի մարդու համար հնարավորությունների ու ազատությունների իրացմանը նպաստելու հատկանիշ, ունի նաև ՄԿ-ի դերակատարում կամ, ավելի ճիշտ, վեր է ածվում հենց ՄԿ-ի: Այսպես, եթե տնտեսական հաստատությունը բույլ է տալիս մարդկանց կամ թեկուզ մեկ մարդու իրացվել և զարգացնել իր ունակությունները, ապա այն արդեն ՄԿ է, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս մարդուն իր ՄԿ-ն ներդնել շրջանառության մեջ և զարգանալ:

Միգրացիայի դրդապատճառներն ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ դրանցում մեծ տեղ են զբաղեցնում աշխատանքի հետ կապված այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են ընդհանրապես աշխատեղերի և, մասնավորապես, բավարար վարձատրվող աշխատատեղերի պակասը, մասնագիտական աշխատանքի բացակայությունը: Այլ պատճառների մեջ կարևորվում են ՀՀ-ում հեռանկարների բացակայությունը, գործարարությանը զբաղվելու խոչընդոտները, անառողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտը²⁷: Իսկ ըստ որակական հետազոտությունների՝ արտագաղթելու որոշում կայացնելու գործում հաճախ իր դերն

27 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ, էջ 82: ՀԱԲ տվյալներ, էջ 10: Գալստյան Մ., ՀՀ գյուղական բնակչության աշխատանքային միգրացիայի սոցիոլոգիական հետազոտություն, Երևան, 2006, էջ 71: Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոնի էլեկտրոնային նյութեր, www.crc.am:

26 Կայուն զարգացման ծրագիր, էջ 261-262:

է խաղում հենց մարդու իրացվելու ու համարժեք գնահատվելու պայմանների անբավարարությունը²⁸: Հատկապես լուրջ հիմնահարց է դիտվում հովանավորչությունը կամ, այսպես ասած, ծանոթ-բարեկամով «առաջ գնալու հնարավորությունը»: Մեր ազգագրական հետազոտությունները նույնպես վկայում են այն մասին, որ մարդկանց արտագաղթի համար խթանիչ գործոն կարելի է համարել հասարակական կյանքում ձևավորված «արտոնյալության» ու «ոչ արտոնյալության» միջև խորացող անջրպետը²⁹: «Արտոնյալները» խմբակային նեղ շահերի հիման վրա միմյանց կապված ոչ մեծ թվով ընտանիքներ կամ մերձավորների խմբեր են ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ մարզերում, որոնք կարողանում են ինչ-ինչ ճանապարհներով ձեռք բերել իշխանության լծակներ և ծառայեցնել դրանք սեփական խմբակային կամ ազգակցական շրջապատին: Մնացած բնակչությունը, հակառակը, գրկվում է ռեսուրսներից օգտվելու լիարժեք հնարավորությունից: Ստացվում է այնպես, որ արտոնյալ «փակ» խմբերի հնարավորությունները աճում են բնակչության մեծամասնությունը կազմող «ոչ արտոնյալների» հնարավորությունների սահմանափակման հաշվին: Բնույթով «փակ» տիպի այդ խմբերը կարողացել են տեղական, տարածքային ու հանրապետական մակարդակով իրենց ձեռքում կենտրոնացնել տնտեսական, քաղաքական ու ուժային լծակները:

Նշված երևույթի պատճառները տարբեր են, սակայն փաստն այն է, որ 1990-ականների առաջին կեսերին արդեն ՀՀ-ում ձևավորվեց մի իրավիճակ, երբ իրացվելու ավելի մեծ հնարավորություն էին ստեղծում «փակ» տիպի որակները, քան «բաց»: ՀՀ-ում ձևավորված հարաբերությունները և դրանք կարգավորող ՄԿ-ն նույնպես բնույթով «փակ» է: Այդ պատճառով սոցիալական շարժունության ու հաջողության հասնելու առավել մեծ հնարավորություններ ստանում են այն մարդիկ, ովքեր անկախ իրենց կրթական ու մասնագիտական մակարդակից շահագրգռված են «փակ» հա-

մակարգի համար նշանակալի սոցիալական ու մշակութային կապիտալների վերարտադրությանը: Նշվածի հետևանքով չափազանց ծանր վիճակում են հայտնվել իրենց ՄԿ-ի իրացման ձգտում ունեցող անհատները, որոնց համար ՀՀ-ում ձևավորված հիմնականում «փակ» բնույթի ՄԿ-ն թույլ չի տալիս իրացվել և սահմանափակում է նրանց հնարավորություններն ու ազատությունները: Իսկ այն անհատները, որոնք ցանկանում են դիմել փոփոխությունների, հաճախ ենթարկվում են լուրջ դիմադրության, օտարման և ճնշման, ընդհուպ կյանքի համար վտանգավոր ֆիզիկական ձևերով³⁰: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ՀՀ-ում ձևավորված ՄԿ-ի «փակ» խմբակային բնույթը շատ առումներով բնորոշ է մարդու գործունեության համարյա բոլոր՝ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հասարակական ոլորտներին և ՄՁ տեսանկյունից այն կարիք ունի էական բարեփոխումների, ինչը հնարավոր է իրագործել հատուկ և համակարգված ձևով մշակված քաղաքականության ներդրման միջոցով: Այս առումով կարևոր է նկատի ունենալ ԱՀՌԾ-ի մասնակցային գործընթացի, մասնավորապես սոցիալական գործընկերության համաձայնագրի փորձը, որը չնայած կայացման լուրջ խնդիրներին, արդեն սոցիալական նոր որակի կապիտալի ձևավորմանն ուղղված դրական քայլ է: Ըստ էության, գլխավոր խնդիրներից մեկը ՀՀ-ում **սոցիալական կապիտալի գերազանցապես խմբակային բնույթի փոփոխությունն է մասնակցային մշակույթի հիմքի վրա կառուցված և նոր՝ «բաց» որակներով բնութագրվող այնպիսի նոր ինստիտուցիաներով, որոնք կարող են խրախուսել մարդկային կապիտալի կուրակման, հանրային ոլորտներում դրանց ներդրման ու հավելյալ արժեքի չեզոքման գործընթացները: Սա կարող է էականորեն ազդել** մարդկային որակյալ կապիտալի արտահոսքի տրամադրվածության վերջին տարիներին նկատվող աճի վրա³¹:

30 Նշվածը հաստատող նյութեր կարելի է հանդիպել նաև կոռուպցիայի ոլորտին վերաբերող վերջին հետազոտություններից մեկում՝ տես 2008 թ. Հայաստանի բնակչության շրջանում անցկացված կոռուպցիայի վերաբերյալ հանրային կարծիքի հետազոտություն, Երևան, 2009, էջ 23:

31 Ըստ օտար հետազոտողների, չնայած միգրացիայի դիմողների թիվը վերջին տարիներին ՀՀ-ում շատ մեծ չէ, բայց արտագաղթելու արամադրություն

5.2.3. Մարդկային կապիտալի վերարտադրության ու մարդկային զարգացման հնարավորությունների հիմնախնդիրը և միգրացիոն տրամադրությունների ձևավորումը

Նախորդ երկու պարագրաֆներում մենք արդեն բավականաչափ խոսեցինք այս հիմնախնդրի մասին: Այստեղ մենք կփորձենք ընդհանրացնել ՄԿ աճողական վերարտադրության ու ՄՉ բնագավառներում առկա այն հիմնահարցերը, որոնք կարող են ազդել միգրացիոն տրամադրությունների ու տեղաշարժերի ձևավորման վրա:

Կրթություն և հնարավորությունների աճ: Հայաստանում կան մարդիկ, ովքեր իրենց ունակություններով են աղքատ, քանի որ նրանք չեն ունեցել դրանք բացահայտելու կամ զարգացնելու հնարավորություն: Այս առումով շատ կարևոր է, որ կրթական համակարգը լինի այնպիսին, որ թույլ տա երեխային բացահայտել, գտնել իր մեջ այն ունակությունները, որոնք թույլ են տալու կյանքում իրեն հաջողակ զգալ և ի վերջո նպաստելու են մասնագիտական առումով ճիշտ ընտրություն կատարելու: Հայաստանի մարզերում մեր իրականացրած քանակական, ինչպես նաև այլ որակական հետազոտությունների նյութերը ցույց են տալիս, որ շատ ծնողներ այն կարծիքին են, որ իրենց բնակավայրերում անհրաժեշտ է ձևավորել գոնե տարրական պայմաններ ու հնարավորություններ երեխայի ունակությունները բացահայտելու համար: Շատ բնակավայրերում անհրաժեշտ են արվեստի, սպորտի, տեխնիկական և այլ մարդկային հմտությունների բացահայտման հնարավորություններ, քանի որ հանրակրթական դպրոցները լուծում են գլխավորապես ընդհանուր գրագիտության խնդիրը: Իրենց ունակությունները բացահայտելու հնարավորություն պետք է ունենան բոլոր երեխաները, անկախ բնակության վայրից և սոցիալ-տնտեսական ապահովության աստիճանից: Դրանից է կախված երեխայի հետագա ճակատագիրը: Կան նման պայմաններ՝ երեխան ապագա կունենա, չկան՝ երեխան կարժանանա Հովի. Թումանյանի՝ անցած

ունեցողների տեսակարար կշիռը բավական մեծ է և կազմում է բնակչության մոտ 46,7 %-ը: Жакевич В.Д., Миграционные настроения в странах СНГ (по итогам международного исследования), Социологические исследования, # 10, 2008, стр. 91.

դարակարգի համար բնութագրական «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքի հերոսի բախտին³²:

Հենվելով կրթական ոլորտին վերաբերող հրապարակումների³³, ինչպես նաև մեր փորձագիտական և դաշտային հետազոտությունների իրականացման բազմամյա աշխատանքի ընթացքում կուտակված տվյալների վրա, կարելի է ասել, որ Հայաստանի գյուղերում, փոքր և միջին քաղաքներում և նույնիսկ Երևանում երեխաների **ունակությունները լիարժեք կերպով բացահայտելու** համար հանրակրթական համակարգի ընձեռած հնարավորությունները սահմանափակ են և խորքային բարեփոխումների կարիք ունեն: Իսկ **ունակությունների ու կարողությունների զարգացման** տեսանկյունից նույն խնդիրները կանգնած են նաև բուհական համակարգի առջև: Ամենաէականը՝ երկու համակարգերն էլ կարիք ունեն այնպիսի բարեփոխումների, որոնք կարող են հանգեցնել ուսուցման գործընթացին ուսուցանվողին **մասնակից դարձնելուն** և դրանով իսկ նրա մեջ ստեղծագործաբար մտածելու ունակությունը զարգացնելու հիմնախնդրի լուծմանը, որը դիմամիկ զարգացող այսօրվա աշխարհում մարդու հնարավորությունների ու ընտրության ազատության, այդ թվում նաև միգրացիային առնչվող տեղաշարժի ազատության գլխավոր պայմաններից է³⁴: Խնդիրն այն է, որ մարդկային կապիտալի ավելի բարձր որակներ ունեցող անհատներն ավելի լայն հնարավորություն են ստանում ազատ տեղաշարժման համար և այս առումով կրթական համակարգի բարեփոխումը կարող է ընդլայնել մարդկանց տեղաշարժման ազատության հնարավորությունը: Եվ ընդհանրապես մարդկանց, ինչպես սեփական քաղաքացիների, այնպես էլ օտարերկրյա միգրանտների տեղաշարժման ավելի լայն հնարավորություններ տալիս են հատկապես այն երկրները, որոնք աչքի են ընկնում մարդկային զարգացման առավել բարձր նկարագրով:

32 Պատմվածքում գրողը նկարագրում է ուսման հանդեպ հատուկ ձգտումների ունեցող գյուղացի փոքրիկ տղայի ողբերգությունը, ում ծնողները չեն կարողանում ուղարկել քաղաք ուսում ստանալու:

33 Կրթական վերափոխումները Հայաստանում, ՄՉԱԶ-2006, Ս. Մանուկյան, նշվ. աշխ.:

34 Նկատենք, որ նման որակների անբավարարություն է, որ հաճախ հայաստանցիներին մղում է արտագաղթել ավելի շատ ցածրորակ աշխատուժի պահանջարկ ներկայացնող ՌԴ, քան ավելի զարգացած եվրոպական երկրներ, որտեղ որակյալ մարդկային ներուժի պահանջարկն այսօր աճում է:

Երեխաների ունակությունների բացահայտման ու զարգացման և նրանց ապագայի հանդեպ ծնողներից շատերի մտահոգությունը և դա չիրականացնելու դեպքում գիտակցվող մեղքի ծանրությունը գնալով ավելի էական դեր է խաղում ինչպես մարզերից մայրաքաղաք ներպետական միգրացիաների, այնպես էլ Հայաստանից արտագաղթի համար: Ծիշտ է, քանակական տեսանկյունից այն դեռ գտնվում է գերազանցապես ցանկությունների ու հակվածության մակարդակում և շատ մեծ կշիռ չունի իրական արտագաղթի պատճառների մեջ: Սակայն, չի կարելի բացառել, որ այն կարող է ահագնանալ: Վերևում արդեն խոսվեց ուսանողական միգրացիայի քանակական դրսևորումների մասին: Դրա համար կարծեք թե խթանիչ դեր կարող են ունենալ նաև ազգային մտածողության այնպիսի հատկանիշները, որոնք վերաբերում են երեխայի կրթության կարևորմանը, բարեկեցիկ կյանքի համար տեղաշարժվելու պատրաստակամությանը, օտար միջավայրերում հարմարվելու ունակությանը, մեծ սփյուռքի, հետևաբար և սոցիալական կապերի առկայությանը: Որ ՀՀ բարձրագույն կրթական համակարգում միջազգային մակարդակով մրցունակության առումով կան լուրջ խնդիրներ, վկայում է նաև այն, որ Ռուսաստան մեկնած ՀՀ միգրանտների մեջ բուհական կրթություն ունեցողների գերակշիռ մեծամասնությունը չի աշխատում իր մասնագիտությամբ և զբաղվում է բարձրագույն կրթությանը ոչ հարիր գործունեությամբ:

Գաղտնիք չէ, որ զարգացած երկրներն ունեն միգրացիոն հոսքերը կարգավորող իրենց օրենսդրական, պատկերավոր ասած, գտիչները (ֆիլտրերը): Դրանցով հաջողությամբ անցնելու և ընդունող հասարակությունում որպես լիարժեք մարդ կայանալու ու զարգանալու հնարավորություն ունեն այն միգրանտները, որոնց կրթական մասնագիտական որակավորումը բարձր է: Այսինքն, կրթական համակարգի խնդիրները զարգացման ձգտող երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, ունեն սերտ առնչություն էմիգրանտների ՄՁ երաշխավորման հիմնահարցի հետ, որը լուրջ հիմնախնդիր է ամբողջ աշխարհում: ՄՁ տեսանկյունից կրթության առնչությունը միգրացիային ունի ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին կարևորություն: **Այսինքն՝ այն կարող է ոչ միայն նպաստել միգրացիոն տրամադրությունների**

րի և գործողությունների ներկա սրության փոփոխմանը, այլ նաև նպաստել, որ ՄՁ տեսանկյունից ՀՀ միգրանտները ազատ տեղաշարժման ավելի լայն հնարավորություններ ստանան, ինչպես և ավելի բարենպաստ վիճակում հայտնվեն այն երկրում, ուր արտագաղթել են: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանն ունի միգրացիայի բարձր մակարդակ: Փաստ է նաև, որ էմիգրանտների գերակշիռ մեծամասնությունը արտագաղթում է ՄՁ տեսանկյունից ոչ գրավիչ Ռուսաստանի Դաշնություն: Խոսքն այստեղ միգրացիան ոչ թե որպես մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների ընդլայնման տեսանկյունից քննարկելու մասին է, այլ գոնե նրա կյանքի ֆիզիկական պարզ վերարտադրությունը երաշխավորելու: Հետևաբար, քանի դեռ Հայաստանում ՄՁ աճի տեմպերը թույլ են, միգրացիայի հետ կապված արտաքին ու ներքին բնույթի հիմնախնդիրների լուծման հնարավորությունները նույնպես դանդաղ են աճում: Այս առումով պետական գլխավոր խնդիրներից մեկը դառնում է հայաստանյան միգրատների մարդկային պոտենցիալի զարգացման ապահովումը: **Այսինքն՝ այն, որ մարդիկ միգրացիայի դիմելուց առաջ հնարավորություն ստանան շարունակական կրթության որակյալ ու ֆունկցիոնալ համակարգի ներդրման միջոցով իրենց որակավորումը բարձրացնելու և, նախ, մեծացնելու իրենց տեղաշարժման ազատության հնարավորությունները և, հետո, արտագաղթելու ոչ թե տնտեսապես թույլ զարգացած և կրթական առումով ոչ բարձրորակ աշխատուժի պահանջ ունեցող Ռուսաստանի Դաշնություն, այլ ՄՁ տեսանկյունից մարդու հնարավորությունների աճի միջավայր ունեցող զարգացած երկրներ:** Կարծում ենք, որ Հայաստանից արտագաղթողների մեջ թեկուզ բարձրագույն և մասնագիտական կրթություն ունեցողների որակյալ վերապատրաստման դեպքում, շատերը հաջողությամբ կիրացվեն զարգացած երկրներում, ինչը ոչ միայն ֆինանսական, այլ նաև փորձի ներմուծման տեսանկյունից դրական հեռահար ազդեցություն կարող է ունենալ Հայաստանի համար: Ինչ վերաբերում է այդ խնդրի կանոնակարգմանը և, հատկապես, նյութատեխնիկական հիմքերի ստեղծմանը, ապա դա չնայած այստեղ քննարկման խնդիր չէ, սակայն կարող ենք պնդել, որ լուծելի հիմնահարց է:

Ինտենսիվ արտագաղթի պատճառների քվին դասվող մյուս կարևոր խնդիրը երեխային պատշաճ կրթություն ապահովելու նպատակով բնակավայրի փոփոխության կամ էլ երեխայի կրթական ծախսերը հոգալու նպատակով ծնողներից մեկի աշխատանքային միգրացիան է: Ինչպես երևում է միգրանտների վաստակած գումարների ծախսերի կառուցվածքից, դրանում առաջնայիններից են կրթական ծախսերը³⁵: Կրթության խնդիրը կարևոր է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին միգրացիաների տեսանկյունից: Նկատենք, որ գյուղից քաղաք արտահոսքում ուսանող երիտասարդության շարժը զգալի նշանակություն ունի: Հավանական է, որ առաջիկայում փոքր գյուղերում ավագ դպրոցի հետ կապված փոփոխությունների պատճառով այդ շարժն ավելի ակտիվանա: Չի բացառվում, որ այս դեպքում մեծանա նաև ընտանիքով բնակավայրը փոխելու հակվածությունը:

Տնտեսություն և հնարավորությունների

առ: ՄՁ հայեցակարգի տեսանկյունից տնտեսության զարգացման խնդիրը մարդկանց իրենց ունակությունների հիման վրա իրացվելու բնագավառների բազմազանության ապահովումն է: Տնտեսական ոլորտին վերաբերող վերը ներկայացված քննարկումը ցույց տվեց, որ ՀՀ-ից արտագաղթի հիմնական պատճառները պայմանավորված են հենց ՄՁ տեսանկյունից Հայաստանի տնտեսության ոչ բավարար գրավչությամբ: *Եթե ՀՀ տնտեսությունը զնահասարակ միգրացիայի դիվերսիֆիկացիոն, սպա կարելի է ասել, որ արտագաղթը Հայաստանից կանոնավորելու համար անհրաժեշտ է հասնել հետևյալ խնդիրների լուծմանը*, մասնավորապես՝

- մարդկանց համար իրատեսորեն վարձատրվող նոր աշխատատեղերի ստեղծում,
- պահանջվող աշխատանքի դիմաց բավարար և համարժեք աշխատավարձի վճարում ապահովող բարեփոխումներ,
- տնտեսական աճի կառուցվածքի տարապատկերի և մասնագիտական աշխատանք գտնելու հնարավորությունների ընդլայնմանը տանող տնտես-

ական քաղաքականության մշակում և իրականացում,

- մարդու համար իրացվելու ու մասնագիտորեն աճելու տնտեսական հնարավորությունների ընդլայնում:

Տնտեսական ոլորտում արտագաղթի պատճառ հանդիսացող բոլոր հիմնախնդիրներն էլ վերաբերում են նաև ՄՁ խնդրին: Մի կողմից այն կապված է կենսամակարդակի առաջնային պահանջումների բավարարման հետ, ինչը մարդու կյանքի պահպանման ու առողջության խնդիր է, քանի որ անհրաժեշտ սնունդի, տաքության ու կացարանի անբավարար պայմանները առաջացնում են թերսնում, մրսածություն, հոգեկան սարեսային ու այլ անցանկալի վիճակներ, որոնք նպաստում են հիվանդությունների տարածմանն ու կյանքի տևողության կրճատմանը: Այսինքն՝ տնտեսական դրդապատճառներով արտագաղթ ծնող միգրացիոն տրամադրությունների ձևավորման գլխավոր խնդիրը բավարար կենսամակարդակի ապահովման խնդիրն է, ինչը ՄՁ չափման կարևոր բաղադրիչներից մեկն է: Դեռ դժվար է ասել, եթե չլինեին արտագաղթը և դրա շնորհիվ ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումները, արդյոք հնարավոր կլիներ անցած 10 տարում կյանքի սպասվող տևողության ցուցանիշը պահպանել նույն մակարդակին:

Ամփոփելով՝ մեկ անգամ ևս շեշտենք, որ արտագաղթի կանոնակարգման հետ կապված հիմնախնդիրներից շատերը Հայաստանում կապված են ՄՁ ոլորտի հետ: Դրանցում առաջնային կարևորություն պետք է տալ հետևյալ հիմնահարցերի լուծմանը՝

1. բնակչության լայն խավերի բավարար կենսամակարդակի ապահովմանը նպատակաուղղված տնտեսական համակարգի ձևավորում,
2. որակյալ մարդկային ներուժի պահանջարկ ներկայացնող, մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների աճին նպատակաուղղված տնտեսական քաղաքականության որդեգրում,
3. բնակչության լայն խավերի համար մասնակցության ու ներդրման պահանջարկ ներկայացնող և հավասար մրցակցային պայմաններ ապահովող տնտեսական համակարգի ձևավորում,
4. մարդու ունակությունների բացահայտ-

35 ՀՀ ԿԲ-ի հետազոտություն, էջ 76: Տես նաև սույն գլխույցի «Միգրանտների դրամական փոխանցումները: Սփյուռքի դերը մարդկային զարգացման գործընթացում» բաժնում:

ման ու զարգացման տեսանկյունից միջազգային չափանիշներով մրցունակ, խորքային-ստեղծագործական որակներով բնութագրվող կրթական համակարգի ձևավորում:

Նշված հիմնախնդիրների հիմնական մասը կապված է ՄՁ հայեցակարգի տեսանկյունից ՀՀ ԿԶԾ-ի վերանայման անհրաժեշտության հետ: *Այսինքն, Հայաստանը կարող է զգալի դրական արդյունքներ գրանցել ինչպես ՀՀ-ում միգրացիա ծնող ՄՁ անբավարար միջավայրի բերությունների հաղթահարման, այնպես էլ այլ երկրներում հայաստանյան միգրանտների ՄՁ ավելի բարվոք պայմաններում հայրն-վելու երաշխիքների ձևավորման առումներով, եթե երկիրը իր զարգացման ռազմավարության հիմքում դնի ՄՁ հայեցակարգը:*

5.3. Միգրացիայի ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա. դրական և բացասական միտումներ

Միգրացիայի ազդեցությունը ՄՁ վրա միանշանակ դժվար է գնահատել: Այն ունեցել է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքներ: Միևնույն ժամանակ, ազդեցությունը կարելի է գնահատել ինչպես անհատական, այնպես էլ պետական (հասարակական) մակարդակներում: Ստացվում է այնպես, որ հաճախ անհատական մակարդակում գրանցված դրական արդյունքը հասարակական մակարդակում ձեռք է բերում բացասական կողմեր: Շատ դժվար է կողմնորոշվել նաև այն հարցում, թե ինչպիսին է միգրացիայի հետևանքով առաջացած այս կամ այն երևույթի վերջնական ազդեցությունը (դրական³⁶, թե՞ բացասական), որը ՄՁ տեսանկյունից անհատական և հասարակական մակարդակներում տվել է հակադիր՝ դրական և բացասական արդյունքներ: Առկա է նաև նույն երևույթի մերձակա և հեռահար ազդեցությունները գնահատելու խնդիր:

5.3.1. Միգրացիոն գործընթացների ազդեցությունը մարդկային զարգացման վրա

ՀՀ-ում էմիգրացիայի առաջին ինտենսիվ ալիքն սկսվեց արդեն 1991 թվականից և, ըստ ոչ պաշտոնական աղբյուրների, մինչև 1996 թվականն ընկած ժամանակահատվածը արտա-

գաղթողների թիվը կազմում էր մոտ 677000 մարդ³⁶, իսկ որոշ տվյալների համաձայն էլ 1990-ականներին արտագաղթողների թիվը հասել է մոտ 800000-ի³⁷: Առավել տարածված կարծիքի համաձայն, որը ներկայացված է այս զեկույցի սկզբնամասում, մինչև այսօր ՀՀ-ից արտագաղթածների թիվը մոտավորապես կազմում է 800000-1000000 մարդ: Ըստ տարբեր կարծիքների, արտագաղթի հետևանքով Հայաստանը ունեցել է հատկապես որակյալ մարդկային ներուժի արտահոսք: Հատկապես ճակատագրական է համարվում 1990-ականներին ՀՀ-ն լքած մտավոր ներուժի արտագաղթը: Ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների՝ մինչև 1996թ. Հայաստանից արտագաղթածների մեջ բարձրագույն ու թերի բարձրագույն կրթությամբ անհատների թիվը կազմել է շուրջ 46%, այն դեպքում, երբ Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թվում այդ ցուցանիշը կազմել է 25 %: Այդ տարիներին ՀՀ-ն լքել է հումանիտար, բնական և տեխնիկական բարձրագույն կրթություն ունեցող մասնագետների 1/3-ը: Այս տարիներին արտագաղթողների մեջ քաղաքային բնակչությունը կազմել է 75 %³⁸:

Վերը նշած որակյալ ներուժի արտագաղթը զգալիորեն **բացասական** ազդեցություն է ունեցել ՀՀ զարգացման գործընթացների վրա մի քանի առումներով: Նախ, հիմնականում մայրաքաղաքային մտավոր աշխատուժի կարևոր մասը կազմող մարդկանց այդ համախումբը իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն կարևոր որակներ ունեցող ՄԿ, այլև երաշխավորելով ՄԿ-ի կուտակման անհրաժեշտ և բավարար աստիճան, դրա հիման վրա ապահովում էր նաև քաղաքային միջավայրին բնորոշ *սոցիալական և մշակութային կապիտալների* բնականոն վերարտադրությունը և փոխանցումը գալիք սերնդին: Մեր կարծիքով, արտագաղթի ամենից լուրջ բացասական ազդեցությունը, որն առաջացել է մարդկային որակյալ ներուժի արտահոսքի հետևանքով, դա **մարդկային կապիտալի կուտակման** գործընթացում նկատվող հիմնախնդիրներն են, որոնք փաստորեն խաթարել են նաև *քաղաքային սոցիալական ու*

36 Հայաստան, Մարդկային զարգացման զեկույց, 1996, Երևան, 1996, էջ 14:

37 Жакевич В.Д., Миграционные настроения в странах СНГ..., с. 88.

38 Հայաստան, Մարդկային զարգացման զեկույց, Երևան, 1996, էջ 14:

մշակութային կապիտալների վերարտադրության գործընթացները: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ մայրաքաղաքը լքած որակյալ ներուժին ներքին միգրացիաների հետևանքով փոխարինեց հիմնականում մանրածախ առևտրում ներգրավված, մասնագիտական առումով ոչ այնքան որակյալ միջին ու երիտասարդ տարիքի գավառաբնակ զանգվածը, ապա դա լրացուցիչ հարված հասցրեց զարգացման համար անհրաժեշտ մարդկային, սոցիալական ու մշակութային կապիտալների վերարտադրությանը: Ահա այս պատճառով է, որ 1990-ականների արտագաղթը որակական առումով ծանրագույն և դժվար հաղթահարելի հետևանքներ է բողել ՀՀ-ում ՄՁ հետագա գործընթացների վրա և առաջիկա տարիների գլխավոր խնդիրներից մեկը պետք է լինի ՀՀ-ում մարդկային զարգացման համար անհրաժեշտ հիմնարար պայմանների ձևավորումը ու միգրացիոն գործընթացների ու ՄՁ միջև փոխադարձ դրական ազդեցությունների ապահովումը:

Հետագա տարիներին բարձրագույն կրթությամբ որակյալ մարդկային ներուժի արտահոսքը կրճատվել է՝ ըստ որոշ տվյալների իջնելով 2005-ին 34, իսկ 2006-ին՝ 27%-ի³⁹ (նույն խավի ՀՀ բնակչության մեջ մոտ 20% կազմելու դեպքում): Չնայած էմիգրանտների համախմբում կրթական բարձր աստիճան ունեցողների տեսակարար կշռի կրճատմանը,

այն հարաբերականորեն դեռևս շարունակում է բարձր մնալ ՀՀ բնակչության համապատասխան ցուցանիշից: Սա վկայում է, որ որակյալ մարդկային ներուժի կուտակողական ցածր տեմպը հանրապետությունում դեռևս պահպանվում է: Այսինքն, կարելի է ասել, որ մարդկային, սոցիալական ու մշակութային կապիտալների կուտակման այնպիսի գործընթացներ, որոնք ՄՁ տեսանկյունից կարող են որակական առաջընթաց գրանցել, ՀՀ-ում դեռևս թույլ են, որի վրա բացասական իր ազդեցությունն ունի նաև միգրացիայի ներկայիս բնույթը: Ավելին, համարյա բոլոր հետազոտությունների ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ բարձրագույն կրթությամբ անձանց շատ փոքր մասն է համարժեք որակավորմամբ աշխատանքով զբաղված: Այս առումով վիճակը շատ անմխիթար է դեպի Ռուսաստան, իսկ քիչ ավելի մխիթարող՝ դեպի ԱՄՆ էմիգրացվածների համախմբերում: Համեմատության համար նշենք, որ ՀՀ դրամական փոխանցումներ ուղարկող անձանց մեջ կրթության, զիտության և առողջապահության ոլորտներում աշխատում են ՌԳ մեկնած հայերի 1 %-ը միայն, իսկ ԱՄՆ-ում՝ 8 %-ը: Կարելի է ասել, որ ԱՄՆ-ի համար դա վատ ցուցանիշ չէ և միգրանտների զբաղվածության ոլորտների շարքում զբաղեցնում է 3-րդ տեղը, սակայն ՌԳ-ի համար այն չափազանց ցածր է (տես՝ աղյուսակ 5.3):

39 ՀՀ ԿԲ-ի 2007 թ. հետազոտություն, էջ 70:

Աղյուսակ 5.3. 2006 թվականի դրամական փոխանցումները ըստ ճյուղերի ու հիմնական երկրների (%)*

Երկիր	Շինարարություն	Առևտուր	Սպասարկում-ծառայություն	Արդյունաբերություն	Տրանսպորտ	Հանրային մուտք	Կրթություն, գիտություն և առողջապահություն	Այլ ոլորտներ, նպատառումներ և գործազուրկներ	Ընդամենը
Ռուսաստան	55	14	10	11	2	1	1	6	100
ԱՄՆ	8	12	22	7	1	1	8	41	100
Ընդամենը	45	14	13	10	2	1	2	12	100

* Տես՝ նույն տեղում:

Այս առումով, հատկապես կրթական բարձր մակարդակ ունեցողների համար ՌԳ միգրացիան ՄՁ տեսանկյունից ունեցել է որոշ անբարենպաստ հետևանքներ, քանի որ թույլ չի տվել մարդկանց իրացվել իրենց որակավորմանը համապատասխան ոլորտներում: Որոշ հետազոտողներ այս առումով նկատում են, որ բարձր որակավորում ունեցող մարդկանց շրջանում աշխատանքային միգրացիայի ժամանակ տեղի է ունենում նաև սոցիալական վարընթաց շարժունություն, քանի որ նրանք հիմնականում ընդգրկվում են շինարարության ոլորտում և կատարում բանվորական աշխատանքներ⁴⁰: Նկատենք, որ միգրանտների ընդգրկվածությունը ոչ որակյալ աշխատանքային ոլորտներում 2006 թ. կազմել է 67 % (տես՝ *աղյուսակ 5.4*):

Կրթական ավելի բարձր որակ ունեցողները նախընտրում են մեկնել ԱՄՆ⁴¹: ԱՄՆ-ը նախընտրելի է նաև բարձրորակ ուսուցում ստանալու ձգտում ունեցողների համար: Գատելով նաև միգրանտների զբաղվածության ոլորտների վերը ներկայացրած տարապատկերից, պետք է ենթադրել, որ ԱՄՆ միգրացիան ՄՁ տեսանկյունից ավելի բարենպաստ դեր է խաղում, քան դեպի ՌԳ:

Մի շարք հետազոտողներ էլ ուշադրություն են հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ որակյալ մարդկային ներուժի արտագաղթը դեպի ՌԳ բացասական է ազդում ինչպես այդ ներուժի կրթական բազային որակների զարգաց-

ման ու վերարտադրության, այնպես էլ ՀՀ-ում ՄԿ-ի կուտակմանն ուղղված կրթական գործընթացի նախնական փուլն ապահովելու առումներով: Մասնավորապես, դրա բացասական հետևանքները շոշափելի են համարվում մարզային դպրոցների ուսուցիչների արտագաղթի պարագայում⁴²:

Որակական հետազոտությունները խոսում են նաև ՄՁ տեսանկյունից մեկ այլ բացասական երևույթի մասին: Միգրանտների մեջ բավական մեծ թիվ են կազմում այնպիսիները, որոնք միգրացիայի ընթացքում հայտնվել են առողջապահական, հնարավորությունների անհավասարության, խտրականության բավական ծանր պայմաններում: Մասնավորապես, ծանր է վիճակը ՌԳ աշխատանքային միգրանտների մեջ, որոնց մի զգալի մասը (շուրջ 37,3 %-ը աշխատել է օրական 10-12 ժամ⁴³) ոչ միայն ենթարկվում են աշխատուժի գերշահագործման, այլ նաև այդ ընթացքում զրկվում են կենցաղային ու հիգիենիկ տարրական պայմաններից, առողջապահական ծառայություններից օգտվելու, ազատ տեղաշարժվելու և բազմաթիվ այլ հնարավորություններից⁴⁴: Որոշ տվյալներով ՌԳ աշխատանքային միգրանտների 1/3-ը բնակվել է խոցե-

40 Գալստյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 38:

41 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանում, ընտրանքային փորձնական հետազոտություն, ՀՀ ԱՎԾ, աղբյուրը՝ http://www.armstat.am/file/article/mig_rep_07_05.pdf.

42 Այսպես, օրինակ, ըստ Մ. Գալստյանի 1995-1996թթ. միայն Լոռու և Շիրակի մարզերում հավաքած վիճակագրական նյութերի, դպրոցը հարկադրաբար թողնելով արտագնացության էին մեկնել երկար տարիների փորձ և հմտություններ ունեցող շուրջ 20 ուսուցիչ և բարձրաույն կրթությամբ 370-ից ավել տարբեր մասնագետներ, տես՝ Գալստյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 38:

43 Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., էջ 38

44 2002-2008 թթ. Հայաստան վերադարձող միգրանտների հետազոտություն, էջ 35-38, 48-49:

Աղյուսակ 5.4. 2006 թվականին դրամական փոխանցումներ ուղարկողները՝ ըստ կրթության ու զբաղմունքի ոլորտների (%)*

Փաստացի զբաղմունքի որակը Կրթությունը	Ոչ որակյալ	Որակյալ	Գործարար	Այլ	Ընդամենը
Բարձրագույն	14.8	70.5	52.1	33.1	27.0
Թերի բարձրագույն	3.1	4.5	3.3	2.3	3.2
Միջն. մասնագիտական	28.5	15.1	22.0	21.8	25.6
Միջնակարգ	48.3	7.4	20.5	34.1	39.2
Թերի միջնակարգ	3.9	1.6	0.9	1.0	3.0
Այլ	1.5	1.0	1.2	7.8	2.1
Ընդամենը	67.1	10.7	11.6	10.6	100.0

* Աղբյուրը՝ ՀՀ ԿԲ-ի 2007 թ. հետազոտություն, էջ 71:

լի սանիտարահիգիենիկ պայմաններում⁴⁵: Այդ պայմանների հանդուրժումը նրանք բացատրել են վաստակելու և շուտ տուն վերադառնալու նպատակադրումով: Որակական հետազոտությունների տվյալները ցույց են տալիս, որ քիչ չեն նաև առողջության զգալի հիմնախնդիրներով տուն վերադառնալու դեպքերը: Հատկանշական է, որ նշվում է նաև նման պայմանների ավելի հեռագնա բացասական ազդեցության հնարավորությունը, երբ գերշահագործման հետևանքով մարմնի ֆիզիկական հյուծվածությունը չնայած այդ պահին չի արտահայտվում հիվանդության ձևով, սակայն հիվանդության կամ կյանքի տևողության կրճատման պատճառ կարող է դառնալ ժամանակային առումով ավելի երկարաժամկետ կտրվածքով:

Այսպիսով, ամփոփելով միգրացիայի բացասական հետևանքների վերլուծությունը ՄՁ վրա, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք անհատական մակարդակում ունեն հետևյալ բացասական ազդեցությունները.

ա) խոչընդոտում կամ արգելակում են որակյալ մարդկային ներուժ ունեցող անձանց ունակությունների աճի ու զարգացման հնարավորությունները,

բ) առաջացնում են առողջապահական ռիսկեր, որոնք ունենում են կարճատև և, որ ավելի վտանգավոր է, երկարատև ազդեցություններ,

գ) միգրացիայի ընթացքում չեն ապահովում միգրանտի համար բավարար կենսամակարդակ ու կենցաղային պայմաններ, ինչի պատճառով կյանքի այդ հատվածը տվյալ անձի համար գնահատվում է ՄՁ տեսանկյունից որպես բացասական շրջան,

դ) գրկելով որակյալ ներուժ ունեցող մարդուն իր ունակությունները համարժեք ոլորտներում ներդնելու հնարավորությունից, գրկում են նրան մարդկային ունակությունները կապիտալի վերածելու հնարավորությունից: Հետևաբար, չնայած միգրանտին հաջողվում է վաստակել ցանկալի գումար, սակայն ՄՁ տեսանկյունից նա ունենում է հեռանկարային բնույթի կորուստներ: Այդ պատճառով շատ բարձրագույն ավարտածներ վեր են ածվում իրենց ֆիզիկական ուժը վաճառող աշխատանքային միգրանտների:

Բացի անհատական մակարդակից, առկա են նաև հասարակական ու պետական մակարդակի բացասական հետևանքներ, որոնք

հանգեցրել են ՀՀ-ում մարդկային զարգացման համար անհրաժեշտ մարդկային, մշակութային ու սոցիալական բազային կապիտալի կուտակման գործընթացների բնականոնության խախտման, որոնց վերականգնման վրա կարող է դրական ազդել ՀՀ միգրացիոն գործընթացների ոլորտում ՄՁ տեսանկյունից արդյունավետ քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը:

5.3.2. Միգրացիոն գործընթացների արդյունքում ՀՀ-ում մարդկային զարգացման վրա ազդող դրական գործոնները

Միգրացիան, վերը նկարագրված բացասական հետևանքներով հանդերձ, ունի նաև զգալի դրական ազդեցություններ: Ըստ որոշ կարծիքների, 2008 թ. առաջին կիսամյակում Հայաստանում տնտեսական ցուցանիշների, մարդկանց սոցիալ-տնտեսական վիճակի ու գնողունակության անկման գլխավոր պատճառներից մեկը համարվում է արտասահմանից դրամական փոխանցումների քանակի կրճատումը: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ միգրանտների կողմից ուղարկվող դրամական փոխանցումները զգալի դեր են կատարում նրանց ընտանիքների և ընդհանրապես ՀՀ տնտեսության զարգացման տեսանկյունից: Այս մասին քանի որ մանրամասնորեն խոսվել է սույն գեկույցի միգրանտների դրամական փոխանցումներին վերաբերող գլխում, հատուկ չենք կանգ առնի: Սակայն նկատենք, որ միգրացիան զգալի նպաստ է բերում ՀՀ-ում ՄՁ համար կարևոր այնպիսի ոլորտների ցուցանիշների բարձրացմանը, ինչպիսիք են հատկապես կենսամակարդակը և երեխաների կրթությունը: Որոշակի է նաև առողջապահական բնույթի հիմնախնդիրների լուծման գործում դրա ունեցած դրական դերը:

Միգրացիայի մյուս կարևոր դրական կողմը մարդու իրացվելու հնարավորության ընձեռումն է: Այն, որ մարդիկ հեռանում են ՀՀ-ից աշխատանքի բացակայության, մասնագիտական կամ համարժեք վարձատրությամբ աշխատանքային պայմանների անբավարարության պատճառներով, նշանակում է, որ հիմնականում մարդիկ միգրացիայի շնորհիվ ավելի լավ հնարավորություն են ձեռք բերում, քան Հայաստանում: Ծիշտ է, միշտ չէ, որ ամեն ինչ շատ լավ է ընթանում: Ինչպես վերը ներկայացվեց, լինում են նաև ՄՁ տեսանկյունից բավականին լուրջ հիմնախնդիրներ: Սակայն,

45 ՀԱԻ տվյալներ, էջ 15:

չնայած դրան, իր բազմաթիվ թերություններով հանդերձ, մարդիկ միգրացիայի արդյունքում ստեղծված հնարավորությունը հաճախ ավելին են համարում, քան ՀՀ-ում առկա պայմանները:

Այս առումով կարելի է ասել, որ անհատական մակարդակում միգրացիայի օգուտներն ավելին են, քան վնասները: Չնայած բազմաթիվ գրկանքներին, որոնք միգրանտներից շատերը կրում են այդ ընթացքում, դրանք ավելին կլինեին, եթե նրանք մնային ՀՀ-ում: Երբեմն անձամբ տուժելով, միգրանտը կարողանում է իր արժեհամակարգի տեսանկյունից լուծել շատ ավելի կարևոր խնդիր՝ ընտանիքի կենսամակարդակի անհրաժեշտ նվազագույնի, իսկ հաճախ նաև նվազագույնից ավելի ապահովումը: Միգրանտ ունեցող ընտանիքի ծախսերի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը քույլ է տալիս ասելու, որ ուսանող երեխաներ ունեցողների մեջ շատերի համար առանց միգրացիայի հնարավոր չէր լինի ապահովել երեխաների կրթության հարցը: Իսկ սա, անշուշտ, կարևոր է նաև ՀՀ-ում կրթական անհրաժեշտ մակարդակ ունեցող մարդկային ռեսուրսների վերարտադրության տեսանկյունից: Հատկապես դա կարևոր դեր է խաղում բարձրագույն կրթության ոլորտում:

Տարբեր հետազոտությունների տվյալներով, ՀՀ-ից հեռացած միգրանտների 2/3-ը դրական է գնահատում իր՝ միգրացիայի արդյունքում ձեռք բերած փորձը⁴⁶: Դիշտ է, հայաստանյան աշխատաշուկայի ընձեռած սահմանափակ հնարավորությունների պատճառով նրանցից ոչ բոլորին է հաջողվել Հայաստան վերադարձից հետո այն կիրառել, սակայն իրենց մարդկային կապիտալի զարգացման առումով դա դրական առաջընթաց է, և վերադարձած միգրանտների մոտ 40 %-ը գտնում է, որ դա աշխատանքային շուկայում իրացվելու տեսանկյունից մեծացրել է իր շանսերը⁴⁷: Նույնիսկ նրանք, ովքեր միգրացիայի արդյունքում ունեցել են աճ, սակայն դժգոհ են ՀՀ աշխատաշուկայի առաջարկից, համարելով դա իրենց որակավորմանը ինչպես վարձատրության, այնպես էլ կարիերայի աճի տեսանկյունից անհեռանկարային, կարծում են, որ ամեն դեպքում շահել են, քանի որ դա մեծացրել է նրանց մրցունակությունը ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ արտերկրներում հարմարվելու տեսանկյունից: Նկատենք, որ բացի մասնագիտական որակներից, դրական նվաճումներ

րի շարքը պետք է դասել այնպիսի որակների ձեռք բերումը, ինչպիսիք են օտար լեզվի տիրապետման աստիճանի բարձրացումը, այլ հասարակություններում ինտեգրվելու համար անհրաժեշտ մշակութային փորձի ձեռք բերումը, ճանապարհորդելու, արտասահմանում մարդկանց հետ հաղորդակցվելու ունակությունների զարգացումը (մշակութային կապիտալի որակական աճ), հաստատած ծանոթություններն ու կապերը (սոցիալական կապիտալի ընդլայնում):

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ միգրացիան անհատական մակարդակում թողնում է հետևյալ դրական արդյունքները.

- նպաստում է մարդկանց ունակությունների ու հնարավորությունների աճին,
- ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին աշխատաշուկաներում միգրանտների մրցունակության աստիճանի բարձրացմանը,
- մեծացնում է անհատական մակարդակում մշակութային և սոցիալական կապիտալների ընդլայնման ու աճի հնարավորությունները,
- նպաստում է միգրանտների ընտանիքի անդամների ՄՁ համար անհրաժեշտ նյութական ու ֆինանսական հենքի ձևավորմանը և ընդհանուր առմամբ դրական ազդեցություն ունենում ՀՀ-ում մարդկային զարգացման ցուցանիշների վրա,
- հատկապես ուսանողական միգրացիայի շնորհիվ հնարավոր է լինում ձևավորել ՄԿ-ի այնպիսի որակներ, որոնք մարդուն մրցունակ են դարձնում ոչ միայն ՀՀ-ում, այլ միջազգային աշխատաշուկայում,
- նպաստում է անհատական մակարդակում մարդու տեղաշարժվելու ազատության ու հնարավորությունների աճին և իր ու իր ընտանիքի անդամների ՄՁ-ին նպաստող միգրացիոն շարժերի դիմելու ու հաջողությունների հասնելու հավանականությանը,
- անհատական մակարդակում միգրացիան, հատկապես որակյալ մարդկային ներուժի համար, դրական դեր է կատարում մարդու ձեռք բերած մասնագիտական որակները պահպանելու, զարգացնելու ու իրացնելու տեսանկյունից:

Վերջինս հատկապես վերաբերում է արվեստի, գիտության, կրթության և մարդկային որակյալ աշխատուժի իրացման այն ոլորտների ու բնագավառների մասնագետներին, որոնց հայաստանյան աշխատաշուկան

46 Migration and Development, Armenian Country Study, International Labor Organization (ILO), 2008, p. 21.

47 Migration and Development, ILO, 2008, p. 21.

իր պարզունակության ու սահմանափակության պատճառով իրացման նվազ հնարավորություններ է ընձեռում: Մարդկային այս որակի դինամիկ վերարտադրության համար միգրացիան պարզապես հնարավորություններից մեկն է, քանի որ Հայաստանում մնալու դեպքում ռեալիզացման հեռանկարներն ավելի սահմանափակ կլինեին:

Ուստի, քանի որ այս հիմնախնդիրն առկա է ՀՀ միգրացիոն իրողություններում, ապա անհրաժեշտ է, որ միգրացիան հնարավորությունների աճի տեսանկյունից գնահատող և կանոնակարգող մոտեցումներ արտացոլվեն նաև ՀՀ միգրացիոն քաղաքականությունում:

Ինչ վերաբերում է **հասարակական ու պետական մակարդակով** մարդկային զարգացման գործընթացների վրա միգրացիայի դրական ազդեցության խնդրին, ապա կարելի է առանձնացնել հետևյալ հիմնական արդյունքները.

- միգրանտների անհատական հաջողություններն աշխատանքային ոլորտում և վաստակած գումարները նպաստում են ընտանիքների բարեկեցության աճին և ՄՁ ու ՄԿ-ի զարգացման գործընթացների վրա,
- միգրացիայի արդյունքում ինչպես սեփական մարդկային ունակությունների որակի աճը, այնպես էլ երեխաների կրթության մեջ ներդրումները, ընդհանուր առմամբ, որոշ դրական ազդեցություն են ունենում նաև հասարակական ու պետական մակարդակով ՄԿ-ի որակների պահպանման և մարդկային որակյալ ներուժի արտագաղթի ծանր հետևանքները մասնակիորեն մեղմելու առումով,
- անհատական մակարդակներում ձևավորված սոցիալական ու մշակութային կապիտալները անուղղակի դրական ազդեցություն են ունենում նաև հասարակական ու պետական մակարդակով ՄՁ գործընթացների վրա,
- միգրացիայի ընթացքում միգրանտների մարդկային որակների աճը դրական է գնահատվում նաև տնտեսության որակյալ աշխատուժի պահանջների բավարարման առումով⁴⁸,
- վերջապես, միգրանտների կողմից իրենց ընտանիքներին ու հարազատներին ուղղվող դրամական փոխանցումները զգալի դրական ազդեցություն են թողնում ՀՀ

ՀՆԱ-ի ցուցանիշների աճի վրա, նպաստում ՀՀ-ում առևտրի զարգացմանը, բարձրացնում մարդկանց սպառողական ունակությունները⁴⁹ և ընդհանուր առմամբ զգալի ազդեցություն ունենում ՀՀ պետական մակարդակով ՄՁ ցուցանիշների ձևավորման վրա: Կարծում ենք, որ առանց միգրանտների դրական ներդրման ՀՀ-ն իր ցուցանիշներով ավելի վատ վիճակում կլիներ, քան այժմ է:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Ինչպես ցույց տրվեց վերը, միգրացիոն գործընթացները մարդկային զարգացման տեսանկյունից ունեն մի շարք թերի կողմեր, որոնց հաղթահարման հիմնախնդիրը անհրաժեշտ է դարձնել քաղաքականության մշակման ու իրականացման առարկա:

Մասնավորապես, հաշվի առնելով այն, որ չնայած իրենց ընտանիքների անդամների ՄՁ ցուցանիշների վրա ունեցած Ռ-ուսաստանի Դաշնություն արտագաղթածների զգալի դրական դերին, անձամբ միգրանտների համար մարդկային զարգացման ռիսկերը Հայաստանից դեպի ՌԴ միգրացիայի դեպքում շատ ավելի բարձր են, քան դեպի արևմտյան երկրներ, ապա անհրաժեշտ է մշակել և ներդնել միգրացիոն հոսքերի կառավարման այնպիսի մոտեցումներ, որոնք թույլ կտան ՀՀ միգրանտներին կողմնորոշվելու իրենց մարդկային զարգացման տեսանկյունից ավելի նպաստավոր երկրներ մեկնելուն: Մինևույն ժամանակ սա կարող է նպաստել, որ միգրացիայի հետադարձ ազդեցությունը շատ ավելի արդյունավետ ու բազմաշերտ լինի նաև ՀՀ-ի վրա, քանի որ բացի հարազատներին դրամական բնույթի օժանդակություն ցուցաբերելը, ինտեգրվելով ավելի դինամիկ հասարակություններում ու բարձրացնելով իրենց մարդկային ու սոցիալական կապիտալների որակները, միգրանտները հնարավորություն կստանան ֆինանսական օժանդակությունից զատ այլ բնույթի դրական ու նպաստավոր դերակատարություն ունենալ ՀՀ-ի համար:

Այս նպատակով առաջարկվում է միգրա-

49 Ըստ ԿԲ-ի տվյալների՝ 2005-ին դրամական փոխանցումները կազմել են ՀՀ ՀՆԱ-ի 20%-ը, աղբյուր՝ ՀՀ-ում միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն, ՄՄԿ գնահատման առաքելության զեկույց, Երևան, 2008, էջ 31:

48 Migration and Development, ILO, 2008, p. 26.

ցիոն տրամադրություններ ունեցողների մեջ մարդկային կապիտալի որակների բարձրացմանն ուղղված նպաստավոր քաղաքականության մշակում և իրականացում: Մա կարող է դրական դեր կատարել ինչպես միգրանտների անհատական հաջողությունների հասնելու, այնպես էլ ՀՀ մարդկային զարգացման գործընթացների վրա՝ նրանց հետադարձ դրական ազդեցությունը մեծացնելու առումով: Վերջինս կարող է արտահայտվել ա) ՀՀ իրենց հարազատներին ավելի կայուն դրամական օգնություն ցուցաբերելու մեջ, բ) իրենց ձեռք բերած միջազգային մակարդակով մրցունակ դրական փորձը ՀՀ-ում ներդնելու մեջ, գ) ձևավորած կապերը, մշակութային և սոցիալական կապիտալների նոր որակները ՀՀ-ին ծառայեցնելու մեջ:

Կարևոր է նաև մշակել և իրականացնել ՀՀ-ից մեկնող աշխատանքային կամ մշտական միգրանտների արևմտյան զարգացած հասարակություններում ավելի նպաստավոր կերպով ինտեգրվելուն ուղղված միգրացիոն քաղաքականություն, որն անպայման դրական հետադարձ ազդեցություն կունենա նաև ՀՀ-ի վրա:

Միգրացիոն գործընթացներին մոտենալ ոչ միայն որպես բացասական երևույթի, այլ նաև տեսնել դրանց դրական կողմերը և կիրառել դրանք միգրացիոն քաղաքականության մշակման մեջ:

Վերը կատարված վերլուծության մեջ արդեն ներկայացվեց մարդկային զարգացման տեսանկյունից ՀՀ-ում ձևավորված ոչ կատարյալ պայմաններում միգրացիոն գործընթացների ունեցած հիմնական դրական կողմերն ու ազդեցությունները: Հաշվի առնելով, որ ՀՀ կայացման անցած շուրջ քսան տարիների ընթացքում իրական կյանքում արդեն բնականոն կերպով ձևավորվել են իրողություններ, որոնք միգրացիային հաղորդել են նաև մարդկային զարգացման տեսանկյունից դրական գծեր, առաջարկվում է դրանք ենթարկել հատուկ ու նպատակային հետազոտության՝ այդ դրական փորձը և դասերը ՀՀ միգրացիոն քաղաքականության մեջ ներդնելու ու կիրառելի դարձնելու նպատակով:

Քանի որ միգրացիոն գործընթացները ՀՀ-ի համար բացասական կողմերի հետ միասին ունեն նաև դրական ազդեցություն, ապա կարևորում ենք հատկապես այդ փորձի հաշվառման հիման վրա մշակել մոտեցումներ, որոնք կարող են օգտակար լինել ՀՀ-ում անհատական մակարդակում մարդկային զարգացման հետ կապված տեղական բնույթի հիմնահարցե-

րի հաղթահարման համար: Մասնավորապես առաջարկվում է միգրացիայի համար նպաստավոր քաղաքականություն մշակել այն դեպքերի համար, երբ տվյալ որակավորման անհատի իրացումը կամ որակական աճը ՀՀ-ում հնարավոր կամ իրագործելի չէ համապատասխան պայմանների բացակայության պատճառով:

Մշակել նպաստավոր քաղաքականություն վերադարձող միգրանտներին ՀՀ-ում պաշտած կերպով ընդունելու և միգրացիայի ընթացքում ձեռք բերած մարդկային կապիտալը ներդնելու ու դինամիկ կերպով վերարտադրելու համար:

Ընդհանրապես ՀՀ միգրացիոն քաղաքականության հիմքում անհրաժեշտ է դնել մարդկային զարգացման հայեցակարգը, որը բխում է միգրացիան որպես մարդու հնարավորությունների ու ազատությունների իրացման միջոց դիտարկելու դրույթից: Այս մոտեցման դեպքում ՀՀ միգրացիոն գործընթացները կանոնակարգող միջոցառումները, ինչպես երկրի ներսում միգրացիա ծնող հիմնախնդիրների հաղթահարման, այնպես էլ հետդարձի կամ վերադարձի միգրացիոն միտումներ առաջացնելու նպատակով, անհրաժեշտ է կառուցել մարդու ստեղծագործ ու կոնստրուկտիվ հատկանիշների և ունակությունների բացահայտման, իրացման ու զարգացման համար հնարավորությունների ու ազատությունների աճի միջավայր ձևավորելու սկզբունքի վրա:

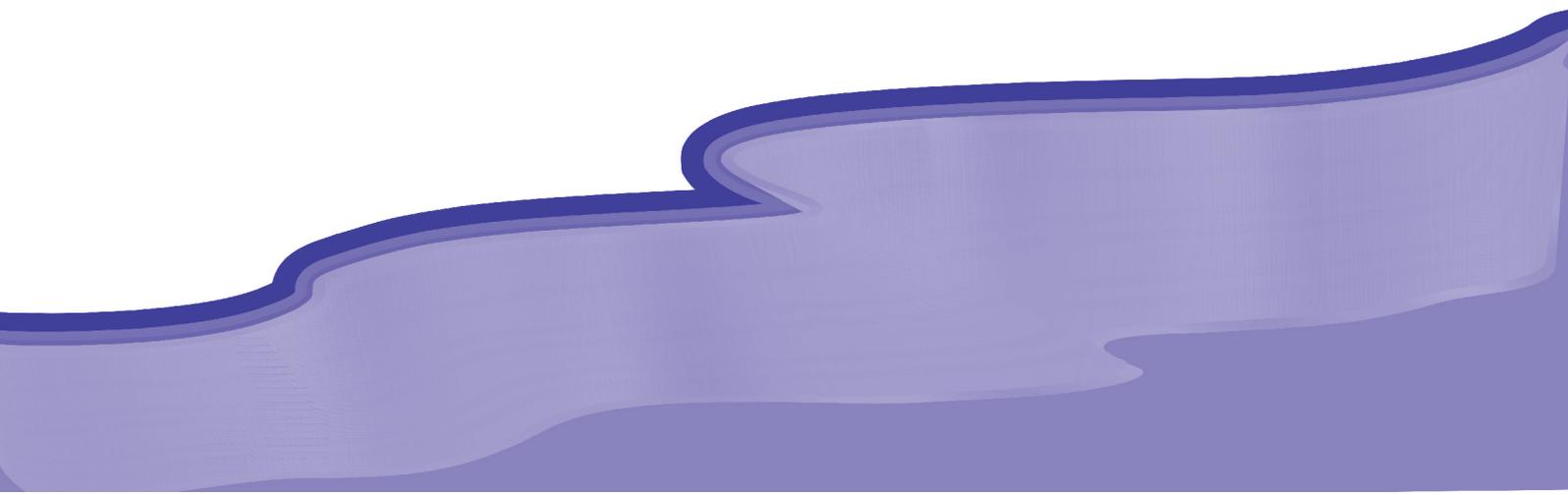
Դիշտ չէ մարդկային որակյալ ներուժի արտահոսքը կանխելուն և Հայաստանում պահելուն ուղղված մեխանիկական բնույթի քայլերի նախաձեռնումը: Եթե նույնիսկ հաջողվի էլ մարդկային բարձր որակի կապիտալը պահել Հայաստանում, ապա այն չունենալով համապատասխան ներդրվելու ու աճի հնարավորություններ, տարիների ընթացքում կկորցնի իր որակները և կարժեգրկվի ինչպես հանրային, այնպես էլ անհատական առաջընթացի, հնարավորությունների աճի ու իրացման տեսանկյունից:

Միգրացիոն քաղաքականության առաջնահերթությունների շարքում առանցքային կարևորություն է անհրաժեշտ տալ նրան, որ ՀՀ միգրացիոն գործընթացները նպատակաուղղված լինեն մարդկային զարգացման հեռանկարների տեսանկյունից ՀՀ համար բազային և ռազմավարական նշանակություն ունեցող մարդկային իննովատիվ ու ստեղծագործական հատկություններով օժտված ռեսուրսների կուտակման գործընթացների խրախուսմանը:

Հավելված 1

**ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ**

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ¹

1. Մարդկային զարգացման համաթիվ (ՄԶՀ)

	2000	2005	2006	2007	2008
Նորածնի սպասվելիք կյանքի տևողությունը, տարի	72.9	73.5	73.3	73.5	73.8
Չափահաս բնակչության գրագիտության մակարդակը (15 և բարձր տարիքի բնակչության շրջանում, %)	99.4				
Առաջին, երկրորդ և երրորդ մակարդակների բոլոր ուսումնական հաստատություններ ընդունվածներ (% համապատասխան տարիքի բնակչության թվաքանակի նկատմամբ)	0.650	0.736	0.733	0.736	0.743
ՀՆԱ մեկ շնչի հաշվով, ԱՄՆ դոլար	593.5	1523.1	1982.1	2853.3	3684.8
ՀՆԱ մեկ շնչի հաշվով ² (միջազգային դոլար)	2314.3	4691.1	4556.8	5330.0	5774.1
Կյանքի սպասվելիք տևողության համաթիվ	0.798	0.808	0.805	0.808	0.813
Կրթական մակարդակի համաթիվ	0.877	0.908	0.907	0.908	0.910
ՀՆԱ-ի համաթիվ	0.524	0.642	0.637	0.664	0.667
Մարդկային զարգացման համաթիվ (ՄԶՀ)	0.733	0.786	0.783	0.793	0.800

2. Զարգացման համաթիվը՝ գենդերային գործոնի հաշվառմամբ

		2000	2005	2006	2007	2008
Նորածնի սպասվելիք կյանքի տևողությունը, տարի	կին	72.9	73.5	73.3	73.5	73.8
	տղամարդ	75.8	76.5	76.4	76.6	76.9
Առաջին, երկրորդ և երրորդ մակարդակների բոլոր ուսումնական հաստատություններում ընդգրկվածներ (% համապատասխան սեռատարիքի բնակչության թվաքանակի նկատմամբ)	կին	0.681	0.781	0.786	0.789	0.792
	տղամարդ	0.620	0.693	0.702	0.709	0.718
Չափահաս բնակչության գրագիտության մակարդակ	կին	0.98	0.992	0.992	0.992	0.992
	տղամարդ	0.98	0.997	0.997	0.997	0.997
Աշխատանքային եկամտի բաշխվածությունն ըստ աշխատողների սեռի (%)	կին	38.9	37.0	39.4	39.0	39.0
	տղամարդ	61.6	63.0	60.6	61.0	61.0
Գենդերային զարգացման համաթիվ (ԳԶՀ)		0.731	0.781	0.780	0.792	0.798

3. Կանանց հնարավորությունների ընդլայնման ցուցանիշ

	2000	2005	2006	2007	2008
Ազգային ժողովի կին պատգամավորներ (%)	3.1	5.3	5.3	9.2	8.4
Վարչական և ղեկավար պաշտոններ (%)	31.3	32.9	32.4	33.4	34.3
Արհեստավարժ և տեխնիկական որակավորման կադրեր (% ընդհանուրից)	64.6	63.4	63.1	62.9	62.7
Կանանց և տղամարդկանց աշխատանքային եկամուտների հարաբերակցությունը	0.637	0.587	0.650	0.639	0.639
Կանանց հնարավորությունների ընդլայնման ցուցանիշ (ԿՀԸՑ)	0.351	0.400	0.399	0.451	0.448

- 1 Աղբյուր՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, եթե այլ նշում չկա: Նախորդ տարիների համապատասխան ցուցանիշների փոփոխություններն արդյունք են վիճակագրական տեղեկատվությունների ճշգրտումների:
- 2 Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հաշվարկման հիմք են ընդունվել Համաշխարհային բանկի հրապարակած Հայաստանի համար դոլարի գնողունակության համաթվի (ԳՀ) տվյալները (տես՝ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers>):

4. Ժողովրդագրական ցուցանիշներ

			2000	2005	2006	2007	2008
Բնակչությունը տարեվերջի դրությամբ	հազ. մարդ		3215.3	3219.2	3222.9	3230.1	3238.0
Բնակչության տարեկան աճի տեմպերը	%		0.1	0.1	0.1	0.2	0.2
Նորածնի կյանքի սպասվելիք տևողությունը (տարի)	ընդամենը		72.9	73.5	73.3	73.5	73.8
	կին		75.8	76.5	76.4	76.6	76.9
	տղամարդ		70.1	70.3	70	70.2	70.4
Ծննդի ընդհանուր գործակիցը			10.6	11.7	11.7	12.4	12.7
Մահացության ընդհանուր գործակիցը			7.5	8.2	8.5	8.3	8.5
Չափափաս բնակչության գրագիտության մակարդակը, %	ընդամենը		98.8	99.4			
	կին		98.8	99.2			
	տղամարդ		98.8	99.7			
Մայրական մահացության գործակիցը (100 հազ. կենդանածնի հաշվով)			52.5	18.7	26.6	15.0	38.8
Մանկական մահացության գործակիցը (1000 կենդանածնի հաշվով)			15.6	12.3	13.9	10.9	10.8
Մինչև 5 տարեկան երեխաների մահացության գործակիցը (1000 կենդանածնի հաշվով)			19.9	13.7	15.8	12.3	12.1
Ընդհանուր ֆերտիլայություն			1.3	1.4	1.3	1.4	1.4
Քաղաքային բնակչությունը (% , բնակչության ընդհանուր թվաքանակից)			64.6	64.1	64.1	64.1	64.1
Քաղաքային բնակչության տարեկան աճի միտումները (%)			-0.9	0.01	0.16	0.22	0.14
750 հազարից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքների բնակչությունը	% , բնակչության ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ		34.3	34.3	34.3	34.3	34.3
	% , քաղաքային բնակչության ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ		53.5	53.5	53.5	53.5	53.6
Խոշորագույն քաղաքը	քաղաքի անվանումը		Երևան				
	բնակչությունը տարեվերջի դրությամբ (հազար մարդ)		1104.4	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3
Կախյալության գործակիցը (%)			66.6	54.8	52.1	48.9	47.3
65 և ավելի տարիքի բնակչության բաժինը (% , բնակչության ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ)			9.7	10.8	10.8	10.4	10.5
65 տարեկանից հետո ելքը՝ ըստ հավանական մահացության պատճառների (1000 բնակչի հաշվով)	սրտանոթային հիվանդություններից	կին	34.3	33.6	30.49	30.5	30.9
		տղամարդ	35.7	39.4	35.11	34.9	36.1
	քաղցկեղային հիվանդություններից	կին	4.7	5.7	6.7	6.5	6.9
		տղամարդ	9.1	11.2	13.2	13.3	14.3
Ապահարզանների քանակը (1000 ամուսնությունների հաշվով)			122	148	166	162	164
Կենդանածինների քանակը 15-19 տարեկան 1000 մայրերի հաշվով			31.6	26.8	25.4	25.5	25.7

5. Սոցիալական ոլորտի ցուցանիշներ

			2000	2005	2006	2007	2008
Անեմիայով տառապող 15-49 տարեկան հղի կանանց մասը (%)			15.7	10.7	13.5	14.3	12.4
Բժշկական որակյալ անձնակազմի ընդունած ծնունդների քանակը (% , հղիների թվաքանակի նկատմամբ)			99.1	99.4	99.7	99.9	99.9
Պակաս քաշով նորածինների մասը (մինչև 2500գ, % , կենդանածինների թվաքանակի նկատմամբ)			8.2	7.3	7.9	7.3	7.3

		2000	2005	2006	2007	2008
Մինչև 1 տարեկան երեխաների մասը, որոնք լրիվ պատվաստվել են (%)	տուբերկուլյոզի դեմ	96.8	94.8	90.4	93.6	98.0
	կարմրուկի դեմ	91.6	94.4	91.9	92.0	94.5
ՉԻԱՀ-ով հիվանդացության դեպքերի թիվը (100 հազար բնակչի հաշվով)		0.0	1.3	1.4	1.8	2.6
Տուբերկուլյոզով հիվանդացության հայտնի դեպքերի քանակը (100 հազ. բնակչի հաշվով)		143.5	200.5	176.0	119.7	107.8
Մալարիայով հիվանդացության հայտնի դեպքերի քանակը (100 հազ. բնակչի հաշվով)		3.8	0.2	0.0	0.0	0.0
Հակաբեղմնավորիչ միջոցների տարածման ցուցանիշը, 1000 ֆերտիլային տարիքի կնոջ հաշվով		50.1	12.4	18.1	15.7	11.6
Մեկ բժշկին ընկնող մարդկանց թվաքանակը, մարդ		310.0	261.4	260.0	263.4	250.1
Մեկ բուժքրոջն ընկնող մարդկանց թվաքանակը, մարդ		168.0	176.6	173.5	173.7	174.1
Հիվանդանոցային մահճակալների քանակը 1000 բնակչի հաշվով		5.5	4.5	4.4	4.1	3.8
Հաշմանդամներ (% , բնակչության ընդհանուր քանակի նկատմամբ)		2.7	4.4	4.6	4.9	5.3
Թերթեր և ամսագրեր (տպաքանակը մեկ բնակչի հաշվով)		5.4	8.3	9.3	10.3	10.8
Հրատարակված գրքերի և բրոշյուրների քանակը (100 բնակչի հաշվով)		14.2	24.8	22.6	38.5	54.9
Պարտադիր ուսուցումը (տևողությունը տարիներով)		8.0	8.0	8.0	8.0	8.0
Գիտահետազոտական աշխատանքներով զբաղվող գիտնականներ և տեխնիկական մասնագետներ (հազար բնակչի հաշվով)		1.71	2.1	2.1	1.8	2.1
Կրթության համակարգերում սովորողներ, հազ. մարդ	հանրակրթական՝ ընդամենը	564.6	477.9	465.4	431.3	414.8
	աղջիկ	271.5	234.7	228.1	209.3	199.9
	տղա	293.1	243.1	237.3	222.0	214.9
	մախնական և միջին մասնագիտական՝ ընդամենը	26.9	30.8	34.9	35.4	36.4
	կին	17.6	20.6	21.2	21.4	21.8
	տղամարդ	9.3	10.2	13.7	14.0	14.6
	բարձրագույն մասնագիտական՝ ընդամենը	60.7	97.8	105.8	112.2	114.4
	կին	33.3	53.6	58.2	61.6	61.2
տղամարդ	27.4	44.2	47.7	50.6	53.2	
Դատապարտվածների թվաքանակը (100 հազ. բնակչի հաշվով)		178.7	119.1	100.6	90.1	97.1
Անչափահաս դատապարտվածներ (% , դատապարտվածների ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ)		3.9	5.0	5.2	6.2	5.7
Տղամարդկանց կատարած կանխամտածված սպանությունները (100 հազ. բնակչի հաշվով)		4.8	4.9	2.3	2.0	3.6
Թմրանյութերի հետ կապված հանցագործություններ (100 հազ. բնակչի հաշվով)		12.7	22.9	29.7	33.6	23.5
Չափահասների կատարած բռնաբարությունների թիվը (100 հազ. բնակչի հաշվով)		0.4	0.4	0.3	0.2	0.2
Մահացու ելքերով ավտոտրանսպորտային պատահարներ (100 հազ. բնակչի հաշվով)		5.6	5.8	6.1	7.0	7.2

6. Աշխատանքի շուկայի ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008
Տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը, հազ. մարդ	ընդամենը	1447.2	1195.8	1181.3	1184.3	1192.5
	կին	689.4	569.7	562.8	589.9	602.8
	տղամարդ	757.8	626.1	618.5	594.3	589.7
Աշխատանքային եկամտի մասնաբաժինը (%)	կին	38.9	37.0	60.6	61.0	61.0
	տղամարդ	61.1	63.0	65.1	64.4	64.0
Աշխատանքային եկամուտներում կանանց մասնաբաժինը		0.637	0.588	0.651	0.644	0.640
Վարչական աշխատողներ և ղեկավարներ, %, տարեսկզբի դրությամբ	կին	31.3	32.9	32.4	33.4	34.3
	տղամարդ	68.7	67.1	67.6	66.6	65.7
	կանանց թվաքանակի և տղամարդկանց թվաքանակի հարաբերակցությունը (%)	52.7	49.0	47.8	50.1	52.3
Արհեստավարժ և տեխնիկական որակավորման կադրեր, %, ընդհանուրից	կին	65.2	63.4	63.2	63.1	63.0
	տղամարդ	34.8	36.6	36.8	36.9	37.0
Մասնագետներ և տեխնիկական աշխատողներ	կանանց մասնաբաժինը, %, մասնագետների և տեխնիկական աշխատողների թվաքանակի նկատմամբ	64.6	63.4	63.2	63.1	63.0
	կանանց թվաքանակի և տղամարդկանց թվաքանակի հարաբերակցությունը (%)	182.5	173.4	171.7	171.0	170.2
Գրասենյակային ծառայողներ և առևտրի ոլորտի աշխատողներ (միայն առևտրի ոլորտի և հասարակական սննդի ոլորտի աշխատակիցներ)	կանանց մասնաբաժինը (%), առևտրի և հասարակական սննդի ոլորտների աշխատակիցների թվաքանակի նկատմամբ	36.9	50.4	36.8	38.5	41.1
	կանանց թվաքանակի և տղամարդկանց թվաքանակի հարաբերակցությունը (%)	58.5	101.7	58.2	62.5	69.7
Սպասարկման ոլորտի աշխատողներ	կանանց մասնաբաժինը (%), սպասարկման ոլորտի աշխատակիցների թվաքանակի նկատմամբ	62.4	59.8	59.4	58.5	59.0
	կանանց թվաքանակի և տղամարդկանց թվաքանակի հարաբերակցությունը (%)	159.7	148.9	146.2	141.2	144.1
Կանայք կառավարման մարմիններում	ընդհանուր բաժինը (%), կառավարման համակարգի աշխատողների թվաքանակի նկատմամբ	39.0	42.4	44.1	45.1	45.9
	ներնախարարական մակարդակով (%)	2.4	4.1	4.8	5.0	3.7
Ազգային ժողովի կին պատգամավորներ, %, պատգամավորների ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ		3.1	5.3	5.3	9.2	8.4
Աշխատուժի բաժինը (%), բնակչության ընդհանուր թվաքանակի նկատմամբ		38.1	37.1	36.7	36.7	36.9
Կանանց բաժինը չափահաս աշխատուժի կառուցվածքում (15 տարեկան և բարձր)		47.7	47.6	47.6	49.8	50.5
Աշխատուժի տեղավորման գործակիցն ապագայում		147.9	88.4	83.0	88.0	88.9

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

		2000	2005	2006	2007	2008
Մեկ աշխատողի իրական եկամուտների տարեկան աճի տեմպերը (ըստ միջին ամսական աշխատավարձի, %)		13.3	19.1	16.3	14.1	8.0
Աշխատողներ, որոնք ստիպված են աշխատում ոչ լրիվ աշխատանքային օրը (% , աշխատուժի ընդհանուր թվից)		2.8	0.4	0.2	0.1	0.1
Արհեստակցական միություններին անդամակցող վարձու աշխատողներ (% , ընդհանուրի նկատմամբ)		70.0	77.1	77.1	77.1	77.1
Աշխատանքի շուկայի հետ կապված ծրագրային ծախսերը	(%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ)	0.092	0.027	0.031	0.060	0.072
Գործազուրկների թվաքանակը	հազար մարդ	153.9	98.0	88.9	82.8	74.9
Գործազրկության մակարդակը (%)	ընդամենը	11.7	8.2	7.5	7.0	6.3
	տղամարդ	4.2	2.4	2.2	1.9	1.6
	կին	7.5	5.8	5.3	5.1	4.7
Գործազրկության մակարդակը երիտասարդության շրջանում, %	ընդամենը (18-22 տարեկան)	0.8	0.1	0.2	0.3	0.2
	տղամարդ (18-22 տարեկան)	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1
	կին (18-22 տարեկան)	0.5	0.1	0.3	0.4	0.3
Տեղական գործազրկության տարածման մակարդակը, %	6 ամսից ավելի ընդամենը	89.5	90.8	86.4	83.1	81.8
	տղամարդ	88.8	90.4	83.8	82.6	79.9
	կին	90.0	91.0	87.4	83.3	82.5

7. Տնային տնտեսությունների հետազոտությունների արդյունքներ

		2000	2005	2006	2007	2008
Բնակչության մասը, որին մատչելի է (% , բնակչության թվաքանակի նկատմամբ)	բժշկական ծառայությունը	81.3	88.6	91.5	82.3	80.2
	խմելու ջուրը	86.5	89.4	91.3	94.1	97
	սանմաքրումը (քաղաքաբնակների թվաքանակի նկատմամբ)	69.1	77.3	77.1	80.1	80.9
Ամենօրյա օգտագործված կալորիականությունը		1810	2124	2156	2267	2223
Սննդամթերքի սպառման բաժինը (% , անճնական սպառման ընդհանուր ծավալի նկատմամբ)		69.0	58.3	58.2	55.9	54.1
Չկան և ծովային այլ սննդամթերքի սպառման բաժինը մեկ շնչի հաշվով (տարեկան), կգ		4.3	3.1	2.5	1.7	1.8
Հեռուստացույցների քանակը (1000 մարդու հաշվով)		230	252	250	253	261

8. Արդյունաբերության ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008
Արտադրված էլեկտրաէներգիան	մլն. կվտ/ժամ	5959.0	6317.0	5941.3	5897.6	6114.4
	մեկ շնչի հաշվով, կվտ/ժամ	1850.0	1963.0	1844.0	1827.9	1890.6
Էլեկտրոգիայի արտահանում	մլն. կվտ/ժամ	814.8	1151.1	754.4	451.3	359.6

		2000	2005	2006	2007	2008
Էլեկտրգիայի ներմուծում	մլն. կվտ/ժամ	352.0	337.6	354.9	418.7	343.4
Օգտագործված Էլեկտրաէներգիա (ներառյալ կորուստները)	մլն. կվտ/ժամ	5105.0	5130.0	5202.0	5539.6	5763.1
	մեկ շնչի հաշվով, կվտ/ժամ	1585.0	1594.0	1615.0	1717.0	1782.0
Կորուստները	մլն. կվտ/ժամ	1514.0	779.0	674.9	775.4	860.1
Ապակու և ապակյա տարաների արտադրություն	մլն. հատ	12.1	33.4	64.3	98.2	104
Գոֆրե ստվարաթղթի արտադրություն	հազ. քառ. մ	32.6	3530.9	2176.8	1351.3	823.5
Տրանսպորտային տարաների (գոֆրե արկղ) արտադրություն	հազ. քառ. մ	643.7	2305.7	4013.3	3386.2	3478.6

9. Կապի ցուցանիշներ

	2000	2005	2006	2007	2008
Փոստային բաժանմունքների քանակը (10000 մարդու հաշվով)	2.4	2.8	2.8	2.8	2.8
Բջջային հեռախոսակապի բաժանորդների քանակը (1000 մարդու հաշվով)	4.6	211.2	367.8	572.9	731.3
Հեռախոսային ապարատների (աբոնենտների) քանակը ընդհանուր օգտագործման հեռախոսային կապում, հազ. հատ	527.4	605.2	603.9	623.7	625.6
Ինտերնետային բաժանորդների քանակը (10 հազ. մարդու հաշվով)	6.5	22.9	20.6	19.4	70.5

10. Հողային ֆոնդի ցուցանիշներ, առ 01.07.2009թ.

(ՀՀ Կառավարության որոշում N 1938-Ն առ 28.12.2006թ.)

(հազար հա)

	Ընդամենը	այդ թվում ոռոգվող
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	2120.31	155.76
այդ թվում՝ վարելահողեր	449.41	122.42
բազմամյա տնկարկներ	32.56	31.84
խոտհարքներ	127.35	1.5
արոտներ	1116.56	-
այլ հողատեսքեր	394.43	-
Բնակավայրերի հողեր	151.63	52.69
որից՝ տնամերձ և այգեգործական (ամառանոցային) հողեր	94.88	52.53
Արդյունաբերության, ընդերքօգտագործման և այլ արտադրական նշանակության հողեր	29.36	-
Էներգետիկայի, կապի, տրանսպորտի, կոմունալ ենթակառուցվածքների օբյեկտների հողեր	12.39	-
Հատուկ պահպանվող տարածքների հողեր	229.89	-
Հատուկ նշանակության հողեր	31.71	-
Անտառային հողեր	369.76	-
Ջրային հողեր	28.59	-
Պահուստային հողեր	0.62	-

ՀԱՎԵԼՈՒՄ 1

11. Բնական պաշարների և շրջակա միջավայրի ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008
Երկրի տարածքը	1 000 հա	2974.3	2974.3	2974.3	2974.3	2974.3
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	%, երկրի տարածքի նկատմամբ					71.3
Ոռոգվող գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	%, գյուղատնտեսական նշանակության հողերի նկատմամբ					7.3
Վարելահող	%, գյուղատնտեսական նշանակության հողերի նկատմամբ					21.2
ա.թ. ոռոգվող վարելահողեր	%, վարելահողի ընդհանուր տարածքի նկատմամբ					27.2
Անտառային հողեր	%, երկրի տարածքի նկատմամբ					12.4
Անտառապատ տարածքը (առանց հատուկ պահպանվող)	%, երկրի տարածքի նկատմամբ					10.2
	%, անտառային հողերի (առանց հատուկ պահպանվող) նկատմամբ					82.7
	հա, մեկ շնչի հաշվով					0.09
Անտառվերականգնման տարեկան տեմպերը	%, անտառապատ տարածքների (առանց հատուկ պահպանվող) նկատմամբ					1.7
Հատուկ պահպանվող տարածքներ	%, երկրի տարածքի նկատմամբ					9.8
Վերականգնվող ներքին ջրային պաշարները մեկ շնչի հաշվով		հազ. խոր.մ /տարի				2.81
Ջրառը, մլն. խոր. մ		1871	2771	2827	3012	2873
Ջրհեռացումը, մլն. խոր. մ		375	340	303.0	294.5	205.1
Աղտոտված կեղտաջրերի ջրնետը, մլն. խոր. մ		237	102	150	90.7	83.4
Վնասակար նյութերի արտանետումը մթնոլորտ, ընդամենը, հազ.տոննա		155.6	199.3	188.4	183.9	206.5
այդ թվում՝ ավտոտրանսպորտից		125.3	148.2	145.1	149.7	172.1
Բնապահպանական և բնօգտագործման վնասները մեկ շնչի հաշվով, դրամ		249.3	1065.5	1278.2	1272.6	1198.0
Առաջացած կենցաղային բափոններ	կգ, մեկ քաղաքացու հաշվով	247	260	266.5	274.0	287.5

12. Գների և միջազգային համադրումների ցուցանիշներ

	2000	2005	2006	2007	2008
Միջին տարեկան սղանը (%)	-0.8	0.6	2.9	4.4	9.0
Մղանը տարեվերջի դրությամբ (տվյալ տարվա դեկտեմբերը նախորդ տարվա դեկտեմբերի նկատմամբ, %)	0.4	-0.2	5.2	6.6	5.2
ԱՄՆ դոլարի դրամական փոխարժեքը	539.52	457.69	416.04	342.08	305.97

13. Մակրոտնտեսական ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008
ՀՆԱ	մլն. դրամ	1031338.3	2242880.9	2656189.8	3149283.4	3646111.3
	մլն. ԱՄՆ դոլար	1911.6	4900.4	6384.5	9206.3	11916.6
ՀՆԱ-ն մեկ շնչի հաշվով	հազ.դրամ	320.2	697.1	824.6	976.1	1127.4
	ԱՄՆ դոլար	593.5	1523.1	1982.1	2853.3	3684.8
ՀՆԱ-ի տարեկան աճի միտումները, %		5.9	13.9	13.2	13.7	6.8

		2000	2005	2006	2007	2008
ՀՆԱ-ի կառուցվածքը, %, ընդհանուրի նկատմամբ	գյուղատնտեսություն	23.2	19.1	18.7	18.3	15.9
	արդյունաբերություն	25.2	21.7	17.2	15.0	13.1
	շինարարություն	10.2	19.6	23.7	24.5	26.9
	ծառայություններ	32.3	31.0	31.9	32.2	33.0
Սպառում, %, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	անձնական սպառում	101.2	79.6	76.1	75.9	75.0
	պետական սպառում	7.7	6.4	6.3	5.9	7.3
Համախառն ներքին ինվեստիցիան	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	18.7	30.5	35.9	37.8	40.9
Համախառն խնայողությունները	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	-0.6	19.1	23.1	25.8	
Անուղղակի զուտ հարկեր	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	9.1	8.6	8.5	10.0	11.1
Արտահանման ծավալ-ները (ներառյալ ծառայությունները)	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	23.4	28.8	23.4	19.2	14.7
Ներմուծում (ներառյալ ծառայությունները)	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	50.5	43.2	39.3	39.2	39.8

14. Ֆինանսական ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008*
Արտաքին պետական պարտք	մլն. ԱՄՆ դոլար	859.5	1099.2	1205.6	1448.9	1577.1
	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	45.0	22.4	18.9	15.7	13.2
Պետբյուջեի հարկային մուտքեր և տուրքեր	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	14.8	14.4	14.5	16.1	17.0
Պետբյուջեի ծախսեր	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	21.6	18.6	18.1	20.2	22.2
Պաշտպանության ծախսեր	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	3.6	2.9	2.9	3.0	3.3
	մլն. դրամ	36715.9	64414.1	78309.3	95818	121159.6
	%, կրթության և առողջապահության ընդհանուր ծախսումների նկատմամբ	93.2	69.4	69.6	66.5	74.3
Պետբյուջեի ծախսեր	մլն. դրամ	222886.4	417505.9	481183.2	634734.6	810574.5
Մոնոպոլական բնույթի ծախսեր	մլն. դրամ	64099.0	146460.5	177470.0	221728.5	382084.3
սոցալմաշակման	մլն. դրամ	21953.0	44145.7	52304.1	63121.6	212559.1
կրթություն	մլն. դրամ	27176.0	56702.6	66975.8	89218.5	103530.8
որից՝ հանրակրթություն	մլն. դրամ	21675.0	47851.2	56214.7	77683	59754.8
միջին մասնագիտական կրթություն	մլն. դրամ	1113.5	1439.3	1813.1	2216.7	2388.6
բարձրագույն կրթություն	մլն. դրամ	3101.4	4318.2	5294.7	5498.4	6691.8
գիտություն	մլն. դրամ	1420.0	4124.9	5160.1	5856.7	...
առողջապահություն	մլն. դրամ	9846.0	31079.7	39437.0	46851.1	49972.5

ՀԱՎԵԼՎՈՒ 1

		2000	2005	2006	2007	2008*
մշակույթ, սպորտ և այլն	մլն. դրամ	3704.0	10407.6	13593.0	16680.6	16021.9
Համայնքային բյուջեի ծախսեր	մլն. դրամ	12714.0	32600.8	38079.6	53647.0	49717.1
այդ թվում՝ կրթության վրա	մլն. դրամ	2369.2	4972.1	6084.3	7984.0	9528.8
%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	սոց բնույթի ծախսեր	6.22	6.53	6.68	7.04	10.48
	կրթության ծախսեր	2.86	2.75	2.52	2.83	2.84
	առողջապահության ծախսեր	0.95	1.39	1.48	1.49	1.37
	գիտության ծախսեր	0.14	0.18	0.19	0.19	...
	սոցնպաստ	2.13	1.97	1.97	2.00	5.83

* 2008թ. պետական բյուջեի ցուցանիշների դասակարգումն իրականացվել է «Կառավարության ֆինանսների վիճակագրություն – 2009» (GFS-2001) ձեռնարկի դասակարգմանը համապատասխան:

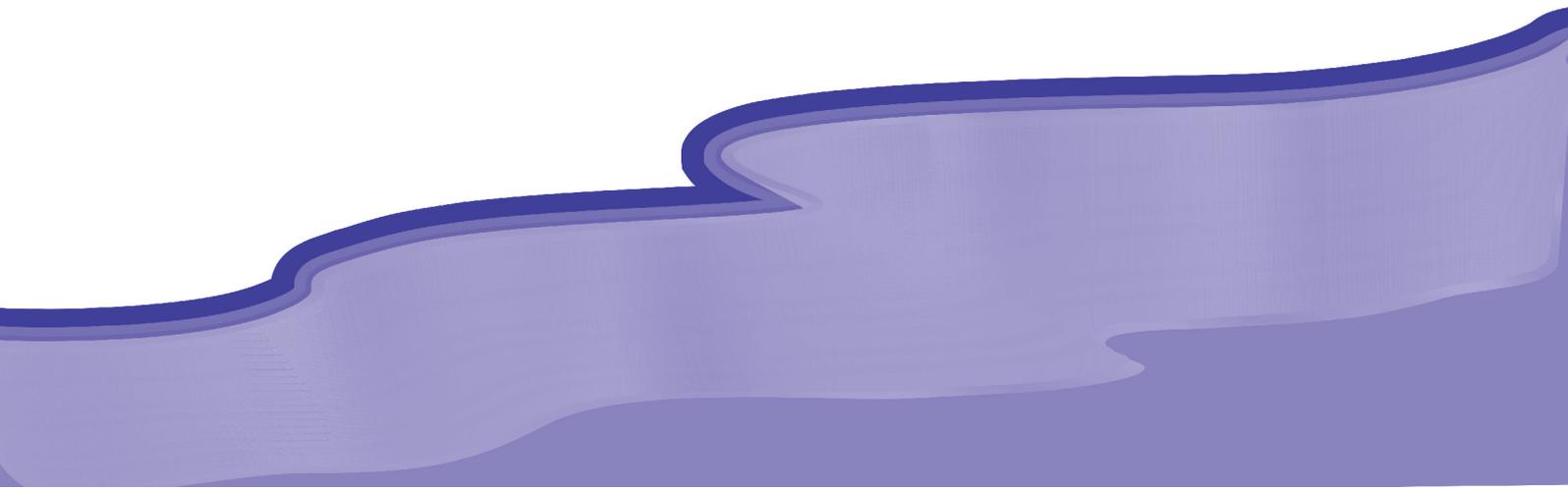
15. Վճարային հաշվեկշռի և արտաքին առևտրի ցուցանիշներ

		2000	2005	2006	2007	2008
Ներմուծվող սննդամթերքի բաժինը (%, ապրանքների ընդհանուր քանակից)		24.8	17.5	15.6	16.5	17.2
Հացահատիկի ներմուծման ծավալները (հազ. տոննա)		375.2	339.8	350.2	542.0	380.7
Օգնություն ստացված հացահատիկի ծավալը (հազ. տոննա)		51.8	0.5	0.4	0.015	0.025
Պաշտոնական ստացված օգնությունը	մլն. ԱՄՆ դոլար	104.5	69.7	80.0	94.5	75.2
	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	5.5	1.3	1.3	1.0	0.6
	մեկ շնչի հաշվով (ԱՄՆ դոլար)	24.5	20.6	24.9	29.4	23.4
Ուղղակի օտարերկրյա գուտ ներդրումներ (%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ)		5.5	4.7	7.0	7.6	7.8
Արտահանումների և ներմուծումների ծավալների հարաբերակցությունը (արտահանման %-ը ներմուծման նկատմամբ)		34.0	54.1	44.9	35.3	23.9
Ընթացիկ հաշվի պակասորդը՝ չհաշված պաշտոնական փոխանցումները	մլն. ԱՄՆ դոլար	-380.9	-117.8	-197.1	-683.7	-1457.1
Արտահանում (ներառյալ ծառայությունները)	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	23.4	28.9	23.7	19.3	14.7
Ներմուծում (ներառյալ ծառայությունները)	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	50.5	43.3	39.7	39.0	39.8
Արտահանման ծավալները միայն ապրանքների գծով	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	15.7	19.9	15.4	12.5	8.9
Արտահանման աճի տեմպերը, %, ներմուծման աճի տեմպերի նկատմամբ		116.6	101.0	83.2	78.4	67.7
Բացվածության ցուցանիշ (առևտրի կախվածությունը)	ներմուծում գումարած արտահանում, %, ՀՆԱ-ի նկատմամբ	73.9	72.2	63.36	58.3	54.52
Արտասահմանում աշխատողների մաքուր դրամական փոխանցումները	մլն. ԱՄՆ դոլար	78.2	295.8	446.32	576.6	760.22
Ընթացիկ հաշիվ	մլն. ԱՄՆ դոլար	-278.4	-51.7	-117.1	-589.3	-1381.8

Հավելված 2

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱԹԻՎ

Մարդկային զարգացման համաթիվը (ՄՉՀ) հաշվարկվում է երեք բաղադրիչների (բաղադրիչ համաթիվերի) հիման վրա: Դրանք են՝ հաշվարկային երկարակյացությունը (հաշվարկվում է որպես սպասվելիք կյանքի տևողություն՝ հաշված ծննդյան պահից), կրթության հասած մակարդակը (հաշվարկվում է որպես չափահաս բնակչության գրագիտության մակարդակի (2/3 կշռով) և կրթական առաջին, երկրորդ ու երրորդ մակարդակներ ընդունվածների (1/3 կշռով) համախառն ցուցանիշ) և կենսամակարդակը (հաշվարկվում է մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հիմքի վրա):

ՄՉՀ-ի բաղադրիչները, համաձայն ՄԱԿ-ի կողմից երաշխավորվող մեթոդաբանության, հաշվարկվել են հետևյալ հարաբերակցությամբ՝ (ցուցանիշի փաստացի արժեք - ցուցանիշի միջազգայնորեն ընդունված նվազագույն արժեք):(ցուցանիշի միջազգայնորեն ընդունված առավելագույն արժեք - ցուցանիշի միջազգայնորեն ընդունված նվազագույն արժեք), բացառությամբ կենսամակարդակի, որտեղ վերցվում է ոչ թե բացարձակ արժեքների, այլ դրանց լոգարիթմների հարաբերակցություն:

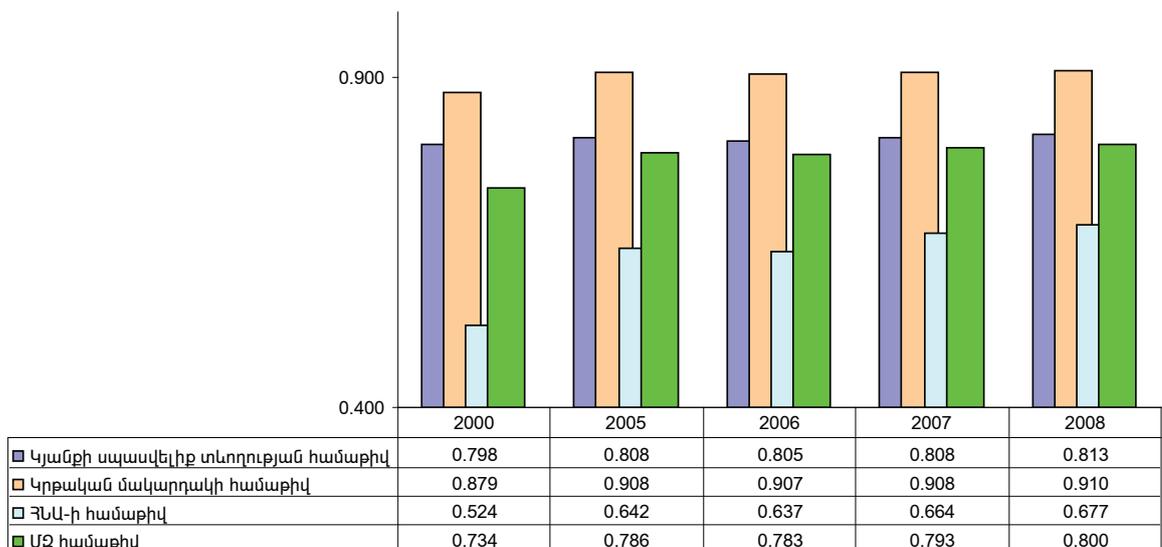
Ցուցանիշների նվազագույն և առավելագույն միջազգայնորեն սահմանված արժեքները հետևյալն են՝

- կյանքի սպասվելիք տևողություն՝ 25 տարի և 85 տարի,
- չափահաս բնակչության (15 և բարձր տարիքի) գրագիտությունը՝ 0% և 100%,
- սովորողների համախառն ցուցանիշ՝ 0% և 100%,
- մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ (միջազգային դոլար)՝ 100 և 40000:

Չարգացման համաթիվի հաշվարկման մեթոդաբանությունը մանրամասնորեն բերված է, մասնավորապես, 2005թ. Մարդկային զարգացման զեկույցի տեխնիկական ծանուցում 1-ում (տես՝ http://www.un.org/Russian/esa/hdr/2005/hdr05_ru_backmatter.pdf):

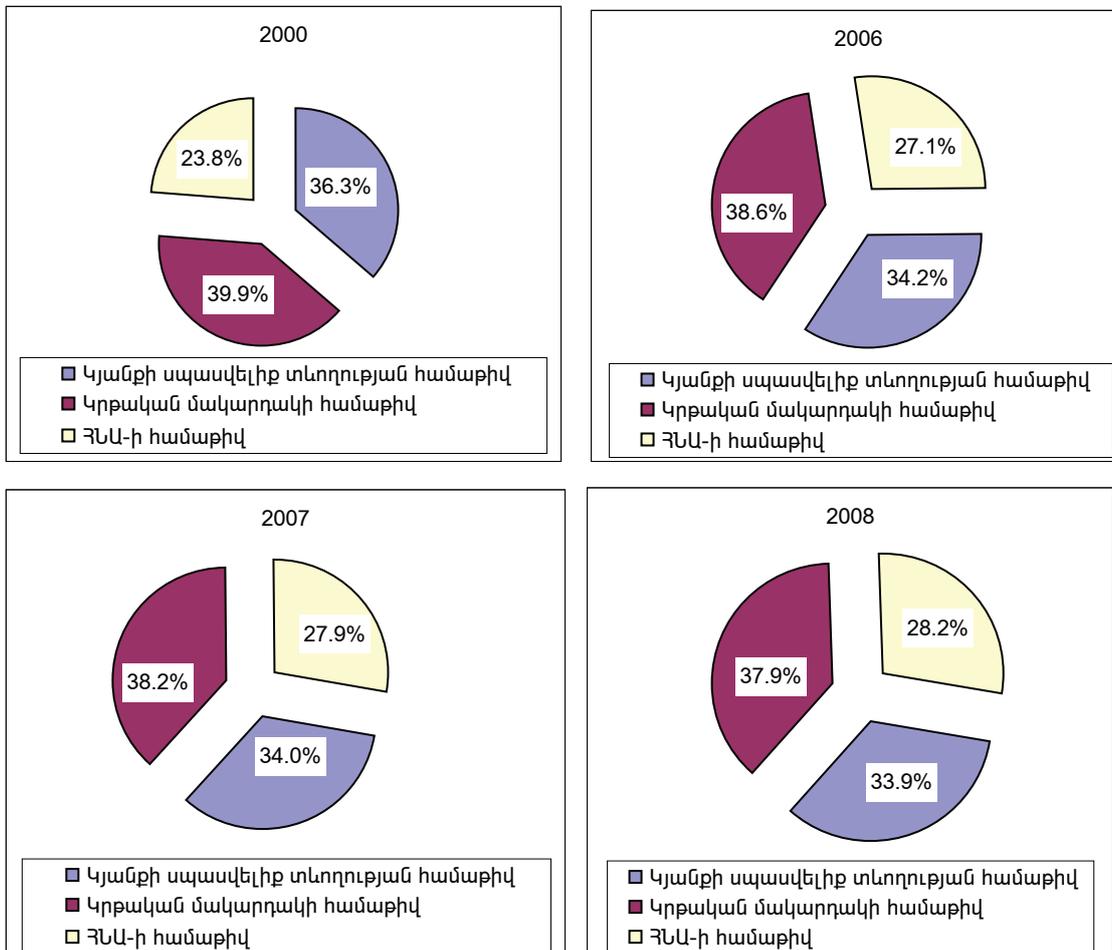
Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հաշվարկման հիմք են ընդունվել Համաշխարհային բանկի հրապարակած գնողունակության համաթիվի (PPP) տվյալները (տես՝ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers>):

Գծապատկեր 1. ՄՉՀ-ի և նրա բաղադրիչների փոփոխության դինամիկան

ՀԱՎԵԼԿԱԾ 2

Գծապատկեր 2. ՄՁՀ-ի բաղադրիչների մասնաբաժինները ընդհանուր համաթվում

ԳԵՆԳԵՐԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱԹԻՎ

Գենդերային գործոնի հաշվառմամբ զարգացման համաթվի հաշվարկի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ համաթվի բաղադրիչների հաշվարկային արժեքները ճշգրտվում են կանանց և տղամարդկանց ունեցած նվաճումների մակարդակների միջև եղած անհամապատասխանությամբ:

Հաշվարկներն իրականացվել են երեք փուլով:

Առաջին փուլում հաշվարկվում են առանձին ոլորտների համաթվերը կանանց և տղամարդկանց համար առանձին-առանձին՝ մարդկային զարգացման համաթվի հաշվարկման մեթոդաբանությանը համապատասխան՝ երևույթի փաստացի և առաջադրվող նվազագույնի ու առավելագույնի և նվազագույնի տարբերությունների հարաբերակցությամբ: Այս մոտեցմամբ հաշվարկվում են կյանքի սպասվելիք տևողության, կրթական մակարդակի և կենսամակարդակի համաթվերը:

Այնուհետև, կանանց և տղամարդկանց համար առաջին փուլում հաշվարկված համաթվերը խմբավորվել են այնպես, որ կանանց և տղամարդկանց որոշակիորեն ընդգծված ձեռքբերումների տարբերությունը դիտարկվի որպես բացասական գործոն՝ խուսափելով այդ տարբերությունը հաղթահարելն արժեզրկելու (ձևական դարձնելու) մտավախությունից: Անհամամասնությունը

բնութագրող համաթիվը (կամ, ինչպես անվանում են, հավասարաչափ բաշխված համաթիվ) հաշվարկվում է հետևյալ ընդհանուր մոտեցմամբ.

$$\text{Հավասարաչափ բաշխված համաթիվ} = \{[\text{բնակչության մեջ կանանց մասնաբաժին}/(\text{կանանց համաթիվ})^{1-e}] + [\text{բնակչության մեջ տղամարդկանց մասնաբաժին}/(\text{տղամարդկանց համաթիվ})^{1-e}]\}^{1/1-e},$$

որտեղ e-ն գենդերային անհավասարությունների հետևանքով հասարակության ցուցանիշների նվազման՝ բացասական գործոնի արժեքն է: Ընդ որում, որքան մեծ է e-ն, այնքան մեծ են վնասները, որոնք հասարակությունը կրում է գենդերային անհավասարության արդյունքում:

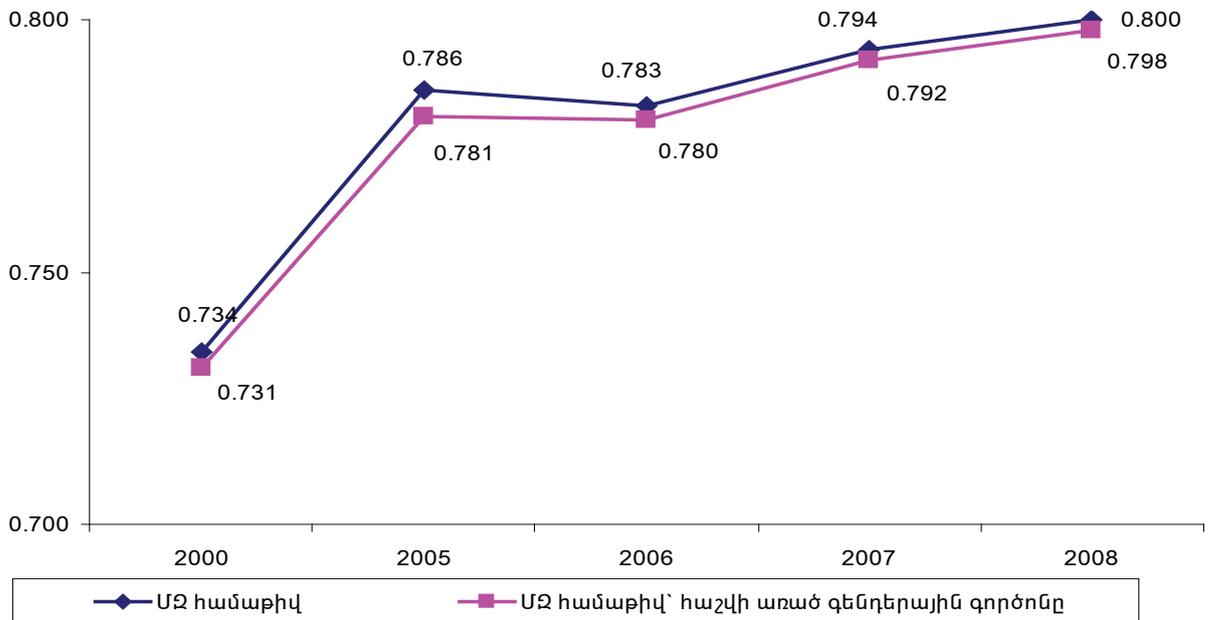
e=0-ի դեպքում բացակայում է բնակչության նեգատիվ վերաբերմունքը գենդերային անհամասնությունների նկատմամբ, և այդ դեպքում մարդկային զարգացման և գենդերային զարգացման համաթիվերը նույնը կլինեն: Ներկա հաշվարկների համար, համաձայն միջազգայնորեն ընդունված մեթոդաբանության, ընդունվում է e=2 (կանանց և տղամարդկանց համաթիվերի հարմոնիկ միջինը):

Երրորդ փուլում հաշվարկվում է մարդկային զարգացման գենդերային համաթիվը՝ որպես վերը հիշատակված բաղադրիչ համաթիվերի հավասարաչափ բաշխված ցուցանիշների միջին թվաբանական:

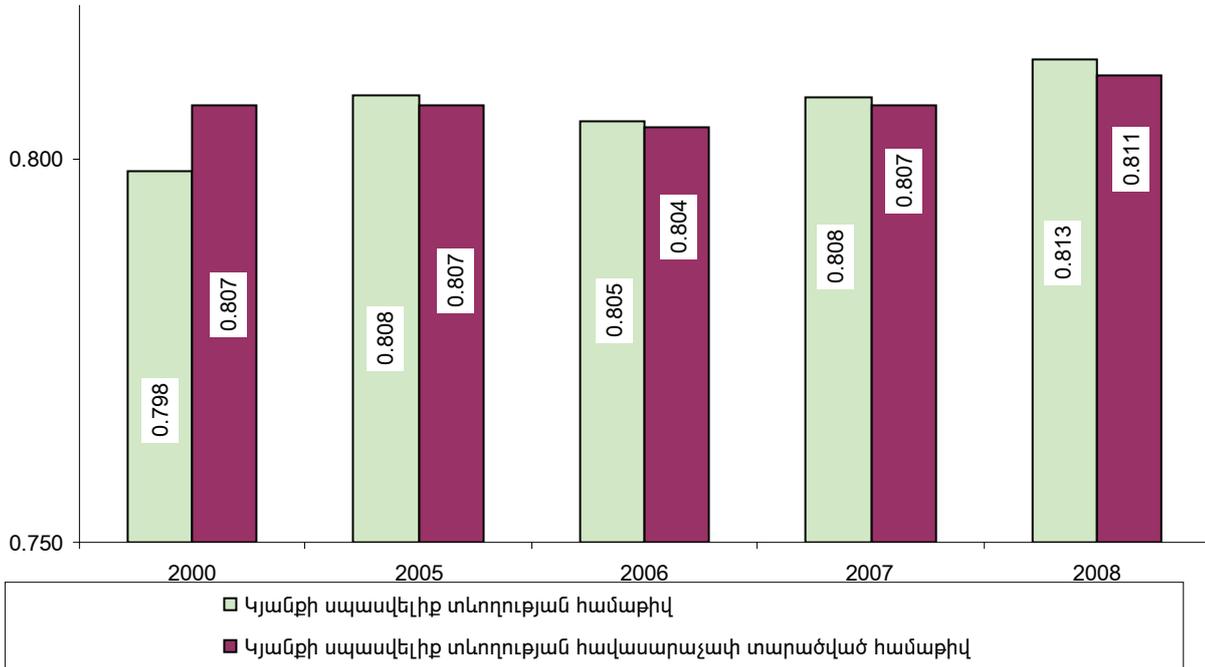
Գենդերային զարգացման համաթվի հաշվարկման մեթոդաբանությունը մանրամասնորեն բերված է, մասնավորապես, 2005թ. մարդկային զարգացման զեկույցի տեխնիկական ծանուցում 1-ում (տես՝ http://www.un.org/Russian/esa/hdr/2005/hdr05_ru_backmatter.pdf):

Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հաշվարկման հիմք են ընդունվել Համաշխարհային բանկի հրապարակած գնողունակության համաթվի (PPP) տվյալները (տես՝ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers>):

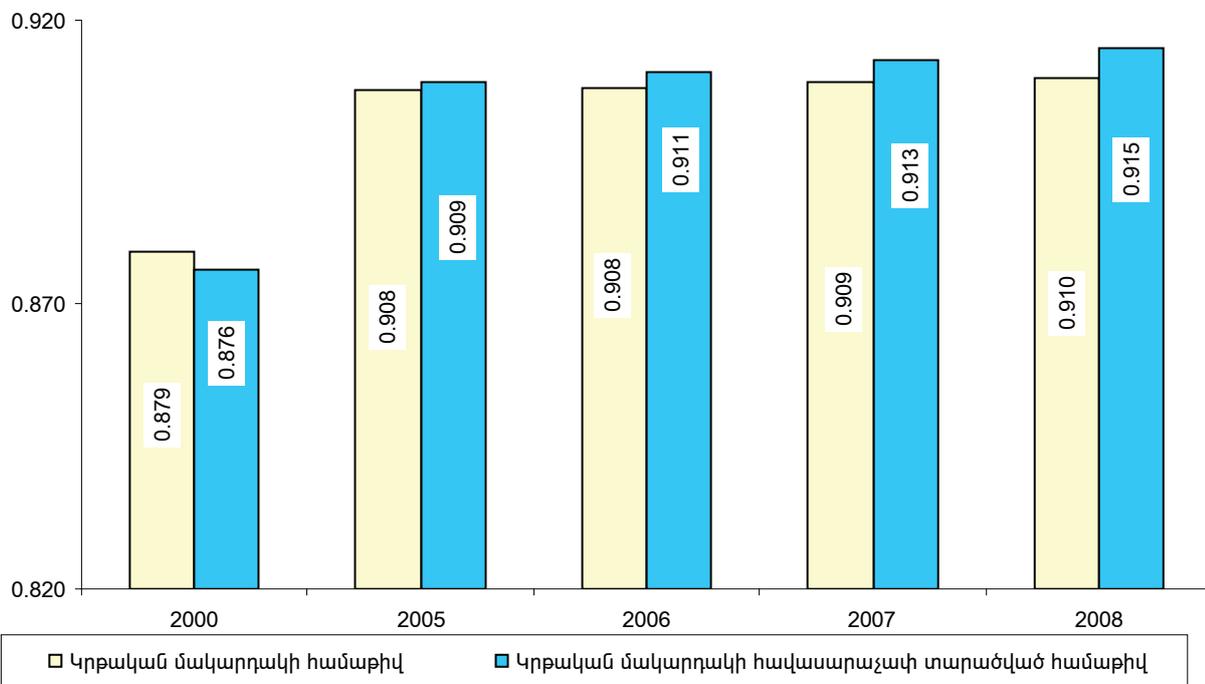
Գծապատկեր 1. ՄՁ և ԳՁ համաթիվերի դինամիկան

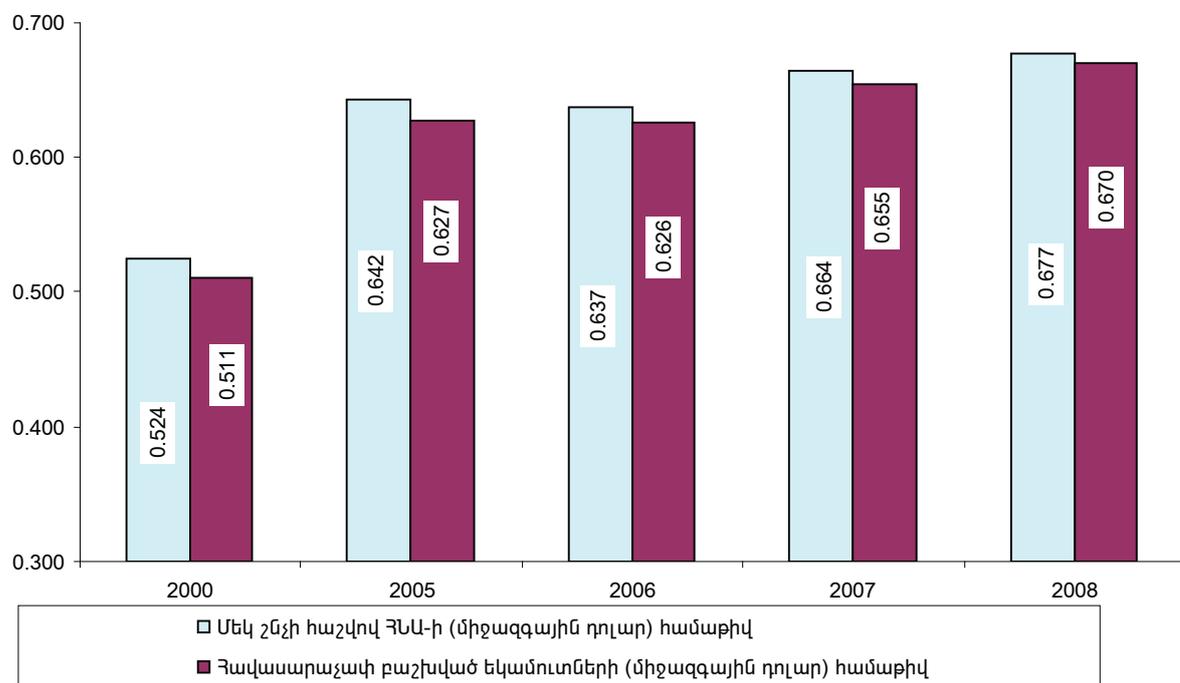
Գծապատկեր 2. Կյանքի սպասվելիք տևողության և միջին տևողության հավասարաչափ բաշխված համաթվերն ըստ ՄՁՀ-ի և ԳՁՀ-ի

Գծապատկեր 3. Կրթական մակարդակի և հավասարաչափ բաշխված համաթվերն ըստ ՄՁՀ-ի և ԳՁՀ-ի

Գծապատկեր 4. ճշտված ՀՆԱ-ի (ըստ ՄՁՀ-ի) և հավասարաչափ բաշխված եկամուտների (ըստ ԳՁՀ-ի) համաքվերի դինամիկան

ԿԱՆԱՆՑ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՆՑՆԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇ

Կանանց հնարավորությունների ընդլայնման ցուցանիշը բնութագրում է ոչ թե նրանց կարողությունները, այլ հասարակական-քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում նրանց հնարավորությունների գործնական կիրառման մակարդակը՝ կին/տղամարդ հարաբերակցության տեսանկյունից: Հաշվարկը ներառում է երեք բաղադրիչ: Առաջինը քաղաքական բնագավառում որոշումների մշակման և կայացման գործընթացում կանանց մասնակցության և լիազորությունների մակարդակն է: Այն բնութագրվում է օրենսդրական մարմիններում կանանց ունեցած տեղերի հարաբերական ցուցանիշով:

Երկրորդը տնտեսական ոլորտում որոշումների կայացման մակարդակում կանանց մասնակցության ցուցանիշն է: Այն բնութագրվում է երկու ենթաբաղադրիչներով. առաջինը վարչական, դեկլարաման և կառավարման ոլորտներում կանանց մասնակցության մասնաբաժինն է, երկրորդը՝ կառավարման ստորին օղակներում (մասնագետների և տեխնիկական անձնակազմերում) զբաղված կանանց մասնաբաժինը: Ընդ որում երկրորդ բաղադրիչը վերցվում է երկու անգամ պակաս կշռով:

Երրորդ բաղադրիչը տնտեսական ռեսուրսների տնօրինման բնագավառում կանանց լիազորությունների մակարդակն է, որ բնութագրվում է կանանց և տղամարդկանց աշխատանքային եկամուտների համամասնությամբ պայմանավորված հաշվարկային ցուցանիշով (տես «Կանանց և տղամարդկանց ստացած եկամուտների հաշվարկային ցուցանիշ»):

Առանձին ցուցանիշների հաշվարկման ժամանակ հիմք է ընդունվում հավասար բաշխվածության պայմաններում համարժեքության տոկոսը երկու սեռերի համար: Որպես կշիռ ընդունվում է նրանց համամասնությունը բնակչության ընդհանուր թվաքանակում, իսկ գենդերային անհավասարության անտեսման նկատմամբ հասարակության մոտեցումների մակարդակը բնութագրող գործակիցը՝ e-ն հավասար երկուսի: Այլ պայմաններից զատ, դա արվում է նաև այն բանի համար, որպեսզի պահպանվի մարդկային զարգացման այլ համաքվերի (օր.՝ գենդերային զարգացման համաքվի) հաշվարկման մեթոդաբանական մոտեցումների մույնականությունը: Վերջին վերապահման կիրառմամբ տարբեր ոլորտների համար հաշվարկված վերոնշյալ հա-

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

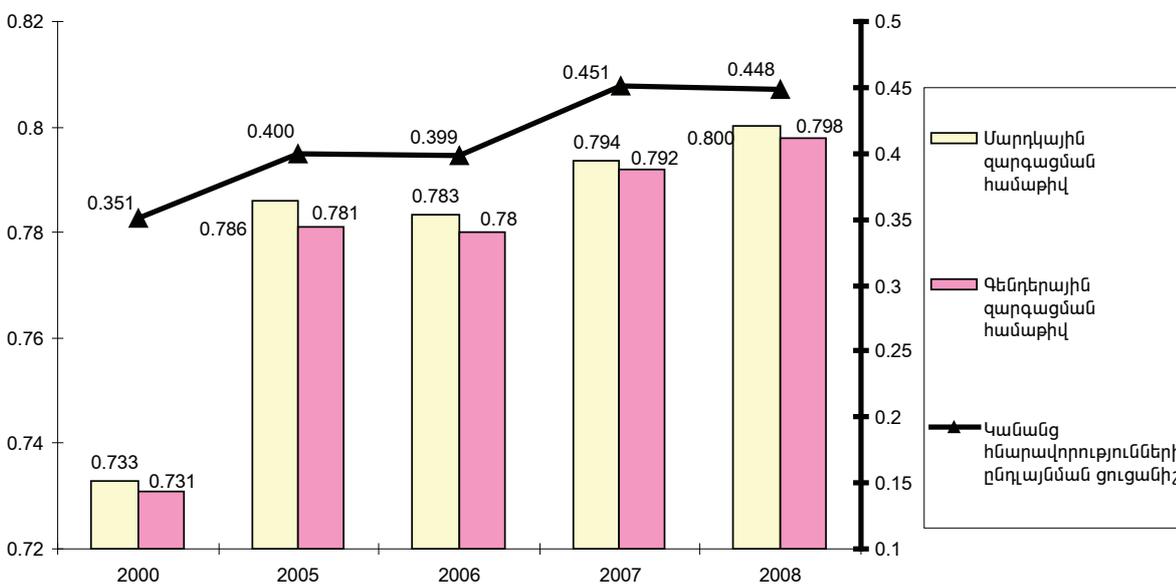
մարժեքության տոկոսն ունի նույն սոցիալական արժեքը, ինչ որ այդ ոլորտներում տարբեր սեռերի մասնակցության փաստացի առկա անհավասարությունները: Եթե կանանց և տղամարդկանց մասնակցության մասնաբաժինները համընկնեին (ենթադրվում է իդեալական հասարակություն, որտեղ կանայք և տղամարդիկ ունեն հավասար իրավունքներ), ապա համարժեքության տոկոսը պետք է լիներ առավելագույնը 50%: Երկրորդ և երրորդ բաղադրիչների գծով ստացված համաթվերն ինդեքսավորվել են՝ բաժանելով 50-ի, գենդերային կատարյալ հավասարության դեպքում հասարակության կյանքում սեռերի մասնակցության մասնաբաժինների առավելագույն և իրար հավասար լինելը արտացոլելու համար: Որքան մեծ է կանանց և տղամարդկանց մասնաբաժինների անհավասարությունը, այնքան փոքր կլինի համարժեքության տոկոսը (կանանց մասնակցության բացակայության դեպքում այն հավասար է զրոյի):

Վերոնշյալ երեք բաղադրիչ համաթվերի միջին թվաբանականն էլ կլինի կանանց հնարավորությունների ընդլայնման ցուցանիշը:

Ցուցանիշի և բաղադրիչների հաշվարկման մեթոդաբանությունը մանրամասնորեն բերված է, մասնավորապես, 2005թ. մարդկային զարգացման զեկույցի տեխնիկական ծանուցում 1-ում (տես՝ http://www.un.org/Russian/esa/hdr/2005/hdr05_ru_backmatter.pdf):

Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հաշվարկման հիմք են ընդունվել Համաշխարհային բանկի հրապարակած գնողունակության համաթվի (PPP) տվյալները (տես՝ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers>):

Գծապատկեր 1. Կանանց հնարավորությունների ընդլայնման ցուցանիշի բաղադրիչների տոկոսային կազմը

ԿԱՆԱՆՑ ԵՎ ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԱՍՏՅԱԾ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՐԿԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇ

Ցուցանիշը հնարավորություն է տալիս ստանալու կանանց և տղամարդկանց ստացած եկամուտների վերաբերյալ հնարավոր ամբողջական տեղեկատվություն, ինչը հնարավոր չէ ստանալ մարդկային զարգացման զեկույցում զետեղված վիճակագրական աղյուսակներում բերվող տվյալներից:

Եկամուտները կարելի է դիտարկել երկակի՝ որպես սպառման ռեսուրս (օգտագործված միջոցներ) և որպես ֆիզիկական անձանց աշխատավճար: Օգտագործված միջոցների բաժանումն

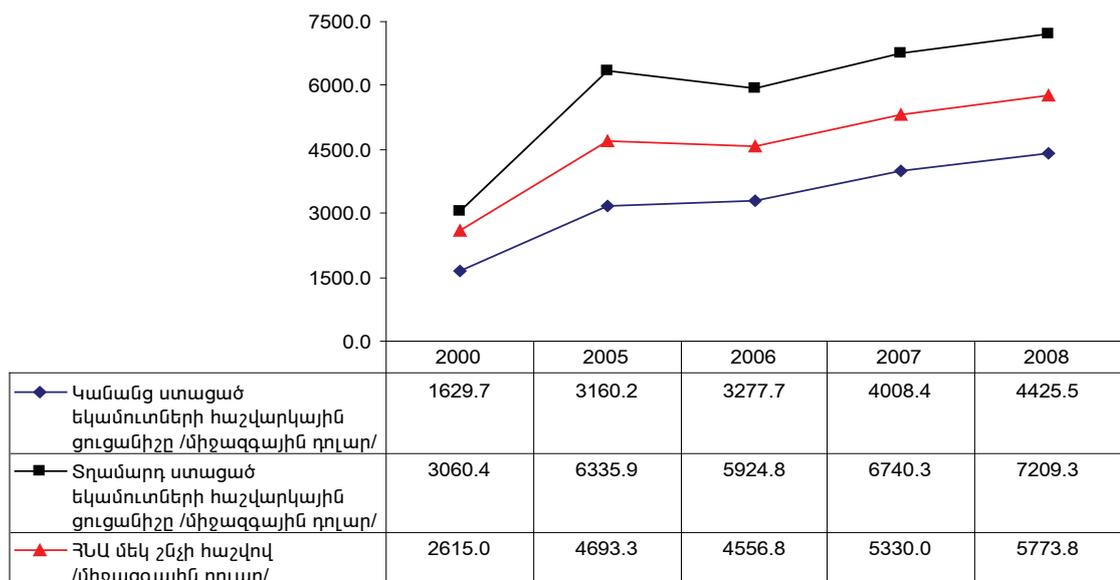
ըստ սեռի գործնականորեն մեծ բարդությունների հետ է կապված (առավելապես՝ անկարելի, կամ անիմաստ), քանզի միջոցների սպառումն առավելապես կատարվում է ընտանիքում՝ համատեղ, և անհրաժեշտություն է զգացվում առաջադրել դրանց բաշխման ցուցանիշներ: Ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի աշխատավարձի հաշվառումը կատարելի է, քանզի ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամ, որպես կանոն, ունի առանձնացված, հաշվելի եկամուտ: Այսինքն, այս դեպքում կանանց և տղամարդկանց եկամուտների առանձնացված հաշվառումն առավել իրատեսական է: Սակայն, այս դեպքում նույնպես առկա են բարդություններ: Մասնավորապես, բարդություններ՝ կապված գյուղացիական տնտեսությունում ընտանիքի անդամների կողմից ստեղծված արդյունքներն ըստ ընտանիքի անդամների (առավել ևս՝ ըստ սեռի) տարաբաժանելու հետ և այլն: Քանի որ գյուղացիական տնտեսության (տնամերձում), ինչպես նաև տնտեսության չհաշվառվող (ոչ ֆորմալ) ոլորտներում աշխատավճարների վերաբերյալ տեղեկատվությունը ոչ ամբողջական է (զգալի մոտավորությամբ գնահատողական են), ապա, համաձայն ընդունված մեթոդաբանության, սույն հաշվարկների համար հիմք է ընդունվել ոչ գյուղատնտեսական ոլորտի աշխատողների աշխատավճարների վերաբերյալ տեղեկատվությունը՝ վերապահումով, որ այս ոլորտում զբաղված կանանց և տղամարդկանց աշխատավճարների հարաբերակցությունը բնութագրիչ է տնտեսության մյուս ոլորտների համար: Հարկ է նշել, որ հաշվարկների ժամանակ օգտագործվում են ոչ թե բացարձակ ցուցանիշներ, այլ տնտեսապես ակտիվ բնակչության սեռային կազմին համապատասխան հարաբերական ցուցանիշները:

Կանանց և տղամարդկանց ստացած եկամուտների հաշվարկային ցուցանիշի հաշվարկման մեթոդաբանությունը մանրամասնորեն բերված է, մասնավորապես, 2005թ. մարդկային զարգացման զեկույցի տեխնիկական ծանուցում 1-ում

(տես՝ http://www.un.org/Russian/esa/hdr/2005/hdr05_ru_backmatter.pdf):

Մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի (միջազգային դոլար) հաշվարկման հիմք են ընդունվել Համաշխարհային բանկի հրապարակած գնողունակության համաթվի (PPP) տվյալները (տես՝ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers>):

Գծապատկեր 1. Կանանց և տղամարդկանց ստացած եկամուտների և մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի ցուցանիշների դինամիկան

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ԲՆԱՎՉՈՒԹՅԱՆ ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԹԻՎ (ԲԱՀ-1)

Այս ցուցանիշը կոչված է որոշելու մարդկային կայուն զարգացման համաթվում արտացոլված մարդու կյանքի կարևորագույն տարրերից՝ երկարակեցությունից, գիտելիքներից, կյանքի պատշաճ մակարդակից զրկվածության և անձի սոցիալական մեկուսացվածության աստիճանը: Այն հաշվարկվում է զարգացող և արդյունաբերական զարգացած մակարդակներ ունեցող երկրների համար: Մեթոդաբանությունների տարբերությունները պայմանավորված են համաթվի տարրերի քանակից և այդ տարրերի սահմանային արժեքներից:

Ստորև բերվում են Հայաստանի՝ որպես զարգացող երկրի համար աղքատության համաթվի հաշվարկների արդյունքները:

Հաշվարկների հիմքում ընկած համաթվի բաղադրիչների սահմանումները և հաշվարկման մեթոդաբանությունը հետևյալն է: Առաջին բաղադրիչը (P₁) առնչվում է գոյատևմանը և բնորոշվում է համեմատական վաղ հասակում մահվան միտումներով: Դա բնակչության այն մասն է %-ով, որը, ինչպես սպասվում է, չի ապրելու մինչև 40 տարեկան հասակը: Իմացության (կրթվածության) մակարդակից զրկվածության աստիճանը բնութագրող բաղադրիչը (P₂) բնորոշում է կարդալուց և կոմունիկացիաներից օգտվելու հնարավորություններից մեկուսացված լինելը: Այլ խոսքով, այն բնութագրում է անգրագետ բնակչության տոկոսաբաժինը 15 տարեկան և բարձր հասակի բնակչության շրջանում: Ջրկվածության երրորդ դրսևորումը (P₃) կապված է տնտեսական պաշարներով սակավ ապահովվածությանը պայմանավորված կյանքի ցածր մակարդակի հետ: Այն հաշվարկվում է որպես երեք բաղկացուցիչների միջին թվաբանական (P₃ = (P₃₁ + P₃₂ + P₃₃)): Որտեղ՝ P₃₁-ը անվտանգ խմելու ջրի նկատմամբ մատչելիությունից զուրկ բնակչության տոկոսային մասնաբաժինն է, P₃₂-ը՝ բժշկական ծառայություններից օգտվելու հնարավորությունից զուրկ բնակչության մասն է %-ով, իսկ P₃₃-ը՝ մինչև 5 տարեկան այն երեխաների %-ն է, որոնք տառապում են որոշակի կամ խիստ արտահայտված թերքաշով:

Համաձայն մարդկային զարգացման համաթվերի հաշվարկման մեթոդաբանության, զարգացող երկրների համար բնակչության աղքատության համաթիվը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$ԲԱՀ-1 = \left[\frac{1}{3}(P_1^3 + P_2^3 + P_3^3) \right]^{1/3}$$

Հաշվարկների արդյունքները հետևյալն են.

	P1,%	P2,%	P31, %	P32, %	P33, %	P3,%	ԲԱՀ-1
2000	3.5	0.6	13.5	18.7	2.5	11.57	8.10
2005	3.6	0.6	10.6	11.4	2.3	8.1	5.78
2006	3.9	0.6	8.7	8.5	2.3	6.5	4.81
2007	3.7	0.6	5.9	17.7	2.3	8.63	6.14
2008	3.5	0.6	3	19.8	2.3	8.37	5.94

Գծապատկեր 1. Բնակչության աղքատության համարվի (ԲԱՀ-1) դինամիկան

